

سوچ-لوچ

گهوڙن ۽ گهوٽن...

-- جن هٿن قلم جو علم کنيو هو، سي سدا لاءِ سرد بڻجي ويا.
-- جن اکين سڀيان جا سڀنا ڏٺا هئا، سي سدا لاءِ پٿرائجي ويون.
-- جنڊڙيءَ ۾ اهڙي به ڪا گهڙي ايندي آهي، جا گهايل ۽ رتوڇاڻ هوندي آهي. وقت جي اک مان ٻاڙهي ٻوڙهي جيان ٻوڙي پوندي آهي. تڏهن مان سهي نه سگهندو آهيان. ڀڄڻ چاهيندو آهيان، پنهنجو پاڻ کان. ۽ ڇيٽ هوندو آهي، جو چنڊن کان جهلي گهليندو آهي سوچن جي آڻا، سمونڊ ڏانهن. دم ٽٽڻ لڳندو آهي، ته مٿاڇري لاءِ من تانگهيندو آهي. ڪارو پاڻي پنڀڻ تي کڻي، نيري ٺپ کي پسڻ جي سڌ آڏو هوندي آهي اندر ۾. ۽ تڏهن ”شاه جو رسالو“ سنهنجي لاءِ نيو ٺپ بڻجي ويندو آهي، پر ”نسيم“ جي خون ڀرڪي ٻاڙهي جلد واري ”شاه جي رسالي“ ڏانهن، ڪوڙ چاهيندي به هٿ وڌي وئي ڪين. ڇڻ ڪهجي ويو هجي. ڪرائيءَ ڪٿان!

-- ”نسيم احمد ڪرل“ سنڌي ادب ۾ هڪ اهڙو نالو آهي، جنهن نثر جي سڀ کان وڏي صنف ڪهاڻيءَ کي، مقبول بڻائڻ ۾ تمام مڪمل ڪردار ادا ڪيو. ايسٽائين جوڌاٽ جي منڪرن کان به داد وصوليائين. سندس ٻن ڪتابن ”شبنم شبنم“ ڪنول ڪنول“ ۽ ”ڇوٽيهون در“ جون ڳچ ڪهاڻيون نه رڳو ”نسيم“ جون، پر سنڌي ادب جون بيحد اهم ڪهاڻيون آهن. ”ڪني آگر“، ”گذريل واردات“، ”ڪافر“، ”زمانو جي گردش“، ”ڇوٽيهون در“، ”پهرين مراد“، ”منڊ ٻوڙيو مهران“... اهڙيون ڪهاڻيون آهن، جن کي ڪڏهن به زوال ناهي. اهي ڪهاڻيون هر دور ۾ پڙهيون ۽ پسند ڪيون وينديون.

-- اها مقبوليت ”وڏيري نسيم“ کي نه، ”ليکڪ نسيم“ کي ملي هئي، پر جيئن ته سنڌي ادب ۾ پنهنجي ساٿي ليکڪ جي اميج کي ڊاهڻ هڪ ڪارنامو ليکيو ويندو آهي ۽ هرڪنهن تي ڪونه ڪو الزام آهي ٿي آهي، انهيءَ ڪري ”نسيم“ کي به ”وڏيرڪي ذهنيٽ“ رکندڙ سڏيو ويو، ڪن کيس ”وڏيري ليکڪ“

جيٽري رعايت مس ڏني. جيتوڻيڪ هو چاهي ها، ته ”ترقي پسند وڏيري“ جو ليبل ته الاڻ ڪرائي پئي سگهيو. ائين هو پاڻ ڄاڻ ”ادبي وڏيرو“ ته پهرين ست ٿي وڃي ها ۽ مڙهجي به وڃي ها! پر ”گئس“ جي ڪهاڻيڪار ۾ اهڙا گئس ئي نه هئا. کيس ان جي ڪا به ڪهڙي هئي؟ بلڪ هن کي ته اهڙن هٿ ناڻي مڙهيل ٽڪڙ بازن کان بچڻ ايندي هئي. ۽ شايد ان ڪري ئي ادبي وڏيرن هٿان ”نسيم“ کي گهڻو ڪجهه پوڳڻو پيو.

-- ۽ ائين نه رڳو ”نسيم“ جي هوندي ٿيو، پر ڪمري مان هن جي ٻاهر نڪري وڃڻ کان پوءِ به ٿي رهيو آهي. ڇا اسين ”نسيم“ جي خون تي سڪئي لوڪ-پٿر به نقا پاري سگهون؟

-- ويجهڙائيءَ ۾ ”نسيم“ ڪا به ڪهاڻي نه لکي، پر هن لکڻ سان پنهنجو ناتو ڪڏهن به نه ٽوڙيو. ويجهڙائيءَ ۾ سڄو ڌيان تاريخي پس منظر ۾ خيرپور بابت لکيل مضمون تي ڏئي رهيو هو ۽ انهن مضمونن جي ڪتاب ”هو جي وڻ وندر جا“ کي مرتب ڪري رهيو هو. ”مهراڻ“ سان ”نسيم“ جي سهڪار جو اهو ثبوت آهي، ته جڏهن 1/78 جي پرچي ۾ سندس ڇپيل مضمون ۾ مون ٿوري ڪاڻا ڪوٽي ڪئي، تڏهن پاڻ ڏاڍو ڪاوڙيو هو، پر ساڳئي وقت ”مهراڻ“ لاءِ ساڳي سيريز جو هڪ مضمون ”ڇيڙيون نيريون“ پڻ ڏياري مڪائين، جيڪو 2/78 جي پرچي بدران، هن پرچي ۾ آيل آهي.

-- ”نسيم“ جو خون، هڪ ليکڪ جو خون آهي. هڪ اهڙي ليکڪ جو خون، جنهن کي شمشير ”سنڌ جو سڀ کان وڏو ڪهاڻيڪار“ سڏيو آهي. انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ ناهي، ته ”نسيم“ پنهنجي دور جو هڪ وڏو ليکڪ آهي. ”نسيم“ اڪيلو ليکڪ آهي، جنهن ڳولائي توڙي شهري پس منظر ۾ انتهائي ڪاميابيءَ سان لکيو آهي. ۽ ائين هن فيشن طور نه ڪيو آهي، بلڪ سنڌي ڪهاڻيءَ کي هن جيڪا اوج ڏني آهي، اها گهري مشاهدي، ٻوليءَ جي ڄاڻ ۽ ڪردارن جي اصليت جي آڌار تي ڏني آهي ۽ اهو ڪو گهٽ ڪارنامو ڪونهي.

-- پهاڙ پنهنجي جاءِ تان هٽي سگهن ٿا، پر سنڌي ڪهاڻيءَ تي ”نسيم“ جي جيڪا گهري ڇاپ آهي، اها ڪڏهن به نٿي لهي سگهي. ”نسيم احمد ڪرل“ سنڌي ڪهاڻيءَ جي هٿ هٿ نراڙ تي لهوءَ سان لکيل آهو نالو آهي، جنهن کي ڪڏهن به نٿو ميساري سگهجي:

موت برابر
آئيني جو آهي پٿر
پر مون جيڪي هٿ جا ليڪا
ڪوري ڪاغذ تي ليڪيا

رهڻا آهن، ڊهڻا ناهن
ڇاڪاڻ ته ڪنهن به ٻهڙ وٽ
سورج لئي ڪو پٿر ناهي!

علامہ عبدالعزیز مینڻ

— علامہ عبدالعزیز مینڻ جي سرٽي جا عالم صدين کان پوءِ پيدا ٿيندا آهن ۽ قوم ۽ ملڪ لاءِ فخر جو باعث بڻجندا آهن. سنڌ جي نامياري عالم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ چواڻي: ”علامہ جهڙين هستين جو هئڻ ڪنهن به معجزِي کان گهٽ ڪونهي.“ علامہ صاحب غير عرب هوندي به، عربي ٻوليءَ ۽ ادبيات تي جيڪو عبور حاصل ڪيو، انهيءَ کيس عرب عالمن ۾ به هڪ اعليٰ مرتبو عطا ڪيو. علامہ صاحب جو لاڏاڻو، نه رڳو ملڪي سطح تي، پر بين الاقوامي سطح تي ايڏو وڏو نقصان آهي، جنهن جو پوراڻو شايد ئي ٿي سگهي!

استاد الله بخش

— استاد الله بخش جي لاڏاڻي سان، چتر-ڪلا جو هڪ اهم باب ٽپجي ويو آهي. استاد پنهنجي نرالي اسٽائيل سان، پوري پاڪ-هند ننڍي کنڊ کي متاثر ڪيو، خاص ڪري پنجاب جي گهڻائي جيون ۽ لوڪ-ڪلاسيڪل انھاس کي، رنگن ۽ لکيرن وسيلي، جنهن پيار، پورهئي ۽ اتساه سان هن ڪينواس تي آندو، انهيءَ کيس امر بڻائي ڇڏيو آهي.

عنايت علي فقير

— ”رخ رانجهن ماه منير هويا، ساڏا دم دم ساه سڌير هويا“، ”ڪيڙو مست پرينءَ جي ڪنهن ناز مون کي، وسريو روزو نه ياد نماز مون کي“ انهن ڪلامن کي جنهن مٿر آواز سان جي ڪنن تائين پهچايو، اهو آواز اڄ چٻ آهي. عنايت علي فقير ڏاڍو دير سان ريڊيو وسيلي عوام تائين پهتو. يڪتاري ۽ ڪڙٽال تي، پنهنجي مخصوص رنگ ۾ آلاپيندو، سنڌ جي ماڻهن کي مست ڪندو رهيو. ۽ تمام جلد ريڊيو، ٽي-وي ۽ ٻين ادارن جي روايتي بي حسيءَ ۽ بي قدريءَ جو شڪار ٿي ويو.

موج ڀريو مھراڻ

سامونڊي! ٿوسنجهن، ساڄو جهل سڪاڻ،
لڳي واڳ وڌاندرو، منجهائي مھراڻ،
جڏين پانيمو پاڻ، ڪري توائي تن کي.

-- ثقافت جيڪڏهن ڪنهن به قور جو چهرو آهي، ته ٻولي ۽ ادب، ان ڇنڊ چهري تي پن نرسل نئين جيان آهن. جڏهن به انهن نئين جي جوت جهيٽي ٿيڻ لڳندي آهي، تڏهن اهو ڇنڊ چهرو به پن - چنڊ جي پيلي رت جي سڪل پن جيان ڀاسندو آهي. ڇاڻ چئبو... ڇاڻ چئبو! ان صورتحال ۾ رت ٻاري تيل ڪري، ان جوت جيئارڻ جو ڪم ليڪڪ جو آهي. اهو سچ آهي ته اهو جو ڪم جو ڪم آهي، پر اهو به سچ آهي، ته اڄ جو ليڪڪ انهيءَ جو ڪم ڪٿڻ جو ساڻس رکي ٿو. هيل جا رت ڦري آهي ۽ چهري تي جو ورن وريو آهي، ته اهو اڄ جي ذات - ڏين جو هڪ اهڙو ڪارنامو آهي، جنهن کي ڪا به ٻين ڊئل آگر نٿي ڏاهي سگهي. "مهراڻ" جو ان ڏس ۾ ڪهڙو حصو پئي آهي؟ ان جو فيصلو سڃاڻ پڙهندڙن تي آهي.

-- "مهراڻ" پنهنجي محدود وسيلن آهر جيڪي ڪجهه ڪري سگهي ٿو، اهو ڪندو رهندو، سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي بچاءَ، ڦهلاءَ ۽ ڦٽار جي لاءِ پاڻ پتوڙيندو رهندو. گروم بندين، جهل، ڪٽرپڻي، بچاڻڙين، تنگ نظريءَ ۽ ذاتي وٽ - ائوٽ جي بنياد تي قائم ڪيل اڏوهيءَ کاڌل نظرين خلاف پنهنجو هاڪاري (positive) ڪردار ادا ڪندو رهندو، پر اهو سڀ ڪجهه توهان جي سهڪار سان ئي ٿي سگهندو. لکندڙن جو سهڪار "مهراڻ" کي اڳيئي حاصل پئي رهيو آهي ۽ سرجهڻهار پنهنجون تخليقون "مهراڻ" کي donate ڪري، ٻوليءَ ۽ ادب جا گهڙا پري رهيا آهن، انهيءَ لاءِ مان سندن بيحد ٿورائتو آهيان. "ٿورا نه ٿورا، مون تي ماروئڙن جا".

-- ڪن جو خيال آهي، ته "مهراڻ" جو معيار ڪري چڪو آهي. ان ڏس ۾ پنهنجي ڪين رڳو اها گذارش آهي، ته "مهراڻ" تي گذريل دؤر ۾ به سخت تنقيد ٿي آهي. جائز/ناجائز؟ اهو هڪ الڳ بحث آهي. گرامي صاحب جي دؤر ۾ ته سڄو "مهراڻ" ريڊيو جي لکڻين سان سٿيل هوندو هو. "مهراڻ" ۾ ته فارسيءَ ۾ ڪتبا ڇپبا هئا. تڏهن "مهراڻ" جو گذريل دور ساراهي سگهجي ٿو، پر ائيني دنگ آهي، اها ڳالهه صحيح ناهي. "مهراڻ" لاءِ منهنجو پنهنجو الڳ concept آهي. تقليد ۾ منهنجو ڪڏهن به ويساهه ناهي رهيو.

-- ڪنهن غير ضروري مواد جي ڪري تبصرا ۽ ڪالم روڪڻا پيا ۽ خطن کي به مختصر ڪرڻو/روڪڻو پيو، ان جو مون کي ڏک آهي.

-- "مهراڻ" ۾ نه رڳو "سوچ-لوچ" پر هرڪا ست سڪي جيان وڄائي، پوءِ توهان آڏو آچي ويندي آهي ۽ ان جي پرک لاءِ سُرَت ۽ ساڃاهه ضروري آهي. "مهراڻ" هينئر به توهان تائين دير سان پهچو آهي، ان تي مان ڏک جوئي اظهار ڪري سگهان ٿو. "مهراڻ" جي گيت آپ ۽ ڇپائيءَ جي سونهن پريس ورڪرز جي هٿن جو ڪرشمو آهي.

-- امداد حسيني

لطيفي لات

هر ڪو هلندو گهر، درگزر، ڪو ڪو نظر، يار! مائيه جو!
وٽڙا مينهن مليرَ ٿي، ڀتين پاسي ڀر، ٿر ٿوهر، ملڪ موهر،
ماڳ مارئيءَ جو!

ليلا پنهنجي لڇڻين، مٿين تي توڻ نه سر، سرت به ڪر، عشق آڀر،
ڪانڌ ڪونروءَ جو!

رائو رات رُسي ويو، آڻي پيرن ڀر، تڙت ٽيڪر، سنبهو سفر،
محب مومل جو!

لالئون لال لطيف چي، نرمل ڪر ڪو نظر، پوريل در، ڀڄ ڀڙيل،
قلف قلب جو!

(ميهين محمد ابراهيم کان ٻڌل)

تخليق ۽ تنقيد

● هرڪا ٿهي فن جي تصور بابت پنهنجي پسند ۽ وياڪاڻ جا ماڻ پاڻ مقرر ڪندي آهي.

● هر عظيم شاعريءَ ۾ ڪجهه شيون اهڙيون هونديون آهن، جن کي راز ۾ ئي رهڻ گهرجي ۽ پوءِ ڀلي ڪٿي شاعر بابت اسان جي ڄاڻ ڪيڏي به مڪمل ۽ وسيع چوڻ هجي. ۽ اها ئي آها ڳالهه آهي، جا اصل ۾ گهڻي اهميت رکي ٿي. جڏهن به ڪو نظم مڪمل ٿي وڃي ٿو، ته هڪ اهڙي شيءِ ظهور ۾ اچي ٿي، جنهن جي وضاحت ڪنهن اهڙي شيءِ سان ڀيٽ ڪري، نقا ڪري سگهون، جيڪا پهرين ئي وجود ۾ اچي چڪي آهي. اها ئي آها شيءِ آهي، جنهن کي مان تخليق جي نانءُ سان تعبير ڪريان ٿو.

● اهو نقاد، جو ادب کانسواءِ ڪنهن ٻي شيءِ ۾ دلچسپي نٿو رکي، انهيءَ وٽ چوڻ لاءِ به گهڻو گهٽ هوندو آهي. چوڻ ائين سندس ادب نج ۽ هڪ الڳ ۽ پاڻمرادي شيءِ بڻجي وڃي ٿو. شاعر شاعريءَ کانسواءِ به ڪجهه دلچسپيون رکي ٿو، ڇاڪاڻ ته انهن کانسواءِ شاعري ٻئي ٻئي رهندي. شاعر ان ڪري شاعر آهي، جو سندس مکيه دلچسپي اها آهي، ته هو پنهنجي تجربي-۽ خيال کي ڪوٽا جو روپ بخشي.

● ادبي نقاد جي حيثيت ڇٽو ڪنهن فني ماهر جي ناهي، جنهن مٿل مٿا سڪي ورتا آهن، جن جي پابندي انهن ليکڪن کي ڪرڻ جڳائي، جن تي هو تنقيد ڪري رهيو آهي. نقاد لاءِ ضروري آهي، ته هو هڪ پوري اڪائيءَ جي حيثيت رکندو هجي. هڪ اهڙي ماڻهوءَ جيان، جنهن جا پنهنجا عقيدا ۽ اصول هيئن-جنهن وٽ علم هجي، ته زندگيءَ جو تجربو به.

-- ٽي-ايم.

حامي خيرپوري

غزل

اکين سان حال دل جا پار تو سان اورڻا ٻولدا،
زبان خاموش رهندي، ڇپ لاءِ هرگز چورڻا ٻولدا،
محبت ۽ مصيبت جا هزارين مرحلا ايندا،
ڪشالا ڪاٽيا ڏونگر ڏکن جا ڏورڻا ٻولدا،
جڏهن تشریف فرما حسن جي سرڪار هت ٿيندي،
قيامت خيز قدمن جي مٿان سير گهورڻا ٻولدا،
غذا پي ڪين ڪائيندو ڪڏهن شهباز الفت جو،
هڏن تان ماس وارا پنهنجا عضوا ڪورڻا ٻولدا،
سڪائون باسيون، پيرن تي پٽڙ وجهبا، ڇيلا ڪڍبا،
سوين سيڪ جا سڳا تنهنجي ملڻ لاءِ سورڻا ٻولدا،
پڇڻ پڇڻ ڪامڻ جا وڻبا ڏانقا ڪڍي،
جڏهن به هر جگر دل جان ۽ تن جهورڻا ٻولدا،
ميئن ماڻهن اکيان 'حامي' منو ڳالهائو ٻولندو،
زبان چورڻ کان اڳ هر حرف سارا تورڻا ٻولندا.

رحيم بخش قمر

مارئي جا سلام

وڃي ڏيڇ پهرين سين ڪي سلام، سنگهارن ۽ سانگين سچن کي سلام،
ڪري گوڙ وڃ ڏي ونهن کي سلام، گهڻا ڏيڇ مارن مٿن کي سلام،
اوهان ري اچي ٿو نه آرام ڇڏجان!
جيئن شال جهانگين کي جهڙ ڄام چئجان!!
ڳنوارن مٿان وس، ڳالين جي مٿان وس، وڻن جي مٿان وس، ولين جي مٿان وس،
تراپن مٿان وس، تلين جي مٿان وس، بهرحال پٽڙن، پلين جي مٿان وس،
وسان وڏو ٿو ٿو ائين عام ڇڏجان!
جيئن شال جهانگين کي جهڙ ڄام چئجان!!

سلامن بعد سرس سينگار ڪر تون، وسڻ جا ڪري ويس، وسڪار ڪر تون،
پياري پلر شاد، پنوهار ڪر تون، ڪسن تي گهڻا گاهه گلزار ڪر تون،

پنوهارن کي ڀرتئون هي پيغام چئڻجان!

جيئن شال جهانگين کي جهڙڙ جام چئڻجان!!

نه لوڻي لڄائي اٿم، ڪين چئڻجان! نه عادت مٽائي اٿم، ڪين چئڻجان!!

نه غيرت وڃائي اٿم، ڪين چئڻجان!!! نه دل ۾ پيائي اٿم، ڪين چئڻجان!!!!

نيٽر جو نيا هو، ڏٺي ۽ نام چئڻجان!

جيئن شال جهانگين کي جهڙڙ جام چئڻجان!!

ڪنڊيس ڪين هرگز پيو ڪانڌ چئڻجان! ڏنو آهي، ڏيندو خدا ٻانڌ چئڻجان!

”الستي“ ٿو گولجي اڃا ناند چئڻجان!!! لڳهوسار ٿيندو هي وٺواند چئڻجان!!!!

دعائون ڪهران صبح ۽ شام چئڻجان!

جيئن شال جهانگين کي جهڙڙ جام چئڻجان!!

ڦرين جا وڃي ٿاڪ، ٿاڻا پيچائج، پنوهارن جا ٻڪڙا پراڻا پيچائج،

ڪپڙ ڪرڙ ڪندا ۽ لاڻا پيچائج، ڇهر، ڇونرڙا آت اٻاڻا پيچائج،

سنيها منياري تون اتمار چئڻجان!

جيئن شال جهانگين کي جهڙڙ جام چئڻجان!!

ڪري ڪوڙ ۽ ٿيند ٿارين مٿان وس، وطن ويڙهه، جنگرين ۽ چاربن مٿان وس،

ستين ميل وارين سنگهارين مٿان وس، وري هيچ مان خوب هارين مٿان وس،

ڪنڊو باجهه الله اڪرام چئڻجان!

جيئن شال جهانگين کي جهڙڙ جام چئڻجان!!

ٿئي موت منهنجو ڏسي منهن مٿن جو، بندوبست هو ڪن ڪو منهنجي ڪنن جو،

۽ حاصل شرف ٿئي قريبي ڪلهن جو، ڪندا ڪانڌهو ڀڻ پسين ۽ ٻڪن جو،

سگهي ايندي سانگين طرف سام چئڻجان!

جيئن شال جهانگين کي جهڙڙ جام چئڻجان!!

(ڪافي)

مون ڏي لپڻ ڪٿي تون نه هار سڄڻ، ٿئي خوب اکين کي خم هار سڄڻ!!

اک، اک سان ازائيج عيد ٿئي، نشو ٺينهن جو مون کي مزيد ٿئي،

تنهنجي درشن مان خوش ديد ٿئي، هڪ دم نه ٿيان تو کان ڌار سڄڻ!

منهنجو روح به تون ۽ رباب به تون، منهنجو مقصد تون، مهتاب به تون،
 منهنجو گلشن تون ۽ گلاب به تون، منهنجي باغ جي آهين بهار سڄڻ!
 مون کان منهنجا حبيب حجاب نه ڪر، مون کان منهنڙو لڪائي عذاب نه ڪر،
 منهنجي غلطين جو تون حساب نه ڪر، مون ڏي تنهنجا حرف هزار سڄڻ!
 رحيم بخش ”قمر“ سان رهاڻ تون ڪر، پنهنجو وصل عطا ڀرين پاڻ تون ڪر،
 منهنجي سڪ جي کان به سرهاڻ تون ڪر، ساڻو ڪڍجي ڪيون گلزار سڄڻ!

مهر پروين

ڪافي

ڪجهه ڏيان چڱي-رو ڌار سڄڻ!
 هيئن ڪير هجر ۾ مار سڄڻ!

پهرين پيار ڪري، هاڻي ره نه ڀري،
 منهنجي تـوريءَ ساءِ تـڪينـ سـري،
 ٻئي جنـدلڙي جـهري، ڏک سور چري،

سي سور سيگهيرا ٿار سڄڻ!

وچ ڪين ڀري، ڏسي ڪم ڪندا،
 توکي ڏيندو چـڱائيءَ جو اجر خدا،
 اڄ محب مٺا، رهه ڪين جدا،

سُئي سوال اچي ڪڍ گهار سڄڻ!

ماندي مفت مري، ڪنهن کي ڪوڪ ڪري،
 نئي دانهن ٻڃي، وٺين نڪري ڀري،
 مٺا مهر ڪري، اڄ پـير پـري،

جيڪي وعدا ڪئي، اهي ٻار سڄڻ!

”پروين“ ڀري رهي ڪيئن سگهي؟
 تنهنجي ساٿ سوا سا ڪيئن ٿڳي؟
 جيڪا اُهو ٻڌي تنهنجي سِڪَ سڳي،

تنهن کي اوکيون کل اڪار سڄڻ!

(1974ع جي هڪ ياد)

نگري نگري رڻندو رڻندو، تنهنجي در تي پهتو آهيان
سور سمائي، پُور ڀرائي، سڪ جي هڪڙي سُرڪيءَ خاطر
بستي بستي ڀٽڪيو آهيان.

ماڻهن جا انبوه مليا، هر بي روحا بي قدرا ماڻهو
تن سان ڪهڙو اندر اوري، پنهنجي دل جو درد سڻايان
تن سان ڪهڙو سڪ جو سودو، جي سڀ مطلب جا پوڄاري
مطلب سمجهن، مطلب مائن، ريت ڀريت سندي ٿا ڄاڻن
بي گوندر، بيگانا ماڻهو.

ڏس ملو ٿم: تون فقط هڪ تون ئي آهين
جنهن وٽ مون کي سڪ جي سُرڪي آڇي ويندي
چند گهڙيون ڪي گهارڻ ڪارڻ، تڏهن ته تون وٽ آيو آهيان
تڪل، ٽٽل، ساڻو ساڻو؛

تو وٽ من کي مايا ملندي، تو وٽ روح کي راحت ايندي
تو وٽ جسم به جرڪي پوندو، ٿانڊن تي ڪجهه چنڊا پوندا
آٿ ايندو-- ڏينهن به ٿي ڪي ٽڪ ڀڄندس.

تنهنجو لطف ڪرم آ ڪيڏو، عين عنايت تنهنجا ٿورا
تنهنجي اڪڙين مان اوتي ٻيو ڏي ڪَ پريان ۽ آڃ آجهان
مونجهي من کي ٿو ڀرچان.

هر..... تون چو ٿي چرڪين ٻيئي، مان ته مسافر وانهڙو هان
هن سنسار جو سخت ستايل، تنهنجي پهرين گهٽور جو گهايل.
روگي، لوگي ٻاهي ٺاهيان، رات رهي ۽ رهندو رهندس.
رات هر ليڪن سڪ جي هڪڙي سُرڪ ڀري

۽ تن جي ٽونس وڌائي ويندس، برهم جي ٻاهه لڳائي ويندس.
ممڪن آهي اڳ انهيءَ ۾، توکي ٻي جي لهس اچي ڪا
مون کي مٽي! بخشي ڇڏجان- روح جي راڻي، بخشي ڇڏجان.

ڪٽريءَ جي اسڪيچ - ڊڪ مان "سن بات"

نعمير دريشاڻي

(1)

منهنجي دل جي

تُٽل ڦٽل

جهوني سراءِ ۾

هڪ غمن جو ارٿريٽڪ (1) ڀوت

رهي ٿو.

اڪثر گهڻو سنائي ۾

ڪنجهندو ڪنجهندو

آئندو آهي

رڙهندو آهي

رڪندو آهي

ڪنجهندو آهي

چُرندو آهي

جن

واءِ لڳن تي

رهڙارن ۾

واري

رڙهي

ٻيهي رهي

ڪجهه سوچي

وري اڳتي رڙهي.

(2)

هيءُ جيڪو

منهنجي هٿ ۾

ڪاٺيءَ ٽڪر آهي

آءُ ان مان

وٺير ته

ٿير ٺاهيان

يا ڪمان

ڪرسي، ميز

يا مڪان

ڪيڊڪ ٺاهيان

يا صليب

گل ٺاهيان

يا گلدان

ڪڍي ٺاهي

سڀون ٿئي

وڏو (2) جو ناچ نچان

جان وجهان

آءُ ازلي شڪتي آهيان

Mind آهيان.

(1) ارٿريٽڪ (Arthritic) = آهو ڪراڙو، جنهن کي سنڌن جي بيماري هجي. (2) ووڊو (Voodoo) معنيٰ ڪارو جادو.

ذوالفقار راشدي

غزل

آء قلندر پنهنجي ڏمن ۾ مست، مڱن، مڱم-ور،
منهنجي ٻوٽيان قصا ڪهاڻيون ڪئين ٿيا مشهور!

ماڻهو آهيان ڪيسين سانڍيان، نڪريو وڃن اوڀاڪ،
آء تڏه ٻاهر ٻاڏيان وينو، جيڪو ساڻي سورا!

واقن ڏاڦن ناهي، دلبر، هيءُ اسلام اظهار،
چپ وڌايان چپ سڀاڻ، موت تيهان منظور.

ڪڪڙيون ناهن اڪڙيون پنهنجون، مرجھايل ڪي مڪڙيون،
راتيون ورقن ۾ واجهائين، اوتري نيشن-نور

ناهي اڄ پي آجرو پنهنجو، ڪلهه پي ڪارو انڌارو،
ڏنپ ڏيڏاڙي حال، تڏه ماضي ٻاڪ ٻاڪ جو ٻورو.

ڪامڻ ڪاڪ ۾ خود قيد ٿاڻي، راڻو ريڙهي ڪيرا
دل وارو، هن وستيءَ ۾ هيءُ عجب ڏنر دٻورو.

باغ، بهار ۾ ننڍيون ٿاريون، ڳوٺچ لڪو ڦل ڦول،
ٻوڪيل ناهن ڪڇيءَ ڪٽوريون، انبن ۾ ڪونهي ٻورو.

جوش يا هوش يا لينهن - نشي جي، ناهي هٽڙي بات،
اهڙي واڻ گهڙي جو دل ۾ هر جذبو لاسور.

ڳالهه - ڳجهاندر لفظن ۾ مون، چاهي ڪريان قيد،
ڳوڙهن سان ٻيو ڪاغذ پئجي، لڪي نه وڃي مورو.

ست رنگ، صد رنگ سوچن جا مون، جوڙيا ڪئين جنسار،
اک - چنپ ۾ مڀ جوڙ اجائي، شيشا چڪنا چورو.

سهڻن خوابن جون تعبيرون، هاڻي چٽڪ سراب،
اهڙو سڀن ۾ ساڍيان ڪي، ورتو نند اڪهور.

ثریا سوز

غزل

ڪيئن حياتي آخر گهاريون، سوچيان ٿي،
 ڪيسين پنهنجا جذبا ماريون، سوچيان ٿي.
 هر روز اندر ۾ جوش نئون ٿيو جاگي،
 پڙڪيل باهه پلا ڇو ٿاريون، سوچيان ٿي.
 اونڌاهي ڇو آهي؟ دوست ڇو آهي؟
 جڳمڳ جوت نئين ڪا ٻاريون، سوچيان ٿي.
 ڪو رهبر آهي نه ڪائي منزل آهي،
 پنهنجو به لڳي ٿو ڏر ڌاريون، سوچيان ٿي.
 ڏور ڪنارو، تيز هوائون، مڙهه ڦاٽل،
 تار منجهان ڪيئن ٻوڙي تاريون، سوچيان ٿي.
 هٿ پير هڻون اڳتي ته وڌون، لڪَ لنگهون،
 ڏاڍ سندا ڪيئن ڏونگر ڌاريون، سوچيان ٿي!

ماڻيٽو اوڻو

ڏمڪ جو ڪونهي ڏنگ،
 مون کي موهي سگهيو ڪين،
 سوچي سوچي ذهن ٽڪو ته،
 مون کي چارڻ ڪونه سجهي،
 هيڏي هوڏي هاريل آهي،
 سائون رُت ۾ وسندا مينهن،
 جيون ڪاريهر جو ڏنگ،
 ڍولڻ سائينءَ جو ڍنگ،
 ذهن تي ڇو آهي ڙنگ،
 چوري ڇڪو هاڻي چنگ،
 رنڊن تي اڄ ريتو رنگ،
 جهومي ڳسائيندو جهر جهنگ.

ڏات ڏيئي ڪي ٻارينداسين،
 ڳنڍين منجهه ڳرون ڇو سائين،
 گهر ۾ ساهه وڃي ٿو گهٽجي،
 جاگي جوت جيارينداسين،
 مَرڪي عمر گذارينداسين،
 ڪلهيءَ هوا ۾ گهارينداسين.

تاج جوڀو

الطاف جي ياد ۾

موت |

رائيئون ٺٺي ۾

مُرڪَ جيون جي چين تان ۾

وئين ڪسي اڃ اوچتو-!

شل ٻوي او موت توکي موت ڪو!

سونهن جي ۾

مرڪندڙ مُڪ تان جهٽين ٿو ۾

ڦول سرها--

۽ ڪرين ٿو ۾

منت ۾ مهڻيو مڻي!

بي قياس ۾

ديو ڪارا موت جا!

منهنجي اڳيان منحوس منهن پنهنجو هٿ!

مان ڏسڻ توکي نٿو چاهيان-

ڇو ٿو ۾:

آهيان آ ۽ شاعر زندگيءَ جو ۾

سونهن جو!

زندگيءَ جا ۾

سونهن جا ويري هليو وڃ!

ٽـر اکين کان!

مان نٿو چاهيان مرڻ-

مان چيڻ لڳي ۾

اُٺيو آهيان هتي ۾

۽ جياپي جا سبق ۾

ڏيهه ساري ڪي ڏيڻ لڳي ۾

گيت جوڙڻ ٿو گهران!

غزل

منهنجي منهن تي موهيڙن ڪڍڻ ۾

ڪيرل وڻ جا ڪٽل هجن ڇڻ!

شهرن جا رهواسي شاعرن ۾

واهڻ جون تشبيهون ڪڍڻ!

ساري پئون ڀٽر جا ڪٽڻ!

جنت کان وڌ واهڻ واهڻ!

ڪيڏي آ سرهاڻ هوا ۾

بسنت رت مهڪايو وڻ وڻ!

پرين! پئي مان تولد آيس ۾

گاڙها پير ڳٽول ۾ ٿي ڪڍڻ!

سرنهن ڦٽلاري ۾ ڪي ڦٽلاري ۾

آءُ آجارڻ من جو آسڻ!

ساز ملا کاتياری

بـ نظم

چـو آثر مـ

ڪڪرائين اجرڪ اوڍي

آڌيءَ ويٺي

اوسيٽي مـ آس آسڙڪي

نرمل جسر

ٿو ٿو ٿو ٿو ٿو ٿو ٿو ٿو

دل جيئن ڌڙڪي

چالڊوڪيءَ جو

هانءُ تيهائين هڙڪي!

واجد ناز

!

حيرت آهي

مونڪي تون ڪلندو ڏسڻ چاهين ٿو!

پن چڻ جي موسم مـ

ڪٽل سنگهڻ چاهين ٿو

لاش جي زرد ڳن ڪي

سرخ ڏسڻ چاهين ٿو

حيرت آهي!

سورث

● نظم

هي چمڪندڙ تارا

ڪيڏا نه آهن سوپارا

توڪي هن ڀل پسنڊا هولا

۽ تون به انهن ڏانهن

ڪٽ ٿي ٿڪڻ ويل

مون وانگر

اڻاه مایوسيءَ جي ساگر مـ

اڏندو ترندو

هولدين سوچيندو:

ته 'ڪاش' تون به هجين ها تارو

۽ مونڪي پنهنجو جلوه ڏيکارين ها

آجهامندڙ نيشن مـ

ڪا ته ڏريائي ٻارين ها!!

■

دوستو ڇا لڪان؟

ڪالهه جان اڃ به مان

ڀل چيان ڀل مران

مال تي مست هو

حال تي مست مان

ڇو رٿان يا ڪلان؟

وقت ئي ويسلائي

ڪڍي ويو وري

پانهون ٻئي لونگ کان

جي لڪان،

ڪيئن لڪان!؟

بشير سيتاڻي

پَر به تون ڀرمار،
 هيل به تنهنجي حاڪمي.
 مارو آنءُ ڪٿي ويو،
 ڪٿري مان ڪمدار.
 سمهون پاڻ ڀراڙ تي،
 ڀيٽ ٻُڪيا، ڀوتارا
 ڪٿي هلين ڪار ۾،
 سائڻ سُريلي لار.

ڇا ڇا آءُ لکان؟
 مون کان لکيو ڪين ٻڌي،
 ڪڇان ڇڄان ڪڇن مان،
 آڏو ڪاٽ سنوان،
 جهڙي منهنجو جهو ڀڙو،
 قهري ڪوٽ ڏسان،
 ڇا سر سالگيشڻ تي،
 ڪهڙو حال ڪيان!

خاڪي جوڀو

■ هن حياتيءَ ماءُ،
 جنگ ڪئي هر جڙو ۾،
 سوچ آپاري سچ جي،
 جيئون جاءِ بچاءِ،
 ڏئي مٿاڙا ڏاڍ سان،
 مرندي جهڙندي ماءُ،
 خاڪيءَ هر ڪنهن ڪنڊ ۾،
 لڙندي لوڪن لاءِ.

محمد خان مخمور

ڪوٺيو پت ل ڪوٺل،
 ڊمرُو اينهن ڍنڍ ۾،
 ليرگيءَ والگر لينگري،
 ڪوه ترين ٿي تل،
 هريا ڪڙا بٽ تي،
 الڪ الڪ رنگ آئل،
 ڏاڍي آهين اينثري،
 ڀل ڙي جوڀن - جل!

مقبول اختر

شفيع چانڊيو (ٽيڙو)

آ تـ هلون هـن ٻار
چڏي ڏينءِ ڏيهه کي
لهي لوڪ تـان ٻار
ڪٺلي آيل سان
ڪڇي ڪڇي، هينڙا
ويهي روح رهائ
تو بن لينهن نڪر
اٿين ٻيو پاسو ڇڻ
سُج جو آه مـغر
چنڊ کي ڪهڙي ڪل
تو ٻن گذرن ڪيئن
مـهيو ٻو ٻو ٻو ٻو

چيني چوري
ڪوچي ڪاري
ڦاٽل ڪپڙن واري لينگر
وچ بازار ۾
هر ڪنهن آڏو
هٿ ٽنگيندي
ليلائيندي
دان گهري ٿي
پر هي دولت وارا ماڻهو
بچان منجهان هن ڏالهن لهاري
پنهجي پنهنجي راه رسن ٿا
ڪنڌ ورائي ڪوڏ ڏسن ٿا

اشرف آصف مصراڻي (ٽيڙو)

ماڻهو هرڪو مور
ٻري هن سماج ۾
ساقا بڻيو ڪو چور
سولهن سدا گلاب
جوڀن رت بسنت جي
مالهيءَ جو جن خواب

سيانو يا نادان
پرينءَ ۾ ڀيٽ ليه
هرڪو آ حيران
ڪيئن ڪري انسان؟
هڪ ٻاڪل ڀرت ڪري
ٻيو نان ڪري نادان

اڀار گل

غزل

رڻ ڄهر رنگ رڃاڀا آھن،
ڪورا نينھن آڀاڀا آھن.
ھل ٻہ منھنجي دل ۾ ايندا،
سورن پُورَ پڇاڀا آھن.
ڪجھ تہ تون پي ھٿ ڊکھڙ،
مون جي ھٿ وڌاڀا آھن.
منزل ٻوہ ٻي ساڳي آھي،
رستا جي بدلاڀا آھن.
آءٌ وڏو ماڻھو ڪونھيان ڪو،
تنھنجا خيال اڃاڀا آھن.
سچ جي سندر لاري ڪھڙي،
ڪھوت ڪھڻا ئي ڪھاڀا آھن.
وِسڻا لاهن، وِسڻا لاهن،
مون جي دٻ جلاڀا آھن.
چير ٻڌي مون جذبن جي،
پنھنجا گيت لڄاڀا آھن.

مان جنھن سان ٿو ٻار ڪيان سا،
آھي واءُ جيان ...
چاھڻ سان بہ
جنھن کي ڪن ڏسي ٿو سگھجي،
ھٿ وڌائي،
ٻوٽ وانگي پڪڙي مَور نہ سگھجي،
بس محسوس ڪجي ٿو،
تيز ڪھلي ٿي
دل جو در ٿي ڪڙڪائي،
۽ دل جي گھر ۾ رھندڙ
جذبن کي جاڳائي،
پل لئ ٿڌڙا مڙا ڪي،
احساس ٻئي ٿھلائي،
۽ ٻئي پل ھلي وڃي ٿي،
ٻيو ڪو شھر وسائي،
ھڪڙي پل گڏ آھي مون سان،
ٻئي پل مون سان ناھي،
مان جنھن سان ٿو ٻار ڪيان سا،
آھي واءُ جيان ...

طاهر سنڌي

غزل

ماڻهو اندر ڪارا آهن،
 هر ڪي ساڪيءَ ڌارا آهن،
 تنهنجي هٿ تي ليڪو لاهي،
 تنهنجا پاڳ پلارا آهن،
 منهنجي دليما الڏي ڪوئي،
 تو وٽ چنڊ ستارا آهن،
 تنهنجي زلفن ڪي ڏسندي،
 ڪڪر ٿي پيا ڪارا آهن،
 مَرڪي مَرڪي ٻيهر اڪڙين مان،
 ڪوهر ته سارا ڪارا آهن،
 چو ٿا منهنجا رستا ڳوليو،
 منهنجا هر هنڌ چارا آهن،
 وياڪل من ڪي ڇن نه ڪوئي،
 ساگر ڪي به ڪنارا آهن،
 دل جي در تي ڪڙڪو ٿيو آ،
 ڪي اڱن اچن وارا آهن،
 پاڻ ته وڪجي وياسين بهرين،
 گيت به ميت آڌارا آهن،
 طاهر! ڏيهه نه ڏسندو توکي،
 اڪڙين ۾ اوتارا آهن،
 آپ تي روشن تارا آهن،
 سهڻا ڪيڏا پيارا آهن.

غلام ذبي نازاڻي

ڪنواري

ها- مان خاموش رهان،
 چو ته مان عورت آهيان،
 قربانيءَ جي ٻڪري آهيان!
 ڪجهه ڪچنڊيس،
 رُسوا ٿيندس،
 منهنجا پيءُ ۽ مڃي،
 پاڇائي ۽ پاڇي،
 پيل سنهڙيون سنهڙيون،
 مٺڙيون مٺڙيون،
 لڪي لڪي ڳالهيون ڪن!
 ڇا مان انسان لاهيان؟
 ڇا مون کي دل لاهي؟
 ها- مون کي دل آهي،
 مون کي به خواهش آهي،
 پر ڪڇان ٿي ته،
 چون ٿا:
 عورت ذات ٿي،
 وات ڪولين ٿي!
 ٿي ۾ وار اڇا،
 ته به سڏجان پئي،
 ڪنواري، ڪنواري!

بلقيس عارباڻي

تنهنجي ليلن نيٺن ۾
 اڇا موتي ائين ڪيڙن
 ڪينجهر ۾ جيئن ڪنول ٿيڙن.

سروپچندر شاد

ڪارونجهر تي مور تهوڪي

بهر وڃي

هن جي گهرين اکرين ۾
 پراديءَ جا ڏيک اٿنڪي
 هڪڙي هٿ ۾ ائٽم بم آ،
 ٻئي هٿ ۾ هندروجن بم؛
 ذهن ۾ ”ليونٽن“ ٺاهڻ جو آ فارمولو.
 مڪ تي معنيٰ خيڏ جهڻاڪ،
 ڇپن تي هيءَ وائي؛
 ”آئون امن جو پوڄاري،
 آئون امن ٿو چاهيان!
 آئون امن ٿو چاهيان!“

شعر

(1)

مون جو شعر چيو:
 ڪارونجهر جي ڪور مٿي،
 راڙو مور ڪيو.

(2)

مون جو شعر لکيو:
 صدين جو هيسايل ماڻهو،
 حق گهرڻ سڪيو.

جذبڻ جو ناچ

ڪارونجهر تي مور تهوڪي،
 منهنجا جذبا لاج اچن ٿا؛
 ”سنڌڙيءَ تان سر گهوري ڇڏيان“
 دل ۾ هر هر خيال اچن ٿا.

ڏياري

اُٺي ڏياري،
 جڳمڳ جڳمڳ ڏيڻا ڀرن ٿا؛
 هر اڃا ۾
 جڳ ۾ اولده چانيل آهي؛
 ائين لڳي ٿو،
 روشن جي رامچندر،
 اولده جي راوڻ کي ماري،
 سونهن ۽ ساڄهه جي سڀتا کي،
 اڃا موٽائي،
 آندو ٺاهي.

صليب

هيءَ ڌرتي هڪ صليب آهي؛
 جنهن تي لٽڪي،
 هر دور ۾ ڏيهه جا ڏاها،
 ڪوٽ ڪوٽ جا ڪهراڻي،
 سچ جا سورج چمڪائي،
 ساري جڳ جي سونهن وڌائي،
 عيسيٰ جان ٿي اسر وڃن ٿا.

انقلاب

وٺو وڌ-ٿڙو؛
 ڦر تي نوان ويس ڪيا،
 ويو سوڪهڙو.

دُعا *

منهنجي گهر جو تون آئين،

مون ائين سمجهيو:

ئون تارو ڪو ٿيو آهي،

ڪل نئون ڪو ٿيو آهي،

بادل آيو ڪو پئجي آ،

ها ڪا ٿڌي هير ڪلهي آ.

منهنجي دُعا آ:

”تون شل وڏي حياتي مائين!

تاري وانگي جتي جتي ڪا جوت جلائين،

واٽون ڪي وات ٻڌائين،

ڪٽل وانگي تون سدا ٿيڙين،

سُرهان پڪيڙين،

ساري چڱ جي سُونهن وڌائين.

بادل بڻجي ٿڌي مٺي ڇانو ڪرين،

نوٽ سُڪل رتيءَ تي هر دم مينهن وسائين،

۽ ڪيئن به،

خوشحالي خوشبو ۽ نرمي لهنن آهائين،

ٿڌي مٺي هير جيان تون،

مُتلن ڪي جاڳائين،

گهر گهر سچ سچ ڏيکاري رهائين،

لئين صبح جو نئون لپاڻو ٻهچائين.”

منهنجي دُعا آ:

”تون شل وڏي حياتي مائين!“

ليڪن جو گهرو

جنهن ماڻهوءَ کي،

پنهنجو ڪوئي رستو ناهي،

پنهنجي ڪاٺي،

سوچ نه آهي، لوچ نه آهي

سو گهاٽي جي ڏاڍ چيان آ.

اڪين تي هو ڪوٺا چاڙهي،

مار سهي ٿو، خوب وهي ٿو،

پر هڪڙي ئي گول دائري منجهه رهي ٿو.

هو سوچي ٿو:

”ٻنڌ گهڻو سون پتو آهي،

منزل هاڻي ويجهي هوندي.“

هو جڏهن،

اڪين تان هو ڪوٺا لاهي

سچ پسي ٿو،

پوءِ ڏسي ٿو:

هو ته آئيني ٻيٺو آهي.

پنهجن قائم ڪيل ليڪن جي گهيري ۾!

ڏاهو

وقت آهي ڪهڙو:

جهڙو تهڙو هن تي چڙهندو

ڪنڌ ڀر ڪيرندو.

پر جيڪو به،

وڃي چيان، رڌ ڀر چيان،

هن تي چڙهندو،

واڳ هڻي ۾ جهلندو

انڀاءُ مان اٽڪل جي خاطر،

رڻ ڀوميءَ ۾ ڪاهي ٻولندو،

سير ڏيندو،

پر ان نه مڃندو،

سوئي ڏاهو سڏبو.

■ (پنهنجي پهرئين پُست وڃي ڪمار جي چئيءَ

جي موقعي تي لکيل)

توهين مفتي

نظ م

پتلي گهر م
تون ۽ مان
پتليون ۽
هننجي ڏور
هان کان ڏور
ڪجهن ڪارين آڱرين م
هونئن ته لاشو
آڱرين جي چُرهر تي ٿا
ڪيون تماشا

نئين سان اڄ نيٺ مـلائي،
مٽ جا هالا پٺائي ڇڏيان.
دوڪي جون دٻارون ڊامي،
پيار جا ڪنول ڪلائي ڇڏيان.

ڪوڙا رشنا ڪوڙا ساڻهو،
سڀ کان منهنجو مٽائي ڇڏيان.
ڌڪارڻ وٺي هر ڪنهن دل ٿان،
نئين لياپو سٺائي ڇڏيان.

سارو لوڪ لڙي م هوني،
ويجا سڀ سٺائي ڇڏيان.
مڇ مڇائي، انڌي بن م،
آڳ مان ڪاٺي لڳائي ڇڏيان!

عاجز اُڃل

(دوها)

سانوڻ آيو برڪا برسي، لڳي هنئين ڪسي ڇـڙ،
مٺڙا ماڻهو هڪڙو ٻيو، پاڪر مـون ڪسي پـڙ.
سانوڻ آيو برڪا برسي، هيٺڙي هور هـڙيـام،
مٺڙا ماڻهو توڪسي ماري، ساري رات رنـام.
سانوڻ آيو برڪا برسي، ڇـوڏس ميگهـه مـلار،
مٺڙا ماڻهو نانءُ ڏئيءَ جي، هان ته واڳون وار.

ڪنول لُهاڻو

موتَ

(زان پال سارتر جي نالي)

وقت جي هر سال تي ٻيو ٿو اچان،
تاريخ ۽ تهذيب جي... (صفحن) تي سان.
جنهن به ڏاهي آئين ڪا ڳالهه ڪئي،
منهنجي پيرن جي بدلاجي چال وٺي.
۽ چون ٿا سڀ انهيءَ کي زندگي،
ها، چون ٿا سڀ انهيءَ کي زندگي.
مان ڏسان ٿو روجهه ۽ سهڻا هون،
ٿا اچن سڀ وڙلدا هائي پيئن.
چنڊ جي ڪرڻ جو مڪڙين کي چمڪائين،
بادلن جو بهي رهڻ ۽ خوش ٿيڻ.
۽ جڏهن ٻوليون پکين جون ٿو پڌان،
ٻيو مڇيون هائيءَ ۾ ترلدي ٿو ڏسان.
منهنجي هستيءَ کي تڏهن گوليان ٿو مان،
ڪيترا پردا وري گوليان ٿو مان.
منهنجي هستي کان پري، ڪيڏو پري،
مان ته وينس هاڻ کي قيدي ڪري.
او ----- مشينن جا ڏئي!
بر گولن ۽ سنگينن جا ڏئي!
فڪر تنهنجو آدمي لاءِ چار لئون،
اُڙم تنهنجو آدمي لاءِ هٿڪڙيون.
مون کي گهرجن ڪول ٿا ٻنگلا اهي،
مون کي گهرجن ڪول ٿا ڪپڙا اهي.
وقت جي مڪروهه طبلائين کي چٽو،
هاڻ ئي ڳايو وڃايو ۽ لڳو.
مان اڪهاڙو پي گهمي سگهندس اها،
۽ وٺن هيٺان سمهي سگهندس اها.
مان وري غارن ڏي موٽي ٿو وڃان،
مان وري غارن ڏي موٽي ٿو وڃان.

سارنگ

هيڏي ساري شهر سڄي ۾
ڪو پي ناهي جيڪو مون کي
ماڳ ڏي ويندڙ وات ٻڌائي
هر ڪو پنهنجي ٻولي ٻولي ٻيو
هڪٻئي جا ڪجهه گولي ٻيو
پنهنجا اصل اصل رولي ٻيو
ڪو پي اهڙو ناهي جيڪو
سڄ کي سڀني سان لائي
من تان چڙهيل دڙ آڏائي
پنهنجي جيءَ ۾ جهاتي هائي
منهن تان پنهنجي ماسڪ هڻائي.

عبدالجبار جوڻيجو

نظم

ٻار ته منهنجو ٻوڪ ڪٽجي جي،
نڊي چڙهن سان لڙهيو وڃي.
ٻار جي منهنجو نڊي هجي ها -
آڻي پئي ها ميدانن تي.
ٻار جي منهنجو چنڊ هجي ها -
چانڊوڪيءَ جي ورڪا ٿئي ها.
ٻار جي منهنجو مينهن هجي ها -
وسڪارن سان خوب وسي ها.
ٻار ته منهنجو نڊي به ڪونهي،
چنڊ به ڪونهي مينهن به ڪونهي،
ٻار ته منهنجو ٻوڪ ڪٽجي جي،
نڊي چڙهن سان لڙهيو وڃي.

ڌڪا، ٿاڀا چڙهون کائي
دان مليل سڀ دمڪ سهڙي
تنهنجي در تي ايندو آهيان
ڪجهه ٻل تو سان سور سلڻ لڻ
ڪجهه مڙڪن جا موتي ميڙڻ لڻ
پر اي دوست!
تون پي جي، دان ۾ مون کي
ڌڪا، ٿاڀا، چڙهون ڏيندين
مڙڪن بدران لڙڪ آچيندين
ٻوڙ ٻڌائي،
ڪيڏانهن ويندس!!
مري نه ويندس!!

نصير مرزا

نظم

پنج پنيء جو منهنجي گهر جي در تي ويٺل جهرڪين جڏهن چيرچير جو چنگ ڇوريو
مٺي ۾ مون پنهنجي ميت جي ڪومل ڪچڙي گل تي ڏيئي آخري مٺي مرڪي آرس موڙيو

وڇڙي ميت کان ڏينهن سڄو مان ٻيٽ جي ڪن ۾
بس جي ڦيٽي وانگر ڦيريس

مٿي سانجهه لڙي ته هٿن جي پٺي پڪن ۾
ڇٽڪا ٽيندي سڪا پنهنجي گهر موٽيس.

وقت هوا جيئن

مٿيون پيڙي

هر شيءِ سان ٽڪرائيندو

ديوارن کي ڪيرائيندو

انڌي هاڻيءَ والڪي

ڊُڪي پيو-

۽ هي جيون

روڙنامي جي

هٿڙيءَ تي

پنهنجي ترين جيان

رڙهي پيو.

بس جي ڪنڀ ڪي ۾

چيرچير جي چيٽي

يا ته

فوت ٻورڊ تي

لڙڪي سڙڪي.

منڏ ٻوليورستي ته

پڇڻو آهي

جيڪڏهن پڙهڻو آهي.

عذرا جبين ميمڻ

جهومي نچيو مور

(ڏيڙو)

اچي ٿي جن بهار،
مَرڪي ٿو جڏهن -
پتڪڙو بهار.

جهجهو وڻو مينهن،
ڌرتي ۽ آڪاس جو -
ڪڍو لينهن سنيهن!

وقت جي رفتارَ

ڪري ٿي ڪائي
خاموش گفتارَ

لنڊي لهي ڪنوار
ٿلهي ٻوڙهي سٺ جي
اڪين منجهه خمار

جهومي نچيو مور
بادل ٻرسيا هٿ تي
ڪري ڏاڍو شور

سندو تنهنجو ايار
الڪ ڍڪي ٿڏهن
سهائن وڌو چار

هٿ ڊگهيري مَرڪي
جَوَان فقير پاڻيءَ جي
تيري ٻيئي جرڪي

جيئن ڪارڻ جيڏيون

جڳن ڪنان هن جڳ ۾

جاڙ جيون پيا

جيون آهي زهر: پيون پيا

چئني پاسان ڪهور بندڙ

اڪيون اوڀريون

تن ۾ جن کان ٿن

لقابن هيٺان

چهره اڇاٽل

هر ڪنهن من ۾

دوڪا ۽ دولاب

ٿڌا پيا ها وچ رستي تي

ڪيڏا سندر خواب

پوءِ ۾ جيئن چاهيون ٿا

هن اوڀري ڪٽل جڳ ۾

خواهش پويان خواهش ڪڍي لڳل

حاصل

ڀور پور آشائون!

رسول ميمڻ

دوها

ساز کڻي ۽ کيڙو ٻائي، هليا وينداسين دور،
ياد ڏياريندو سنڌو، نراڙ جو سيندور.
ياد اوهان جي وسري ڪيئن، جيسين چر ۽ ماس،
مالهيءَ جي هٿن ۾ سدا، رهي ڦولن جو واس.
وڃي سنڌوءَ پار ٿي، رکي رکي ايئن بنسي،
پرچاين جيئن آءُ ڀرين، ۽ هر هر وڃي رسي.
اڪيون نه ملاءِ اکين سان، هونداسي روئي،
ڳوڙها ڪنهن جا دامن سان، اگهندو ٿاهي ڪوئي.
ٻاءُ نه ايندو ڪر ڀرين، ٻانهن ۾ رابڙيل،
تنهنجا هٿ ئي سڻڪهندي، لنگهي وڃي ٿي ويل.
بند اڪيون، درد ٻيڙا يادن ۾ من چور،
مٿان ڏکڻ جي هير ۾، چڻي انب جو پور.
منجهي منڀر نه سڀرين، پري اڃا پريات،
ڪهڙي خبر مري وڃون، مٿان اڃ ٿي رات!
اوهان وساريو آه جو، وڌيڪ جهڻون ڇو؟
وري هڪ دفعو ياد اچون، مٿان مرڻ کان پوءِ.
تون ٻائي، مان به ٻائي، پيار به ٻائي جاڻ،
رهندي سڀ سونڀ ۾، ترسي پولهه ن ڪاڻ.
هين جهڙن تارن ۾، آپ ۾ چنڊ ته ٺاهي،
چڱي پارس هنس جيئن، سونو ٿي پيو آهي.
لڪَ لڳي ۽ ٿر سڪو، وٺو نه آخرڪار،
پوءِ به لهارِي ٿي ۾، ڳاڻي مور ملهار.
اوسيڙي ۾ مري وڃون جي، ڇڏجو ڪونه مٽي ۽ واري،
اي راه وارو، ائين رکي ڇڏجو، لاش اسانجو ٿيڪ ڏياري.
چير چير ڪسي ڳاڙها چپ، وڌ وڌ ڪسي وات،
چير منهنجا سمجهي چٽپ، رهين چوسيندو رات.

نورلھدي شاه

(جنم ڀوسي)

پاتال تائين ڦهليل اٿم

سرخ--پاڙون

۽ ٻئي ٻير ڪپائي ڇڏيا اٿم

ڪلهن تي ٽنگيل صليب وانگر

ڌرتيءَ جي ڇاتيءَ تي

مٽيءَ جي درياھ ۾، وهندي-وهندي

نس-نس، ميڙي-ميڙي

جڳن تائين ويهي جوڙيو اٿم

پنهنجو اڻورو وجود

رب العالمين!

جڏهن ”ڪُن“ جي پڙلاءَ تي

ڪنڌ ڪنيو هئم-تڏهن

مٽيءَ جي خوشبو سان واسيل هئم

بدن مارو

۽، نس-نس ۾ وهي رهيو هئم

مٽيءَ جو درياھ

(گهرو-اڻاھ)

ٻئي پانهون ڦهليل هئم

ڪينجهر کان ڪارونجهر تائين

مڃدي مان ڪنڌ ڪٽي

ڌرتيءَ جي مٽي پُڪن ۾، ميڙي-ميڙي

اڪين ۾ ڀري ڇڏي هئم

مٽيءَ جو درياھ

اڪيون--

روز-اڙل جي سڄ سمان

هيل تائين

ڀري رهيون آهن

ڀرلڊيون ئي رهنديون،

ڌرتيءَ جي، نس-نس ۾

ڇڪن تائين-

(اڻپورو ڊڪ)

شهر سڄي جو ڀاپ

هيڪلي سر

ڀوڳڻو اٿم

ڀر ڪوبه لڙڪ

ليئن مان

ڳڙن نه ڏنم

ڪوبه مڏڪو نه ڀريم

ڪنهن شريف زاديءَ جي

فحش سڀن وانگر

ڊڪ سڀني

جڳ کان لڪايا هوندي

ماري رات
 سمهڻ جي بهاني
 مگريت وانگر
 ٻل - ٻل ڪري
 دڪي هوليڊس
 ۽ - سڄ آڀرڻ کان اڳ
 ڦٽلھيار جو ڏير
 ڪٽ تان چنڊي ڇڏيو هوليڊم!

ديس جي سنسان گهٽين ۾ نچندڙ گهور اونڊاھيون
 اکين ۾ پري ڇڏيان تن
 نور جي ڌارا بڻجي
 ديس سڄي تي وصال نيري آڪاش وانگر ڦھلجي وڃن
 بيمار - بکيا - اڌ آگھاڙا ٻار
 گلاب جي خوشبوءِ وانگر، ٻل - ٻل ڪري
 ڌرتيءَ جي نس - نس وامي ڇڏين
 ۽ دڪ سڀني بي زبان انسانن جا
 ڳٽ ڏئي ٻي ڇڏيان
 نس - نس پري ڇڏيان
 ڌرتيءَ جي ميري - ميري ٻلاڻد ۾ ايندڙ ٻل
 ٻنڌ ۽ آداس چن تي ڦھليل
 ٻھرين مرڪ بڻجي آڀري
 رات - سڄي
 ڌرتيءَ جو مڪ هٿن ۾ سڃائي
 چمندي رھان!

ولي رام ولپ

سڱ چيني
لاڳاها لاهي
مون جهڙو هو ماڻهو
جبل جهڙو ڏينهن جهاڳي
لڻو وڃي پيو ماڻ ۾.

من منهنجي ۾
منسار سمائل سارو
ڏسندو رهيس
آرمي بڻجي منسار ڪي.

سالوئيءَ ۾
ڌار ڌسن کان
پن تيز ڌارائن جو سنجوڪ
ڪير ڄاڻي
ڪير ڪنهن ۾ اوتيل؟
ڪير ڪنهن ۾ سمايل؟

ڪرسيءَ تي چڙهي
هو دوست منهنجو
سڃاڻي مون کي نه سگهيو.

هنن بي نور ۽ پوڙهين اکين ۾
تو ڪڏهن جهاتي هائي
الدر جو سوجهرو ڀسيو آهي؟
هن ڪاري ڪوجهي لبل جسم پويان
الدر سرچندڙ
ڪوري ڪاگر جهڙو ووڙيندڙ ويڪ ۽ لو آهي؟
هي ڏڪندڙ هٿ هميشه رهيا
ڪولٽرن ڪچڙن هٿن جي چهاڙ جا منتظر
هي پتون ٿيل پير هر دم رهيا
ڪنڊا اورانگهيندا هُن ڏانهن
هي ڪن اڃا آهن اوسيٺڙي ۾
ماڪي-لار جهڙو مٿر آواز پڌن لاءِ
آئون اڃ به آهيان سفر ۾
منزل ماڻڻ لاءِ.

من سمولڊ
سمولڊ ٿي پيو غوطا کائي
سمولڊ اندر.

ڪو ڏند ڪڍي
مٿان بيٺو لهاري
اونهي ڪوهه ۾
مون کي ڪيرائي.

ٿر جو هي ٻارڙو
 ڪوئلي جهڙو ڪارڙو
 انگ آگهاڙو- ٻيٽ ۾ بئڪ
 اڄ به تاسيارو
 هڪ ٻيٽ کان ٻي ٻيٽ جي وچ ۾
 پاڻيءَ جي ٿو بئڪ پني
 پاڻي کانئس ڏور
 هاڻال ۾ يا وري آڪاس تي.

تنهنجي ماروئي
 جيئن ٿوهر جي ٺاريءَ ۾
 ٻي ٺاري لسري.

شرحيل

نظم

ڪير ڪنهنجو ڪونهي
 ڪير ڪنهنجو ڪونهي
 جنهنجو آهي ڪو
 آهي، پنهنجو هاڻ آهي
 ڀروسو بي دريو
 اجايو ڪٽڪو
 اچي نه اچي!
 رات جو ڇا ٿيندو؟
 اوسهڙا ان ميا
 بي ڌڙڪ ٿي،
 وقت جي ڪهڙيءَ - ڪهڙيءَ کي
 مٺ ۾ بند ڪندو
 ڇڏيندو وڃ
 ڪير ڪنهنجو ڪونهي
 ڪير ڪنهنجو ڪونهي.

تنهنجي جهلڪ
 سڪل ڌار ۾
 ڪوئچ نئون ڦٽو.

آمداد حسيني

(غزل)

مون وٽ هڪڙي سِٽ لڪي هئي آهي صدين کان،
تنها آهيان، ملين ته جيڪر دوهو ٻڄان مان.

ننگي آپ کي هٿ نه آهن، ستر ڍڪي ڇا سان،
گهڻا وڻ ٻاڙان ٻنجي ويا، منهنجي رستي مان.

ڪارولجهر جي ڪور مٿان، آه ٺهڪيو مور،
ساڳي گولج اچي ٿي ڪچندي، ڪاڇ ڪيرٿر تان.

ڪيچ وٺن ڏي ويندي مڻيءَ، ٻچو مروئن کان،
ولدر جي هن وات مٿي ڪٿ، آه ادا ڪا ڇان.

ٻانهن هر ٻيل ٺاهي ڇاهي، هيٺو ٺاهي هان،
جان جان جيءَ جڻي ڪي جوکو، تن ٽالگهي تان تان.

سيچ سڙي ته آهائي آهي، ڪالون جي ڪان کان،
چنڊ اولڙو ڏسي ڪوهه، هر ڏٺڻر ڪن تان تان.

هيٺول ڪي هٿ سان هاري، تيلي ڏيڪاري،
ٻوٽي بدران گلشن ٻاري، ڪيچ ڪٽيو هو آن.

جيپ جيپون ۽ اماڙ اڪيون، دانگيءَ جهڙي دل،
ٿورهر هٿ هر امرت بدران، زهر ڀريل هو ٿان.

ڦرتيءَ ڪنوار مٿان ٿل چوڻدي، سورج لهندو لان،
اوپر پاسي آهستي رڪجو، اڪڙيون ڳڙڪين جان.

آخري ڊائلاگ

(نسيم جي قتل تي)

رُتِ رُتِ جي پنهنجي ريت
ڪنڊا ڪنهن کي هٿ ۾ ڦول
هيرون ڪنهن کي لال ليارَ
لُڪون جهولا واڇوڙا

رڻ جهڙو رڻ جهڙو بولد بهار
پُور وڻن ۾ هٿ جون پينگهون
سرتيون ٽهڪڙن ٽاڪوڙا

ان چڻ الف آگهاڙيون ٿاريون
ڪڏهن صليب ته ڪڏهن چٽاڻون
رئنه يون رڙلديون
مٿو پٽينديون تيز هوائون

هر هر رُت ۾ سورج والڪي
منهنجي من جي ساڳي ريت
چيڪندا چاڪ ۽ گهاو ڪلاب
پوڙي جڳ ۾ گولڪي والڪي
اڪين ۾ اڻپورو خواب

منهنجي لاءِ ته هر ڪاٺي رُت
جهڙي سرڪڻ ڦاهي آهي
چُرُو آهي گولي آهي
۽ مون ڪيئي ڀيرا

هن چنڊي گُل ٽيڙدي
چُرُو پنهنجي هٿ سان
من ۾ لاٿو آهي
منائن کي توڙڻ ڪارڻ

لوئي تي گولي ڪاڏي آهي
منهنجا دشمن منهنجا دوست
منهنجا قاتل منهنجا ڀار
مون کي ماري سگهندڻ ڪو
خالي ٻيلي گولي ويندڙ
مون کي لڳندي ٻولي ويندڙ
گوليءَ ٻڌلي لولي ٺاهي
ڪاٺيءَ منجهه ڪٽائي
ٻڪري ٻارڙي جي هٿ ۾
جهنڊي والڪي ڇو نه جهٽلائين!

هر جي منهنجي مارڻ ڪارڻ
ايڏوئي تون اُٿو آهين
هن ڌرتيءَ تي ڀاراتو آهين

موت برابر
اُٿين جو آهي پٿر
هر مون جيڪي هٿ جا ليڪا
ڪوري ڪاغذ تي ليڪا
رهڻا آهن ڊهڻا ٺاهڻ
ڇاڪاڻ ته ڪنهن به ٻيهاڙ وٽ
سورج لٿي ڪو پٿر ٺاهي!

چٽيل آگريون

اڃ:
الائي اوچتو
پنهنجو چهرو اجنبي ۽ اوڀرو محسوس ٿيو
آرسيءَ ۾ پنهنجي چهري کي
ڏسڻ جي لئي وڌيس
آرسي انڌي (جڳي هٿ)
۽ تڏهن
پنهنجي چهري کي ڇُهڻ جون
خواهشون
ڇٽين چولين جيان آلريون هيون
وسوسن ۽ وهڻ مان
پار آڪري
چهري کي ڇُهيم:
ڇپ:
نڪ:
اڪيون:
لياڻ:
۽ آئي ڪجهه ڪوٺ هئا!
بس رڳو رڳو ڏاڻل هڪ پيٽ هئي
ان سمي ئي سندن آگريون
اڌ سڪل مٽيءَ جي ٽڪرن جان'
ڇٽي پيون هيون.

ڪهاڻيون

...ڪرل ڪنهن خاص طبقي جو ڪهاڻيڪار ناهي. هن هر طبقي جي ڪردارن کي ڪٺيو آهي. جيستائين مٿئين طبقي جي ڪردارن جو تعلق آهي، ته ان ۾ به مٿئين طبقي جي ڪوڪلائپ تي طنز ڪيل آهي. ...ڪرل وٽ موضوعن جي رنگارنگي آهي ۽ هن جا ڪردار هڪئي ٽائيپ جا ڪردار ڪونه آهن، ڪرل جي وڏي ۾ وڏي خوبي اها آهي، ته هن جي ڪهاڻين ۾ روزمره جي زندگي پيش ڪيل هوندي آهي. ...ڪرل روزمره جي زندگيءَ کي انهن ڪوڙن رنگن رونمن کان آڄو ڪري، وڌاءُ جي ته چاڙهڻ کان سواءِ، فطري رنگ، ۾ پيش ڪيو آهي. — ان لحاظ کان، جيئن مون منڍ ۾ لکيو آهي، نسيم بلاشڪ سڀ کان وڏو ڪهاڻيڪار آهي.

— شوڪت حسين شورو

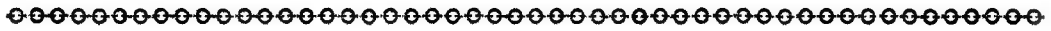
’ڌرتي‘ I، 1974ع

● سنڌ جي مشهور ڪهاڻيڪار ۽ اديب جناب نسيم احمد کرل جو قتل يقيناً نهايت ڏکيو ٿيندڙ آهي. هو سنڌي ٻوليءَ جي سٺن ليکڪن مان هو. انڪري ان جي قتل سنڌي ادب ۽ خاص طور تي ڪهاڻيءَ جي فن کي وڏو نقصان رسايو آهي. افسوس آهي ته ههڙي اديب کي قتل ڪيو ويو!

[روزانه ”هلال پاڪستان“ ڪراچي
17- جولاءِ 1978ع]

● نسيم کرل جو ڌار ٿيڻ سنڌ لاءِ هڪ وڏو نقصان آهي. جنهن تي نه صرف سنڌيءَ ٻوليءَ جي هر گهڻگهري کي افسوس ٿيو آهي، پر سنڌ جي هر انهيءَ باشندي کي — جيڪو مروت، اخلاق ۽ ماڻهپي ۾ يقين رکي ٿو. نسيم نه صرف هڪ بااصول ماڻهو هو، پر اعليٰ آدرشن جو مالڪ پڻ. هو صاف دل ۽ احساس جو ڌڻي هو. هن وٽ فنڪار جي دل ۽ اصول پرست انسان جو ضمير هو. اهوئي ڪارڻ آهي جو هو زيندار هوندي به هڪ اهڙو ئي انسان هو، جنهن وٽ ڪهاڻين جا ڪردار فروعي نه، پر زندگيءَ جا حقيقي اولڙا پائيندڙ هئا.

[روزانه ”سنڌ نيوز“ حيدرآباد
16- جولاءِ 1978ع]

ڊارلنگ،

سمجھ ۾ نه ٿو اچي، ڪهڙي پُڱ جو ويد ٿي پارين. ڪهڙي جنب، ڪهڙي ڪال اڪال جو!... تو جيئن چيو آهي، مون تيئن ڪيو آهي. آءٌ ننڍڙو فنڪار سهي، هل ننڍڙو به نه، ماڻهو ته آهيان. توکي مون تي اعتبار ڇو نٿو اچي. قرآن مان ٿڪي پيو آهيان. ايڏو جو ڪالهه مان هڪ وڻ هيٺان لست ٿي ڪيري هيس. چڱو ٿيو جو وڻ هو. هاڻ ته مون کي هوريان هوريان دل جا دورا پوڻ لڳا آهن. سچ کانگ رڙي آيا هئا. ڪالگ ۽ ڪبوتر پرڻويءَ جا سڀ کان ذهين ٻڪري آهن. ڪالگ ته ماڻهوءَ کان به وڌيڪ ذهين آهن. ڪانگن مٿان منهنجي ڏاڍي سٺي ابزرويشن آهي. ڪالگ ڪهڻو ڪري ماش خور هوندا آهن. جڏهن به ڪا چرندڙ پرندڙ ساهه واري شيءِ نست ٿي ڪيري ٻيڙاڪا ٻساهر ڏيڻ لڳندي آهي، ته هوريان هوريان مٿس ڪانگ لهندا آهن. مون ڪانگن کي ڏڪارڻي ٿر ۾ آڃن ۽ ٻُڪن کان ٻاهر ٿي ڪرندڙ ڍورن جون اڪيون ڪڍندي ڏٺو آهي. سچ، اهي ته ڏاڍيون ڏڪوئيندڙ فيلنگز آهن ۽ آءٌ، آءٌ توکي ايترو ڏک به ڇو ڏيان ته ٿر ۾ هيئن به ٿيندو آهي، هوئن به ٿيندو آهي. توبهين، ٿرن ٻرن ۾ الائي ڇا ڇا ٿيندو آهي!

هو ايترو خط لکي، يوڪليٽس جي سرهاڻين پيريل ڇاپا هيٺان آڻي، وڻن ڏانهن ويندڙ ٻائيءَ جي ٺاليءَ مان ٻه ڀُڪ ٻائيءَ جا ٻيٽي ٿو ۽ چنڊن سان منهن ٽڌو ڪري، يوڪليٽس جو هڪ ٻن ٻيٽي، هٿن ۾ مهڻي ڏاڍي آسانيءَ سان سڻگهي ٿو ۽ سوچي ٿو، چئي لکان نه لکان؟... ۽ وڏن مونجهارن ۾ ٿو اچي وڃي. ڪاٻي ٻانهن ۾ مٿو مٿو سور محسوس ڪندي، ٻانهن ٽپندڙ، ٻهڪندڙ سچ ڏانهن ٻڌ ڪهريو ڇڏي، سوريه-ٽاڪوڙ لاءِ. ۽ الائي ڪيتري دير کان پوءِ وري وڻ جي ڇاپا هيٺ، ڇهر مٿان ٻيل ڪتاب ۽ ڪاڳر ڪٽي، وري خط لکڻ ٿو لڳي:

ڏس نه، تو چيو هو، 'منهنجي جيون مان نڪري وڃ. ماڻهو مون تي آڱريون ڪندا، سوين ڳالهون ڪندا. سور مون وٽ اڳيئي ڏڪارڻي مال جيان وڻان ڪري ويهي ويا آهن؛ مان مرڪندو رهجي ويو هئس. تنهنجي نيشن جي منٽ ۾ ڪيڏا نه ڪامڻ هئا ۽ آءٌ شاندار نموني سان تنهنجي جيون مان نڪري ويس. اها تمام وڏي ڳالهه آهي، منهنجو تنهنجي جيون مان نڪري وڃڻ، جڏهن ته روز جا گس گار ماڳيا هجن، ساڳي ڊوڙ هجي، ساڳي سچ پٺيان! تنهن هوندي به مان ڪڏهن به تنهنجي سامهون نه آيو آهيان. هڪ ٻه ڀيرو

پُل چڪ ۾ تون پاڻ سامهون اچي ويئي آهين۔ نه آءُ. مون کان پُل ٿئي. اهو آءُ سوچي به نٿو سگهان. اهو امپاسيبل آهي. ان لاءِ ته آءُ دنيا ۾ هڪ ئي ڪالھ سڪي سگهيو آهيان، وقت کي ڪٽجي ڪيئن هنجي. مون ان پُل کي پنهنجي جيون مان ڪٽي ڇڏيو آهي، جنهن پُل ۾، تنهنجو ڪٿان ترورو به نظر اچي. پوءِ به توکي شڪايت آهي ته مان تنهنجا دڳ ٿو جهليان!... تو منهنجي گهر جي پاتين سان شڪايت ڪري، مون کي پُڏل هائو ڪري ڇڏيو آهي.

۔ ۽ چئي لکندي هو وري سوچي ٿو. لڪان نه لڪان؟... 'توبهن، مون ته سڄيءَ ڄمار ۾ ڪنهن کي خط ڪين لکيو. مون کي ڪي به خبر ته هي ڏوڙ ٻيو خط ڪيئن لکبو آهي. ان ڪري ئي ته آءُ ڪنهن کي خط لکان ئي ڪين.' هو هائمراد و واقندو، ڪاگر مٿان ڪا به اونڌي ٿهڪائي، وٺن ۾ لائون لئونڊڙن پکين ڏانهن نھاري ٿو، پري پري سڙڪن ۽ هيچر تان ماڻهو اچن پيا، ماڻهو وڃن پيا. هو ٿڪي، آرس پڇڻ لاءِ، يوڪلپٽس جي لسڙي ٿڌو جو ٿڪو وٺي، نهن کان چوٽيءَ تائين سڄيءَ ديهه جو ٻوڄهو وٺ مٿان ڌاري ٿو ڇڏي، الاڻي ڪيتري دير لاءِ. پوءِ اڇانگ ڪنهن جي پيرن جون آهون محسوس ڪندي، هو جهٽ چال ڏئي، پاڻ کي وٺ کان ڊسڪنيڪٽ ڪري ٿو. پٺيان کان ايندڙ چوڪريءَ کي ڏسي، کيس پنهنجي نهن تي چن ويساھ ٿي نه پيو اچي:

”تون... مون ته دعا به نه گهري هئي، عجب آهي، تون!“

”چوپاڻ، توکي عجب ڇو پيو لڳي؟ ۽ ها، ڪالھ بس مان لهندي ڇا پئي چوڻ گهرجي.“

دري بند هئي، مون کي ته ڪي به سمجهه ۾ نه آيو.“

”اوھ... آءُ لڳندو آهيان. مون کي ڪجهه آڌار پئسا گهرجندا هئا.“

”پئسا، مون وٽ ته پاڻ پئسا ختم ٿي ويا آهن. پگهار ملي، اڌ تنهنجو اڌ منهنجو.“

”اوھ، ٻيو لڪ. سون واپس ڪراچي موٽي وڃڻ پئي گهريو. هتي ڇهن ٿو اچي. ۽

منهنجو... هتي ته آءُ بڪ مري ويندس.“

”ٻڌاءِ نه ڇا ڪريان، پويون تاريخون آهن.“

”مينشن ناٿ.“ ۽ هوءَ روشن مرڪن جي چائن سان موڪلائيندي هلي ٿي وڃي ۽ هو

ڪهاڙي ڪنهن ڊائراڊو وٺي ٿو:

”توبهن۔ آءُ به وڏو گڏھ آهيان. هاڻي پلا اهو به ڪو طريقو هو پئسن گهرڻ جو.“ ۽

هو ڪالھ جي فليش بئڪ ۾ لڙهي ٿو وڃي.

هڪ ماڻهو بس مان لهي، اڳيان عورتن واريءَ بنه ڪڙڪيءَ کي ناڪ ٿو ڪري، اندر

بس ۾ وينل چوڪري حيرت مان شيشن مان نھاري ٿي. اشارتي ٻولي. اڇوڙي مرڪنڊڙ ماڻهو جو

آنڱو ۽ ڏسئي اگر لڄائي لڄائي پئسا ڊمانڊ ڪرڻ. چوڪريءَ جو ڪجهه نه سمجهڻ ۽ بس جو

استارت ٿي کيس ڇڏي وڃڻ.

هو گججيءَ ۾ هٿ وجهي، سرڪس جي ماڻهن جيان زور سان بولائي ڪاٺي ۽ ڪالھوڪي ان حرڪت تي پاڻ کي ڪوئي ۽ لڳي ٿو ۽ ٽھڪ ڏئي ڪلي ٿو. هن کي ياد ٿو اچي ٻالاڻ. ننڍڙي لاکي جيڏن سرتن سان ڪيل ڏسڻ لاءِ ماءُ پيءُ جي اک وٺي، ڏاڏيءَ کان ڏوڪڙ ڪڍڻ لاءِ ڪيئن نه ڏسڻي آڱر، آڱوٺي سان لچائي نچائي بلشڪ تاس ڪري ڪري، اک پيچي پيچي ڏاڏيءَ کي ڪهيتاري ڏوڪڙ ڇڏائي ويندو هو.

’آ... ه... ه... ه... ه...‘ هو وڏو اولهون ڪهرو ساهه ٽوپري. اڳي ۽ هاڻي ۾ ڪيڏو نه وڏو فرق آهي. هاڻي ته ساهه ڪڍڻ به ڏکيو ٿي پيو آهي. هاڻي ته جيون پاڻ ڪيل تماشو ٿيندو ٿو وڃي. وڏو ٻرلهر. هاڻي ڪيتري نه عجب جيهي ڳالهه آهي، ته هن جي ڪا پينٽنگ پنجاهه روپين ۾ به نڀي اگھاسي. هو وري ڪراچي پيچي وڃڻ ٿو چاهي، جتي هوائي جهازن جي آڌار آهي، روپيا ئي روپيا ٿلهيا پيا آهن. جتي وڏن بنگلن ۾ نوٽن جي ٿهين ساڻ فت بال ڪيڏي سگھجي ٿي. ڪا ڳالهه ساري، هو وري چئيءَ تي ويچار ڪري ٿو ۽ سوچي ٿو، جيهي تهه چئي لڪجي ويندي ۽ وري ٻاهر ٻاڦي ٿو:

’هونهن، آءٌ ڪو هتي چئي لڪڻ آيو آهيان. افسانه لکهم رهي هون، دل بي قرار ڪا. مون کي ڪنهنجي پرواهه نه آهي. مان جوئي آهيان، سوئي آهيان، ۽ وري ٻانهن ۾ ڏاڍو سور محسوس ڪندي، پوري طاقت سان ٻانهن شيخ ڪري، سچ کي ٽاڪوڙ لاءِ ڏئي ٿو ڇڏي. ۽ ٻانهن کي جهٽڪا ڏيندي وري وڻ جي ڇايا هيٺ اچي ٿو. اوچتو سندس نهار هيٺ لاهيءَ ڏانهن هلي ٿي وڃي. ٻري وڻن جي قطار جي ڇايا وٺي، سرلا ايندي ٿي نظر اچي:

’ايڪ آهي، اڄ ان سان به ڳالهه ٻولهه ٿي وڃي. آءٌ به ڪو واهيات آهيان. هوڻهن - سٺو روپيا پينٽنگ نه وڪامندي. هاڻي هي ڪهڙو زمانو اچي ويو آهي، جو هڪ شاندار پينٽنگ تان، شانائتي نموني سان سٺو روپيا ملڻ به آهڪا ٿي وڃن. ٻيلا هي فائن آرٽ آهي ڇا! ايڪ آهي، اڄ چونڊوسانس، ته ڇا آءٌ چترڪار نه آهيان؟ پينٽنگز... پينٽنگز... آءٌ ته سٺو روپين لاءِ ٿوپي گهمائيندو آهيان ڪينواس مٿان. مان پينٽر نه، سنئون سڌو فلاسافر آهيان. ويري جينس فلاسافر. فائونڊر آف دا نيوهيومن فلاسافي، ويري نيو ٽيڪنگز آف دا سينچوري. گرو دا ڪاريڊورز آف ٽائيم، درس از ويري اگلي انٽل ڊارڪيسٽ سينچوري. سينچوري آف دا فرسٽ ورلڊ وار، سيڪنڊ ورلڊ وار، وار وڊ آئوٽ اينڊ وڊ آئوٽ اينڊ!... وار... وار... ايسوري ويئر وار... سينچوري آف بگ بامبز، شيم. هاڻي ڏس نه، ڇا فلاسافي پينٽنگز ۾ ٽانڪي وڃي، ٽاڇيءَ سان؟!... مون کي سٺو روپيا گهرجن، ڪيئن به. ايمالداريءَ سان چئو، هيءَ پينٽنگ ڪنهن ڪتاب جو ٽائيمل ٿي سگھي؟ آءٌ ڪنهن وڏي اداري جي ڪتاب جي ڳالهه نه پيو ڪريان، آرڊنري ميگزين جيڪي نڪرندا آهن، ڪنهن کان به گھڻا. اڙي پائي، سٺو لکڻ ڇا، سٺو سوچڻ لاءِ به سٺي ايٽمافيئر جي ضرورت هوندي آهي. انز ويري نيچورل. اسين ديوتا نه

ماڻهو آهيون. اسان جون به گهرجون آهن. مون کي ان جي پرواهه نه آهي، ته هيءَ تصوير تون ڪهڙي ايڊيٽر جي منهن تي ڳهڪائيندين؟ مون کي ڏوڪڙ گهرجن. نيٺ پٺا هي ٽئونڪري سنڌيءَ جا ڦر فائن آرٽ کي سمجهن ڇا ٿا؟ ٻوليءَ جي کوجنا ٿا ڪن. پٽاءُ نه، ڪهڙو سائنٽيفڪ ايڪسپرمينٽ اٿن، جنهن سان کوجنا ڪندا؟ دس از دا ڪمپيوٽر ايسيج! هو ڪروڙ ۾ اچي سوچي ٿو ۽ ڇڏهن وري مڙي ايندڙ چوڪريءَ ڏانهن نھاري ٿو، ته کيس ڏاڍي سونجهه ٿي، محسوس ٿئي. چوڪر سڻا نه، ان جي به نه، الاڻي ڪير آهي. شايد ائين ئي پري کان سندس نيٺ ڏوڪو کائي ويسا هئا. هن جو سڄو ڪروڙ پسر ٿي وڃي ٿو. چوڪري سندس پير مان، وٺن جي هوائن ۾ هلندي ٿي وڃي. هو چوڪريءَ جي سڊولٽا ڏسي، اونھون ساھ ڀري، ڪاڳرن ڏانهن مڙي ٿو. ۽ وري چئي لکن ٿو لڳي:

تو چيو هو، آڳهات ڪري ڇڏ، مري نري وڃ، پر آءٌ آڳهات چو ڪريان، نيٺ ڇو؟... آڳهات ته ڇا، آءٌ وات مٽائڻ لاءِ به تيار نه آهيان. هن رووليوشن جي دنيا ۾ تون ڪير ٿيندي آهين، مون تي اهڙا حڪم هلائڻ واري. منهنجي پنهنجي وات آهي. منهنجي وات تنهنجي وات مان ملي هڪ ٿي وڃي ٿي، ته ان سان آءٌ ٻڌل آهيان ڇا؟ آءٌ ڪنهن کان به پوئتي ڇو رهجي وڃان؟ آءٌ اڳتي نڪري وڃڻ به نٿو چاهيان. آءٌ ته هڪجهڙائي پسند ماڻهو آهيان. هوءَ پٺا آءٌ اتي گهوٽي ڪيئن هڻندس. اها ته پنهنجي پاڻ سان ويساهه گهاتي ٿي. ها يا نه؟ ساري ڪڏهن به مون کي انهن واقعن تان هلڻ کان نه روڪجان، جيڪي توکي وٺنديون هجن. سچ ڏاڍي موذي ۽ مرجوٽ آهيان. ايڏو ته نه ڀري اچ، جو ٻيا ڏسڻ ۾ به نه اچن. آءٌ-آءٌ ڇا ٿو لکن چاهيان. تون هر ڳالهه کي سڌو پڙهي وڃان. ان لاءِ ته مون کي چئي لکن کان به مان مون ڪڏهن ڪنهن کي چئي لکن جي ضرورت ئي محسوس ڪانه ڪئي. وري ماڻهو پڙهيل به ته ڪن هئا. رڳو نياڻن تي ڪم هلندو هو، فلاڻي يا فلاڻيءَ کي منهنجو هي نڪر چمجان. جيئرو جاڳندو رهاڙي رشتو. واهڻ ۾ ته اڄ به اهوئي سرشتو آهي. ايسچ مان سونجهي ويو آهيان. پر نه مان دهلجي ويو آهيان، ان لاءِ ته مون کي سوائٽيءَ جي سڄي خبر آهي، هاءِ سوسائٽي مور انٽر مور هاءِ سوسائٽي!...

ڏس، آءٌ ڪنهن به چڪر ۾ نه آهيان. ڪلهه هڪ ٻيڙو شاعر دوست مليو هو، چيائين: آئيڊيل ملڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. آئيڊيل تائين رسڻ لاءِ سڄو سولر سسٽم مٽ ۾ قابو رکڻو پوندو آهي! تون اڃا مون ڏانهن ميارون پئي موڪلين. آءٌ... آءٌ ته اڃا هڪ ننڍڙي دؤر مان گذري رهيو آهيان—مون کي ته پنهنجي آئيڊيل چوڪريءَ جا سارو ٻا به وسرندا ٿا وڃن. ڪڏهن ڪڏهن اهڙن مهاندين جي چوڪري ڏسي، ٿڌو ساھ ڀري، آس پلي ڇڏيندو آهيان. هونئن به اسين سڀ آئيڊيل لائيف گذارڻ جا سڀنا ڪريو، ٿڌا ٿاڀڙندا هلندا آهيون. سچ مان ته ڏاڍو ڊڄي ويو آهيان. پٺا اهو به ڪو جياپو آهي، جو منهنجي ڪارڻ ڪجهه ماڻهو ڏک ڏسن، پوڳين (جي اڳيئي پوڳين پٺا!) سچ مون لاءِ اها وڏي ڏهڪائيندڙ ڳالهه آهي. هاڻ پٺا توکي

ڪيئن سمجهايان ته ائين ناهي، جيئن تو سمجهيو آهي. منهنجي اندر ۾ تو لاءِ ڏاڍا سٺا سهڻا سٺوڻا جذبا آهن، ڏاڍا ڪومل. منهنجو وس هلي ته جيڪر اوشا ۽ سنڌيا جي هوائن کي چوان ته تنهنجي چڙواڳ ڇڪن مٿان ادب سان گذرن.

اڇانگ هو رڙ ٿو ڪري:

’اڙي ڙي ڙي ڙي... ڇيڙي ته ڪانه پوندي؟ الائي ڇا لکي ويو آهيان. مار هويس هيءَ چئي ته انگهندي ٿي وڃي. الائي مٿان ڪا اونڌي معنيٰ ڪڍي وئي؟‘ هو وڏي ويچار ۾ اچي وري پوڪلپٽس جا پن هٿن ۾ مروڙي واس وٺندو ٿو رهي.

’هون - هي ڪهڙي موڙ تي اچي بيهي ويو آهيان. آءٌ لکڻ ٿو چاهيان، سڀڪجهه جيڪو شدت سان محسوس ڪيو ٿم. ڳالهين ڪٿي ختم ٿي نه ٿين - ڪٿي ائين ته نه ٿيندو، جيئن سارو جيون اڃا پوءِ گذري ويو آهي، باقي جيون؟... پر نه. هاڻ شايد ائين نه ٿئي. جيون ئي ته گهارڻو آهي، ٿورڙو عقل کان ڪم وٺي ڏاڍي سهڻائيءَ سان گهاري سگهجي ٿو. سچ هاڻ ته ائين ٿو ڀاسي ڄڻ چوراسي لک جيون ٿين جو ارڳ پوکي موٽيا آهيون. هن هيڏي وڏي عظيم صديءَ ۾ به ايڏا هيٺا ڪمزور، ٽڪاٽا ٽٽاٽا؟...‘ هو ٿڌي ساهه سان سوچي وري خط لکڻ لاءِ ڪاڳر ٿو کڻي ۽ سوچي ٿو: ’ڇا لکان؟...‘ ۽ هو لکڻ ٿو لڳي:

سمجهه ۾ نه پيو اچي ڇا لکان؟ آءٌ سمجهان ٿو ڪنهن چوڪريءَ ڏانهن اهو منهنجو پهريون ۽ آخري خط آهي. ايتري دير ۾ ته آءٌ ڏاڍي سٺي تصوير ٺاهي ڇڏيان ها. توکي موهڻ لاءِ چئيءَ ۾ ڪو ڪوڙ لکڻ نٿو چاهيان. اهو سچ آهي ته آءٌ هر موڙ تي توکي ڏسڻ چاهيان ٿو، اندر جي اڻت گهراين ساڻ مورتِي ٺاهڻ لاءِ، هر تون ڪڏهن ڏسڻ ۾ ئي ڪانه اچين. ڪڏهن محسوس ٿيندو آهي، پر مان ڪو گذري ويو آهي. ڪڏهن ڪڏهن اهو به پنهنجو وهر ۽ گمان لڳندو آهي. اڳي... الاهين سال اڳي، ٽين ايج ۾، جڏهن به چاهيندو هئس، سڀني کي ساڀيان ۽ ساڀيان کي سڀنيو بڻائي ڇڏيندو هئس. هاڻي سڀنا ڇا، ننڊ به الائي ڪيئن ايندي آهي! هاڻي مون هڪو ارادو ڪيو آهي ته ڪڏهن به مورتِي ڪين ٺاهيندس. (اندر ۾ ڪي آهي ئي ڪونه) اوه... ساري. ڀلا مورتِيءَ سان تنهنجو ڪهڙو لاڳاپو!... سچ، خط لکڻ نٿو اچي، پر ڪيئن به، آءٌ چاهيان ٿو غلط فهمي دور ٿي وڃي. ڇو منڻا ماڻهو پاڻ ۾ کٽا ٿي وڃون! ڇا ضروري آهي ته هڪ ماڻهو جيئن چاهي، تيئن ٿيڻ گهرجي. پوءِ ته ماڻهن جي ميجورٽي جنگ پسند آهي. جي ائين نه هجي ته پوءِ دنيا ۾ جنگيون ڪيئن ٿين! پر ٿوريءَ جا وڏا توڙي ننڍڙا سڀ ملڪ سڀ قومون هير وٺڙ جو شڪار آهن. هر قوم ٻيءَ قوم کي پنهنجو دٻڻو، ڏهڪاو، طاقت ۽ اڌمير ٿي ڏيکارڻ چاهي ۽ يگن کان ائين هلندو اچي.

خط لکندي هن جو هٿ بيهي ٿو وڃي؛

’الاڻي ڇا پيو لکان، ڇو پيو لکان.....‘ کن لاءِ هن جو ذهن ڪم نٿو ڪري. هو چوڏس هيٺاهين ڌرتي ڏانهن نھاري ٿو ۽ مٿي سڄ ڪاٺار تي آهي. هو وٺن جي ڌارن مان سڄ کي ٽڌو ٽڌو ڪري ٿو ڏسي، سائپرو سائپرو سڄ. ’ڪير ٿو ڪنهن جي ٻولي سمجهي؟‘ هو چڻ يوڪليٽس ۾ پناهه ورتل ڳيري سان ٿو ڳالهائي ۽ خط ٽڪريون ٽڪريون ڪندو ٿو رهي. ۽ پوءِ ننڍڙيون ننڍڙيون ٽڪريون لڪ جي هڪ جهوٽي ۾ اڇلائي ٿو ڇڏي.

ڪاڳرن جون ٽڪريون، هوائن جي زور تي اچن ڪپوٽرن جي وڳر جيان هيٺاهين ۽ ڏانهن آڏاڻيون ٿيون وڃن ۽ انهن پٺيان هو ڇپ ڇپاٽ هلندو ٿو وڃي. ڏوجھرا کائيندو هلندو ٿو وڃي.

نسيم احمد ڪرل جو شمار سنڌي ٻوليءَ جي بهترين ليکڪن مان هو. سندس افسانن جا مجموعا سنڌ جي ٻنهي يونيورسٽين ۾ تعليمي نصاب ۾ شامل آهن. هن کي سنڌي ٻوليءَ سان وڏي محبت ۽ پيار هو ۽ هن انهيءَ سلسلي ۾ ڪافي محنت ۽ جاکوڙ ڪئي. سنڌي ادب جي ترقي ۽ اوسر لاءِ هن سان وڏيون اميدون وابسته هيون. نه صرف اهو، بلڪ هو پنهنجي تر ۾ سٺو سياسي اثر رسوخ رکندڙ شخصيت ليکيو ويندو هو ۽ قانون سان تعلق رکندڙ حلقن ۾ به هن کي عزت ۽ احترام سان ڏٺو ويندو هو. هڪ اهڙي شخصيت جي هن قسم جي بهيمانه قتل تي هر درد مند دل کي گھرو صدمو رسڻ فطري ڳالهه آهي.

روزانه ”عبرت“ حيدرآباد.

16- جولاءِ 1978ع

مشتاق احمد شورو

هستيءَ جي ٽٽل، ٽڪرن جي وچ مان

هن پنهنجي مٿان هاڻي هاريو ۽ لڱن تان وهندڙ هاڻي ۽ گڏ صابن جي گچيءَ کي ٽرڪندو ۽ لهندو ڏٺو، ائين - هروڀرو، چٽائي ۽ گهوري، جسم تي هاڻي ۽ پنهنجا وهڪرا ٺاهي ڇڏيا ۽ باقي حصو صابن جي گچيءَ جي تهه هيٺ هو. ڪجهه دير لاءِ هو ائين - خالي ذهن سان، بنا ڪنهن سوچ جي، پنهنجي جسم کي ڏسندو رهيو، پوءِ اوچتو ئي اوچتو، ڪنهن جهٽڪي سان بالٽي مان ٽڪڙيون ٽڪڙيون ڇلون ڀري جسم تان ڪيرائڻ لڳو. جنهن وقت هو پنهنجي مٿان ٽيزي سان هاڻيءَ جون ڀريل ڇلون ڪيرائي رهيو هو - ان وقت ڪنهن ٻئي خيال اچڻ کان اڳ، زندگيءَ ۾ پهريون ڀيرو سندس من ۾ آپگهات لاءِ هارٽوارج (Positive urge) اڀري. بلڪل اهڙي ارج جا کيس هروقت ڪنهن (چٽي قسم جي شهوتي) چوڪريءَ سان رات گذارڻ لاءِ اڀرندي رهندي آهي. جسم مان هلاڪن هلاڪن سسڙائڻ جي اڀرڻ کي محسوس ڪندي، هن نوال سان - زور زور سان لڱن کي صاف ڪرڻ/رڳڙڻ شروع ڪري ڏنو. آفيس وڃڻ لاءِ باقي رهيل تياريءَ جو خيال، هن ذهن مان ته لاهي ڇڏيو، پر پوءِ به سندس هٿ سڪينڪي انداز سان، اهڙي ريت ڪم ڪندا رهيا، جن ته اهي هٿ سندس نه هئا، پر مشينون هيون ۽ هن پنهنجو پاڻ کي، پنهنجي مرضي جي بلڪل ابتڙ، آفيس وڃڻ لاءِ بلڪل تيار ڏنو. ڪجهه دير لاءِ هو ڪٽ تي ويهي رهيو، تيار حالت ۾، واچ ۾ ٽائيم ڏسي پوءِ ڇت ۾ گهورڻ لڳو. آپگهات کيس بنا ميڪاپ جي ٻيلي منهن ۽ گهرين ۽ اداس اکين، ڪنڊريل وارن واري سنگتيائي لڳي ۽ هن در کي بند ڪري ٿالو لڳايو ۽ سامهون رستي تي ويڳن جي اسٽاپ جو جائزو وٺي، اوڏاهن وڌڻ شروع ڪيو. هلندي چڻ الين ڪا اٽلڪي ڪوٽ محسوس ٿيس ۽ کيس ياد اچي ويو - هو ليرن ۽ چانهه جي لاءِ رستو بدلائي هوٽل ڏانهن وڌڻ لڳو. هن پاڻ کي بلڪل ٺيڪ ٺيڪ نار ۾ وهندڙ ڍڳو محسوس ڪيو، جيڪو صبح جو رسو ڪلڻ وقت اڳ قدمن سان ٺاهيل پيچري تان سولنگهندو سڌو نار تائين پهچندو آهي ۽ شام جو نار مان ڪلندي ئي ان ساڳئي پيچري تان وٽان ڏانهن منهن ڪندو آهي، هڪ قدم به نه ترسندو. ان پيچري تان قدم به هيڏانهن، هوڏانهن نه ڪندو. انهن ئي پيرن جي نشانن تي پير رکندو هلندو، جي نشان صبح جو ٺهيا هوندا. اندر ئي اندر هن کان وڏو ٽوڪ نڪري ويو.

ان وقت هو ريسٽورانٽ ۾ ڪرسيءَ تي ويهي چڪو هو. ويهندي-ويهندي ڏکا ڳالهه ياد ڪري هو اندر ۾ ڪليو ۽ ٻاهران هلڪو مٽڪيو. چار-پنج ڏينهن اڳ شام جو هن، هن ئي هوٽل ۾ ڪاڏي جو الوڪو ۽ نرالو تجربو ڪيو هو. ان شام جو ٻاهران رهڻي جا ٻڪوڙا، اڌ سير انگور وٺي ريسٽارنٽ ۾ اچي چڪن ٻريائي ۽ مٿن مصالي ۽ چئن نانن جو آرڊر ڏنو؛ هر سڀ کان عجيب ڳالهه اها آهي، ته هو اهو سڀڪجهه کائي ويو، هڪ شيء به نه بچي. مٿان وري هن اُس ڪريم ڪاڏي. خود پيري به چيو؛ سائين، اڄ توهان تمام گهڻو کائي ويا آهيو. رات جو ٻيٽ ۾ سخت ڀرتي ٿي پئي ۽ سڄي رات نند نه آئي، ٻئي ڏينهن ڊاڪٽر وٽ وڃڻو پيو هو. هونئن به نيرن کان سواءِ ڪنهن به ڏينهن تي، باقي ويلا هن باقعدگيءَ سان ڪڏهن به نه ڪاڏا آهن. سو به هڪ ويلي تي هڪ يا اڌ ماني، ۽ موڪلن جي ڏينهن تي نيرن به دسترب ٿي ويندي آهي.

آلميت کائيندي، هڪ ڪره ۾ آلميت ۾ پيل سائو-مرچ هليو آيو ۽ ڇاڙ سان وات ڪوڙو ٿي ويو. ڪره اڇلايو هن نه-گهي ڇڏيو. آپگهات واهيات قسم جو ڪچو شراب آهي. هڪ اهڙو شراب، جيڪو ڏمڪ ڀرڻ سان نڪ جي ناسن مان دولهن ڪڍندو، لڙيءَ کي چيريندو هيٺ لهندو آهي.

هو بل ڏيئي ريسٽارنٽ کان ٻاهر نڪري آيو ۽ بلڪل آرام، ذيرج سان آهستي آهستي هلندو ويڳن اسٽاپ تي پهتو. هڪ-ٻه-ٽي-چار-پنج ۽ ڪيئي ويڳون هن سس ڪري ڇڏيون. ائين-هروڀرو-بنا ڪنهن مقصد جي. تيز رفتاريءَ سان ايندڙ ڪا ويڳن، ان موڙ تي ڊرائيور جي ڪنٽرول مان نڪري، فٽ پات تي چڙهي، سندس جسم کي ٻن حصن ۾ ڇيري، دماغ جو ميجالو رستي تي ڦهلائي سگهي ٿي. اتفاق، ايڪسپڊنٽ، پوسٽ مارٽم. بچندو ئي ڇا پوسٽ مارٽم لاءِ.

هو ٽپ ڏيئي هڪ ويڳن ۾ چڙهي پيو آفيس وڃڻ لاءِ. آپگهات مان سڀ کان وڏو فائدو اهو آهي، ته ماڻهوءَ کي اڻوڻندڙ حالت جو انتظار نه ڪرڻو پوندو. اڻوڻندڙ، بد صورت، بدبودار ۽ مڪروم حالتون، جي ڪڏهن به ۽ ڪنهن به وقت انسان تي ڪڙڪي سگهن ٿيون. گهٽ ۾ گهٽ ماڻهو پنهنجو پاڻ کي، اهڙين ولسگر حالتن جي حوالي ڪرڻ کان بچي ويندو. سڀ کان وڏو فائدو اهو آهي، ته انسان آپگهات ڪرڻ سان ئي هڪدم دوستن ۽ واقفڪارن ۾ بهتر ۽ عظيم قسم جو ماڻهو بڻجي ويندو ۽ انهن کي صرف مري ويل جون چڱايون ئي نظر اينديون آهن، جي ان ۾ نه هونديون آهن، سي به ان تي مڙهيون وينديون آهن. آپگهات سان دشمنيون هڪدم دوستيءَ ۾ تبديل ٿي وينديون-دوستيون وڌيڪ گهريون ٿي وينديون، ماڻهو مري ويل سان دوستي هجڻ تي فخر محسوس ڪندا، ڇو ته اهو ترديد يا تصديق لاءِ موجود نه هوندو. ان وقت هو آفيس جي ڪرسيءَ تي ويهي چڪو هو. آپگهات کان پوءِ

انسان تي ڪيترا وڏا قرض ۽ ڪيتري مدي کان رهيل قرض هائمراد وٺيڻ جي ويندا، وڌيڪ
وڌ ماڻهو قيامت ڏينهن جون ڏمڪيون دل ۾ دل ۾ ڏيندا رهندا.

هن ٽيليفون جي رسيور ۾ هٿ وڌو. هٿ ڏانهن ڏٺو ۽ ٽيليفون جي رسيور مان
هٿ ڪڍي ڇڏيو. فائيلن ڏانهن ڏٺو. ارجنٽ، ايڊيٽ، ڪانفيڊينشل ۽ پرائيٽري جون ڳاڙهيون،
سايون، پيليون ۽ اڇيون چمڪيون لڳل فائيل. هن جو هٿ وري ائين هائمراد وٺيڻ جي
ڏانهن ڪڇي ويو. هن رسيور کنيو ۽ پهرين رسيور کي، پوءِ رسيور کي هڪٻئي ڏانهن هٿ
ان کان پوءِ ٽيليفون کي، خالي نظارن ۽ خالي دماغ سان ڏسندو رهيو. ڪنهن جهڙڪي سان
هن کان چرڪ ڀرڻ جهڙو ڪجهه نڪري ويو. هو هڪو مرڪيو ۽ رسيور رکي ڇڏيائين.
هن هڪ فائيل کنيو. آهنگات شخص جو ذاتي ۽ نجی موت آهي. اهو انسان جي مڪمل
هڪڙو آهي. هن فائيل آڇي ڇڏيو. سندس هٿ بنا ڪنهن سوچ جي گهڻيءَ ڏانهن ڪڇي
ويو ۽ خود وڃايل گهڻيءَ جي آواز-اوچتي آواز تي ڪانئس ٿي زبردست چرڪ نڪري ويو.
سندس هٿ جهڙڪي سان بيل جي بٽل کان پري ٿي ويو. گهڻيءَ جي آواز تي پٽيوالو درڪولي
الدر آيو ۽ سامهون اکين ۾ سوال پري پيو رهيو. ڪافي وقت تائين هو به ائين ڪجهه سوال
۽ عجب ۽ ششدر پئي وريڻ گاڏڙ نظارن سان پٽيوالي ڏانهن ڏسندو رهيو ۽ پوءِ سوچيائين
ڪجهه چوان، پٽيوالي کي ڪونه ڪو ڪم ڇڏي ڇڏي ويئي آهي ته. جڏهن
ڪجهه به ذهن ۾ نه آيس تڏهن چيائين: نه بس نهيو، جنهن وقت پٽيوالو مڙي دروازو کولي
ٻاهر نڪرڻ تي هو، ته هن کي هڪدم ڪجهه ياد اچي ويو ۽ زور سان رڙ ڪري چيو:
اڙي ها ٻڌ ته چانهه ڪٿي آڇ. هن اهو ايترو ته ابھرائي سان، ايترو ته تڪڙو ۽ ايترو ته
زور سان چيو، جو خود کيس پنهنجو پاڻ تي عجب لڳو. ان کان وڌيڪ شرم آيو ۽ هن
شرم ڀرڻ خاطر فائيلن ۾ ڏسڻ شروع ڪري ڏنو ۽ هيڏانهن، هوڏانهن ۽ پاڻ کي ڏسڻ
لڳو. ٽال ٻارنهن کان پوءِ ايندي ۽ هڪ تائين ڊسپوز ٿي ويندي. هن فائيل کنيو، هولڊر
مان پٺي ڪڍي هٿ ۾ جهلي نوت پڙهڻ شروع ڪيو. آهنگات سان اسان جي هن دؤر جي
عش عشوت جي حقيقي حقيقت سامهون پڌري پٺ ڪلي پوندي. آهنگات جي خبر باهه جيان
هڪڙي ويندي، اها خبر ڪجهه ئي ڪلاڪن جي اندر هرڪنهن جي ڪن تائين پهچي ويندي
پن ٽن ڏينهن تائين ماڻهو جو آهنگات ڪري چڪو هوندو، سو پٺي ساڻن جي مزدار ڳالهين،
نتيجن ۽ ٽوڪين سببن جو موضوع بڻجي ويندو. فائيل تان نوت پهرين اکر کان آخري
اکر تائين پڙهي چڪو، کيس اکر به سمجهه ۾ نه آيو. سندس ڌيان ئي نه هو نوت ڏانهن،
خالي نظارن لفظن تي ترڪي رهيو هيو. هن وري پڙهڻ شروع ڪيو، پر به-تي اکر
پڙهي فائيل وري اڇلائي ڇڏيو ۽ هيڏانهن هوڏانهن ڏسڻ لڳو. ان وقت پٽيوالو چانهه ڪٿي
اندر آيو ۽ ٽيڪ ان جي پٺيان سندس ڪلارڪ به. پٽيوالي چانهه سندس اڳيان رکي ۽ ڪلارڪ

بنا ڪجهه چوڻ جي، فائيل اٽلائي پٽلائي ڏسڻ لڳو ۽ ڪلارڪ جي هر حرڪت سان هُن کي ڪجهه عجب سان ڏسندو رهيو ۽ ڪڇيو ڪجهه به ڪين. ڪلارڪ فائيل ڇڏي ڪجهه دير بيٺو، لڳو ائين ٿي ته ڪجهه چوندڙ، پر چوڻ بنا ئي ٻاهر نڪري ويو. پٽيوالو ڪاغذن کي ٺاهي پيمرويت هيٺان رکي رهيو هو. هن سامهون رکيل چانهه ڏانهن ڏٺو ۽ ڪوپ ۾ هٿ وجهندي، کيس ڪنهن شيء جي ضرورت محسوس ٿي ۽ ڪوپ رکي ڇڏيو؛ پر کيس ياد نه آيو ته کيس ڇا گهرجي. هن سوچيو، ان وقت پٽيوالو فائيل ٺاهي ٻاهر نڪري رهيو هو، ۽ پٽيوالي کي تمام آهستيگيءَ سان ۽ منجهيل آواز سان سڏ ڪري بيٺل لاءِ چيائين. پٽيوالو سامهون ادب سان بيٺو رهيو. هن کي وري به ياد نه آيو ۽ هن چانهه مان نڪرندڙ دونهي کي ڏسڻ شروع ڪيو، ۽ پٽيوالي ۾ سوالي نظرن سان گهوريندو رهيو ۽ ان وقت هن کي لڳو، ته پٽيوالو ڪجهه بي چيني محسوس ڪري رهيو آهي. چڱو ٺيڪ آهي ڀلا. هن ڌيمي آواز ۾ چيو. پٽيوالو ٻاهر نڪري ويو ۽ هن ڪوپ کڻي وات تائين آندو ٿي ٿي، ان مهل کيس اڇانڪ جهٽڪي سان ياد اچي ويو ۽ هن ڪوپ رکي، گهٽتي وڃائي، گهٽتي ايستائين وڃائيندو رهيو، جيستائين پٽيوالي در نه کوليو. پٽيوالي در ايترو ته زور سان کوليو، جو هن کان چرڪ نڪري ويو ۽ هٿ ٻٽڻ کان ٻاڻهي ڪڇي ويو. هن پنهنجو پاڻ کي ششدر محسوس ڪيو ۽ کيس ڳالهه وري وسري ويئي. خبر ٺاهي ڇا ٿي چير؟ هن سوچيو. هن پٽيوالي کي ڏسي وري هيڏانهن هوڏانهن ڏٺو ۽ پوءِ ٿيل جي شيشي هيٺان لڳل ٽيليفون جي لمبرن کي ڏسڻ لڳو. پٽيوالو ڪافي دير بيٺل کان پوءِ جنهن وقت سوئي رهيو هو، ان وقت وري کيس ياد اچي ويو. هن سئل ۽ جهيٺي آواز ۾ پٽيوالي کي ٻاڻي ۽ سگريٽ آڻڻ لاءِ چيو ۽ وري ٿيل هيٺان ڪاغذن کي ڏسڻ لڳو. ان وقت سندس ڪلارڪ وري اندر آيو ۽ فائيل هيٺ مٿي ڪري، اٽلائي پٽلائي ڏسڻ لڳو ۽ پوءِ فائيلن کي اهڙي ئي بي ترتيبيءَ ۾ ڇڏي، بنا ڳالهائڻ جي ٻاهر نڪري ويو. ڳالهائو ۽ ڪجهه پڇيو هن به نه، صرف هن کي ويندو ڏسندو رهيو. آهنگات ڪرڻ وقت ماڻهو کي پاڻ کي مارڻ ۾ تڪڙ کان ڪم وٺڻ نه ٿوڻدو. هو بلڪل آرام سان پنهنجي من گهري جاءِ تي، آدم قد آرسی جي سامهون ويهي، سگريٽ جون ڦوڪون ڀري، بهتر نمولي سوچي سگهي ٿو، پنهنجو پاڻ سان ڳالهائي سگهي ٿو، آرسی ۾ پاڻ کي مارڻ وقت، پنهنجي مرڻ تي پنهنجي چهر ۽ اکين جا ڦاٽر پنهنجن ئي اکين سان ڏسي سگهي ٿو. نه اهو انتهائي پيانڪ ٿيندو، ماڻهو پاڻ کي اهڙي حالت ۾ نٿو ماري سگهي. ان وقت، هن کي گراموفون رڪارڊ ٻڌڻ گهرجي. هو آرام سان رڪارڊن مان پنهنجو سڀ کان وڌيڪ وڻندڙ رڪارڊ ڳولي لڳائي، ان جي لفظن مان مزو وٺندي، پنهنجو انت آڻي سگهي. ان وقت کيس رات وائيس آف آمريڪا کان ٻڌل سانگ ياد اچي ويو، ۽ هن هڪو هڪو جهونگار ڀريو:

Lady,
 When you are with me,
 I am smiling,
 Give me Vo-Vo your love,
 Lady,
 Your hands give me up,
 When I am Sinking,
 Touch me and my troubles away.

ان سانگ ٻڌڻ کان پوءِ جيڪڏهن زندگيءَ سان موھ وڌي وڃي ۽ ماڻهو آپگهات جو خيال لاهي ڇڏي ٿو؟ ٻو ۽ نقصان ڪهڙو آهي، اهو جذبو ڪڏهن به موت کائي سگهي ٿو.

ايڪ ان وقت تي پٽيوالي در کولي پائيءَ جو ڪلاس ۽ سگريٽ کڻي اندر آيو. هن شيشي هيٺان لڳل ڪاغذن مان اڪيون کڻي پٽيوالي ۾ ڏٺو. ان وقت چالھ جو اڌ ڪوپ خالي ڪري چڪو هو. کيس پهرين پنهنجو پاڻ تي سخت عجب لڳو ۽ هن پاڪٽ کولي سگريٽ دکايو ۽ پاڻي ميز تي ائين جو ائين رکيو رهيو. پوءِ هن کي پٽيوالي تي سخت ڪاوڙ آئي، ڪجهه ياد ڪري: چسو، نڪمو، پهرين پاڻي ڏيئي، پوءِ سگريٽ وٺڻ وڃي ها ته چا ٿي پوي ها، اهو به نه سڌرندو. پهرين خيال آيس ته ٺاهوڪي ڇنڊ ٻڌيس، پر پوءِ خيال لاهي ڇڏيائين، هن کي سگريٽ مان ڏاڍو مزو اچڻ لڳو. آپگهات وقت ماڻهو اهو مزو پوري طرح ماڻي سگهي ٿو. هڪ هڪ ڪش مان دنيا ۾ جيڪڏهن ڪا سٺي ۾ سٺي شيءِ يا وڏي ۾ وڏو عيش آهي، ته اهو آپگهات ئي آهي. نه ڳالهه زندگيءَ کان، زندگيءَ جي ڏڪڻ کان، سورن کان، محرومين، ناڪامين ۽ نااميدن کان وٺي پاڙڻ جي ناهي. ان ۾ وٺڻ جو جذبو قطعي ناهي؛ پر ڳالهه Living instinct کي ختم ڪري، پنهنجو پاڻ کي آڻڻ آهي، ان جڏاڏار آئيندي جي پياڻڪتا کان بچڻو آهي. انسان جو صحيح ۽ مناسب فيصلو صرف آپگهات ئي آهي. ان کان پوءِ رڳو پاڻ کي مارڻ جي طريقي جو فيصلو ڪرڻو آهي، ته ڪهڙو طريقو بهتر يا مناسب رهندو. اڄ آفيس جو ڪم ڌرو به نه ٿيو آهي. هڪ فائيل به ڊسپوز نه ٿيو آهي. ڪجهه ته ڪم ڪجي. هو ڪرسيءَ تان اٿي بيٺي رهيو ۽ سگريٽ کي اٿس ٿري ۾ چٽي ڇڏيائين. جنهن وقت هو سگريٽ کي چٽي رهيو هو، ان وقت سندس نظرون آفيس جي ڊائريءَ ۾ هيون. اوچتو-اچانڪ ڪنهن خيال کان سندس سڄو وجود ڏڪي ويو. هن لڳڻ کي ڏڪندو محسوس ڪيو. هو ڪرڻ جي انداز سان ڪرسيءَ تي ويهي رهيو. ڪجهه وقت تائين هو سڪرات جهڙي حالت ۾ ويٺو رهيو ۽ ٻو ۽ وري ڊائري ڏٺائين. وڏن بولڊ اڪرن ۾ 10th May. اڄ هر ڇهويهين سالن جو ٿي ويو. پورا ڇهويهه سال- باقي چار سال، جنهن کان پوءِ ٽيهن سالن جو ٿي ويندو. ماڻهو ٽيهن سالن کان پوءِ پنهنجي موت شروع ڪندو آهي. ٽيهه سال پوڙهڻ ٻو

بهريون ڏاٽو آهي. هن جي لڙڻ تي ڳهر مڙي آيو. سندس ڏڪندڙ هٿ ائين ٿيليفون ڏانهن
 کڻي ويو. هن ڪيترا ڀيرا رسيور ڪنيو ۽ رکيو، خواستخواه ڊائيل ڦيرايو، پوءِ فائيل ڪٺا، ڏاٽا
 ۽ ايلائي چڙيا ۽ مسلسل گونٽيون وڃايون. هي نڪ وقت آهي آپگهات لاءِ. هن وقت ئي
 ماڻهو پاڻ کي پنهنجي ئي مرضيءَ سان ماري سگهي ٿو. پوڙهين ۾ هروڀرو به ماڻهوءَ جو روڪي
 جيون سان موهر وڌي ويندو آهي. هو حياتيءَ کي چور جيان چٽڙي هوندو آهي. آپگهات
 لاءِ هي وقت ئي مناسب آهي. اهو ڪلارڪ ڊرڪولي سندس سامهون ٽپال جو فائل رکي ويو.
 ڪلارڪ کي ٽپال جو فائل ڪٿي ايندو ڏسي، هن جون اکيون عجب مان ڦاٽي ويون. ڪلارڪ
 ٽپال ڇو ڪٿي آيو؟ پتو والو ڇو نه ڪٿي آيو؟ ۽ پوءِ هن ياد ڪرڻ شروع ڪيو، ته ڪيترا ڀيرا
 پتو والو ۽ ڪيترا ڀيرا ڪلارڪ ٽپال يا فائل ڪٿي آيو آهي. ائين ٿيندو ته آهي. ان ۾ نئين
 ڪهڙي ڳالهه آهي. هو سامهون رکيل ٽپال جي فائيل کي ائين گهوري گهوري چٽائي ڏسڻ
 لڳو. ان وقت سندس ذهن بلڪل خالي هو. هن چاهيو ٽپال ڊسپوز ڪري. هن فائل ۾
 هٿ وڌو. فائيل کوليو، هڪ-اڌ ليٽر پڙهي پاس ڏانهن مارڪ ڪيو ۽ ڪوسپرٽيڊنٽ ڏانهن
 ۽ باقي ليٽر رکي چڙيا ۽ هو اڻي بهي رعيو ۽ آفيس کان ٻاهر لڪري آيو ۽ پوءِ عمارت کان
 ٻاهر ۽ ان کان پوءِ ڪمپائونڊ کان ٻاهر رستي تي. هو رستي تي تڪڙو تڪڙو هلڻ لڳو.
 کيس ڪجهه به غير معمولي نه لڳو. ڪجهه به نئون نه. ائين ٿيندو رهندو آهي. پتو والڻ ۽
 ڪلارڪن کي به خبر آهي. هو رستي تي ڪڏهن تڪڙو هلڻ ٿي لڳو، ته ڪڏهن بلڪل
 آهستي. هن ويچارو هتان هلي سڌو سپرمارڪيٽ ۾ سرگهلا ريسٽارٽ ۾ ويهي انگريزي
 کانا پڙان. اها اسلام آباد هوٽل به نهڻ جي ئي ناهي. گهٽ ۾ گهٽ ڏهه سال ته ٿيا هونديس
 اڏاوت ڪئي. اها هاڻي اسلام آباد جي ڪنستريڪشن جو سمبل بڻجي ويئي آهي. ميلوڊي وٽ
 چاند ريسٽارٽ ۾ ويهان، اهي واهيات انگريزي ميوزڪ ئي نه هلائيندا آهن. هو ائين اوجھو
 اچانڪ هڪ گهڙيءَ ۾ ڇهويهين سالن جو ٿي ويو. ڇهويهه سال ۽ ڪلاڪ؟ منٽ؟ سيڪنڊ؟
 هن پنهنجي سيني ۾ ساهه کي منجهندو محسوس ڪيو ۽ تڪڙو تڪڙو هلڻ لڳو. باقي چار سال
 جي رهيل آڇن سي به اٿن... آپگهات ئي انسان جي سڀ کان وڏي پناهگاهه آهي. جيڪڏهن
 پنهنجي مرضيءَ سان زندهه نٿو رهي سگهجي ته مري ته سگهجي ٿو. جيئن ماڻهو خود چاهي. جيئن
 جي عادت جا هر عادت تي چاڻهي هئي آهي، سا ختم ٿيڻ ئي بهتر آهي. ننڍن ننڍن ٽڪرن،
 ڌرن، ائٽر جي ڌرن جيترو هستيءَ جي ورهايل ٽڪرن کي سانڍي رکڻ مان فائدو. ڪارج؟
 هڪ، ٻي ۽ چار ها لڳ ڀڳ چئن چوڪرين کي شاديءَ لاءِ ڏنل آڇ جي ٽڪرن
 کان پوءِ... پوءِ ڇا؟ ڪهڙو تو فرق پوي زندگي ائين آهي، جيئن هئي. فرق ته ڪوبه نه پيو
 آهي. ڪابه غير معمولي ڳالهه ناهي. چوڪرين کي، ڪنهن کي ناپسند ڪرڻ جو پورو حق آهي،
 جيڪڏهن ڪنهن ماڻهوءَ ۾ ڪابه اهڙي ڳالهه ناهي، جا ڪا چوڪري پسند ڪري، ته پوءِ
 ڏوهه چوڪريءَ جو ناهي، پر ڏوهه ان ماڻهوءَ جو به ناهي، جو لاڳيتو ناپسند ڪيو وڃي.
 آپگهات مهل سڀ کان وڏو فائدو اهو آهي، ته ماڻهو آپگهات ڪرڻ کان اڳ، پنهنجي پسند

جي ڪتابن مان پنهنجي پسند جا بهترين جملا ۽ پئراگراف به پڙهي سگهي ٿو، جڏهن ته پرائي موت وقت اهڙو ڪجهه ممڪن ئي ڪونهي. وڏي ڳالهه ته هو ان وقت لڳي سگهي ٿو، وڏي واڪي ڳائي سگهي ٿو، تهڪ ڏيئي ڪلي سگهي ٿو، روئي سگهي ٿو، اوچنگارون ڏيئي ۽ وڏي واڪي هاڻ ڪي ۽ ٻين ڪي ڪاريون ڏيئي سگهي ٿو. آپگهات بلڪل نچو، ذاتي ۽ پرائيوت موت آهي، جڏهن ته ٻيا موت مڙهيل ۽ پرايا هوندا آهن، جن کي قبول ڪرڻ لاءِ ماڻهو انهن جي اچڻ وقت تيار نه هوندو آهي. جيئن جو عذاب ٻي حالت ۾ ختم ٿيڻو ته ڇا گهٽجڻو به ناهي، ايل موت کي قبول ڪرڻ لاءِ ڪوبه شخص تيار نه هوندو آهي، هو پرائي موت کي ڏسي دانهون ۽ رڙيون ڪندو آهي. اهو سڀ کان وڌيڪ بهتر آهي، ته ماڻهو جو موت پنهنجي هٿان ٿيڻ گهرجي. پرائي موت هٿان ڇڄڻي مرڻ جو انتظار بي وقوفي آهي. جيئن جي عادت ڪي به ٻين عادتن جيان ڇڏي سگهجي ٿو.

پاسي کان لنگهندڙ تيز رفتار ڪار جي هارن تي سڄو ڏڪي ويو ۽ هن هالن جي رفتار گهٽائي ڇڏي. کيس ڪجهه به لئون ۽ غير معمولي نه لڳو.

آفيس مان ائين اٿي اچي مون الائي ليڪ ڪيو يا خراب. کيس ڪجهه ڏينهن اڳي سندس پاس جو چيل جملو ياد اچي ويو: مسٽر فلاڻا توهان تنگ ڪرڻ کان به وڌيڪ تنگ ڪيو آهي، هاڻي آءٌ اوهان جي اينيول ڪالفيڊينشل رپورٽ خراب ڪري ڇڏيندس، هاڻي هڪڙو ڪم ڪر ته رپورٽ خراب نه ڪندس. صرف هڪ هفتو پوري ٿايم تي اڃ ۽ پوري ٿايم تي وڃ. هن ڏينهن ڳوٺ شروع ڪيا، هڪ... به... ٿي، اڙي اڃ انون ڏينهن آهي، پورو هفتو ائين آءٌ پنڪچوئل رهيس! کيس پنهنجو پاڻ تي ڏاڍو عجب لڳو: هر جيڪڏهن پاس ان جاءِ تي ڪو ٻيو هجي، سنڪي، جيئن پاس ٿيندا آهن، ته پوءِ ڇا لوڪري ڪري سگهان ها! آپگهات وقت ماڻهو جنهن پوزيشن ۾ ويهي يا سمهي مارڻ چاهي، بلڪل ائين ئي ماري سگهي ٿو. ڪرسيءَ تي ويهي آرام سان سگريٽ پي، ڪنڊ لاڙي موسيقيءَ جي سرن تي پنهنجي پسند جو موت مري سگهجي ٿو. هن سگريٽ ڪڍيو، ڊڪايو ۽ ڊگها ڊگها ڪش ڀرڻ لڳو. سگريٽ جي آخري ڪش تي هن کي اوچتو محسوس ٿيو، ته هن جي ڄمار هڪدم چار سال وڌي ويئي آهي. هن لڳن ۾ هيٺائي محسوس ڪئي. هو ايگزيڪٽلي ٽيهن سالن جو ٿي ويو آهي. برابر ٽيهه سال. هڪ مهينو، هڪ ڏينهن، هڪ ڪلاڪ، هڪ منٽ ۽ هڪ سيڪنڊ به هيڏانهن هوڏانهن ناهي. ٽيهه سال بلڪل جاسٽريءَ جي ليڪن جيان برابر، ذري به وچوٽي ۽ ڏنگائي نه. ان وقت هن پاڻ کي ليڪ پنهنجي گهر واري گهٽيءَ ۾ ٻاڻو. سپرمارڪيٽ وڃڻ بدران هو بي خيالي ۾ گهر هليو آيو. کيس نار جو ڍڳو ياد اچي ويو ۽ هن کان زبردست تهڪ ڪري ويو. واپس مڙي سپرمارڪيٽ جو خيال لاهي هر گهر ۾ گهڙي ويو. ڪپڙا بدلائي ڪٽ تي لپتي پيو. ۽ ڇت ۾ ڦرندڙ پکي کي گهورڻ لڳو. وقت کان اڳ ڪو پوڙهين جي بهر بن ڏاڪي ۾ داخل ٿي چڪو هو. پکي ۾ گهوريندي کيس آپگهات جو بصورت سيڪسي چرڪري لڳي جا بخرن ۽ ماڻن سان سڏي رهي هئي. هن پاڻ کي بي انتها ٽڪل ڀانيو.

جڏهن هو ريل جي دٻي ۾ داخل ٿيو تڏهن سڀ سينون ڀريل ڏنائين. هڪڙي چٽي کيس هيٺ مٿي ڇاڇي پوءِ سري ويهڻ جي جاءِ ڏنائينس. ويهڻ ۾ هو پاڻ کي تنگ محسوس ڪرڻ لڳو، لاچار هو. هٿ ۾ جيڪا ٻنگ هيس سا سيٽ جي هيٺان رکي ڇڏيائين. ”ڪيڏانهن پيا وڃو؟“ پر واري ماڻهوءَ ڏاڍي اشتياق مان کانئس پڇيو.

”.....شهر“ مختصر جواب.

”.....شهر؟“

”هائو الف شهر“. کيس هو ماڻهو بلڪل سُر پئي لڳو، تنهنڪري کيس لنوائڻ جو ارادو ڪري ٻنگ مان هڪ رسالو ڪڍي پڙهڻ لڳو. آخرڪار ريل هلائڻ لڳي: جڏهن ريل جي رفتار تيز ٿي ويئي، تڏهن دٻي جون سڀ دريون بند ڪيون ويون. در ته اک ۾ ئي بند ڪيو ويو هو. نه رڳو شيشن واريون دريون، پر ٻاهرين ٽاڪن وارين درين کي پڻ بند ڪيو ويو هو. (شايد ٿڌ جي ڪري يا اندر ايندڙ مٽيءَ جي ڪري!) تنهنڪري بيٺل سڄ هوندي به دٻي جي اندر اوندهه ٿي پئي هئي.

دٻي جي اندر اولندو، گهٽ سگريٽن جي دونهين، ويهڻ جي تنگ جاءِ ڪري من منجهڻ لڳس: روشني نه هئڻ ڪري پڙهي به نٿي سگهيو. تنهنڪري سيٽ تان اٿي ڪري جيئن ئي هڪ دريءَ جا ڌڪ مٿي ڪرڻ لڳو، ته ڪنهن هڪدم هٿن کي جهليو ۽ چوڻ لڳس: ”ڇو سائين اوهان کي سڀ ڇڏي ڇڏيو؟“

”مون کي مونجهه ٿي ٿئي...مهرباني ڪري ٿوري تازي هوا کائڻ ڏيو.“ ورائيائين. ”واعدو سائين واه...اسين پيا ٿڌ ۾ ڏڪون ۽ اوهان کي تازي هوا ڪپي!“ هڪ

ٻئي ويٺل چيو.

”ٻيلا ٻاهريون ڌڪ ته مٿي ڪرڻ ڏيو، جيئن ڪجهه ڏسي سگهجي!“

”ڏسڻ لاءِ ٻاهر رکيو ڇاهي...سڄو جهرجهنگ لڳو ٿيو!“

”نظارا پسندا آڻو ته اونهاري ۾ ڪنهن ٻهڙ تي وڃو...ها سامونڊي نظارا به من کي

موهيندا آهن!“

”تونڪ مٿان تونڪ...رونشو.

”منهنجو اهو مطلب ڪونه هو...“ چيائين ”منهنجو مطلب هو ته دٻي جي اندر اوندهه ٿي پئي آهي، شيشن مان مڙئي ڪجهه نه ڪجهه روشني ايندي!“

”سائين چڏيو اجاين ڳالهين کي... وڃي پنهنجي جاءِ والاريو..... ستان پيو نه وڃي والاري... ٿوري دير انتظار ڪريو، ٻٽيون ٻرنديون ۽ سڄو دٻو روشن ٿي ويندو.“ اهو چئي اينل همراھ ڪيس ٺونٺ سان ٻرتي هڻائي، دريءَ جا اڳيان ٻويان طاق هيٺ ڪري ڇڏيا. هُو لهجي ٿي پنهنجي سيت تي وڃي ويٺو؛ سندس ڀر وارو ساٿي مڱيرا کائي رهيو هو. ڪيس صلاح ڪري مڱيرن جو لفافو ڏانهنس وڌايائين.

”نه..... مهربالي“. اهو چئي هن پنهنجو منهن ٻئي پاسي ڪري ڇڏيو.

مونجهه... وڌندڙ مونجهه، اڪيون ٻوٽي ڇڏيائين ۽ ڊگها ساهه ڪڍڻ لڳو، ائين ڪرڻ سان ڪجهه سڪون ملي رهيو هوس. گهڻي دير تائين پنهنجيون اڪيون ٻوٽيل رکيائين. ڀرسان وينل همراھ ڪجهه ٻڃي رهيو هو: ”طبيعت ته ٺيڪ آهي؟“ پر هن ٻڌو ان ٻڌو ڪري ڇڏيو ۽ ڪو جواب نه ڏنائينس.

گاڏي تيز رفتار سان ڊوڙندي پئي ويئي. گاڏيءَ جا ڦٽا پٽن تان ترڪندا، جيئن اڳتي وڌندا ۽ گاڏيءَ جي لوڊ کي ڇڪيندا پئي ويا تيئن انهن مان مختلف قسم جا آواز ٻڌڻ ٺڪري رهيا هئا. مختلف قسم جا سُرِ ٻلا آواز! (ڪين کي اهي آواز بي سُرَ لڳندا هوندا!) ڪيس ياد آيو: ”ننڍي هوندي، ڊوڙندڙ ريل گاڏيءَ جو سُرِ ٻلو آواز جڏهن ڪنن تي ٻوندو هو، ته ائين پائيندو هوس جڏهن ريل چولدي هجي: ”ٽڪو پيسو... ٽڪو پيسو“ تڏهن ائين لڳندو هوم جڏهن ريل جي به ڪنهن جيڙ جيان ڪا هستي هجي! جيڪا شان مان سان پنهنجي رستي تان لنگهندي ٿي وڃي ۽ وڃ ۾ ايندڙ ننڍيون وڏيون اسٽيشنون، سندس آرام ۽ ٿڪ پٽڻ جا عارضي هنڌ هجن! ۽... اسٽيشن کان اڳ ۾ آيا نظر ايندڙ سگنل ڪٽه نمائي ڄڻ ته ريل گاڏيءَ جو آدرپاءُ ڪندا هجن!... ساڳي ريت اسٽيشن جي آخري حد تي بيٺل سگنل وري ڪٽه نمائي ريل گاڏيءَ کان موڪلائي ڪندا هجن! ننڍڙي هوندي ٻارائون رالديون ڪندي، امان هڪ ڀيري هٿ جي هڪ ننڍڙي ريل گاڏي ٺاهي هئي، جنهن کي مقرر ليڪن (پٽن) تي گول چڪري ۾ ڦيرائيندا هيائين ۽ ڪن هنڌن کي اسٽيشن جا نالا ڏيئي، اتي گاڏيءَ کي ٻيهاريندا هيائين... ۽ ڪٿان جا ٺاهيل سگنل ريل گاڏيءَ جي آجيان يا موڪلائي ڪندا هئا!“

هُو ننڍپڻ جي انهن ڳالهين تي وڃيندي دل ۾ کلي رهيو هو: ”اڄ چئون گاڏيون وڌيڪ سهڻيون لڳنديون آهن ۽ ڊيزل انجڻ وسيلي وڌيڪ تيز ڊڪنديون آهن. هاڻوڪا سگنل ڪٽه نمائي آجيان يا موڪلائي ڪونه ڪندا آهن؛ پر آٽوميٽڪ طور تي، انهن سگنل جي ساٿي، گاڙهي يا ٻيلي رنگ جي پٽن منجهان تيز روشني نڪرندي آهي (سرچ لائيت جيان!)“

تنهن کان سواء هڪ ٻيو به فرق آهي... اڳ وارين ريل گاڏين ۾ ماڻهن جي رش ۽ ٻيهه گهٽ ٿيندي هئي ۽ ڪاڪوس صاف رهندا هئا ۽ انهن ۾ اهڙي بدبو نه هوندي هئي، جو ماڳين ارواح ڪڇي وڃي!

سندس سوچون ڦري گهري وري پنهنجي هاڻوڪي حالت تي ٿي اچي بيٺيون. سندس حالت خراب کان خراب ٿيندي پئي ويئي، ائين ٿي لڳو ته ڄڻ بيهوش ٿي ويندو. هن پنهنجي ڀر واري کي پنهنجي حالت کان آگاهه ڪرڻ ٿي چاهيو: ڀر ڏنائين ته هو جهوٽا ڪاٺي رهيو هو.

خبر ٺاهي ته ان وچ ۾ گهڻو وقت گذري ويو، سندس ڀر واري کيس ٻڌايو ته ”تون بيهوش ٿي ويو هئين... جڏهن سڀني پنهنجا ڀادر توکي سنگهايا تڏهن مس مس توکي هوش آيو هو.“

”منهنجي دل ٻڏي پئي... خدا ڪارڻ دريون ڪولرايو!“ ڀر واري کي ٻاڏائيندي چيائين. ”دريون!“ سندس ڀر واري زور ڏيندي چيو، ”دريون ڪلنديون ته ٻوه ٻيا ماڻهو اندر ڌوڪي ايندا ۽ اسان سڀني جو وڌيڪ ساهه منجهندو... ٻيو ته مان جيڪڏهن چاهيان به ته دريون نه ڪلنديون... ٻيا ماڻهو ڪنهن به حالت ۾ دريون ڪولڻ نه ڏيندا.“ هو مايوس ٿي ڪنڌ جهڪائي، آهستي آهستي ساهه کڻڻ لڳو... ائين وقت گذرندو ويو... سيڪنڊ... منٽ... ڪلاڪ!

اوچتو هو چرڪ ڀري آيو، دريون جيتوڻيڪ اڃا به بند هيون، پر نڪ مان نازي نازي هوا اندر وڃي رهي هيس... آها نازي هوا جنهن ۾ خوشبو سمائل هجي! گئان ڦٽان جي... وٺڻ ٿيڻ جي... ڌرتيء مان ڦٽندڙ آن جي!

اوڏيء مهل هن پاڻ کي تازو توانو محسوس ڪيو: هاڻي نڪو هوس ٿڪ، نه بيچيني، نه ئي موليجه يا آس. هڪدم واچ ۾ وقت ڏٺائين: ٽيڪ شام جا ست ٿيا هئا.

”منهنجي منزل اچي ويئي... ماڳ تي پهچي ويس... هاڻي دريون ڪوليون، ڊي جي جو در ڪوليون، مان لهندس... مان لهندس“ هن ذري گهٽ جوش ۾ اچي رڙيون پئي ڪيون ”ڪهڙي منزل؟... چاچي منزل؟“

”منهنجي منزل!“ ورائيائين ”ٻڌو نٿا آواز... ڇاٽل سڇاٽل ماڻهن جا آواز... اهاڻي ته منهنجي منزل آهي... منزل!“ پنهنجو گلو خشڪ ٿيندو محسوس ڪرڻ لڳو.

”ٻند ڪر پنهنجي ٻڪواس... منزل اچي ويس... هون!“

”خواب ٿو لهي... ها ها... هي هي هي!“

”مان خواب ٿو لهان... سچ ٿو چوان... ڏسو نٿا ته گاڏيء رفتار گهٽائي ڇڏي آهي...“

ڄاڻ بيهڻ واري آهي!

”دماغ خراب ٿيو اٿس.“ ٽهڪ۔

هئو وڌيڪ پريشان ٿيندي پنهنجي ڀر واري کي ڏونڌاڙي، پچيس ٿو: ”ادا... ڇا هيءَ گاڏي نه بيهندي؟“

”گاڏي!“... ”هيءَ گاڏي ايترو جلد ڪا بيهڻ واري آهي!“ ڪاوڙ ڪاڏڙ ٿونڪ جي لهجي ۾ همراھ جواب ڏنس.

”ڇا مان غلط ٿرين ۾ ته نه چڙهيو آهيان؟...“

”ڇا هيءَ اپ... ڪانهي؟“ پريشاليءَ جا اهڃاڻ سندس منهن تي.

”اپ...!“ هلڪو ٿهڪ، خبر ڪانهي ته ڪهڙي اپ آهي... ائين ٿو لڳي ته هيءَ گاڏي جلد بيهڻ واري ڪانهي.“ ايترو چئي سندس ڀر واري پهر پنهنجيون اڪيون پٺوئي ڇڏيون.

”مان ٻڌايان ته هيءَ گاڏي ڪڏهن بيهندي؟“ هڪ ٻئي وينل مسافر ڪنپير ٿي چيس.

”ها ها ٻڌاءِ..... اوهان جي وڏي مهرباني ٿيندي.“ سندس اکين ۾ اوچتو ڇمڪ هيدا ٿي ويئي.

”ها ته ٻڌي ڇڏ... هيءَ گاڏي تڏهن بيهندي، جڏهن ريل جا ٻٽا ختم ٿي ويندا ۽ ريل گاڏيءَ جا ٿيٽا وڃي زمين ۾ ڪپندا.“

”ائين نه ٿيندو... ائين ڪڏهن به نه ٿيندو... منهنجي منزل اچي ويئي آهي... مون کي وڃڻ ڏيو... درڪوليو... مهرباني ڪري درڪوليو.“ بدحواس ٿي هئو ماڻهن جي وچ سان پنهنجو رستو ٺاهيندو ٿاڀڙندو وڃي گاڏيءَ جي در وٽ پهچي ٿو، جنهن جي اڳيان ٻه متارا ماڻهو ٽيڪ ڏيو پيٽا آهن؛ هئو کين آزي نيزاري ڪري ٿو، پر هئو در ٿٽا ڪولين ۽ ڪس ڌڪو ڏين ٿا. هئو ٿڙندو ٿاڀڙندو ٿو ڀل ٻڪڙيل سامان تان ٿڙندو ٿاڀڙندو ماڻهن مٿان ۽ چي ڪري ٿو ۽ ريل گاڏي وڌيڪ زوڪات ڪندي اڳتي ڊوڙندي وڃي ٿي.

ادب

هڪ اهڙو مقدس گهر آهي، جنهن ۾ سدائين ساهون واري دروازي کان ٿي اچڻ ڪپي.

+ شهر نئون، گھر نئون ۽ اوڀرو پاڙو— پهرئين ڏينهن سويسر سجاڳي ٿي. آيا ڪي آثار ۽ نازو به ٿوري دبر ۾ سجاڳ ٿي پئي. هوءَ ڇمپل پائي غسلاخاني ڏي ويئي، ته آءُ سوچن جي سمنڊ ۾ گم ٿي ويس. هوءَ ڪيتري نه سمجهو ٿي ويئي هئي. ماءُ جي ڪا يادگيري نه هئس. خوش خوش! چهرو ايئن جيئن صبح جي پهر ۾ ڪيڙيل ڪٿل. هڪڙي ٻارڙي هيتري همت واري ۽ آءُ پڙهيل پڙهيل، سڀن ڪسي سينڌون ڪيڏن وارو ايترو غمگين، چٽڪ ڏليا جي ٻئي ڇيڙي تي اچي پهتو هوس، جتان منهنجي لاءِ ڪوبه رستو نڪول هو. هوءَ ڪلندي منهنجي سامهون ڪرسيءَ جي ٻانهن تي ويئي، وري آڇل ڏيئي مون کي ڳرائڙي پاتائين، ته آءُ مئريڪس (ڪوڙي مرڪ) اهڙي مرڪ منهنجي ڇين تي آئي، جنهن کي لفظن ۾ بيان ڪبو، ته ان کي لڙڪن جي لڙي چئبو. هوءَ اسڪول جي تياريءَ ۾ لڳي ويئي. نيرن ڪري آءُ آفيس لاءِ تيار ٿي ٻاهر نڪران، تنهن کان اڳ ٿيلهو ڳچيءَ ۾ وجهي، ٻاهرئين دروازي تي اچي پهتي. ڪيس اسڪول ۾ ڇڏيندو آءُ آفيس هليو ويس.

— ڳالهائون لکائي ٿو: اوهين سمجهو ٿا، حقيقت ايئن آهي؟ نه! ايئن ناهي! منهنجي نلائي ڪير به نٿو گهري. هرڪو پنهنجو ٻچاءُ ٿو ڳولهي. دنيا کي اکين ۾ ڏوڙ وجهڻ لاءِ هٿرادو دليل ٿو ناهي. (ناهئا ئي هون ٿا: ڪمپنيءَ جي ساڪ لاءِ). پاڻ کي سچو ثابت ڪرڻ لاءِ ٽڪر لاکڻا ئي هون ٿا. زال مري ويئي آهي ۽ دماغ جاءِ ناهي (بھانو). چڱو جي في الحال بھانو ناهي، ته به همت پست، حوصلو سست آهي. ٻار جي سار سنڀار ئي مسئلو آهي. ان جو ڪهڙو ثبوت آهي، ته ڪا ذهن ۾ ٻي ڳالهه ناهي ۽ اهو سوچيو ڪونه پيو وڃي، ته ٻي شاديءَ لاءِ تيار ٿجي. سوال آهي ته سري ويسل زال سان محبت جون دعوائون به ته مشهور هيون. ان ڪري ته شهر ٽپي پيو اچي وسايو اٿس. ڪو شاهد گواهي ڪو سڃيڃي، ڪو حوالو ڏيڻ وارو ئي نه هجي. سڀن کي سينڌون ڪيڏن سوليون آهن، هڪڙي آدرش تي پورو رهڻ ڏکيو آهي. اهڙا ڪوڙ ۽ کوٽا دليل هرڪو مڙد ٻچاءُ ۾ تيار رکندو آهي.

+ آفيس ۾ آءُ ٻيو نمبر هوس ۽ پهرئين نمبر جي اچڻ جو ڪو وقت مقرر ڪول هو. آءُ ڪم ۾ جنبي ويس ۽ سمجهيم، ته منهنجي جياڻي جو بس اهو ئي هڪ مقصد هو. آفيس کان پوءِ گھر ۾ جيڪو وقت مليو ٿي، سو نازو کي نپائڻ لاءِ هو. ماءُ ٻيڄي ته آءُ نٿي منگهيس؛ پر

اصطلاح معني ۾ مون کي ماءُ به بڻجڻو هو. نازو هاڻي اٺن سالن جي هئي. هن کي ماءُ جي ايتري يادگيري نه هئي. مائس جي برقي سٿائڻ وقت نازو ٻن سالن جي هئي. نازو کي آيا هاليو ۽ مون نازو جي ماءُ جي يادگيري کي سيني سان سانڍيو ۽ ائين پنج-ڇهه سال گذري ويا. انسان ويچارو ماڻهو جي آچار آهي. هاڻي ته پنهنجو اهاڻو شهر— يادن جو شهر ڇڏي آيو هوس ۽ يادن مان ڪڪ هوس ۽ ان جي ابتڙ وري نازو کي مائس جي ياد ڏياريندو هوس ۽ اڪثر ڪائس پڇندو هوس ته ”تو کي ماءُ ڪهي.“ هڪ سان اشارو ڪري چوندي هئي— ”نه نه! ڪيئي هوندي، آيا جهڙي.“ ڏنم ته چوڪريءَ لاءِ ٻاٻو ئي بس هو، پر ٻائي جو ذهن پنهنجي جاءِ تي نه هو.

— پر ڪوڙ ٺاهڻ ۾ پهريون نمبر آهين. پيءُ جيڪڏهن ماءُ بڻجي سگهي، ته ماءُ ڏي سڄو ثواب ڇو وڃي ها. ”اصطلاح معنيٰ“ لفظ نوت ڪريو! اصطلاح معنيٰ ۾، ماءُ بڻجڻ به ايترو آسان ڪونهي، جيترو سائينجن جي خيالي معنيٰ ۾ هي مسئلو موجود آهي. نازو ٻن سالن جي هئي، اوهين ته ننڍڙا ڪونه هئا. ناهيد زندگيءَ جا ڏک سک اوهان سان ڏٺا ۽ ايترو جلد اوهين انسان مان ماڻهو ڄمي آچار هيا بڻجو. حقيقت ۾ پنهنجو مطلب خواهش اوهان کي دليل بازيءَ تي مجبور ڪري ٿي. يادن جي شهر ڇڏڻ سان جيڪڏهن يادون (جيڪڏهن آهن ته) به نه رهن، ته دنيا ۾ جذباتي ڳالهون ئي ٻڌڻ ۾ نه اچن. (يادن مان ڪڪ هوس اهو پنهنجو پاڻ کي رد ڏيڻ ناهي، ته ٻيو ڇا آهي؟) ”تو کي ماءُ ڪهي“ جو مطلب ڇا آهي؟

+ پاڙي ۾ چؤطرف چڪاس ڪيم. ڪنهن به گهر جي حالت مون کي پنهنجي گهر جهڙي نظر نه آئي. گهڻيءَ مان صبح جو ۽ منجهند جو عورتن جي اچ وڃ گهڻي هئي. ڪي آفيس ٻيون وينديون هيون، ته ڪي ڪاليج وغيره. اسان جي سامهون جيڪو گهر هو، ان مان ٽيهن-ٻنهن سالن جي هڪ چوڪري عين ان وقت گهر کان نڪري ٽئڪسيءَ ۾ ويندي هئي، جڏهن آفيس لاءِ ٻاهر نڪرندو هوس. منجهند جو منهنجي اچڻ کان (شايد) اڳ موٽي ايندي هئي. هڪ اڌ پهرو نازو ڏانهن مرڪي نهارائين؛ پر نازو ته نازو هئي، ڪو خاص ڌيان نه ڏنائينس.

هڪڙي شام جو هوءَ نازو کي پڪڙڻ ۾ ڪامياب ٿي ويئي ۽ کيس وٺي هلي ويئي. آڏو نازو جي واپسيءَ جو اوسڻو ڪندي ڪندي لپي پيس ۽ ڪتاب پڙهڻ لڳس. ايتري ۾ نازو ٽافين جي ٻاڪيٽ کي هٿ ۾ کڻائيندي منهنجي ڪمري ۾ اچي پهتي ■ ٽپ ڏيئي آرام ڪريءَ تي وڃي ويئي. ڪيرندي ڪيرندي پڇي.

”آلتيءَ ڏيون آهن.“ ڏيون ڏيکاريندي چيائين.

”مون کي ڪاراه.“

”نه! وڏا ٻار ٽافيون نه کائيندا آهن.“

”ڇو؟“ مون پڇيو.

”ڏند ڪيري ٻوڙا.“

”۽ لنڊا ٻار...“ مون اڃا جملو پورو ڪيوئي ڪونه، ته ٻه ٽافيون ڪڍي مون کي ڏٺائون ۽ چيائون، ”وٺو ڀلا! وري ڪيترو ڪندا.“ پنهنجي ڪمري ڏي ويندي، درون ٻيهي چيائون: ”آٽيءَ جو ٺالو زبیدہ آهي، ٻي ڳالھ، ته مون ماني کاڌي آهي، ٽين ڳالھ، ته آ! سمهن پئي وڃان.“ ۽ هلي ويئي. مون کي هن جي خوشيءَ جو سبب معلوم هو.

— ”ٻاڙي ۾ چؤطرف چڪاس ڪرڻ“ جو ڀلا مطلب ڇا آهي؟ ڀتين ۽ دروازن کي ڏسڻ! گهڻيءَ کي ڏسڻ! ٺالين ۽ گئرن کي ڏسڻ! ٻوڙ ڀاڄي ۽ سودي وٺڻ لاءِ وٺندڙ لوڪرن ۽ پٺيالن کي ڏسڻ! جيڪڏهن جواب ”نه“ آهي ته اصل مقصد ٿيو، ٻاڙي جي عورتن کي ڏسڻ ۽ انهن مان پنهنجي وجهه جي عورت ڳولهي لهڻ.

ها! اوهان جي سامهون جيڪو گهر هو، تنهن مان 30-32 سالن جي هڪ ”چوڪري“، ”عين آن وقت“ گهر کان ٻاهر نڪري ٽڪسيءَ ۾ ويندي هئي. جڏهن سائينجن آفيس وڃڻ لاءِ ٻاهر نڪرندا هئا، ڇا اوهان جو اهو اعتراف نيت کي پورو ظاهر نٿو ڪري. پهريائين نازو آن ڏي ڏيان ڪونه ڏٺو، پر ٻنن جي ڏيان جي ڦهليءَ تي اکر لکجي ويا. جڏهن نازو کي هوءَ گهر وئي ويئي، ته هيتي دل جو ڪهڙو حال هو. ٽافيون کائڻ کان ته گهڻاڻو ڪونه ويو!

+ صبح جو نيرن ڪندي مون پنهنجي فيلسوفيءَ واري نموني ۾ چيو: ”عورت سان گهر ۾ رونق هوندي آهي.“

”ڪهڙي رونق آهي، آءُ آهيان، آيا آهي، ٻه عورتون آهيون، پر رونق ته هتي ناهي.“ هنن معصوميت سان چيو. ”تون نٿي سمجهين.“ ”آءُ سمجهان ٿي. ننڍڙي ڪونه آهيان. آٽي به عورت آهي. آن وٽ به هڪڙي آيا آهي. ٻيو گهر ۾ ڪير به ڪونهي. رونق ته آئي به ڪونهي.“ لڳو ائين ٿي ته جيڪي مون چيو، سو نازو سمجهيو يا نه، پر مون کي ”رونق“ جي سمجهائي ڏيڻ جي ضرورت هئي؛ پر ڪيترو سمجهايانس ها! هوءَ وري چوي ها، ته رونق ته اسڪول جي پٺواليءَ جو ٺالو آهي.

— فيلسوف ٿيڻ لاءِ عورت جو ذڪر ڪرڻ ايترو ضروري آهي ڇا؟ ڏوھ مڙد کي به نه ڏبو. هن جي فطرت ئي اهڙي آهي. رسوا ۽ ذليل ڪرڻ لاءِ به عورت کي منتخب ڪري ٿو. ڪڏهن چوي ٿو ته عورت فريب آهي، دوکو آهي ۽ ڪڏهن ڪائنات جي تصوير ۾ عورت کان سواءِ رنگ ٿي نٿو نظر اچيس. هروقت پنهنجو مفاد ڏسي ٿو. ڪنهن وقت هڪڙا بهانا ڳولهي ٿو اچي ته ڪنهن وقت ٻيا. پار کي ”رونق“ جي سمجهائي ڪهڙي ڏي! سمجهائي ته پنهنجي دل کي ڏيڻ ڪهي، جنهن ۾ خواهشن جي آروڙي آهي.

+ خير مون کي نازو جي آٽيءَ ۾ ان کان وڌيڪ دلچسپي نه هئي، ته هوءَ نازو کي واند ڪائيءَ جي وقت ۾ وندرائي سگهي ۽ نازو خوش رهي. بس! ان کان وڌيڪ ڪجهه به نه!

اڃا ته مون همت ڪري زبده جي منهن مهاندي کي چٽائي ڏنو به نه هو. مون کي دلچسپي به نه هئي. جنهن جي زال مري وڃي ان لاءِ ”ڪير“ ڇا سوچيندو هوندو؟ اهو فڪر اڪثر ڪڇ ڪاري وجهندو هو؛ پر آءٌ هڪ تجربڪار مڙد هوس. ڪو الهڙ جوڻ نه هوس، جو ڪنهن نه ڪنهن کي نظر ۾ رکندو وتان. منهنجو ڌيان! ها منهنجو ڌيان ڪٿي هو؟ ڪٿي هو منهنجو ڌيان؟

— دلچسپي هئي! تمام گهڻي هئي! نازو کي وندرائڻ ايترو ضروري نه هو. پاڻ کي خوش رکڻ ضروري هو. پنهنجي خواهشن جو غلام ٿيڻو آهي. دل جي ڳالهه زبان تي ضرور اچي ٿي. ڇي: جنهن جي زال مري وڃي ان لاءِ ”ڪير“ ڇا سوچيندو هوندو؟ ڪير يعني ”ڪير“؟ اهو ”ڪير“ ڇا ”ڪير“ آهي؟ دنيا وارا چئبو نه! ڪير يعني اهو جيڪو سامهون رهيو ٿي. جنهن جي پٺيان هيءَ سڄي گهوڙا گهوڙا آهي. دليلن درياءُ وهي رهيا آهن، نيڪ آهي الهڙ نوجوان ناهين، هڪ تجربڪار مڙد آهين. تڏهن ته مسئلو آهي. نوجوانن لاءِ ڪهڙو مسئلو آهي؟ وهيءَ چڙهيلن لاءِ ئي ته ڪاريءَ وارا ڪڪ آهن. ڪير نھاري به نٿو.

+ جيڪي به ٿورا دوست هئا، سي اشاري ۽ رمز سان شادي ڪرڻ لاءِ ٻيا آپاريندا هئا. آءٌ پنهنجي نازو جي نياڄ بابت ئي ڳڻتيون کائي رهيو هوس ۽ اڪثر ناهيد جو وجود پنهنجي سامهون محسوس ڪندو هوس. اعتبار ئي نه ايندو هوم، ته جا ناهيد ڪمري ۾ مڪ کي نه سهندي هئي، سا مٿين مٿيءَ هيٺان ڊهجي ستل هوندي ڪوڙيون ڪتابن جو به پڙهيل هوس ۽ انهن ۾ مڙوئي هڪڙو حرف لکيل هو. جنهن مون کي چيٽاريو هو، ته موت اٿر آهي. جي اٿر هو، ته مون کي به انتظار ڪرڻ گهرجي ۽ ناهيد جي قبر جي ڀرسان آءٌ به هڪ جاءِ چونڊي ڇڏيان. مون پنهنجي سوچن ۾ پاڻ کي انهيءَ آدرش تي پورو رهڻ لاءِ پئي تيار ڪيو. آءٌ نٿو چوان ته اهو مشڪل هو. مشڪل ڪجهه به نه آهي. سهپ سهپ جي ڳالهه آهي. دنيا ۾ رهي وقت کان اڳ مرڻ به ته هر ڪنهن جي وس ۾ ناهي: منهنجي سوچ جو مرڪز هرحال ۾ نازو هئي! ناهيد جي لاشي!

— دوستن کي ڇا هي؟ هنن کي ته ڪهي تماشو! شال نه ڪنهن جي زال مري! همدرديءَ ۽ مشوري جي بهاني ٻيا اندر ساڙيندا ۽ پنهنجي دل خوش ڪندا. انهن کي ته مزو ايندو آهي. شادي ڪرڻ لاءِ آپارين ڪونه ٿا، پر مسخري ڪن ٿا. ڪجهه سمجهڻ جي ڪوشش ڪر ٻاڏا ٻڏا! (پرائيويٽ پشڪو: چالاڪ)

ناهيد جو وجود به محسوس ڪرين ٿو ۽ پئي هاسي هٿ ٻير هڻين ٿو! سامهين در مان اک ڪوڙ ٿو ڪڍين! اهو سڀ نازو کي وندرائڻ ۽ ڀرپاڻ لاءِ آهي؟ دنيا ايتري بيوقوف ناهي؟ هر ڪنهن کي قريب ڏيئي نٿو سگهجي. ناهيد جي قبر جي ڀرسان، پنهنجي قبر لاءِ جاءِ چونڊڻ وارو چرچو چڱو آهي؛ پر موت نه آهي مند تي، نڪي جيئن جاءِ. ڀلي جاءِ چونڊي ڇڏي.

پر سامهين در مان اک نه ڪڍ. آخر ”آدرش“ تي پورو رهيو آهي. وري ”سوچ جو مرڪز!“ گهڻيون مسخريون ڪيون اٿئي!

+ دنيا جون به ڪي گهرجون آهن. مون نازو ڪي پنهنجي نالي سان ڳنڍڻ ٿي گهريو. هوءَ خوش هجي. اڪثر هوءَ پنهنجي نئين دوست ڏي ويندي هئي، ته منهنجي سوچ هڪ نئون رخ وٺندي هئي. آڱ به زبده بابت سوچڻ شروع ڪندو هوس. صورتحال هوڏانهن به ساڳي هئي. اها خبر مون کي نازو جي سالگرهه تي پئي. هاڙي مان ڪي ٻار گهراياسين ۽ نازو پنهنجي ”آئي“ زبده کي خاص دعوت ڏني. خاص دعوت جي ڪري، آڱ انتظام ۾ وڌيڪ دلچسپي ڏيکاري رهيو هوس. زبده ۽ مون لاءِ وڏا رنگين ٽوپلا آندڻ ۽ ٻيا به ڪيترا ٽول آندڻ، جيڪي موت ۾ مهمان ٻارن کي ڏيڻا هئا. ڊرائينگ روم جي غالچي جي ڇيڙي کان وٺي گيت تائين، يا اڃا به اڳڀرو نيٺ نهار تائين، اڪيون وڇائي ويهي رهيس. ساڍا ڇهه وقت هو. ساڍين ڇهين کان ايڪڙ ٻيڪڙ ٻار اچڻ شروع ٿيا. ست ٿي ويا پر خاص مهمان ته اڃا نظر ڪونه پئي آيو. مون کي اوچتو ڏسي، نازو الاڻي ڇا سوچيندي! اهو خيال ايندي ئي، منهن تي ٻيو هنو چاڙهي ڇڏيو (ڏکي ٻولي آهي) - مطلب آهي ته ڇهري کي روپ بدلائي ڪلمڪو بڻايو.

— اهو ته صحيح آهي! دنيا جون گهرجون آهن. نازو هونئن ته پنهنجي نالي سان ڳنڍيل آهي، پر نازو جو سندس نئين دوست ڏي وڃڻ ڪري سائينجن جي سوچڻ جو نئون رخ وٺڻ جو مطلب ڪهڙو آهي؟ اسان لاءِ ته تمام ڇڻو آهي. اوهان کي زبده بابت سوچڻ ٿي ڪهي. پهرين اهو ته هوءَ سامهون ڇو ٿي رهي؟ سهڻي ڇو آهي؟ سائينجن کي هُن جي هرادا ڇو ٿي وئي؟ ڇو..... (۽ اهڙا ٻيا گهڻا ”ڇو“، ”ڇاڪاڻ“ ۽ ”ڇا لاءِ“).

نازو جي سالگرهه! صحيح تاريخ تي هئي يا پنهنجي طرفان هٿرادو تاريخ رکي ويئي هئي؟ جڏهن خاص مهمان اچي رهيا هئا، تڏهن انتظام ۾ خاص دلچسپي وٺي، رنگين ٽوپلا آڻيا؟ زال مري وڃي ۽ هاڙي واريءَ ۾ نظر رکجي. اهو ڪو گهٽ رنگين ٽوپلو آهي؟ غالچي کان وٺي گيت تائين، بلڪ نيٺ نهار تائين نيٺ ضرور وڇاڻيا. مهمان جو اچڻا آهن، جيڪي نئين جي غالچي تان ٽيلي دل جي صوفي تي اچي ويهن ٿا.

+ اوچتو منهنجي زبده تي نظر پئي. هوءَ هڪ ڀيري هڪ ڀيري ڊرائينگ روم ۾ داخل ٿي. نازو سندس پٺيان اهڙي انداز ۾ پئي آئي، جهڙن هٿ کاڌي ڏکبي آهي. مون کيس ڪيڪاريو ۽ هوءَ به مڙڪي. مون پهريون ڀيرو کيس مڪمل طور ڏٺو. هُن جون اڪيون بلڪل لاهيد جهڙيون هيون. (آڱ سچ ٿو ڳالهائين). مون کي مٿي ۾ ڦيري ٿي سگهي ٿي؛ پر مون انهن اکين کي لاهيد جون اڪيون سمجهڻ ڇڏي ڏنو ۽ ويچار ڪرڻ لڳس، ته اهي زبده جون اڪيون هيون. هوش حواس درست ڪيم ۽ هارنيءَ دوران زبده کي زبده سمجهندو رهيس.

تہ بہ تواني ٿي چڪو هوس، جيتوڻيڪ منهنجي من ۾ ذاتي خواهش جي بنياد تي ان ڳالهه جنم نه ورتو، تہ زبده ناهيد بڻجي! نه نه! بلڪل نه!!

سالگرهه خير سان ختم ٿي، زبده گهڻو ڪونه ڳالهايو. مون بہ گهڻي گهري ٿيڻ جي ڪوشش نہ ڪئي. هن جي شخصيت مون کي گهڻو متاثر ڪيو. متاثر ڪرڻ کي ڪهڙو نالو ڏيڻ کپي؟ ان کان پوءِ هوءَ گهڻو ڪري نازو سان ملڻ ايندي هئي. پاڙي وارن ان ملڻ کي مون سان ملڻ سڏيو. اهو انهن جي ذهني جو مظاهرو هو. ها اسين پاڻ ۾ گهرا ٿيندا وياسين. مسئلو ڪونه ڪونه هو. جيڪڏهن ڪو هو، تہ نازو جي خواهش سان اهو بہ حل ٿي ويو. ڇهن اٺن مهينن ۾ هوءَ بہ زبده سان ايترو اڻبل ٿي ويئي، جو مورکو مون کي ”رونق“ جي معنيٰ جي سمجھائي ڏيڻ لڳي. منهنجي تہ زندگيءَ جو مقصد نازو کي خوش رکڻ هو. اوهين ٻڌايو، تہ هڪ نوجوان عورت جو مڙس مري وڃي، ٻئي نوجوان مڙس جي زال مري وڃي ۽ ٻئي هڪ بي رونق زندگيءَ جي غار مان نڪرڻ گهرن، هڪٻئي کي پسند نہ ڪن، تہ پوءِ جي شادي ڪن تہ ڪهڙو عيب آهي؟ ان کي خواهش جي غلامي تہ نہ چئبو. آڱ تفصيل ۾ وڃڻ نٿو گهران. مون پنهنجي ڌيءَ جي خواهش کي خاص طور نظر ۾ رکيو ۽ ڏٺو تہ هن زبده کي بلڪل پنهنجي بڻائڻ ٿي گهريو.

شاديءَ تي گهڻو ڪوڙ بکيڙو ڪونه ٿيو. نڪاح ٿيو. ڊنر ٿي ۽ بس.

-- هنن لفظن تي غور ڪريو. ”اوچتو منهنجي زبده تي نظر پئي“ ۽ اوهان جوانگ الڳ ٿري پيو. سائينجن پهريون ڀيرو هن کي ”مڪمل طور“ ڏٺو. زباندانيءَ تي آفرين! زبده جي اکين ۾ ناهيد جون اکيون ڏسڻ! نهايت سهڻي اٽڪل آهي. ٻرائي شيءِ کي پنهنجي شيءِ چئي کائڻ ۾ ڪا چوري ڪانهي. (چوي ٿو: تواني ٿي چڪو هوس). چڱو جو مڇيئڻ تہ سهي. هيستائين تہ ٻئي ڪتا ٻلن تي ۽ ٻلا ڪتن تي اڇلايائين ۽ ”نه نه“ ڪيائين.

”متاثر ڪرڻ“ کي ”چٻيڙي ٻوڻ“ چئي سگهجي ٿو. (جيئن ڏوڙ ٻائڻ کي ٻاڻوڊر هڻڻ چئبو آهي).

چوڻ جو مقصد آهي، تہ هڪ (نوجوان) مڙد کي نوجوان رن زال سان ڀرڻجڻ کان ڪيو بہ ووکي نٿو سگهي. وچ ۾ نازو محبت جي ٻُل بڻجي نہ بڻجي! ڪوڙ بکيڙو اهڙي شاديءَ تي نہ ڪرڻ ۾ بہ رس آهي.

مبارڪون قبول ڪندا ۽ بس!

5000 رپين جي ساڙهيءَ جو خيال، شيرين کي هڪ ڏوهه جي احساس وانگر چڙهي بي آرام ڪري رهيو هو: ”ممي“ نيٺ چيائين ”ايڏي مهانگي ساڙهي مون لاءِ اجائي هوندي.“ ”ڇو؟ اهڙيون ساڙهيون ته ڪنهن به شاعر ڏاج جي لاءِ بيحد ضروري آهن ۽ ان ۾ ڪيترا نه سٺا رنگ آهن! مون ته ههڙو ڪم ڪڏهن به ناهي ڏٺو.“ مسزخان ارٿ ڪرڻ لڳي.

”مسزخان“ مسزخان جي اسسٽنٽ رفعت ڪلندي چيو ”لڳي ٿو توهان جي ڌيءَ ڏاڍي ڪنجوس آهي.“

”نٿو، اهڙي ته ڪا ڳالهه ڪانهي.“ مسزخان کسي ڪنجوس لفظ ٻڌي ڏاڍو خراب محسوس ٿيو.

”ممي، اڄ آڱ توهان جي ٻوٽي ٻارلر ۾ پهريون ڀيرو آئي آهيان.“ شيرين ڳالهه مٽائيندي چيو.

”ڪهڙي نه عجب ڳالهه آهي مسزخان- توهان هن ٻوٽي ٻارلر جو نالو پنهنجي ڌيءَ جي نالي تي رکيو آهي: ”شيرين ٻوٽي ٻارلر“... ۽...“ رفعت ماکيءَ ۽ اُن جو مرڪب شيرين جي منهن تي لڳائيندي چيو.

”منهنجي هميشه مرضي هئي ته هن ڌنڌي ۾ شيرين به منهنجي ٻالهن ٻيلي ٿئي ۽ شيرين ٻوٽي ٻارلر کي سنڀالي؛ پر هن ايتري خوبصورت، آرٽسٽڪ ۽ مانائتي ڌنڌي کي ڇڏي ميرين، تنگ ۽ گهٽيل جايُن کي پسند ڪيو.“ مسزخان پنهنجي اچڻ ۽ لڏڻ ۾ شيرين جي خشڪ ۽ ڪاري چمڙيءَ واري ٻانهن جهلي تيل سان مساج ڪندي چيو: ”آس ۾ رلي رلي ۽ راتين جو جاگي جاگي، ڏس ته پنهنجي حالت ڪهڙي ڪري ڇڏي اٿس... ۽ مٿان آٻتي سڀئي ڊائيٽ چمڙيءَ لاءِ ڏاڍي نقصان واري هوندي آهي.“ شيرين پروٽينس جو فبس ماسڪ پنهنجي منهن تي آڌرلڏو محسوس ڪيو. هن جي اکين اڏو ان ميرين ٻار جو ڪوئيل وجود اچي رهيو هو، جنهن جو ٻيٽ ڪنهن ٽوڪيل ٽوڪيلي والڊگر ٽنڊي وڏو ٿي ويو هو ۽

ڄنگهون ۽ ٻانهون ڪڪ جهڙيون سنهيون ٿي ويون هيون. 'ڇا منهنجو حسين ٿيڻ انهيءَ
 ٻار جي زندگيءَ کان وڌيڪ ضروري آهي؟' شيرين مائس ڏانهن ڏسندي دل ۾ ٿي دل ۾ سوال ڪيو.
 مائس جي نظر ۾ هر عورت لاءِ خوبصورت ٿيڻ ايترو ته لازمي هو، جيترو ڪنهن
 پيغمبر لاءِ انسانيت جي ڀلائي. ماءُ ۽ ڌيءَ جي سوچن ۾ ڪيڏي نه وڃي هئي! هن محسوس
 ڪيو ته اهو مڙو ٻار اڏو ٻڏو، هن جي منهن کي هڃي نظرن سان ٽڪي رهيو هو. شيرين کي
 پنهنجو ساهه گهٽجندو محسوس ٿيو، ڄڻ اهو منهن تي لڳل مرڪب هن کي هيٺ ڇڪي
 رهيو هو... هيٺ... اٿاءِ اونھائين ۾، "ممي!" هن واکو ڪيو: "منهنجو منهن..."

مسز خان هن جو منهن نونهن سوڙي ٻائيءَ سان ڌوٽو ۽ لوشن لڳائيندي اچرج مان
 چيو: "ڪمال آهي، توکي اتي جهڙي ڪومل شيءِ ڪان به الرجي آهي. سڄي منهن تي
 rash ٿي پيو آهي."

شيرين ٻاڻ کي ڪجهه هلاڪو محسوس ڪيو. خبر هيس ته دماغي طور اُن کي منهن
 تي نه برداشت ڪرڻ جي ڪارڻ، سندس جسم به دماغ والگر react ڪيو هو.
 "هٽ، هاڻي تنهنجي سوانا ٻاڻ جو وارو آهي." مسز خان ٻئي ڪمري ۾ وٺي وڃڻ لاءِ
 ڪيس رفعت جي ٻلي ڪري، ٻاڻ ٻين ڇوڪرين ڏانهن هلي وئي، جيڪي سندس ٽريٽمينٽ لاءِ
 انتظار ڪري رهيون هيون.

شيرين ٻاڻ جي مڃل جهڙي آتساهه ڏيندڙ ٻاڻ ۾ به relax نه ڪري سگهي. هن جي
 بي آراميءَ جو سبب اهو مڙو ٻار هو، جيڪو اڃا تائين ڄڻ ڪيس ڊيجاري رهيو هو. 'هاڻ
 هزارن ٻارڙن کي منهنجي ضرورت هوندي! ڇو؟' هن ٻيوئي ٻاڻ سان انگ ڍڪڻ لاءِ
 ڪنهن ڪنهن کي لٽا ملندا؟ ڪنهن ڪنهن جي بئڪ جون سوڌون الوپ ٿينديون؟ خوبصورت
 ٿيڻ جي ان چٽا پيٽيءَ ۾ حصو وٺي، آڱ ڇا جو ثبوت ڏيئي رهي آهيان؟ ته دنيا ڇڙهت تي ئي
 هلندي آهي! ته گوري هڻڻ تي فخر ٿيڻ ڪهڙي ۽ ڪاريءَ ڇمڙيءَ تي شرمساري؟ پر خوبصورتيءَ
 جا ته هر سوسائٽيءَ ۾ پنهنجا ماڻ آهن. يورپ ۾ انڊسٽريل سوسائٽي آهي، جتي غريب ڇوڪريون
 سڄو ڏينهن فنڪٽرين ۾ ڪم ڪري، ٻيليون ٿي وينديون آهن. ■ ڏنوان ڇوڪريون سڄو ڏينهن
 پيچ تي لپي tan ٿي وينديون آهن. اُتي ڪاري رنگ جي ڇمڙيءَ جو فیشن آهي—۽ هتي
 ايگريڪلچرل سوسائٽيءَ ۾ غريب ڇوڪريون آس ۾ پنين تي ڪم ڪري ڪري ڪاريون ٿي
 وينديون آهن ۽ امير ڇوڪريون، جيڪي گهر ويٺيون هونديون آهن، اُن لاءِ اڇي ڇمڙي
 سونهن جي نشاني سمجهي ويندي آهي. ٻاڻ کي حسين ٻڌائي ماڻهن اڏو سيڪس آبجيڪٽ بڻجڻ
 ٻاڻ سان دوکو ناهي؟ ڇا ثابت قدميءَ سان سماج ۾ پنهنجي خود مختار حيثيت ٺٽي ميجرائي سگهجي؟
 "شيرين جي پيءُ کي سنڌن جي سور ۽ دل جي بيماريءَ ته گهمڻ ڦرڻ بنهه ٿئي ڏي."
 پنهنجو نالو ٻڌي، شيرين مڙي نهاريو. مسز خان ٻئي ڪمري ۾ شايد ڪنهن سان فون تي ٻئي

ڳالهائون: ”ڊاڪٽر هنن کي diet تي رکيو آهي. نه گوشت، نه اٺو، نه مينو— ڪجهه به کائڻ جي موڪل ناهي، سواءِ اوهاريل پاڇين جي.“ شيرين جي ڇهن تي ٽوڪ ڀري موڪ هئي. هوءَ جن ماڻهن ۾ ڪم ڪندي هئي، انهن کي ته ٿي-بي هئي ۽ کين اوچن کاڌن کائڻ لاءِ ڇڏيل هو. غريبن ۽ اميرن ۾ بيماريون به ونديون ويون هيون، ”جيڪڏهن اسلام کي منهنجي خيالن جي خبر پئجي وڃي ته هو ڇا چوندو؟ ڇا منهنجي ڳالهين جو قدر ڪندو؟ ايترو versatile هوندو، جو منهنجي ڳالهين کي پئجهي مڃي وڃي؟ يا مون کي ڪا حيثيت نه ڏيندو؟ ۽ هڪڙي عام سنڌي وڏيري وانگر malechauvnist هوندو؟“ شيرين کي شفقت ياد اچي ويو ۽ اهو ڏينهن به، جڏهن شفقت چرچي ۾ اڳڪٿي ڪئي هئي، ته هن جي شادي اسلام جهڙي ئي ڪنهن گورنمنٽ آفيسر سان ٿيندي. ڪجهه چرچي ۾ ٿيل ان ٿيڻون اسٽيو اڳڪٿيون ڪڏهن ڪڏهن سچ بڻجي، ٽٽڻ والگر ڪيڏو نه حيران ڪري ڇڏينديون آهن! قدرت کي به اهڙا چرچا شايد نه وٺندا آهن، ۽ هوءَ به انسان جي زندگيءَ سان چرچو ڪندي آهي. گهاٽڪ چرچو، شيرين کي پنهنجي fatalistic سوچن تي حيرت ٿي.

*   ■   ■   ■

ان ڏينهن شفقت ٻوڏ جي ڏٺايل ڳولائڻ لاءِ سامان پئڪ ڪري رهيو هو. شيرين کي اچڻ ۾ دير ٿي وئي هئي. ايندي ئي ڪم ۾ جنبي وئي؛ پر هن ماحول ۾ زبردست چڪتاڻ محسوس ڪئي. لڳي پيو چڻ ڪمري ۾ شفقت کان سواءِ ڪو ٻيو به هو، جيڪو کيس گهوري رهيو هو. هن چوڌاري نهار وڌي. هوءَ ٿڙيل پڪڙيل شين ۾ گهيريل هئي. کيس احساس ٿيو، چڻ ٿڙيل پڪڙيل سامان کي ڏسڻ جي سگهه هجي ۽ هن کي عجيب احساس سان گهوري رهيو هجي. انهيءَ ڇنڊڻ گهور ۾ پاڻ کي ڏوهي محسوس ڪيائين؛ ”پر منهنجو ڪهڙو ڏوهه آهي؟ ڇا ڪيو آهي مون؟“ شيرين ڏاڍو مشڪل سان سامان جي ان هيٺاڻاڪ چڪ مان پنهنجي اکين کي آڇو ڪري، شفقت ڏانهن ڏٺو. هن جي ليرڙ تي ڪاوڙ جون رڳائون هيون ۽ هٿ ۾ جهليل اڌ پئڪ ٿيل بندوق کي گهوري رهيو هو. کيس ياد آيو، ته ڪٿي پڙهيو هئائين، ته انسان جي دماغ مان infra-rays نڪرنديون آهن ۽ جڏهن دماغ ۾ ڪا inspiration ايندي آهي، ته beta-rays نڪرنديون آهن، جنهن جو ماحول تي به اثر پئجي سگهي ٿو. شايد شفقت جي لرڙ تي ٻيل رڳائڻ، انهيءَ سامان کي هيٺاڻاڻيز ڪري، ڪاوڙ جو روح منجهس ڦوڪي ڇڏيو هو. شيرين کي الهن شين جي هيٺاڻاڪ ڪاوڙ جو وسيلو، پنهنجي ساٿيءَ جي لرڙ تي ڏسي اچرج به ٿيو، ته ڄاتل سڃاتل شخص ۾ به ڪا ايتري اجاڻي ۽ پراسرار سگهه هئي! ۽ آٿت به مليس ته ان سڀڪجهه جو وسيلو شفقت ئي هو.

”ڇا ٿيو شفقت؟ ايتري ڪاوڙ ڪنهن تي؟“ شيرين جي آواز ڇانيل ماٺار جي خوفناڪيءَ کي ڀڄي ڇڏيو. هاڻ سندس اڏو ڪنهن قتل مرونءَ بدران رڳو شيون هيون: بسڪوٽن جا پنڪٽ، اناج جون ڳوٺيون، ڪمبل، لٽا...! شفقت به پنهنجي ڪاوڙ جي reflection کي

پور پور ٿيندو ڏسي، هاڻ ڪي سانتيڪو محسوس ڪيو ۽ ڪيسي مان لسٽ ڪڍي ڪاوڙ جي اڀرندڙ لاري ۾ ٻڌندڙ آواز ۾ چيائين: ”ڇا نه ٿيو آهي، ڪا خبر اٿئي؟ هتي ماڻهو نه سرون ٿا رهن... حيوان... انساني خون جا پياسا... cannibals...“ هو شيرين ڏانهن ٺهاري ڇوڏو ويو، ”ٻڌڻ ٿي چاهين ته ڪير آهي cannibal؟ تون... تنهنجو پورجوا ڪلاس blooby opportunist“ توهان جو چيترو لنڊو ذهن آهي، اوتروئي وڏو پيت آهي... ڏس هيءَ لسٽ... 200 ڪمبل هئا؛ پر 150 ته ڪامورا مٿان ئي تڪڙائي ويا؛ جڏهن ته سون اڪهاڙن ٻارن لاءِ، اهي 200 به پورا نه هئا، جيڪي ٿڌ ۾ مري رهيا هوندا!“

”شيرين اهي ڳالهون ٻڌي دل شڪستي ٿي پئي- پر جڏهن پئي ماڻهيءَ جي دل ڀڄي پئي، ته هو سارو سور وساري، پنهنجي ماڻهيءَ کي دلاسو ڏئي، اڳتي وڌڻ جو اٿساهه ڏياريندو آهي.“ هن به پنهنجا لڙڪا بهي، شفقت جي ڪنڌ تي هٿ رکي ڪيس دلاسو ڏنو. ”اڃا به ڪجهه نه ٿيو آهي. انسان کي مايوس ٿي پنهنجي فرض کان منهن نه موڙڻ کپي- ۽ جنهن تي ڪو وس ڪونهي، ان تي مچرجندڙن ته bars جي پٺيان ٿي ويندين- ۽ هن مهل هتي تنهنجي وڌيڪ گهرج آهي.“

ايتري ۾ زاهد اچي ويو. شيرين پنهنجو هٿ شفقت جي ڪنڌ تان هٽائي ڇڏيو. شفقت اوچتو سندس هٿ جهلي زور ڏنو، ”تون پنهنجي ڪم ذهن طبقي جو ڀڄڻو ذهن پٺيان ڇڏي هتي ايندي ڪر، هن ڪم ۾ اسين سڀ ماڻهي آهيون. ٻيو ڪجهه به نه سمجهين.“ شيرين جواب ڏيڻ جي ڪا ضرورت محسوس نه ڪئي. شفقت هن جي خاموشيءَ جو فائدو ورتو، جيڪو هرڪو، هر مهل هرنهڙو وٺندو آهي. ”منهنجي ذهن ۾ تنهنجو آئيندو اچي رهيو آهي، ڪجهه ٿلهي ڪجهه موکي ۽ گنجي گورلمينٽ آفيسر جي زال- اڪين ۾ پوريت ۽ چهري تي بي شڪريءَ جا ٻاڳا. ڪڏهن سوشل ورڪ جي ڊگريءَ جو خيال ايندو، ته وقت ۾ وڌ ڪنهن ويمن انسوسيشن جي صدارت ڪندي هڪ اڌ تقرير...“

شيرين کي شفقت جون ڳالهون ٻڌي احساس ٿيندو هو، ته هو هڪ نه پر ٻيڻو آهي- جن هن جو جسم هڪ، پر اندر روح ٻه هجن. هن جون ڳالهون سخت ڪاوڙ کان وٺي اوچتي چٽريلِي چرچي- ۽ گهڻي بحثن کان وٺي ٻاراڻي ڇوهه، تي ختم ٿينديون هيون؛ پر شيرين سمجهندي هئي، ته شفقت انهن ماڻهن مان هو، جن جي اڳيان هرواقعو ڪو خاص مقصد ۽ ارڻ رکندو آهي ۽ هو ان کي پوکي، ذاتي تجربن وانگي پاڻ ۾ ڇهي ڇڏيندا آهن. اهڙي ڀڄي شخصيت جي ڪڏهن ڪڏهن ڪاوڙ ۽ چٽريلِي ڇوهه جهڙو خسيس ورتاءُ، شيرين کي اسهه نه پائيندو هو. ڪيس ڏک ته رڳو ان ڳالهه جو هو، ته شفقت اڃا تائين هن کي سمجهي نه سگهيو هو. ”تون مون کي ايترو اڇاترو ۽ ڪوڪلو ڇو ٿو سمجهين؟ خبر اٿئي، منهنجي ڪلاس جي ڊچن ماڻهن مان ئي ڪو ليڊر نڪري ايندو آهي، جيڪو توهان ۾ هلچل پيدا ڪري ڇڏيندو آهي!“ شيرين اهو چئي، هر ڀيري ڳالهه، کي چرچي ۾ ختم ڪري ڇڏيندي هئي.

شفقت جي سنگ ۾ رهي، شيرين ٻان کي ڪنهن تڙيل سورج مڪيءَ وانگر محسوس ڪندي هئي. جنهن جو سڪ سچ جي ڪرڻ مان رنگ پيئندو هو. هوءَ هڪ مڪمل شخصيت بڻجي ويئي هئي، جنهن جا سڀئي حواس تڪا ٿي ويا هئا. شيرين جي هٿن ۾ شفا ڏيندڙ سمرتي هئي. اڳي کيس غريبن ۽ ڏتڙيلن جي مدد ڪرڻ سان آڏت ملندو هو؛ پر هاڻ هن پنهنجي ڪم سان گڏ، سوچڻ ۽ محسوس ڪرڻ به شروع ڪري ڏنو هو. سندس سوچون سٺا مان، ڪنهن Shangrila وانگر شاندار آئيڊيالوجي ڏانهن سري رهيون هيون -- جتي هميشه بهار هئي.

هن ارادو ڪيو ته شفقت جي انقلابي ڳالهين کي لات بڻائي، پنهنجي منزل تائين پهچي ويندي. اها منزل جيڪا شفقت جو خواب هئي -- هاڻي سندس به خواب بڻجي وئي هئي. هن جا سمورا اصول شفقت جي آئيڊيالاجي کي مدار بڻائي، ائين گردش ڪرڻ لڳا، ڇڻ سچ جي اردگرد ڪو گهر.

ان رات شيرين سوچيو ته شفقت کي پنهنجي ارادي بابت ٻڌائي ڇڏيندي.

* * *

ٻئي ڏينهن شيرين ۽ شفقت پنهنجي ٻين مائٽن سان گڏ، ٻيڙيءَ ۾ سامان کڻي، هاڻيءَ ۾ گهيريئل هڪ ڳوٺ ڏانهن وڃي رهيا هئا. چؤطرف هاڻي ئي هاڻي هو... هاڻ ۾ سوين موتمار شيون لڪائي؛ مثل جانور، موذي مرض، زالن جا سڌڪا، ٻارڙن جا لاش...! شيرين کي لٽيدڻ ۾ ٻڌل ڪهاڻي ياد اچي رهي هئي، جنهن ۾ هڪڙي ڏاڏن نانگ جي ڦٽ، ڏيڏر جا ننهن، ڪرڙي جي ٻچ... کي گڏ رڌي هڪ ٻلا ٺاهيندي هئي. نامعلوم شين جي انهيءَ ڊپ کان، سندس هانءُ ڪچو ٿيڻ لڳو، 'ننڍاڻن ۾ مميءَ جون ٻڌايل جنن ۽ پرين جون آکاڻيون، منهنجي ذهن ۾ گهر ڪري ويهي رهيون آهن -- مون کي اجايو وهي نه ٿيڻ گهرجي.' هن ٻان کي دلايو ڏنو: 'هر ڇا سچي ڄمار بنا ڪارڻ اڻ سڌي طرح اهي شيون مون کي ڊيچارينديون رهنديون!'

اوچتو شفقت جي گنجير آواز ماحول جي سڪوت کي ٽوڙي ڇڏيو:

”هائي ري هائي تيرا رنگ ڪيسا“

جس نه بنايا آسي رب جيسا.“

شيرين کي شفقت جو سڌر آواز گهڻو وڻندو هو؛ پر هن مهل... هن التجا ڪئي. ”هليز شفقت ماڻ ڪر.“

شفقت وڏو تهڪ ڏنو، ”انسان ٻان کي ڪيڏو نه بي هٿڪو ٿو سمجهي. ٻان کان ئي سوال ٿو ڪري، هيءَ ٻوڏ ڇو ٿي اچي؟ هوءَ ٻان ئي جواب ٿو ڏي، ضرور ڪا طاقتور شيءِ ان کي هيڏانهن موڪليندي هوندي!“

زاهد به چاهيو پئي ته شفقت ماڻ ڪري؛ پر نٿي چاتائين ته ڪهڙي شيءِ جو خوف ڏهاري کيس ڇپ ڪرائي، ”شفقت ڪجهه ته خوف ڪر.“

هر شفقت ڪنهن ڪٿڻ ڇڙهول نل مان ٽپ ٽپ ڪرندڙ ٻائي جي ڦڙن والگر لڳاتار ڳالهائيندو رهيو، ”خوف؟ خوف اسان جي ذهن جي پيداوار آهي. هر روز هي ٻڌندا مرندا، ڦڙهندا انسان... ڇا اها قيامت ڪالهي؟“ شفقت جو آواز آڙڻ لڳو- اڪيون ڳاڙهيون ٿي ويس- شيرين کي انهيءَ بي نام ۽ الوپ ٻل جو خيال اچي ويو، جنهن جي عدم موجودگيءَ کي هن ڪيترا ئي ڀيرا سڃاتو هو ۽ ان جي آڏو هيٺي ٿي، ان شيءِ کي مڃيو هئائين، جيڪا گهڻو ڪري حالتن ۽ وقت کي هٿ ۾ ڪري ٽوڙي مروڙي ڇڏيندي هئي.

سر اعظم جي آواز جي سڃاڻ تي شيرين چرڪ ڀريو، ”شفقت، هاڻي بس ڪر، هي وقت وڃڻ جو ناهي، ساٿ ڪري سمهي پئ.“

”لڳي ٿو شفقت مينڊريڪس ڪاڏيون آهن.“ زاهد شيرين جي زرد چهري جي ويجهو ٿيندي سرهاٽ ڪيو.

”نه شفقت گوريون وٺندو آهي! هر ڪڏهن کان؟“ شيرين شفقت ڏانهن ڏٺو، جيڪو سچ ٻچ سمهي پيو هو. ”پنهنجي ڇوڌاري اهڙا آگرا ڏيک ڏسي، انسان اهڙي ئي جوت ڏانهن وڌندو آهي، چاهي ان ۾ ٻينگن وانگر سڙي ڪاسي رک ٿي وڃي... هر شفقت ته انهيءَ عارضي آڻت ڏيندڙ گوريون کان گهڻو مڙهون هوا هو ته فريب کي انسانيت جو دشمن سڏيندو هو- پوءِ پاڻ کي فريب ڏئي هو سائنس ڪيئن محسوس ڪري رهيو آهي؟ ڇا کيس اها خبر ڪونهي، ته جڏهن ان فريب کان آزاد ٿيندو، ته پٺتي موٽي چڪو هوندو... جيترو رستو پار ڪري آيو آهي، اک کڻندي، ته وري رستي جي منڍ ۾ هوندو!“

ان ڏس ۾ شيرين کي ڪيترن ئي اهڙن خاندانن جو پتو هو، جن جا ڇوڪرا الهيءَ مرض ۾ ڦاٿل هئا. ان چڪر ۾ ڇوڪرا پنهنجي عزت، پنهنجي ئي نظرن ۾ وڃائي ويهندا آهن ۽ اهو جسماني ايڏا ڪسان وڌيڪ سوراڻو هوندو آهي؛ پر ان ڪاٺ به وڌيڪ نقصان سندن چاهڻ وارن کي ٿيندو آهي. کيس خبر هئي، ته ڇوڪرا ٺيڪ به ٿي وڃن؛ پر سندن چاهڻ وارن جون دليون، ڪنهن ۽ ڪاٺل پڪيءَ وانگر، سدائين ڦٽڪندڙيون رهنديون آهن.

نئين اهار تائين ٻائي ٿي ٻائي هو. آسمان تي ڪڪر ڇاڻيل هئا، جن جو سليٽي رنگ ڇوڙ طرف ٻائيءَ کي به سليٽي ڪري رهيو هو... پري کان ڪا ڪاري شيءِ لڙهندي هنن ڏانهن اچي رهي هئي. شايد ڪو ڀڳل ٿل وڻ هو. آهستي آهستي اهو وڻ ٻيڙيءَ جي ويجهو اچي ويو. وڻ کي هڪڙي مائي چنڀڙي پئي هئي. سڀني مائيءَ کي ڪٿي ٻيڙيءَ ۾ آله ۽ سر اعظم ٻيهوش مائيءَ کي انجيڪشن هڻڻ لڳو. شيرين مائيءَ جي آره سان ٻڌل هڙ کي کوليو؛ هڙ ۾ هڪ مثل پار هو؛ جنهن جو بت ساڻو پئجي ويو هو. شيرين کي پنهنجو جسم ٿڌو ٿيندو محسوس ٿيو، جن سمورو رت جسم ۾ ڇمي ويو هئس. هوءَ اڪيون ٻوٽي، هوريان هوريان منڍ ڪڍڻ لڳي.

”شيرين، آريو آل رائيٽ؟“ سر اعظم ٻڌيو.

روئي هن پاڻ کي ائين هڪو محسوس ڪيو، جيئن غسل ڪان پوءِ لاش!
”Yes sir, I am sorry. It wont happen again.“ هن ٻل لاءِ همت هاري پاڻ کي
ڏوهي محسوس ڪيو.

ليٽ هو انهيءَ ڳوٺ وٽ پهچي ويا. ڳوٺ ڇا هو؟ ڪجهه فرلانگ ٻچيل سُڪي زمين
۽ پندرهن ويهه ماڻهو، زالون ۽ ٻار. سڀني گڏجي مثل ٻار کسي دفنايو. ڏٺڻ ۾ سامان
ورهاڻي، کين ۽ وائون ڏليون ويون. رات ٿي رهي هئي. سڀ ڪمبل وڇائي سمهي پيا.
شيرين کي ننڊ نه پئي آئي. ۽ هوءَ شفقت جي ڳولا ۾ نڪتي. هو هڪ ڪريل وڻ جي ٿڌ
تي ويٺو هو ۽ هٿ ۾ جهليل پھڻيون سامهون ٻاڻي ۾ اڇلائي رهيو هو. شفقت هن ڏانهن
ٺهاري مُرڪيو ۽ پاسي ۾ ويهڻ جو اشارو ڪيائينس. هو ۽ سندس پاسي ۾ ويهي رهي. ۽
پهڻن کي ٻاڻيءَ ۾ ڪيرندو ڏسندي رهي. پهڻين جي ڪيرڻ سان ٻاڻيءَ ۾ انيڪ لهريون
ٻڄي رهيون هيون.

”شفقت، تو منهنجي من جي سطح تي، هن ٻاڻيءَ جيان انيڪ لهريون آپاريون آهن.“
شفقت ڪجهه نه چيو، سندس خاموشيءَ شيرين کي همت ڏني ته وڌيڪ ڳالهائي، ”مون فيصلو
ڪيو آهي... شفقت، آءٌ چاهيان ٿي ته سڄي عمر تنهنجي جاکوڙ ۾ توسان گڏ هجان... هڪ
ٻنڄيءَ جي ٻن ٻرن جيان-- هڪ ئي آڪيري ڏانهن آڏام...“ شفقت ڇپ هو. ”نوڪي خبر آهي
ته آءٌ اهڙي هر ڳالهه سوچي سمجهي ۽ ان تي ويساهه رکي ڪندي آهيان... ڇا پيو سوچين؟
ڪجهه ته ڪڏهن... منهنجي ڳالهين تي ويساهه نه اچي، ته آءٌ قسم ڪيان...“ ان مهل شيرين
جو ڏيان انهيءَ مثل ٻار جي ماءُ جي سگهه ڏانهن هليو ويو-- سامتا جي سگهه--

خاموشيءَ ۾ ڇيل ڳالهون ڪوڙ ۾ ڇيل ڳالهين کان جدا اثر رکنديون آهن، يا وري
ائين چئجي ته الڳ جابن ۽ وقتن تي ڇيل ڳالهون الڳ معنيٰ رکنديون آهن-- ڇڻ لفظن
جي ڪا حيثيت ڪانهي، پر جابن ۽ وقتن جي حيثيت ۽ معنيٰ هوندي آهي. هن ڏڪڙ من
سان شفقت ڏانهن ڏٺو. شفقت هن جي اکين ۾ اڪيون وجهي مرڪيو ۽ هن جي هٿ ڏانهن
هٿ وڌايائين.

پر شيرين کي ڪهڙي سٺ ته انهيءَ ٻريه ۾ مرڪ پٺيان ڪهڙيون سوچون هيون؟
ڪهڙي خبر ته سوچيندو هجي، ته ڪٿي اچي ڦاٽو آهيان؟ شفقت ته انهن چوڪرن مان هو،
جيڪي جوابداري ۽ ذميداريءَ جي نالي کان ائين پڇندا آهن، جيئن ڪو ٻار ڪوڙي دوا کان.
سنهو ۽ ڊگهي قد وارو اهو چوڪرو ٻاهران جيترو لازڪ مزاج هو، اندران اوترو ئي ٻڙدل
هو. ڇڻ مينيٰ ٿمر جي آڻي. شيرين پهرين چوڪري نه هئي، جنهن هن جي اکيان هٿ

وڌايا هئا. هن ته هر ڪنهن جي وڌيل هٿن کي ڪٻي ڇڏيو هو؛ ڇاڪاڻ ته هن کي اهي هٿ ڦاهي جا ڦندا لڳندا هئا، جنهن سان سندس ساهه اٽڪندو هو.

* * * *

ٻئي ڏينهن شهر موٽيا، ته زاهد شيرين کي پنهنجي ڪار ۾ ٻارنهن ميل پري هاسٽل ڇڏڻ ويو. اهو انهن جو آخري ٽورنر هو. امتحان شروع ٿي ويا هئا. شاگرد ۽ شاگردياڻيون ٻن ڪنهن لاءِ مصروف ٿي ويا. شيرين سوچيو، ته شايد شفقت لاءِ فون تي ڳالهائيندو، ته ئي ساڻس ملڻ لاءِ ايندو. امتحان هلندي به هوءَ شفقت مان نه ملي سگهي. آخري ڏينهن شيرين ٻيهر ڏئي ٻاهر نڪتي، ته شفقت کي هوندا تي ويهندي ڏٺائين. سڏ ڪيائينس: ”ڇو پيلا، ايترو بزي آهين ڇا جو ملڻ به نٿو اچين؟“

”بس ائين ئي“ هن رکائيءَ سان جواب ڏنو.

”پيلا، منهنجو ڏوهه؟“ شيرين کي هن جي رکائيءَ جو سبب سمجهه ۾ نه آيو، ”مون کي هاسٽل تائين ته لفت ڏي.“

شفقت هوندا استارٽ ڪئي، ”لفت لاءِ زاهد جي گاڏي مناسب رهندي“ ۽ هوندا زوزات ڪندي هلي وئي. شيرين ڌڌڙ ڪي گردش ۾ ڪهندي ڏسندي رهي. ۽ سندس من ۾ خيال هن جي آئيڊيلاجي جي گرد گهمڻ لڳا:

”شفقت... تون پاڻ ئي ته چوندو هئين ته ڪم ۾ اسين سڀ ساٿي آهيون. هوءَ تو ان ڏينهن زاهد سان منهنجي هاسٽل ويڃڻ کي ايترو خراب چو سڃيو؟ اسان ٻئي هڪٻئي کي سمجهڻ ۾ ناڪام رهيا آهيون، يا شايد غلط آڱ ٿي هيس. آڱ پنهنجي مرضيءَ موجب حالتن ۽ وقت جي ڌور هٿ ۾ وٺي، پاڻ موڙڻ ٻئي چاهيان. تون... جيڪو پاڻ کي ايترو ترقي پسند سڏيندو آهين. شايد منهنجي جرئت کان ڊڄي وئين. آهين لاءِ آخر مڙدا. ڪاش آڱ پهرين وڪ نه ڪڍان ها! آڱ پاڻ کي تنهنجي ڳالهين ۾ ڪيترو نه ڏوهي سمجهندي هيس! ڇا آهي سڀ ڳالهيون هڪواس هيون؟ ٻي وزن ۽ ارت هيٺ؟“ شيرين سوچيندي سوچيندي هاسٽل پهچي وئي. سندس اصول تيزيءَ سان ڀرڙ ڪري ڦرڻ لڳا.

* * * *

ٻئي ڏينهن شيرين کي خبر پئي ته شفقت ڳوٺ هليو ويو هو. کيس احساس ٿيو ته هن ماڻ ٺپائڻ جا قول ڪنهن فرض جي پورائي لاءِ ڪيا هئا. اهڙا قول امنگ وانگر ٿئي هون ته دنيا ۾ ڪنهن به لڇا تي ويساهه نه رهي. ڇا هن ايڏو وڏو قسم رکيو ان کي ٽوڙڻ لاءِ ڪيو هو؟ ڇا هن جو اهڙو ڪارانهو ٻنڌڻ کان وڌيڪ آتم هو؟ انڌ ته انسان کي ڏاڏ ۾ گهڻو پوئتي ڌڪي ڇڏيندو آهي... لمرتا کيس پريات جي آهه ۾ اڳتي ڪندي آهي. هن ته ڪيتريون مصيبتون سهي، گهڻن ئي چوڪرن کي نشي جي ٻيٽ کان آجو ڪرايو هو، هوءَ

الهيء دوستي جي لاتي، شفقت جو نالو به الهن انيڪ سپاڳن ڇوڪرن جي لسٽ ۾ ڇو نه اچي وڃي؟

هن هفتن کان پوءِ شفقت واپس آيو، ته شيرين کي يونيورسٽيءَ ۾ مليو. شفقت جي اکين ۾ سڪ ۽ آند جا پاڇولا ڏسي، هن جي به ڇهن تي سُرڪ ٿري آئي: ”ڏاڍو خوش ٿيو لڳين، خير ته آ؟“

”ها شيرين، ڳالهه ئي ڪجهه اهڙي آهي... مون کي گورنمنٽ جي هڪ اداري ۾ نوڪري ملي وئي آهي.“ شفقت جو آواز به سندس اکين جهڙي سڪ ۽ آند سان ڀريل هو. ”ڇا؟— پر ڪهڙي نوڪري؟“

”ان اداري جي رسالي جي ايڊيٽر جي— منهنجو دوست آهي نه، آصف؟ ان جو ٻاٻا وڏو آفيسر آهي. ان جي Influence جو نتيجو آهي. سٺو ٿيو؟ نه ته سوشل ورڪ ۾ رکيو ڇاهي؟ ۽ تون ته ڄاڻين ٿي، ته وڏن لاءِ بي. سي. ايس جو امتحان منهنجي لاءِ ڪيڏو نه ڏکيو ڪم آهي؟“ هو وڏائيءَ سان پنهنجي سستيءَ کي ساراهڻ لڳو.

شفقت جون ڳالهيون ئي ٻيون هيون. اهو شفقت، جنهن جا اصول مون پنهنجا اصول ٻڌايا هئا، پاڻ ڪيڏو نه بدلجي ويو هو! جن ڪو ٻار هڪ ماسڪ لاهي، ٻيو ماسڪ ڇهري تي ڇاڙهي ڇڏي... ڇا اصول اهڙا Capricious هوندا آهن؟ رڳو پُور— ٺلهو ريڇڪ! سمائتا! آچار ۽ انسانيت جهڙن فشنيل لفظن تي بحث ڪرڻ ڪيڏو نه سولو ڪم آهي! ان مهل لفظن جي بي معنيٰ ٿيڻ جو وڌيڪ احساس ٿيس.

”سٺي نوڪري آهي. لکي آهيان جو گهر ويٺي ئي ملي وئي— بنگلو، ڪار ۽ عاليشان پڪهار... پيو ته رڳو آفيس ۾ ويهي رعب هلائڻ— اسٽوڊنٽ لائف به ڪا لائف آهي... رٽرن پئڪڙ به ڪيستائين؟“

”مبارڪ هجي شفقت.“ شيرين جي سڪ تي ڦِڪي مرڪ هئي— ۽ من ۾ هارائجي وڃڻ جو وڌيڪ زور پڪڙيل احساس.

”تو کي خوشي نه ٿي ڇا؟ ڏس نه، منهنجي ترقيءَ ۾ تنهنجي به ڇڱائي آهي. هاڻي اسان جي منزل سامهون آهي— هل ته ان تائين پهچي وڃون.“ شفقت ويجهو ٿي سرهاٽ ڪيو. شفقت هاڻي شيرين کان ڪاوڙيل نه هو؛ پر تنهنجي من جي ڳالهه هن جي واٽان ٻڌي به شيرين کي ڪا الولي ڪونه ملي— بلڪ ڪيس اها ڳالهه ڏاڍي آڇاٽري ۽ ڪوڪلي لڳي. نه چاهيندي به ڇڏائين، ”پر شفقت، تنهنجي منزل ته ڪا به هئي!“

شفقت هڪ ڊگهو تهڪ ڏنو، ”شيرين، منهنجي هن پتل جي منزل؛ گذريل پتل جي منزل کان جدا آهي... جيئن ڪالهه کان اڄ— گذريل پتل تي ويچاريندو آهيان، ته پنهنجي بيوقوفيءَ تي ڪيل ايندي اثر. پر شيرين، تنهنجي منزل ته آءُ آهيان، پوءِ منهنجي منزل ڪهڙي به هجي!“

”That’s where you are wrong” شيرين ورائيو، ”منهنجي منزل ڪو ماڻهو ڪونهي؛ پر اصول آهن. تنهنجا هين هل جا اصول، منهنجي اصولن کان جدا آهن— سو رستا به جدا ٿي ويا آهن... چڱو، No hard feelings” — ۽ شيرين هاسٽل وڃڻ واري واٽ تي اڪيلي هلڻ لڳي.

* * *

شيرين به ٿي ڏينهن پنهنجي ڪمري مان لڏي. ٿلٿل مالها جي موتين والڳر، پنهنجي هڪٽرل خيالن کي گڏ ڪرڻ لڳي. کيس ڪٿي پڙهيل انگريزيءَ جون هي سٽون ياد اچي رهيون هيون: ”آءٌ پاڻ کي رد ٿو ڪريان— آءٌ اڻاهه آهيان— مون ۾ انيڪ سمايل آهن.“ مون پيرا پاڻ کي سمجهايائين، ته شفقت والڳر سڳجهه وساري ڇڏي ۽ گهر موٽي وڃي؛ پر اڌ ۾ ڇڏيل ڪمن کي وسارڻ ۾ هوءَ اسٽل رهي. جيئن ڪيڪڙي جي هڪ ٻانهن پڇي هوي، ته ان جي جاءِ تي ٻي ٻانهن آسرندي آهي، تيئن شيرين به ٿيڻ ڏينهن تيار ٻيئي هئي. پنهنجي ليمي فرضن کي پوري ڪرڻ لاءِ.

شيرين ۽ شفقت هر مهيني جي پهرين تاريخ تي، هڪڙي غريب زال سڪينا جي گهر ٻنسا ڏيڻ ويندا هئا. ان جو مڙس شيرين جي ڊپارٽمينٽ جي مدد سان ٿي. ٻي سينيٽوريز ۾ داخل ٿيو هو. اڄ مهيني جي ستين تي وئي هئي ۽ شيرين انهيءَ دير ٿي وڃڻ تي، پاڻ کي ڏوهي محسوس ڪري رهي هئي.

پيو ته اهو پهريون گهمرو هو، جو هوءَ اڪيلي وئي هئي، سڪينا سان ملي ڪائس معافي گهريائين. ايتري ۾ سڪينا جو پٽ ساجد اچي ويو. ساجد کي ڏسي، شيرين کي شفقت ياد اچي ويو. ساجد به ته گورين جو عادي هو. هن ساجد ڏانهن مڙڪي ڏٺو:

”ساجد، ڪهڙا حال آهن؟ سر اعظم تنهنجي نوڪريءَ لاءِ ڪوشش ڪري رهيو آهي.“

”اسين جنهن به حال ۾ آهيون، خوش آهيون.“ ساجد جو آواز هڪڙي گهٽتائيءَ واري آسڪ چوڪري جو هو، ”مهرباني ڪري هتي نه ايندي ڪر— اسين تنهنجن ٻنن کان سواءِ وڌيڪ خوش آهيون.“ سڪينا ٻُٽ کي چينيندي چيو:

”ساجد، ڇا پيو چوين؟ معافي گهر ڏيڻ کان. هن جا ڪيڏا نه ٿورا آهن اسان تي...“ هر ساجد ڪجهه چوڻ پٺاڻي گهر مان نڪري ويو. شيرين به ڪجهه گهڙيون ويهي موڪلايو. ٻاهر گهٽيءَ ۾ انڌوڪار هو. ڪنهن ماڻهوءَ اوچتو هن جي ٻانهن زور سان جهلي، کيس پاڻ ڏانهن ڇڪيو. هن ڊچندي ڏڪندي مٿي نهاريو.

”اڄ خبر ته آهي؟ اڪيلي ڪيئن آئي آهين؟ پر شفقت ڪونهي ته اسين ته آهيون. جتي ايتريون مهربانيون ڪيون اٿئي، اتي هيءَ ٻي به مهرباني ڪر.“ اهو ساجد هو.

شيرين ٺٽڙائي پاڻ ڇڏايو ۽ مين روڊ ڏانهن ڊوڙڻ لڳي، جتي روشني هئي، ماڻهن جو ميڙ هو؛ پر اتي پهچڻ کان اڳ ساجد سندس پرس کسي ورتو هو.

* * * *

هاستل ويندي هُن هاراييل من سان سوچيو، ته هاڻي هوءَ پنهنجي گهر هلي ويندي. روم ۾ آئي ته ماڻس پاران هڪڙو خط سندس انتظار ڪري رهيو هو. خط ۾ ڊپٽي ڪمشنر اسلام جي پروپوزل جو ذڪر هو. ۽ شيرين گهر وڃڻ جي تياري ڪرڻ لڳي.

اسلم ۽ شفقت ذري ڪهت هڪ ئي category جا ماڻهو هئا، پر شيرين لاءِ ٻنهي ۾ ڪهڙو فرق هو. جڏهن سچ ئي پنهنجو رستو پڙهجي وڃي، ته انهيءَ بي جوابداريءَ جي ڪري انهن گهرن جي ڪهڙي اوستا ٿيندي؟ اهڙي سچ کان ته هو ڪنهن غر-مڇ تي وپساهه رکندا! پر شيرين جا اصول سندس آڏو ايڏي ته وڏي حيثيت وارا هئا، جو هوءَ انهن جي بچاءَ لاءِ ڪوٽ بڻجي پيهي رهي. هن فيصلو ڪيو ته هوريان هوريان ڌيرج سان اسلام کي brain wash ڪندي - ۽ هوءَ ٻيهر پنهنجي محاذ تي هلي ويندي.

هُن پاڻ کي پهريون ڀيرو گهر اچي relaxed محسوس ڪيو.

گذريل هفتي ٿي. وي تان سنڌي ٻوليءَ جي بي تاج بادشاهه نسيم احمد ڪرل بابت ”مخزن“ پروگرام ڏسي بي حد رنج ٿيو. لاشڪ ته اهو پروگرام هن جي شان مان ۽ مرتبي وٽان نه هو... شرڪت ڪندڙن به مشڪي مشڪي اهو ضروري ٻڌي ڄاتو ته ”هو ٻلنگ تي اولتو ٿي، ڇائيءَ هيٺ وهائڻو رکي، هوءَ لکندو هو“... شايد کانئن نسيم جو جيترو ريتو رت وسري ويو!

— ماهتاب محبوب

روڙاهه ”هلال پاڪستان“ ڪراچي. ص 3

حيدرآباد سنڌ 10.12.74

توڪي ٻڌايو هوم ۾ ته مان ننڍي هوندي کان وٺي SELF CENTERED رهيو آهيان. مان جڏهن به ڪنهن سان مقابلو نه ڪري سگهندو آهيان ته پنهنجي ذات ۾ لڪي وڃي پناه وٺندو آهيان. منهنجو ڪوبه ڏوه ڪونهي. اهو سڀ ڪجهه منهنجو ماحول آهي ۽ منهنجا ويجهه مائٽ آهن، جيڪي چوويهه ڪلاڪ مون سان گڏ رهندا هئا. هاڻي مان انهن کان ڪجهه سالن کان آزاد آهيان (يعني پنهنجو ڪمائي پنهنجو ڪاوان ٿو) پراڻي هير آهي، آهستي آهستي ختم ٿي ويندي. هاڻوڪو مان لڪي رهيو آهيان - سوچيان ٿو ڪو هجي جو ڪافيءَ جو گرم گرم ڪوپ ٺاهي ڏي، ڪاش! خير لڪن کان پوءِ مان پاڻ ٺاهي پيئندس. ڊسمبر ۽ جنوري جي ٿڌين ۾، هنڌ ۾ لپتي ٿيڪ ڏئي لڪن يا پڙهڻ سان گڏ، جيڪڏهن ڪافيءَ جون گرم گرم ۽ خوشبودار چسڪيون ملن، ته مون لاءِ اها زندگيءَ جي لنڊڙي ۽ خوبصورت نعمت آهي. ها، تون ياد ٿي اچين، ان پوڄاريءَ کي جنهن کي پوڄا جي عيوضي ۾ ڪيترا ڀيرا مندرن مان ڦڪا ڏئي ٻاهر ڪڍيو ويو - بس هاڻي تون پنهنجي دل ۽ ذهن جا دروازا ۽ دريون بند ڪري ڇڏ - ان لاءِ جو مون کي چوريءَ جي هير ڪانهي. مان ڪسي ڪاڻڻ جو به هيراڪ ٺاهيان. ۽ نه وري گهرڻ جي هير اٿم. رضامنديءَ واري عمل جو پوئلڳ آهيان. مان نٿو چاهيان ته ڪير ڪنهن جو احسانمند يا قرضدار رهي. اهي اسان جي طبقاتي سماج جا ڪوڙها اصول ۽ آداب آهن. مان انسان ۽ انسانيت جي بي عزتي هرگز نٿو برداشت ڪري سگهان. مان چاهيان ٿو، تون پنهنجي دل ۽ ذهن جا ڪليل ۽ اڌ ڪليل دروازا ۽ دريون بند ڪري ڇڏ - ڪوڙ، دوڪو، لڳي، مون کان نه پهچندو.

(ساهي)

قلم ساڳيو:

ٿوري محنت کان پوءِ هڪ ڪافيءَ جو ڍڪوپ تيار ڪري پيئو اٿم. ڦوٽن جا ٻه ٽي داڻا ڇاڙي سگريٽ ڊڪائي اٿم. وري لڪان پيو. تو ويڃڻ وقت سُرپات ۾ چيو هو، ”نواز، رڳو مون تنهنجي ڪري ان پالٽ سان مڱيو ٿوڙيو آهي.“ ۽ شايد هاڻي توکان اهي لفظ وسري ويا آهن. وڌيڪ وقت گذرڻ کان پوءِ تون، مون کي به وساري ڇڏيندين - اها ڏوراهي جي

ڳالهه ڪانهي، اهو فطري دستور آهي، ۽ فطرت ڏوهه ۽ ڏوراهو ڪونهي. تو سان چو؟ مون سان به ائين ٿيو آهي. تون وعدو ڪري نه آئينء. ڇا توکي مون واري انتظار جو احساس ڏنگيندو آهي؟ ضرور ڏنگيندو هوندو. توکي پنهنجي اندر ۾ جهاتي پائي شايد روئڻو به ٿيو هوندو. ان ۾ روئڻ ۽ هڻمان ٿيڻ جي ڪهڙي ڳالهه آهي! مڙد کي آڱرين تي نچائڻ ته عورت جي ڏاڻي هٿ جي راند آهي. هر ڏس، مان نچيو ناهيان. جيڪڏهن تو ائين سوچي سمجهي ڪيو آهي ته پوءِ تنهنجي اها آخري پُل ڪنهن آخري مڙد لاءِ هوندي!

11.12.74

حيدرآباد سنڌ.

تنهن جي لاءِ هڪ خوبصورت عيد ڪارڊ آديا تان وٺي آيو آهيان. سڀاڻي هوسٽ ڪري ڇڏيندس. مان ٻئي ڏينهن ڳوٺ هليو ويندس. عيد جي ٻئي ڏينهن تي دوستن اکوت منچر ڏيڻ جو پروگرام رٿيو آهي. لسٽ ۾ منهنجو نالو به لکيو اٿن، جيڪڏهن وجهه مليو ته لوٽڪ ۾ لڪندس. هونئن اهو سچ آهي ته ڪاڏي نڪرڻ تي اصل طبيعت ئي ٿئي ٿي. وڏي پيڙا اها آهي ته هتي به سڪون ڪونهي. ڪڏهن ڪڏهن عجيب دورا هوندا اٿم. هتان وري ۽ تمام پري ڪنهن ڳوٺ ڏانهن نڪري وڃان. سادا ماڻهو، معصوم ماڻهو، ڪليل فضا، ساوا ساوا ڪيت، سادا هر ٺج ڪاڇ، ننڍيون ۽ پرڀور خواهشون. سڪ ۽ آڪير ان مٽي - ها، هليو وڃان. هميشه جي لاءِ. ڪڏهن به واپس ورن لاءِ. انهن ماڻهن سان جيون توڙ نپائڻ جا آمر رشتا قائم ڪري ڇڏيان. هتي دونهن ۾ ساهه منجهي ٿو. هجومن ۽ گوڙن ۾ به اڪيلائپ جو شديد احساس ڏيئي ٿو. زبان رکندي به چوڌاري تالن کي ڏسندو آهيان. ڇاپيون آسمان ۾ ٽنگيل هونديون آهن. ۽ ماڻهو منهنجي سمجهه کان مٿي آهن، يا مون کي تمام هيٺ لهي اچڻو پوندو آهي، جيڪو مون کي پسند ڪونهي.

12.12.74

حيدرآباد سنڌ.

عيد جون موڪلون ٿي چڪيون آهن. پاسن وارا فليت به خالي ٿي چڪا آهن. مان به سڀاڻي هليو ويندس. الاڻي چوگرمي ٿيو محسوس ڪريان. جڏهن ته ٻاهر ٿڌي هوا ٻئي لڳي. پوءِ به سامهون دري کولي ڇڏي اٿم. ٿڌي هوا اندر ٻئي اچي - سڪون ٿيو محسوس ڪريان - طبيعت گهڙي ٻئي ٿڌي پائيءَ جو هڪ گلاس پيان. نيڙي ڪنڊا ڪنڊا، سگريت جو ڇڪيان ٿو. صبح هڪ دوست گهيلي ويس. شاهه لطيف آباد ۾. نئون گهر مسواڙ تي ورتو اٿس. نئين دليا آباد ڪئي اٿس. ٻه چار ڪلاڪ آتي گذارين. اڪائي جي ٽپ رکاربڙ تي انگريزي سليڪشن ٻڌم. ٿڪ ڏاڍو آهي. سمهڻ چاهيان ٿو. دري بند ڪريان. هاڻي سيءُ ٿيو محسوس ٿئي - سمهڻ کان اڳ ۾ هاڻيءَ جو گلاس ٿو پيڻ چاهيان.

18.12.74

حيدرآباد سنڌ.

مان ڳوٺان ڪالهه وريو آهيان. تون اوچتو اچي وئينءَ. پنهنجي ڪيل ڏوهن تي سٺي اداڪاري ڪئي. ڇا به ٿئي. انسان کي سچ ڳالهائڻ گهرجي، پر تو جهڙي عورت ڪڏهن به ائين نٿي ڪري سگهي. ان ريت هوءَ پنهنجن دوستن ۽ چاهيندڙن کان محروم ٿي وڃي ٿي. مون ڪيترا ڀيرا چيو هوندو، ته ڇا اهو منهنجي چاهه يا عشق کي برقرار رکڻ لاءِ ڏونگ ضروري آهي!! تو هر ڀيري نئون موڙ ڏنو هوندو. نئون انداز اختيار ڪيو هوندو. مڃان ٿو، تنهنجي اکين ۾ گهرائي آهي. سوچن ۾ پاڪن جهڙي خوشبوءِ ۽ سوجهرو آهي؛ پر مان توکان صرف اهو ٿو پڇان، ته تون مون کي منهنجي خواهشن جي نڀاس تي ڪيستائين ٽنگي رکڻ جو ارادو ٿي رکين!! ڪجهه سوچ! مون پاران نه ڪلمه پابندي هئي، نه وري اڄ. اهو ڪيڏو نه منو آهي، جو اسان ٻئي هڪٻئي لاءِ وري اڻسڃاڻ ۽ ڌاربان بڻجي وڃون. ان ريت ڳالهه به رهجي ايندي ۽ تنهنجي منهنجي آنا جو ڀرم پڻ — سمجهڻو چري، مان توکان صرف ان ڪري ڊڄان ٿو، جو تون هڪ پٿر وانگر آهين. تو ۾ شيشي جهڙي سچائي ۽ آجروٻڻ نظر ڪونه ٿو اچي. مان هر ڀيري توهان ٽڪرائيندي پڇي پورا پورا ٿيو آهيان. بس اهوئي خوف اٿم. هوائن تون ماس ۽ هڏن جي ٺهيل وڻندڙ گڏي آهين. مون کي معاف ڪجانءِ، جو توکي منهنجو انتظار ڪرڻو پيو. مون ڄاڻي پڄهه ائين ڪيو آهي. مان به چاهيان ٿو ته ڪير منهنجو انتظار ڪري. پوءِ اهو سالن جو ڪٿي نه ڏينهن، ڪلاڪن ۽ منٽن جو ئي سهي.

26.12.74

حيدرآباد سنڌ.

ڪافيءَ جو گرم گرم منگ ٺاهي ٻيٽو اٿم. رات ڇا ساڍا ڏهه ٻيا ٿين. مون کي افسوس آهي جو اڄ منهنجي ڪري تنهنجو ۽ تنهنجي گهر وارن جو هڪچر جو پروگرام ڊهي پيو. مون واپس ان وقت ئي حيدرآباد موٽڻ چاهيو؛ پر تو مون کي نه ڇڏيو — ۽ اها ڳالهه مون کي اڃا تائين ڏسڪي رهي آهي. رڳو توکي بروقت منهنجي پروگرام جي خط نه ملڻ ڪري ائين ٿيو آهي. هوائن به زُئي جيڪو مزد اوچتي ملڻ ۾ آهي. اهو ٻڌائي اچڻ يا ملڻ ۾ ڪونهي، پر تڏهن به مون محسوس ڪيو.

مان جڏهن توهان سڀني کان موڪلائي ٻاهر گهر کان نڪري رهيو هوس، ته تو پنهنجي خط جي پهچڻ جي باري ۾ سُڙبات ڪيو هو، ۽ مون ان خط جي پهچڻ جي باري ۾ رڳو هلڪي ها ڪئي هئي. جڏهن ته مون توکي ان جو جواب روبرو ڏيڻ پئي چاهيو. تنهنجو خط

ٻيو آهي. هڪ ڀيرو، ٻه ڀيرا، ٽي ڀيرا پڙهيم. آغا ٿي پراڻي شڪايت، تنهنجي دل، تنهنجون اکيون. ڪيڏي نه بي حيس آهي تنهنجي دل. ڪيڏيون نه اندريون آهن تنهنجون اکيون. افسوس اٿم جو انهن کي مون جهڙي شخص سان شڪايتون ۽ ڏوراپا آهن! زبني، تنهنجي قلم مان اهڙين ڳالهين جو لکجي وڃڻ ڪجهه مناسب ڪونه ٿو لڳي

(ساهي)

ڪجهه دوست اچي ويا هئا. رات جا ساڍا 12 ٻيا ٿين. ريڊيو ڪويت تان اولهه جي موسيقي پئي هلي. وري چانهه پيڻ جي ڪري ننڊ آڏاسي چڪي آهي. تنهنجو خط ٽيبل تي پيو آهي. تنهنجي خط جا آخري لفظ پڙهان ٿو. لکيو اٿئي: 'هر افسوس نواز، تو مون کي نه سڃاتو؟ تنهنجي ان شڪ جي ڪري، تنهنجي شخصيت جو محاسبو ٿو ڪريان -- جذباتي آهيان، سخت مزاج آهيان، گهٽ ڳالهائيندڙ آهيان، هنيو آهيان. سچ ٻڌاء، ڪنهنجي لاء خراب به سوچيو اٿم؟ ياد اٿئي، جڏهن تو ڪجهه گڏ ٿيڻ کان هو، تنهنجي پرس مان لنڊي پاڪيت ڊائري ڪڍي مون کي ڏني هئي. ته ان تي ڪجهه لکي ڏيان! مون لکيو هو: 'مان گوتم ٿيڻ لٿو چاهيان.' هر ان جي آيت مان گوتم ٿي ٿيس. ڪنهنجا ڳوڙها آڳهه، ڪنهنجي مٿي تي هٿ رکيم. ڪنهنجو قرض لاٿم. ڪنهنجي لاء مَرڪيس. ڪيترن ئي لاء وڏا وڏا گڏجي ٺهڪ ڏنر. هر زبني، راتين جو مان لکي لکي رنو آهيان. اڄ تائين ڪنهن نه پڇيو آهي، ٺڪ آهي -- مون تنهنجي دل ڏکڻي آهي -- هو ڇپائي ڇڏي تنهنجي وجود کي -- آڏاسي ڇڏي ڇاڪ، تنهنجي ارمانن جي -- ٺڪرا ٺڪرا ڪري ڇڏي، تنهنجي دل ۽ ذهن کي، جيئن تنهنجي وسائل اکين جون ماڻڪيون ٻري هون!

31.12.74

حيدرآباد سنڌ.

اڄ آڏاس آهيان. بيحد آڏاس. تون ياد ٿئي اچين. تمام گهڻو ياد ٿئي اچين. تو سان مليس، ائين چڻ مليس ٿي ڪونه. تنهنجي لاء نوت-ٻُڪ جا ڪجهه صفحا وڃو واڙي آتاري آيو هوس، جن ۾ تنهنجو ذڪر هو. اهي به ته نه ڏسي سگهيس. مان سڀاڻي ڳوٺ وڃي رهيو آهيان، هينئر مڪمل سڪون آهي. فليت جون سڀ ٻتيون ٻري رهيون آهن. سان وسائل آهيان، چڻ سڄو فليت اونداهو آهي. ڏس زبني، مون سان چرچا ڇڏي ڏي. مون کي تنهنجي حوصلن سان گڏ اڪيلو ڇڏي ڏي. مان يقين سان ٿو چوان، ته تنهنجون ٻانهون، تنهنجي گهڻيءَ لاء ڪونهن. آهي ماڻهو جيڪي رڃ پٺيان ڊوڙندا آهن، سي مري ويندا آهن. دنيا ۾ مون کان سٺا ماڻهو ٻيا آهن. مون ۾ ڇا رکيو آهي! -- جيڪڏهن هروڀرو چاه ۽ ناتو ڏئي

مارن گهرين ٿي ته، ائين ٿي به نه وڃي! پوءِ ڇا ٿيندو؟ هڪ وڏو طوفان ايندو. تون خاڪو
ٻڄي اڏاسي ويندين؟ پر اها ڏاهپ ۽ عقلمندي ته ڪانه چئبي!

قلم تازو:

خاڪو منهنجي اڏائيندي. جسم منهنجو بهگهرندو-- تنهنجي اکين مان صرف ٻه گهڙها
گهڙندا ۽ بس. خود غرض نه سمجهجان. مان پنهنجي وجود ۽ محبت جو ڪوبه آجورو نٿو
چاهيان. ڪو ماڻهو رُسي وڃي ڪين سمجهند اختلافن جي ڪري، ته پوءِ ڏک ۽ پڇتاءُ
بي ڪار آهي.

10.1.75

حيدرآباد سنڌ.

اڄ موڪل هئي. ٻن پهرن جي ماني کائڻ ڪسان پوءِ هڪ دوست وٽ هليو ويس.
ڏهين وڳي رات جو اتان آڻيس. وات تي هڪ هوٽل تان ماني کائي، مانڊڙيءَ تان سگريٽ ۽
ميدڪل اسٽور تان COUGH SYRUP وٺي. هيٺئر هيٺئر پهتو آهيان. رات جا ساڍا 11
ٻيا ٿين. تون اڄ اميد جي برخلاف اچي وئين. اڄ به تو سان چيئي ڳالهه ٻولهه نه ٿي سگهي.
تو رڳو پرس مان 'چارٽر پرفيومر' جي لنڊڙي شيشي کڻي، منهنجي ڪپڙن تي هاري ڇڏي.
جڏهن ته منهنجو ننڍو ۽ وياڪل آئيندو، ڪنهنجو اڄ به منتظر آهي. ڇا اهو بهتر نه آهي ته
منزل ملي وڃي! تون ٻڌي آهين ٿي ۽ آهڙي وري ٻڌي ٿي وڃين. مان توکي سواءِ پنهنجي
ذات جي، ٻئي ڪنهنجو واسطو ڏيان؟ مادن اکرڻ به، ته مون کي منهنجي حال تي ڇڏي ڏي.
مون کي تنهنجي خلوص تي ڪوبه شڪ ڪونهي؛ پر منهنجي لاءِ رڳو آسپدن جا ٻيلا ۽ پٽا
ٻاري ڇڏڻ ٿي ته سڀ ڪجهه ڪونهي. هونئن به مان اهڙو ڏکيو ڪونه آهيان، جو تون مون کي
سمجهي ڪونه ٿي سگهين. مان کليل ڪتاب آهيان، شايد تنهنجي سمجهه به لڪڻي ڪانه ٿي
اچي. ڪوشش ڪر، ذهن تي زور ڏي. تمام سولو آهيان، پهرئين درجي جي ڪتاب وانگر،
الف انب، ب بلا والگر-- ڊگهي ڇڪر هئڻ جي ڪا به ضرورت ڪانهي. مون وٽ ڪا به
دولت ڪانهي. ملڪيت ڪانهي. ڪافي ميٽ مائٽ آهن، جن کي حال آهر-پنهنجي پنهنجي
دنيا آهي-- پنج-ڇهه سؤ روپيا هين ڪوڙهي سماج به محنت سان حاصل ڪريان ٿو
وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ ٻڻ محنت ڪريان پيو. هن سال ايم. اي جو پهريون سال پورو
ڪيو اٿم. ڪوبه گهر جو ماڻهو مون تي بار ڪونهي. البت امان کي 100 روپيا هر مهيني
موڪليندو آهيان. ساڳي وقت پنهنجي ننڍي ڀاءُ کي 50 روپيا هر مهيني پڙهائي ۽ سندس ٻئي
خرج لاءِ موڪليندو آهيان. جيئن ته اسان جي سوسائٽي depended آهي. هڪ ڪمائن واري
تي چار-چار، اٺ-اٺ ڪٿي ته ٻارنهن ۽ چوڏهن ماڻهو به هلجن ٿا. اهو اسان جي ماڻهن جي

ذهن ۽ جسمالي ولوڙ جو ڪيڏو ته دردناڪ پهلو آهي! امان ۽ ننڍڙي ادا کي هر مهيني 150 رپيا رڳو ان ڪري موڪليندو آهيان، جو مان نٿو چاهيان ته بابا جي سرڻ کان پوءِ امان ۽ ننڍڙي ادا جو بار، پنهنجي بچڙيوال پائرن تي وجهان، جن تي اڳيئي پنجن-پنجن ۽ ڇهن-ڇهن پاتين جو بار آهي. گهٽ ۾ گهٽ ان 150 رپين مان، ڪپڙو لٽو، ڪتاب، فيس وغيره کان سواءِ ٻيون ضروري ۽ پسند جون شيون ته اچي سگهن ٿيون. مون کي تنهنجو وجود ۽ رڳو اقتصادي لحاظ کان اوڀرو ۽ اوڀرو ۽ پرائو پائندو آهي. ڪٿي هڪ ماسٽر، جيڪو رڳو ڇهه سؤ ڪمائي ٿو. هاڻي ته رات جو هڪ مقامي سينيما تي هڪنگ ڪلارڪي به شروع ڪري ڏني اٿس؛ هر چيسين مان اهم. اي. ڪريان، پوءِ پڇج ڊمڪ! سفارش!! لڪچر شپ!!! ڏاڍو ڏکيو ڪم آهي. انهن حالتن ۾ محسوس ڪندڙ مجبورين کي ڏسي يقين ايندو اٿس، ته **تون ۽ مان** ڪيترن ئي هزارن جوڙن وانگر الڳ ٿي وينداسين هميشه جي لاءِ!

15.1.75

اڄ صبح B.A, FINAL جي رزلٽ آئوٽ ٿي. تو منهنجو سٺ نمبر مون کي ڏئي ڇڏيو هو. تون فرسٽ ڪلاس ۾ آئينءِ مبارڪ جي تار ۾ لکيو اٿم:

“CONGRATULATIONS FOR YOUR LITTLE
ACHIEVEMENT, I HOPE THAT YOU WILL
CONTINUE YOUR STRUGGLE FOR BIG
GOAL AND ACHIEVEMENTS.”

13.1.75

ڦٽڪ ۽ خوشبوئن جي واسي ڪري عجيب حالت آهي. 9 وڳي حيدرآباد پهتس. سخت ٿڌي هوا هئي لڳي، ڪٿي ڪونه بيس البت هلندي هلندي جارج هوٽل تان ريڊ ڪائو ڪهر وٺندو سڌو فليٽ تي پهتس؛ اچڻ سان هاڻي گرم ڪري هٿ منهن ڏوٿم. ڪافيءِ جو مسگ تيار ڪري، هيٺ هاري ڇڏيس. هينئر به پڙهي آجرڪ ويڙهي نوٽبڪ لکي رهيو آهيان. تنهنجي خط ملڻ سان، مان اڄ صبح جو سويل 8 وڳي واريءِ بس ۾ آيس. تو امتحان ۾ ڪامياب ٿيڻ جي خوشيءَ ۾ هڪ سادي پر رسمي دعوت جو بندوبست ڪيو هو. دعوت ۾، تنهنجي ماءُ ۽ ڏيڻ، ماسٽر هائين ۽ هيڊ ماسٽر هائين شرڪت ڪئي. مڙدن جو بندوبست ڀرسان هڪ ننڍي ڪمري ۾ ڪيو ويو هو، جنهن ۾ مون سان گڏ ڪُل ٻيا ٻه ڏهه-يارنهن کن مڙد هئا. جن ۾ تنهنجي اسڪول جا ٻه ڪلارڪ، ڪيشيئر ۽ مقامي مڙداني ڪاليج جا ٻه ليڪچرر ۽ ٻيا ڪجهه تنهنجي ڀاءُ جا دوست هئا. هڪ وڳي ڌاري هٿو مڙو ٿريو، هٿ ڌوئي، ٺوال سان اڪهندي تنهنجي ماءُ کان اجازت پئي گهريس، ته تون اچي ڀرسان بيٺين، (ان وقت رڳو تنهنجي هڪ ساھيڙي

بيٺي هئي). تو مون ڏانهن تڪين نظرن سان ڏسندي، مون کي ترسڻ لاءِ اشارو ڪيو. بناڪنهن چڪتاڻ ۽ ڊيگهه جي رهي پيس. ان وقت ٿورو سوس ڪير، ڇن مان تنهنجي ڪنهن اشاري تي ٿوري دير لاءِ نچيو آهيان؛ پر مون کان وڌيڪ هو ڪاليج جا ٻه ليڪچرر لڄيا. (تو ٻڌايو هو ته تنهنجي گهر وارن جا آهن ٻنهي ليڪچرن جي گهر وارن مان سماجي آت ويهه وارا لاڏا آهن). هو ٻئي توهان ڳالهائڻ وقت ڪيڪا وڪا ۽ ائبنارمل ٻئي لڳا. مون کي لڳو هو، ڇڻ هنن جي ڳچين ۾ ريشمي ڏوريون ٻڌل آهن - جن جا سيرا تون مضبوطيءَ سان جهليو، ڪين هيٺ مٿي ٻئي ڪرين. توکي هڪڙي فيروزي رنگ جي ساڙهي ٻئي هئي، جيڪا ڪاري پلائوز تي ڏاڍو آڀري آئي هئي - ۽ انهن ٻنهي رنگن جي ڪنٽراسٽ ۾، تنهنجي شخصيت تهاڻين وڌيڪ آڀري ٻئي هئي. خاص طرح سان تنهنجي لڙڙ جو ٽڪر، جيڪو ساڙهيءَ جي مناسبت سان لڳايو ويو هو. مون کي ڏاڍو وڻيو. ڪجهه دير ويهي تنهنجي ساهيڙي موڪلائي هلي وئي. تون ۽ مان اڪيلا وڃي بچياسين. تون منهنجي ڀرسان ٻيل ڪُريءَ تي ويٺي هئين. تنهنجي جسم ۽ ڪپڙن تان چارٽر جي هڪڙي هڪڙي خوشبو ٻئي آئي. تنهنجو وجود ان وقت مون کي ڪافي رومانٽڪ ٻئي لڳو. لڳو هوم، ٻڪل ٻير کي ٻه ٽي پتر هڻي ٻير ڇانجن، جڏهن ته ٻير به ڪافي نميل ۽ جهڪيل هئي. ٻير جا ٻه سنڀا ڌار منهنجي ڪنهن تي اهلي پوءِ پاڪر ۾ بدلجي ويا. پوءِ اوچتو ٻير جي مالڪ جي اچڻ تي ٻار ٺپ ٺپ ڪندا پڇي ويا. اسان چالاهه ٻي رهيا هئاسين. تنهنجي ماءُ کي گهڙيون ويهي هلي وئي. ڪجهه گهڙين کان پوءِ جڏهن مون پنهنجي اگهيل ڇن کي وري رومال سان ٻئي آگهيو - مون توکي آئيندي جو احساس ڏياريو - ۽ تو مون سان تفصيلي ذڪر لاءِ هڪ ٻي ملاقات تجويز ڪئي، جيڪا توکي مون سان حيدرآباد ۾ هن ئي مهيني ۾ ڪرڻي آهي، پوءِ مان جلدي توکان ■ تنهنجي گهر جي ڀاتين کان موڪلائي هليو آيس. ٿڪل ڏاڍو آهيان، ايڏي، ٽي ڪلاڪ بس جي سفر ۽ ٿڌي هوا موڳو ڪري وڌو آهي. تنهنجي ڇن ۽ بدن جي خوشبو اڃا سوڌي ذهن ۾ واسو ڪيو ٻئي آهي. سمجهان ٿو رات سڪون سان سمهي سگهندس.

●

75. 1. 28.

اڄ صبح تنهنجو خط مليو. تمام مختصر. حيرت ڪانه ٿي اٿم. تو لکيو آهي ته، هڪ نئين هنڌان منهنجي سڱ جي گهر ٿي آهي، ڏاڍي پريشان آهيان. جلدي ٻيو خط لکندس!

■

حيدرآباد سنڌ

75. 2. 26

مون توڏانهن ان وچ ۾ هڪ خط لکيو هو ته مون تنهنجي سامهون ذري گهٽ سڀ ساز وڃايا آهن. ٻانسري، بين، چنگ، ستار، ڪٿار - سڀ وڃايا اٿم. ڪلاڪن جا ڪلاڪ

مهراڻ

(79)

1978-3ع

وڃايا اٿس. تون سامهون ويٺي هوندي آهين-- وڃائڻ مهل، وڃائڻ کان پوءِ تون مون کي الائي ڇو هڪ جهڙوئي ٿاڻر ڏيندڙ پاسي آهين؛ پر آهو پاسو به ڪهڙو نه ڪل ڏياريندڙ آهي! مون کي پائيندو آهي، ڄڻ منهنجي سامهون ڪا مينهن ويٺي آهي، جيڪا اوگر به هئي ڪري، ته ساڳي وقت ڪنن کي اڳتي هڻي ڇڏي، اکين ۽ نڪ تان مڪيون به هڻي هڪلي!

ان خط کان پوءِ تنهنجو ڪوبه خط نه مليو آهي ۽ نه وري تون مون مان ملڻ آئي آهين. ۽ نه وري مون ئي توهان مان جي ڪوشش ڪئي آهي، منهنجو آهو خط احساساتي ۽ ڇنڊڇاڻ وارو خط هو، جنهن توکي پنهنجي نظرن ۾ ڪيرائي ڇڏيو هوندو. هر ماڻهو پنهنجو پاڻ تي غير جانبدار ٿئي، تنقيد نٿو ڪري سگهي. تڏهن ته چوندا آهن ته، پنهنجو پاڻ کي سڃاڻڻ ڏاڍو ڏکيو هوندو آهي. مون اهڙي خط لکڻ جي تمام سخت ضرورت محسوس ڪئي، جو تو طرفان ڀر وڌندي وئي-- وڌندي وئي-- ۽ مون پنهنجي ڪلين ۾ ڦاٿل ڪنديءَ کي اهڙيون سبتيون ٻولائيون ڏئي ڪيڏن هڻي چاهيو. نتيجو آهوئي نڪتو، جنهن جي مون کي آسپد هئي. ڳالهه سنئين سڌي آهي، مان هيٺين وچولي طبقي جو ماڻهو (جڏهن ته تون به ائين ئي آهين؛ پر اهڙي صورت ۾ اسان جي سماج جي عورت اهر مڊل ڪلاس ڏانهن وڃڻ لڳندي ۽ ڏوڪيندي آهي)، بس تو مون کي وڃائڻ نه هڻي گهريو-- ها ۽ نه جي وچ تي nothing برابر توکي لوڪيل ڏانهن جڏهن ته مان، ها يا نه مان ڪنهن به هڪ کي ٻڌڻ لڳي چاهيو.

7. 4. 13

حيدرآباد سنڌ

اوچتو ڪونه پر سمجهيم هئي، ته ڪجهه ڏينهن کان طبيعت خراب آهي، سو ڊاڪٽر کي ڏيکاريم-- ڇيائين ته ٽائيفائيڊ آهي؛ سو ائين ئي ويهه ٻاويهه ڏينهن پيو هوس. ڳولڻ تار ڪري لنڊي پاءُ رضا کي گهرائي ورتيم. ان وچ ۾ نوت ٻڪ جو هڪ صفحو ته ڇاڻ، پر هڪ لفظ به نه لکي سگهيو آهيان. لاڳيتو ڇهن سالن کان هوڻن جي ڪم هلي مالي. ظاهر آهي اهڙي حالت ۾ ته ڏيو جهڙي مشين به بيهي ويندي. ڊاڪٽر علاج سان گڏ آرام جو سختيءَ سان چيو آهي؛ ان ڪري گهڻو نڪرڻ ڪونه ٿو. رضا، منهنجي اجازت سان فلم تي ويو آهي. ڪجهه گهڙيون اڳ ۾ اسڪول جا ٻه-ٽي استاد ڀڄڻ آيا هئا-- ويچارا بنا چاهه ۽ ڪوڪ جي هليا ويا-- جو ماڻهو ڪونه هو-- هينئر شديد اڪيلائي جي ڪري، مٿان وري تنهنجي شاديءَ جو ڪارڊ مليو آهي، تنهنڪري نوت ٻڪ ڪڍي، وهائي ڪي پت سان ٽيڪ ڏياري، ان تي اهلي لکي رهيو آهيان ڪجهه احساس ضرور ٿيو اٿس. اهو به ان ڪري جو ويهه ٻاويهه ڏينهن هن فليٽ ۾ قيد پيو آهيان. رڳو ڪٽ، ڪٽ کان ليٽرن، يا گيلريءَ ۾ ڪُرمي

رکي هيٺ روڊ تي گاڏين ۽ ماڻهن جي اڃ-وڃ کي ڏسڻ -- اهڙي حالت ۾ تنهنجي شاديءَ جو ڪارڊ مليو آهي. مان آهيو هرگز نه آهيان. ساڳي وقت پاڻ کي خوش به ڪونه ٿو سمجهان (آهو به ان ڪري جو لاڳيتو هڪ هنڌ ويهي ويهي، ذهني ۽ جسماني طرح ويچارڻي جو احساس وڌيو آهي).

اڏت رڳو هڪ ڳالهه جو ٿيو اٿم، جو تون ڪنهن نه ڪنهن هنڌ اٽڪي پئينءَ منهنجي نقطي نظر ۾ اسان جي سماج ۾ ڪوبه ماڻهو ڏوهي ڪونهي، جو جيڏانهن ڪيڏانهن، جتي ڪٿي هر ڳالهه ۽ عمل جا سبب پکڙيا پيا آهن. جڏهن به ڪو جاني، مالي ۽ احساساتي ڏوهه ٿو ٿئي، ته آتي ان جي هٿن جا به شديد سبب ملن ٿا. پر ڇا ڪجي، جو اسان وٽ سماج بيٺل ئي ڪلرائي پيو هجي. ان صورت ۾ مان ٿوري پنهنجو ڏوهه هڪ طرفو ڇو آڇيان؟ تون جنهن سماج ۾ رهندڙ آهين، اتي هر ڳالهه کي جواز ۽ سبب آهن. تو وٽ پنهنجو مستقبل آهي ۽ ان ۾ اسان وٽ هر ڪو ماڻهو انفرادي طرح پنهنجي بهتر اڻيندي لاءِ غلط سلط طور طريقا ٿو استعمال ڪري. خبر اٿم ته تنهنجي شادي هڪ ارڙهين گريڊ جي آفيسر سان ٿي رهي آهي، جڏهن ته تون هڪ اٺين گريڊ جي ماسٽريائي آهين؛ پر تنهنجي پگهار واري گريڊ کان تنهنجي خوبصورتيءَ وارو گريڊ ڏاڍو مٿاهون آهي، جيڪو ذات هات، لسل، قوم ۽ طبقي جا سڀ فاصلا لتاڙي ويندو آهي. باقي رهيو عشق ۽ محبت جو اندوڊوٽا، آهو به جڏهن ٻيٺ جهڙي حقيقت سان ٽڪرائبو آهي، ته سڄي ۾ ڪيري پوندو آهي! هي سڀ ڪجهه مان پنهنجي شڪست جي اعتراف ۾ ڪونه ٻيو لکان. سچ زُبي هي سچن احساسن جي ورڪا ۽ ارپنا آهي.

هند ۾ سنڌي ٻوليءَ جو اهم مسئلو.

ڪيترن ليکڪن دوستن مون کان معصوميت سان پڇيو آهي: هڪ ليکڪ جو لپيءَ سان ڪهڙو واسطو؟ هاڻ توهان کي لکڻ جو موڊ آيو. پوءِ سوچيندا ڪهڙي لپيءَ ۾ لکان؟ عربيءَ ۾ يا يونانگريءَ ۾؟ پاڻي هيلنائين ڪهڙي لپيءَ ۾ لکندا آيا آهيو؟ عربيءَ ۾ نه؟ ڪهڙي لپيءَ توهان کي ساهت ۾ استايت، ڪيو؟ عربيءَ نه؟ هوه هيءَ يونانگريءَ جي ”جي حضوري چالاء؟ هيءَ مانسڪ غلامي چالاء؟

— وشنو پائيا (نعين ساهت جا سوال)

هوءَ مرڪندي اچي منهنجي ڀر ۾ ويئي. مون هن کي ڪُڪ واري لت وهائي ڪڍي. هوءَ ڀيلهه تي هٿ ڏئي وڃي پٺ تي ڪيري سندس اکيون بي اختيار ڳوڙهن سان ڀرجي آيون. هڪ جسماني تڪليف مٿان بي عزتيءَ جو سور پيئندي، هوءَ وري اچي منهنجي ڪٽ جي ڀر ۾ پٺ تي ويئي ۽ منهنجي پيرن تي ڳوڙهن سان آلو ٿيل گل رکندي چوڻ لڳي:

”سڄڻ، جي توکي نٿي وٺيس، ته مون سان شادي نه ڪرين ها. نيٺ تون ٻار نه ڪونه هين جو تنهنجي منهن تي زوري موڙ پڌا ويا هجن. پيار ٿيو آهين ته ڪٿي ڳالهه ڪر. نٿي وٺان؟ پر ايترو جلد تنهنجو پيار ڪيئن مٽو؟“

”مان اهوئي آهيان جيڪو ڏسين ٿي. مون وٽ نٿي گهاري سگهين، ته هتان هلي وڃ. باقي تنهنجو اهو روج راڙو مون کي اصل ڪونه ٿو وٺي.“ مون پنهنجو پير هن جي ڳل هيٺان ڪڍندي چيو. هن ٻانهن ڊگهيري وري منهنجي پير کي جهلي ورتو ۽ ان تي وري پنهنجو ڳل رکي ڇڏيو. ڳوڙها ٽپ ٽپ ٿي منهنجي پيرن تي ڪيرندا ويا.

”تون ويٺي رو، مان وڃان ٿو ڪمري مان نڪري. تون سمجهين ٿي ته توکي روئيندو ڏسي، مون کي خوشي ٿيندي هوندي!“

”نه مان ائين ڪٿي ٿي چوان-جي خوش نٿو ٿين، ته هوءَ روئاريان چو ٿو؟“
 ”مون سان گڏ هجين ته روئيندي نه ڪر.“ هوءَ اهي لفظ ٻڌي مرڪي پئي. سندس اکين ۾ ڳوڙها هئا ۽ چنن تي اوڀري مرڪ، جيڪا هن جي پنهنجي نه هئي لڳي.
 ”تون مون لاءِ ايترو مري ٿي، پر مٺي مون کي ڪٿي جيان وفادار عورتون وٺن ٿي ڪونه. انهن ۾ خودي ڪانهي. پنهنجي سڃاڻپ ڪانهي.“

”مون کي ڪٿي ٿو سمجهين. توکي لڄ نٿي اچي ائين چوندي!“
 ”ڪوڙ ڪونه ٿو چوان. عورت جي وفا پٺيان سندس مجبوري آهي گهر وسائڻ جي... ٻارن ڄڻ جي..... سهڻي حياتي مائٽن لاءِ مرد ڪان سواءِ عورت جيڪ ۾ هلي نه سگهندي. عورت کي protection گهرجي. انهن مڙني ڳالهين کي ساڻن لاءِ عورت کي مرد جو ساٿ گهرجي. ان مجبوريءَ کي هوءَ وفا ٿي سڏي، ته هوءَ اها سندس پُٺل آهي.“

”ڇڏو سڃي ته عورت جو ٻار مجبوري سهي، پر اها گهر وسائڻ جي مجبوري به سندس جيت آهي. مڙد اصل کان رولاڪ آهي، ڀٽائيءَ جي هن مت جيان: اوکي ذات اٿن، وڻ وڻ وات وجهن.“

”هوءَ جڏهن سيڪجهه سمجهين ٿي، ته رهڻ ڏي وفائن جي ٺاڻڪ ڪي.“

”منهنجي ايڏي موهه کي ٺاڻڪ ٿو سڏين. مون کي جي توسان ٻار نه هجي، ته دلڙا جي ڪا به طاقت مون کي توسان گڏجي ڪهارڻ لاءِ مجبور نٿي ڪري سگهي، نه هي روايتون ۽ نه مذهب ۽ نه وري منهنجي مجبوري... ڪهر لاءِ... ٻارن لاءِ... سهڻي ۽ سُڪاري حياتي ماڻڻ لاءِ Prostitute ٿيڻ مون کي نه ايندو آهي. تو وٽان ملندڙ Protection لاءِ مان تو اڳيان هيئن ذليل ڪڏهن به نه ٿيان، جي تو به ايڏو مون کي موهه نه هجي ها! توکان ڌار وهي مان ڪيئن جڳ به جيئندس. توکان الڳ رهي نه سگهندس. اهو فقط ان حد تائين سچ آهي، ته مون کي توسان ڀريت آهي. تون منهنجو ساڻه ڀسايو آهين؛ پر جي تون ان ڳالهه کي سمجهين!“

مون کي جڏهن ڪا ڳالهه سمجهه به نه آئي ته مون هن کي چڙب ڏني؛

”تون آخر چاهين ڇا ٿي؟“

”تنهنجو ٻار. گهڻو نه سهي منهنجي ايڏي ٻار جي عيوض موٽ به به لفظ ئي مٽڙا مٽڙا ڳالهائيندو ڪر. لهي ته ڪونه ويندين نه!“

”ٻار“ منهنجي چين تي رهڻ، گاڏر مرڪ مڙي آئي. مون هن جي آڻا کي وڌيڪ ڇهڪ ڏيڻ لاءِ چيو:

”Love is untouched, it is very Sacred.“

اهي لفظ هن مٿان وڃ جيان ڪڙڪيا. مون کي هڪ هئي، ته اهي ڇپندڙ لفظ هن جي من به مون لاءِ ڌڪار هيدا ڪندا ۽ مون به اهوئي پئي چاهيو، ته مان پاڻ لاءِ ڪا به ڇڱي ياد هن وٽ نه ڇڏيان. منهنجي هر ڇڱائي مون کانئس لڪائي رکي ۽ مڙد جو Vulgar ۽ ڪنور روپ سندس آڏو اُڏمر. مون به تمام گهڻيون ڇڱايون به هيون. مان بيحد Co-operative به هوس. تمام گهڻو ذميوار ۽ بي انت ٻار ڪري سگهن وارو سگهارو مڙد؛ پر مون هن کي ڪڏهن به ٻار نه ڪيو. هن جي عزت نه ڪيم ۽ نه پاڻ کي ئي اهڙو عزت ڀريو ثابت ڪيم. چئيءَ چماهيءَ جي ڪڏهن ٻار به ڪندو هو مائس، ته به صرف پاڻ کي سرچاڻ لاءِ. مون ڪڏهن به هن جي امنگن جو قدر نه ڪيو. مون پنهنجو جملو وري ڏاڍي ڇپندڙ انداز به ورجايو:

”Love is untouched, it is very sacred.“

”تون چوین چا ٻو؟ عورت ۽ مڙد جو ٻار آڇهيو ڪيئن ٿو ٿي سگهي! آڇهیل ٻار ته رڳو قدرت جي نظارن سان ڪري سگهجي ٿو. کيئن سان ۽ ڪلا سان ۽.....“

”۽ ڪن سان۔ اهوئي پئي چوڻ چاهين ٿا؟“ مون هن کي هڪندو ڏسي سندس اڌورو جملو پورو ڪيو.

”ڪن سان به نه. ڪن جي سونهن اکين ۾ اچي وسندي آهي ۽ ان جي سرهاڻ هوا ۾ رچجي جڏهن اسان تائين پهچندي آهي، ته ساهن ۾ سمائجي ويندي آهي، تڏهن بي اختيار ڪن ڏي پير ڪڇندا آهن ۽ ٻو ڪل پئي، اسين يا ته وارن ۾ هڻندا آهيون، يا ڪلدان ۾ سڃاڻيندا آهيون ۽ سو پارا ڪن کي ڪاٺي چاڙهي ڇڏيندا آهن ۽ پنهنجي رت ۾ سمائي ڇڏيندا آهن.“

”تون مڃين يا نه مڃين پنهنجي مجبوريءَ کي چاهت جو روپ ڏين؛ پر سان ڪجهه ٻيو ٿو سوچيان، ته تون مون کان ڌار رهي بک ته ڪا نه مرندين؛ پر هي مک ماڻي نه سگهندين. ان ڪري جي تون ڌار ٿيڻ چاهين، ته مان توکي ٻو به خرچ ڏيندس.“

”ٻسا ٻسا..... مان هنن زيورن، لٽي ۽ عيش کي پن ڏينديس ڇا؟ جيستائين تنهنجي زال آهيان، تيستائين مان تنهنجي هر شيءِ تي پنهنجي پنهنجو اڌ ڪار ٿي سمجهان؛ پر جڏهن تون ئي نه رهندين، ٻو مون کي تنهنجو ڪڪ به نه گهرجي.“

”ٻو ويٺي ڇو آهين؟ ڪهڙا ڏانڊا پيا اٿئي؟ ڇو اچي منهنجو رت پيو اٿئي، مون کي به جيئن ڏي ۽ هاڻ به ڪا سهڻي حياتي وڃي ماڻ. دنيا ڀري پئي آهي ماڻهن سان. هر وقت هڪ ئي ڳالهه سوچڻ سان تنهنجو ذهن ننڍو ٿي ويو آهي. هي گهر ڀلا سڀ ڪجهه ته ناهي. گهر کان ٻاهر به ڪا زندگي آهي. سڄي ڪائنات تو اڳيان پنهنجي سموري سونهن سان پکڙيل آهي. هن وقت هاڻ کي ڇڻ پٽن ۾ قيد ڪري، رڳو مون لاءِ پئي سوچين. مان ڪو علائقن جو ڏٺو ته ناهيان، جنهن کان تون هر تمنا پوري ڪرائين.“ هن جون اکيون ساوڻ جي ڪڪرن جيان وسڻ لڳيون سندس ٻئي اکيون ڳوڙهن سان ٽٽار هيون. ڳوڙها هڪ هڪ ٿي ويا ٿي ڳوڙندا. هڪ دل ۾ آيو ته اٿي ٻار ڪيائس پاڪر ۾ ڀري ايڏو ته ٻار ڪيائس، جو وري ڪڏهن ٻار جي چاهنا نه رهيس. ايڏو ٻار ڪيائس، جو منهنجي ساهن ۾ سمائجي وڃي؛ پر مون دل کي هڪو ڪيو. هو روئي منهنجو رڳو روڻو سهي مون کي هميشه ڪٿر ڏئي ويندي هئي پر هن ڀيري مان ڪس ۾ رهڻ پئي چاهيو منهنجي دل ۾ آيو ته ڪا اهڙي غلطي ڪري ويهي جنهن جي ڏوهه ۾ مان هن کي سيکت ڏيان. هو منهنجو ڪٽو نه خيال ڪندي هئي. مون تصوير واهائي هيٺان ڪڍي هن جي هٿن ۾ ڏني. جيڪا صوفيا ٽڪر ٽڪر ڪري ڇڏي.

”ميني تون اجايو ٿي روئين. تنهنجو اهو روج راڙو منهنجي دل ۾ ستل پيار کي ڇاڳاڻي نه سگهندو.“ مون هن جي هٿ کي ست سان ڀري هٽايو.

”ته چئو تو مڃي ورتو، ته تنهنجي من ۾ پيار آهي. مون لاءِ.“
هر تون خوش نه ٿي، جو اهو تو لاءِ ڪونهي. منهنجو پيار رڳو پاڻ سان آهي. مون کي ڪنهن سان پيار ڪونهي. تو سان به نه!“

ڀائين تو هن جي من ۾ سور جي ست اڀري هوندي. هوءَ ان وقت ڌرتيءَ تي ٻير پٽاري ويئي هئي. هن پنهنجو مٿو ٻلاڳ جي ٻانهن تي جهڪائي ڇڏيو. اکين مان لڙڪن جي لڙي ٽپي پيس.

اها سچو هفتو هن ماني نه کاڌي هئي. هوءَ ڏاڍي آڇڙيل آڇڙيل پئي لڳي. وارن ۾ ٽپي نه ڪندي هئي. وار چيڳرين جيان منهن تي پيا ٻولندا هئس؛ ۽ مون هن سان ڳالهائڻ به ڇڏي ڏنو. هڪ گهر ۾ رهندي به—

سياري جا ڏينهن هجن، ٽيپهريءَ جو وقت هو. مون نر هيٺان ڪرسيءَ تي ويئي پڙهيو. پر ۾ ٽپيل پئي هئي، جنهن تي ريڊيو رکيو هو. ريڊيو تان گيت پئي هليو. اهو گيت اسان پنهي کي ڏاڍو وڻندو هو:

پوڇو نه ڪيسي مين لي، رين بتائي
اک ٻيل بيتا اک جڳ جييسي
جڳ بيتي موهي نيند نه آئي

مون کي اها سٺ هئي، ته اهو گيت منهنجي زال کي به ڏاڍو وڻندو آهي، ان ڪري ئي مون ريڊيو بند ڪري ڇڏيو. مان هر اهو ڪم ڪندو هوس، جيڪو منهنجي زال کي گهڻي کان گهڻو ڏک پهچائي. منهنجي زال جو ڪيئن ۾ ڏاڍو موه هوندو هو. هن لنڊڙيءَ سنڌوءَ جا لڳ ڌوال سان پئي اگهيا. لنڊڙي سنڌو نيس پيس ماءُ جهڙي هئي، ان ڪري مون کي ڏاڍي وڻندي هئي. گول گول منهن، سهڻيون باداميون چيرويون اکيون، مٺڙي مٺڙي من موهڻي مٽڪ واري سنڌو، ڳلن ۾ ڊسپلس ٻولندا هئس.

”ريڊيو ڇو بند ڪيو؟ توهان کي سٺ آهي، ته مون کي گيت ڏاڍا وڻندا آهن ۽ اهو ڏاڍو وڻندو اٿم.“ هن ڏوراهو ڏيندي چيو.

”پر مون کي ڪيئن سان پوي ئي ڪاله. هونئن به مان هيٺ پڙهان وينو، ان ڪري ريڊيو بند ڪيو اٿم.“

”هونئن ته هليو پئي، مون کي ڏسي ڪٿي ريڊيو بند ڪيو!“ هن سنڌوءَ کي ٿوال مان اگهي بس ڪيو هو ۽ سندس بدن تي ٻاٽوڊر چٽي، ڪپڙا ٻارائڻ لڳي. سنڌي ڀرت ڀريل چولو ۽ سوسيءَ جي سلوار ٻارائي، سنڌوءَ کي منهنجي هنج ۾ اچي ڏنو.

”هان هان۔ ڇا ٿي ڪرين؟ ڏسڻ ڪانه ٿي ته پڙهان ويٺو. اڏي ته ڪانه ٿي پئي آهين نه؟ پري ڪر ڏيئين ڪي. هڪ ته مون کي ٻارن سان ٻوي ڪانه پيو وري تون اچي زوريءَ اچينس.“

صوفيه سنڌوءَ کي هڪدم کڻي ورتو ۽ سڀني تي لڙائي ڪري هر هلي ۽ پئي. مان به سندس پويان پويان ويس. ننڍڙي سنڌو ماءُ جي ڀر ۾ لڙي پئي هئي ۽ ڏڙهيون پئي هنڀائين ۽ صوفيا سڙڪا پري رهي پئي. هوءَ هنڌ تي سنڌوءَ جي ڀر ۾ لڙيل هئي ۽ سنڌو ننڍڙن هٿڪڙن هٿن سان صوفيا جي وارن سان پئي ڪيڏيو. مان در منجهه ڀردو هٿائي پيس. منهنجي من ۾ پنهنجي زال ۽ ڌيءَ لاءِ پيار جا آڏا اٿيا. پر مان اڳتي نه وڌيس ۽ اڳڻ ڏي موٽڻ لڳس. منهنجي پيرن جي آواز تي هن منهن مٿي ڪري مون کي ڏٺو ۽ مون کي واپس ورائڻ ڏسي اتان اٿي آئي. مون کي پاڪر پائيندي چوڻ لڳي:

”مون تنهنجو ڪهڙو ڏوهه ڪيو آهي؟“

مان چپ ٿي رهيس.

”ٻڌاءِ نه سڄڻ، مون تنهنجو ڪهڙو ڏوهه ڪيو آهي؟“

”مون توکي ڪجهه چيو؟“

”پوءِ ائين در تان چو ٿو مون؟ تون جي اندر هلي اچي ۽ منهنجي ڀر ۾ ويهي، منهنجي گان تان ڳوڙها اکهن هلا، مون کي ڀرچائين هلا، ته تنهنجي ڪهڙي گهٽائي ٿي ها؟ ڪڏهن ته قرب منجهان ڳالهائيندو ڪر.“

هن جو ايڏو ڀاڻ ۾ سوڀ ڏسي دل ۾ آيو، ته پنهنجي اندر ۾ ويٺل ڪروڙي مڙڏ کي هميشه هميشه لاءِ ماري ڇڏيان. مون کي هن جي ايڏي پيار کان ڊپ ٿيڻ لڳو هو. هينئر مان وڌيڪ ناٽڪ رچائي نٿي سگهيس. هوءَ سنڌوءَ کي اتي ئي روئيندو ڇڏي، رنڌي ۾ هلي وئي. سنڌوءَ کي روئيندي ٽنڊ ڪڍي وئي، مان ٻاهر نڪري ويس. سنڌوءَ جي ڪناري سان هلڻ لڳس، آهستي آهستي، من ۾ سوچڻ ڪڍي.

سنڌوءَ جي ڀيٽ ۾ واري پئي اڏائي. ڪٿي ڪٿي جتي سنڌو وراڪو ٿي کائڻ واري ٿورو ٿورو ڀاڙي به هو، جن مان پڪهن ننڍڙيون ننڍڙيون مڇيون جهلي پئي کائڻيون. سنڌوءَ جي ٻنهي ڪنارن کان سايون سايون پٺيون پڪڙيل هيون، جن ۾ مٿن جون نيرهون ڦٽايون لڳ ڀڳ ٽن ٽن ڏينهن ۾ هوريان هوريان لڏيون پئي. ائين ٿي لڳو ڄڻ ساوڪ جو گهرو وشال ساگر هو، جنهن مٿان نيرا نيرا گلڙا ترندا هجن. مان وڪ وڪ ۾ ڏيندو پنهنجن ئي سوچن ۾ گم ٿي وڌندو ٿي ويس. مان ڪيڏو نه ڪنور ۽ هٽيلو هوس. ۽ صوفيا منهنجي ڪروڙ کي سالن جا سال اندر ۾ اوتيندي رهي. هت مان توهان کي اهو ٻڌائيندو ملان، ته منهنجي ان رڳي ورتاءُ جو به ڪو ڪارڻ هو. هوءَ منهنجي سامهون ۾ سمايل هئي.

منهنجو به هن سان ڏاڍو گهرو پيار هو. دل ۾ ايندو هوم ته جيڪر ڪچو کائي وڃانئن، پر پوءِ به مون هن کي ڏاڍا ڏک ڏٺا. صوفيا جي ايڏي موه جي موت ۾، مون هن کي ڪيڏو نه ڌڪاريو! هن جيئو منهنجي ويجهو اچڻ چاهيو، مون اوڏوئي کيس هاڻ ڪان پري رکيو. هن جي دل چاهيندي هئي، ته مان چوويهه ڪلاڪ گهر ۾ هجان، پر ان جي ابتڙ مان مهينن جا مهينا گهر کان ٻاهر هليو ويندو هوس. ۽ جي گهر ۾ ايندو به هوس، ته ڪتاب پيو پڙهندو هوس پنهنجي ڪمري ۾. اوهان چوند ٿا ته اسان ٻنهي جو ڪمرو ڇا هڪڙو نه هو؟ ها اهو سوال اوهان جي ذهن ۾ آڀرڻ فطري آهي. مان پنهنجو ڪمرو الڳ ڪيو هو. مان شاديءَ جي شروعاتي ڏينهن ۾، بلڪ ائين ڪئي سمجهو ته سالن ۾، مان سڄو وقت ٻاهر رهندو هوس. جيتوڻيڪ مون کي گهر ۾ رهڻ وڌيڪ سٺو لڳندو هو، پر پوءِ رڳو صوفيا کي ستائڻ لاءِ، مان سڄو سڄو ڏينهن ٻاهر گهارييندو هوس ۽ پوءِ جڏهن گهر ۾ رهڻ شروع ڪيم، ته پنهنجي ڪمري ۾ الڳ ويٺو رهندو هوس. صوفيا سان تمام گهٽ ڳالهائيندو هوس. ڪتاب پڙهندو هوس، يا گيت ٻڌندو هوس. منهنجي اهڙي ورتاءُ جي ڪري، سڄي گهر کي هوريان هوريان سائن گهيري وئي. منهنجي ننڍڙي سنڌو، بالڪ مان ڦري جوان ٿي ويئي هئي ۽ هوءَ به پنهنجي ماءُ جيان، مون کان ڊل ڊنل رهندي هئي. پنهنجي ئي ڪمري ۾، پهرن جا پهر ويٺي رهندي هئي. ان کان لڏو پٽ هيم سو به اچي جوان ٿيو هو. هو به ڏاڍو ويڳاڻو ۽ چڻپ چڻپ رهندو هو. سڄو گهر مان ۾ ٻڌل هوندو هو. ماڻ جي اڌوئي گهر جي هر ڀاتيءَ کي اندران ئي اندران کائيندي رهي. سنڌوءَ جو ڪومل چهرو اجهائڻ اجهائڻ رهندو هو. بالڪڻي واري نڪاهه ڇڏرائي ڪانه هوس.

منهنجي من اندر ڪنهن ڊاهن ڪئي. 'هتيءَ گهر آهي يا قبرستان؟' ڪيڏي نه ماڻ لڳي پئي آهي. سالت آهي، جا گهر جي هر ڀاتيءَ کي وڪوڙي وئي آهي. ان نانگ جيان جيڪو نور کي وڪوڙي ويندو آهي ۽ ايسٽائين نه ڇڏيندو اٿس جيسين ساهه نه ٺهڙي ڇڏيس. هي گهر ٻين گهرن کان ڇا به مختلف آهي؟ وڏو ويڪرو گهر آهي. ڪشادو اڱڻ، اڱڻ ۾ پيٽل گل ۽ ٻوٽا گهر جي وارثن جي باذوق هجڻ جو دليل آهن. ڪمرن جي چؤطرف ورانڊو آهي. چار ڪمر آهن، ڊرائنگ روم به ڏاڍو سهڻي نموني ۾ سينگاريل آهي. درين تي سهڻا سهڻا ٻڙدا ٽنگيل، ديوارن تي سهڻا چتر. سامهون چتر ۾ سرير هٿ ڊگهري بيٺي آهي ۽ هڪ ٻيجهه سڙو سڙو مڙو مڙو مڙو هٿن ڏي ٻڌو اڇلون ڏي. ڪناري سرير جي منهن تي ڪيڏو نه تقدس آهي! سندس اکين ۾ ڪيڏي نه ننڍڙي يسوع مسيح لاءِ پيار جي اڇيل آهي! مامتا جو سمورو موه سندس وجود تي ڇايل آهي. ائين ٿو لڳي ڄڻ منهنجي گهر جو ڪمرو ان پر اجنتا جو غار هجي، جت قديم زماني جي ڇڏيل آثارن مجسمن جو روپ ڌاريو هجي. شيلف ۾ رکيل ڪتاب، ڪتابن جي چونڊ مان ائين ٿو لڳي، ته سڄي

ڪائنات ڪٺي ڪٺي وٺي هجي. ڏيهي پرڏيهي ذات- ڌڻين جا لسڪيل سٺا سٺا ڪتاب. قديم کان جديد زماني جي سڀني ليکڪن جا لسڪيل ڪتاب هت موجود آهن. جبران، عمرخيام، گورڪي، ٽالسٽاءِ، دوستووسڪي، سارتر، ٽئڪور، شاهه کان ويندي موهن ڪلپنا ٿاين. هتي ته ذات جو ڏيهه آهي، جنهن کي مون پنهنجي گهر ۾ بند ڪيو آهي. ها ذات ئي سڀڪجهه آهي. هونئن ته انسانن الائي ڇا ڇا جوڙيو ۽ ٽوڙيو آهي. سرسئيءَ جي سموري سونهن جيڪا ڪلا ۾ انسانن اوتي آهي، اهو انساني ورثو وسارڻ جو ڳوهر ڪونهي. ڪلا ۾ جيت سونهن آهي، الدر جا اڏا آهن، ات انساني جذبن جي رتوڇاڻ به ٿيل آهي. نئل دليون، هاجي هجيل هالو، روئيندڙ ۽ مرڪندڙ من، بڪايل ماڻهو، هڏن جا پچرا ماڻهو، جذبن کان وانجهيل ماڻهو، سونهن ۽ سچائيءَ سان ڀريل ماڻهو، ڪلا ۾ انهن سڀني کي سمائي فطرت کي پنهنجي وس ۾ ڪيو ويو آهي. ڪلا کي جي ڪيڍي ٻاهر ڪڍي ته باقي انساني ورثي ۾ ڇڏيل رهندو ئي ڇا؟ جنهن تي اسين ايڏو مان ڪري سگهون. ها ته مون ڳالهه ٻئي ڪئي ڪلاڪارن جي، هن ذات جي ڏيهه کي پنهنجو رت ست ڏئي امر ڪيو آهي. هت هميشه مٺا مٺا گيت پيا هلندا آهن. مٺا مٺا سر پيا اڀرندا آهن. ڪيڏا نه من ڪي پيلا لڳندا آهن.

سو مون ڳالهه ٻئي ڪئي، ته هي گهر به عام گهرن جيان آهي. اڱڻ ۾ لهر ۽ ٽالهيءَ جو وڻ آهي. گل ٻوٽا آهن. هن گهر کي به وارث آهن. هيءُ گهر ٻوٽو به اجڙيل اجڙيل ٻيو لڳي. هن گهر ۾ به عورت مڙد آهن، سهڻا سهڻا ٻار به آهن، منڍي مهانڊن ۽ روشن سان سنواريل. هن گهر ۾ ٻياري به ٻيو وسي، ٻيو ٻوٽو به ڇو اٿي! موت جهڙي ماڻ. ماڻ ۾ وڪوڙيل گهر، ڇڻ ڪنهن رڻ ٻٽ ۾ بيٺل ڊنل، ڀڳل ۽ اجڙيل ڪنڊر. ائين ڇو آهي؟ هن گهر ۾ جيئرا جا ڳندا انسان پيا رهن. مون کي هڪ سهڻي وفادار زال آهي، جنهن جو مون منجهه ڏاڍو موه به آهي. هڪ ڦيءَ، هڪ ٻٽ اٿس. ننڍڙي نمون به آهي، جيڪا ڏاڍي سٻاجهي آهي. هوءَ اڃان ته ستن-اٺن سالن جي ٻالڪ آهي؛ پر منجهس ٻاراڻيون ڏنگاپون اصل ڪولهن. هوءَ به ماڻ رهندي آهي، مون کان ڊل ڊنل. لڳي ٿو هن گهر ۾ جڳن کان ڪنهن ٿهڪ نه ڏٺو هوندو، ڪنهنجي منهن تي سرڪ نه پکڙي آهي. صوفيا مون سان ڪڏهن ماڻو نه ڪيو آهي، ڪڏهن مون تي حجت نه هلائي آهي. اسان ٻنهي جي وچ ۾ ڪڏهن حجت نه رهي آهي، ڪڏهن پنهنجائپ نه رهي آهي. سال ٿيا آهن، مون پنهنجي زال کي ڪڏهن ڊڙڪو نه ڏٺو آهي. ان ڏينهن مان صوفيا جي ڪمري ۾ ويس، ٿيل تي ڪجهه ڪتاب هڪ ڪاهي رکيل هئي. مان اها ڪٿي پڙهڻ لڳس. ڪاهيءَ ۾ لسڪيل اڪر اڪر ڇڻ لڙڪ ڦڙو هو. اڪرن ۾ ڪنهن جي من جي پڙا اوتيل هئي. مان ڪاهي ڪٿي اچي نيم جي هيٺان ويس. اڱڻ جي پڙئين حصي ۾ ٻائيءَ واري ڪوئي هئي، جنهن ۾ ٿڌي ٻائيءَ جا ڍلا ۽ مٽ

هئا. صوفيا ان ۾ اندر ويئي، ٻاڻسيءَ جو ڪلاس پري اچي وراڻي جي ڇانٽ تي ويئي. سياري جي ٻُڄائي هجي، ٿوريون ٿوريون ٿڌيون هجن. هوا جي ٿڌن جهونن تي وڻن جا پٽن چٽي پٽ تي ٿي پيا. نما شام جو وقت هو، ٻريان باغ ۾ بمثل ٻيهر جي ڊگهن وڻن جي چوٽي نظر ٻئي آئي. صوفيا ڏاڍي آهائڪي ٻئي لڳي. هن ڏاڍي ڏک ڀريل ليٽن سان آسمان ۾ ٻئي ٺهاريو. ان وقت سنڌو ڪمري ۾ اندر ليٽيل هئي. نمون ٻاهران ڊوڙندي آئي، هوءَ ڏاڍي ڇهڪيل ٻئي لڳي، ڪلن جيان سنڌو. نمون مون کي نر هيٺان ويندڙ ڏسي، ڇپ ٿي ويئي. هوءَ مون کان ماءُ جيان ڊنل ڊنل رهندي هئي، سانت ۾ ٻڏي ويندي هئي، ائين چڻ ڪنهن گهري ڪاهيءَ ۾ ڦاڪو ڏنو هجيس ۽ سندس وجود سان گڏ مَرڪ ۽ سنڌا سڙا ٻول به ٻڌي ويا هجن. هوءَ ان وقت به ائين ماٺ ٿي ويئي ۽ ماءُ جي ڀر ۾ وڃي بيٺي. هن جي هٿ ۾ مڇي جهليل هئي.

”امان... امان... او امڙ، هيءَ مڇي ته ڏس، ڪيڏي سهڻي آهي! مان ڪاسي مان جهلي آئي آهيان. امان، مان رات چانورن سان ڪاٺينديس، مون کي وڻندي آهي.“

”ڇڱو“ صوفيا ٻي دليو جواب ڏنو.

”امان — هو ڏس، ڇنڊ ڪيترو نه سهڻو ٻيو لڳي! پر امڙ اڃا رات ته ڪانه ٿي آهي، پوءِ ڇنڊ ڇو ايڏو ساجهر لکتو آهي؟ امان... او امان، ڏس نه هو ڇنڊ.“ مائس وٽان ڪوبه جواب نه.

”امان ڏس، منهنجا ليگ ڪوسا ٿي پيا آهن. امان، مون کي بخار ته ڪونهي ٿيو نه! امان تون پڌين ڇو ڪونه ٿي؟“

”ڇڱو —“ صوفيا پنهنجي ٻورن ۾ هئي. نموءَ جي اکين ۾ لڙڪ ڀرجي آيا، هن جي هٿن مان مڇي ڪري ٻئي ۽ هوءَ اتان هلي ويئي.

روز شام جو پاءُ سان گڏجي ٻاهر نڪري ويندي هئي، درياھ جي ڪپ تي. هو ٻئي هٿ هٿ ۾ ڏيئي، ڳپل وقت سنڌوءَ جي ڪناري تي هلندا رهندا هئا. سنڌوءَ جي ٻنهي پاسن تي سايون سايون پٺيون پکڙيل هونديون هيون ۽ سنڌو ور وڪڙ ڪاٺيندي وهندي، ٺاريءَ جي سينڌ جيان لڳندي هئي. شام جو ٻيهر... ٻڌلڌڙ سڄ... وڻن جا ٻاڇولا لڙاڙيل، هاڻيءَ ساڻن ڇانورو ڪري ٻيهندا هئا. جهرڪين جو چرٻو، ساوا ساوا ڪيت، مال جو وڻاڻن ڏانهن ورن — اهي سڀ ڳالهون ڳوٺ جي سونهن کي سرس ڪنديون هيون. اڄ پاڻس ڪنهن دوست وٽ هليو ويو هو ۽ نمون ڏاڍي ويڳاڻي ٿي پيئي هئي. نمونءَ جي اکين تان لڙڪ وهي ڳلن تي ڪريا ۽ هوءَ ٿڪل قدم سان ٻاهر هلي ويئي. مان سندس ٻويان ٻيٽس. هوءَ باغ ڏي ٻئي ويئي اڄ هن ڪوهه تي بيٺل عورت ڏانهن ٺهاريو به ڪونه. ۽ نه ميدان ۾ ڪيڏندڙ ٻارن کي ڏٺو. هوءَ باغ ۾ ويئي ته ان وقت ڇنڊ مٿي چڙهي آيو هو. چالڊوڪيءَ جا ڪرڻا وڻن مان

چئي هيٺ ڦارتيءَ تي ٿي ڪريا. باغ ۾ هاڳڙين جا ڇڏيل سامان ٿڙيا پڪڙيا پيا هئا. باهه تي ڪاريون ٿيل سرون... ڀڳل ٿل ڏلا... ڳوهن جون ڪلون... ڪمڀين جا ڪوپا... رسين جا ٽڪر، لڙون- نمون هڪ هڪ شيءِ کي چڙهي ڏنو. من ۾ اهو ته نه آهيس ته: 'ڪاش، هوءَ به انهن ٻاڳڙين سان گڏ هلي وڃي ها'. هوءَ هوريان هوريان هلندي وڃي ٿاهيءَ جي وٺ هيٺان ويئي. پٽاريون پيرن کان اڌ ٻئي وهي، جنهن ۾ ٻائيءَ بدران واري ٻئي اڏائي. مان وٺ جي اوت ۾ ٻيهيءَ نموءَ ۾ نهاريو. وٺن جا هڙ ٻن چئي ويا هئا. هوءَ چنڊ جي چالڊوڪيءَ ۾ منهنجي گهر جيان آڇريل ۽ پڙيالڪ ٻئي پاسي. ڇڻ ويران مندر. سندس ڳلن تي ڳوڙها ويا ٿي نيمندا. مان پنهنجي اندر ۾ نهاريو. پٿر ميٺ جيان پگهرڻ لڳو هو. نمونءَ جا ڳوڙها وهڻ بند ٿي ويا هئا ۽ سندس ڳلن تي ميرانجهڙي ريڪا ٺهي ٻئي هئي. هن کي شايد ننڊ ننڊ اچي وئي هئي. مان اڳتي وڌيس. نموءَ جي ڀر ۾ وڃي بيٺس. منهنجي اکين اڳيان اونداهه اچي وئي. مان اٻڏو ڪنور ڇو هوس؟ ان جو به ڪو ڪارڻ هو. منهنجي ڳچيءَ ۾ انيڪ ڳٽ پيل هئا. منهنجي مٿان سماج جيڪا ذلت مڙهي هئي، ان سان منهن مقابلي ٿيڻ جو مون منجهه حوصلو ڪونه هو- هوءَ مون به ٻين والگر پاڻ تي مڙهيل ذلتن جو بدلو پنهنجي وليءَ کان ٻئي چڪايو. ٻارن کي ٻهڙي، مان پنهنجي ڪوڙي انا کي آٿت ٻئي ڏنو.

ڪروڙ... ڪروڙ، جنهن منهنجي گهر کي قبرستان بڻايو هو... ڪروڙ، جنهن منهنجي موٽل کان مرڪون ڪسيون هيون... ڪروڙ، جنهن نموءَ جي اکين کي ڳوڙها ڏنا هئا. هر سنڌي مڙد جيان مان به اذيت پسند هوس. ٻهڙا ڏئي ۽ ٻهڙا ۾ گهاري، مان ڪهڙي جذبي کي خوش ڪيو هو! مون هيٺ ٺيوڙي نموءَ کي هنج ۾ کنيو، هيٺس هن کي ننڊ کڻي ويئي هئي. منهنجي مٿان آڪاش ۾ چوڏهينءَ جو چنڊ ڪڙيل هو؛ هو به مون سان گڏ همراهي هو. چنڊ مون مٿان عورت ۽ مڙد جي امر ٻار مٿان ڪرڻ جي ورڪا ٿي ڪئي. اڄ مون ڀانيو ٻئي، ته جوين جي ڏينهن جيان سگهارو ۽ ٻلوان ٿي پيو آهيان. منهنجي رڳن ۾ رت نه، پر چالڊوڪيءَ جا ڪرڻا ٻئي ٻه وڙها، جن منهنجي اونداهي الدر کي اجرو ڪيو هو.

(اول جو هڪ باب)

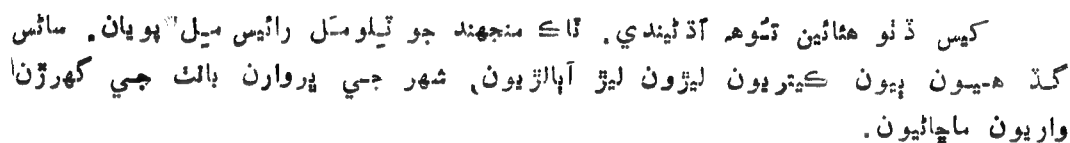

شاعري، ادب ۽ آرٽ سان دلچسپي رکندڙ دوستن لاءِ، رسالو 'مهراڻ' هڪ بهترين تڪڙو آهي.

هفتيوار 'همدرد' ميرپورخاص

1978.8.7ع

ذنبیل رت

هوء اڃا مُسڪڙي هئي. ڪُٽر بچ جي بند گل جيان. گھيريل هئي غربت جي گُٻ سين. گھٽيل هئي جنهن گُٻ ۾ هن جي هر ڪا سڌ. جرڪي رهي هئي، سڌس منهنجي ٻچ واري ران، گريء جي ڦاٽي ويل سڌن مان، ڇيت جو چنڊ جهڙيون ڦاٽي جيئن جهڙ مان.

هنن جون لڳاهون مٿي ڪچنديون ويون۔ ڪُجهه ڳوهر ڦولھينديون، ٻيھي رھيون، ڪڇ وٽان ڦاٿل، ڪاري سَٽ سان ڀريل چيٽ جي چولي وٽ. وڏي ويس دل جو ڌڙڪو. ڪپڙن لڳس ڀڳهر نراڙ تان. ٻيھي ويس ڏانئون. ٻيھي رھيو ٺيھي ھئي.

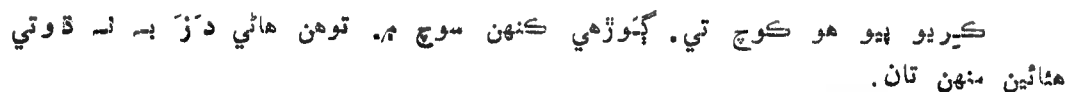
”ٺٺي امان ڪٿي هون پائي ته ڏس ڪيئن پيو ٿڪي!“

مائٽس ڪٽ مٿي ڪٺيو. ڇچ هيٺ ڇڏيئين. جڙوه هائي وڌڻ لڳي ڏهنس.

”کچا وچا ہوا اٹھی؟ ماٹھین کا پٹھین...”

“ ”

”تو ڪنن آهيان - ڪيئن ٿو سڻين ڪن؟ ڪچا لا ٻيٺو آهي ٿو!“ ڏوٽاڙيائينس ڪلهي ڪٽان. هن کان وڃائون ويون وسري. لتاڙڻ لڳو توهن جا ڍڳ. ”لڻڪ جي.....“ ٻٺيان ٻڙجو گروڙيائينس.

”پوتار، کھڑی خفکان م اھیو؟“

”نبیو سنو جو آئین.“

”حکم کیو سائین!“

”ٺٺو مل جي رائي ميل پويان توھ آھن نہ۔ واھ جو داڻو ڏسي آيو آھيان.“

”رائيس مل ٻويان؟“

”ها نٻو، چوريءَ جي ڳالهه ئي نه ٻڃي، ڇين وجهي ڇڏيا ائين.“

”پلا پوتار، کاڌيءَ وٽ تر ته ڪونه هئس؟“

”..... ان ڪافر ته ڪان“ هنيو اٿم.“

”ته هوءَ اها ڪرڙ جي ڌيءَ آئون ڪرڙ جي.“

”ڪرڙا ڪير آهي ڪرڙ؟“

”اوهان پوتار ڪونه سڃاڻو. بس ائين ڪشي سمجهو ته پاڻ ٻڪو جواڙي، چرڻ ۽ ڀنگ،

جو موالو، ڪمائي ٻائي به ڪونه. بسڪئي ٻيٽ جي ٻورائيءَ لاءِ، روز جوئس ۽ ڏيئس اينديون

آهن مڙين ٻويان توهه آڏڻ.“

”تون پلا ڪيئن سڃاڻينس؟“

”منهنجي ڳوٺ جو ته آهي پوتارا“

”ناسرادهو ايترو وقت ڳالهه ئي ڪانه ڪيئي.“

”سائين جوئس ڏاڍي ڏنگي آهي. جملوءَ ماءُ وانگي هجي ها، ته ڪشي هئوس ها به

ڏوڪڙ ٻوٽ تي.“

”حرامبائي ڇڏ سوئر، ان سنڌڙيءَ مان سئون ڪرائي.“

”پاڻ ڪٿان سائين ڳالهه ڪري.“

”ڪريءَ جا ٻٽ! هان وٽ هي.“

”ٻيءَ ۾ ويو پنڃي پنجاهه جو ٻٽو ڏسي.“

”هر سائين!؟...“

”هر ڇا؟“

”اهو ڪم هر ٿي ڪين سگهندو.“

”چوڻ ڇا ٻيو؟“

”اوري ڪيو ڪن.“

”اڙي، ائين ئي ٻڌاء.“

”نه پوتار راز جي ڳالهه راز ۾ ڪبي، پتين کي به ڪن آهن.“

ويجهو ڪيائين ڪن. دل سان لڳيس صلاح. تهڪن ۾ ويا ٻئي لڙهي.

اتر لڳڻ ٿيا شروع. ڇڪ پنڌرهين واري ڪمند جي فارم جي ڪٽائي به ويئي زور

ٿيندي. چوڌاري چؤنڙن جيڏيون جهوپڙيون ويون اڏجي. ڪئين ذاتيون اچي ٿيون هيون

ڪٺيون. هوءَ به اُتي هئي. ڪمائي ڪرڻ، ماءُ سين گڏجي. سڄو ڏينهن ڪاڙهي ۾ ڪيائون

ٿي ڪٿائي، رات جو سوڄها ٿي وڃي ٿي ٿيا سوڙ پيڙا. سڄي ڏينهن جو ٿڪ، جي اک لڳين ته سڄ ڪنان اڳ ڪو ڪٿي اٿارين.

هو. چرس جون چار سلفيون چاڙهي، ڪريو ٻيو هو ٽڏي تي، ڪهريءَ ڪنهن سوچ ۾. چرڪائي رهيا هئس هوڪرا مولو مولائيءَ جا. مولو هو مولائي به آڙيڪاپ. ”پنگ ڪرائي رنگ وجهي رنگ وڪوڙي.“ مولوءَ نعرو هنيو. ۽ ڏانهن وڌايائين پريل ڪلاس پنگ جو. ”نه هباب.“

”اڙي، هٿ ٿو مولائين ڪيڏي“ مولوءَ کي پخيلي وٺي وئي. ”رهون ڪرين، ان ڪنان ته چرس چڱو آهي. دلير نشو ته آهي، اها پنگ ڪنان هو ماڙهو پورو پاتلائي بنجيو وڃي.“ ڪرڙ ڪر موڙيندي چيو. ”هائو هارا“ مولوءَ ڪنٽ ڏوٽيندي چيو: ”اڄ موچڙا ڪائي آيو آهين، تڏهن ٻيو اهڙيون ڪبرون ڪرين.“ هو چپ ٿي ويو. ۽ مولوءَ چاڙهو چن تي پريل ڪلاس پنگ جو، ڏيڻ لڳس ڪوڪها مولوءَ جو گفتو.

”موچڙا ڪائي آيو آهين... موچڙا ڪائي آيو آهين.“ مولوءَ جو جملو نه هو چن سندس ڳڙه ۾ ڪڪڙ جي چوڀ هئي. وڏو چور هو ڪاٿڙيو هو، به معاش هو، لنگ هو، ۽ اڄ ڪري وڏو هوس پاڙيو پنگ جي ڪلاس. ڪوه ڪاڏائين موچڙا. اکين ته ڪڏهن نه ڪاڏا هئائين. ڪير ڪچندو هو، ڪيترا ڪري ڇڏيندو هوس. ڪيترا به چٽا هجن ڪوس وجهي ڇڏيندو هو. ڪنهن ڪنان نه هو ڪنبدو. پوءِ به اڄ هو ڪائي آيو جوارين هٿان موچڙا. ڪالو جواريءَ جو جملو ڪڙڪو ڪري پيهڻ لڳس الدر: ”گڏجو گهر ۾ ٻيئي اٿي پسي جي ٿو گهٽي ڪرين.“ ڏهه لڳو ڪرڻ، ڪهاڙي وٽر هجي ها ته ڪوس وجهي ڇڏيان ها، ٽڪا لڳو ساھ ڪٽڻ ”اکين ته سدائين ٻان سين ڪٽندو هوس.“ هاسو ورايائين، ڪريس وڃي نهار، ڳاڙهن اکين جي نهار، گولن جهڙين اکين جي نهار، هاسي ۾ ٻيل ڪهاڙيءَ تي. اچي چنر، لاڙي، ڳاڙهي ڳن واري ڪهاڙيءَ تي. ”ڪرڻي ڇڏيندس... ڪن، سمجهن ڪچا ٿا... پئسو نه هوم ته ڏيءَ تي ڳار ڏالئون... لشي ۾ هوس تڏهن پنج چٽا مٿان چڙهي ويام. ڪير ٿيندو آهي ڪالو جو مون ڪن ٿو ائين چئي. ڪٿي جو، جوارِي جوارِيءَ جو پٽ... اندر ۾ آڪ جو ڪير پئجي ويس. آئون به ته جوارِي آهيان، لڙائي آهيان... نه ڪڏان ها جوار، نه ڪان ها گاريون... هو حق تي آهن... هو حق تي آهن... سڄا آهن... آئون جوارِي آهيان، لڙائي آهيان، بي غيبت آهيان، پاڙيو آهيان...“ ڏڪڻ لڳو سڄوئي، ڏاڍا جهليائين هٿ، ڪهاڙيءَ جي ڳاڙهي ڳن ۾:

’ائون بي غيرت ٺاهيان... پاڙيو ٺاهيان...‘ ڀڳهر ۾ ٿي ويو سڄو شل. ٽپ ڏيئي اٿيو.
 ”ڪيڏانهن ڙي ڪيڏانهن؟“ هاشم اوتاري مان نڪرندو ڏسي هڪل ڪيس.
 ڪجهه نه ڪڇيو، تڪڙو تڪڙو ويو ٺڪري اوتاري ڪنان پهريون. وڪاري لڳو وڃڻ
 لاهين تان، چاڙهين تان، ڪامن مان، ڪڏن مان، ڪوٺن مان، لٽين مان، لائن مان، ڊين مان،
 ڪالڊيرن مان، جتان هي آيو اتان هتي ويو. وڪاريندو. جهر جهنگ لتاڙيندو، نه ڪنڊن جي
 پرواهه نه ڪٿين جو ڊپ. ڪسيون اورانگهينهو، ٻيڙ ڏيندو، سهڪندو، هالپارا هڻندو،
 پيرن جي ڊپ ڊپ ڪندو، ڀڳو ويو. چٽر اتر سان ڊوڙ هڃائيندو.

هتي ماءُ ڏيئون سياڻي ڪنان ڏاڍا ٻڪ وجهيو، هيٺ تڏي تي، هتي ڪيائون اوڀاريون
 لهواريون خبرون.

”امان مون ڪن ته هت پڻ ٿو ٿئي.“

”ڇا جو پڻو چوري، مون ڪن ٻڪ وجهيو هتي آهيون، اڄ ٿيو ڪڇا ايندي؟“

”امان ابا ته اڃا ڪين وريو.“

”ڪو نه ٿي چئينس اها، ابا هڃي ها ته ههڙن حالتن ۾ ڪو نه هڃين ها؟ ابا توجو

مري ويو ڏي! توجو ڪرڙ هي مري ويو. تون نڌڻڪي آهين. چورڙي، جتي...“

هوءَ چپ ٿي وئي ۽ پوءِ ٻانڌ جي ڌڪا ڌڪا جهولي مان هوائن جا سؤلست ڊپل

سڌڪن ۾ لڙهي ويا. سرن جي سُرڀاتن سان الهي ڪڏهن اک لڳي وين.

”امان! امان! آءُ...“

گهڻي چڏيس ڪنهن آواز. چڪي ڪيس ڪنهن مائس ڪنان هري. ڦڙڙاٽ لڳي ڪرڻ،

پڪي، جيئن قاسي ٻيو هجي، ڪنهن ٻارهيڙيءَ جي ڪنڌيءَ ۾، اوچتو ڪنهن گهر ۾ اندر جهوت

هاتي، تارن جي ڇات ۾ اچي، چتر، لاٿري ڪهاڙي، ڪاڙهي ڳن واري ڪهاڙي، مٿي آبي ٿي.

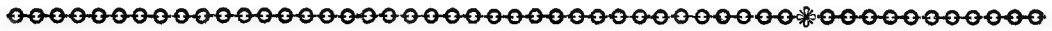
شپڪي سٿان شپڪو ٿي ويو. رت جون ڪسيون وهي هليون. هوءَ پيپاڪجي اٿي. چمڪي جي

ميرانجهڙي روشنيءَ ۾ ڏٺائين، ٻه لاشا رت ۾ ٻڌائڻ، جن جي وچ ۾ بيٺو هو مڙسهنس قابو

جهليو ڪهاڙيءَ کي، رت هاڻي ريتي ڪهاڙيءَ کي.

سانول

خالي پٺو

سورج- اک ۾ ڦٽو ٻڄي ويو هو.

۽ ڏينهن ڦيٽندو، پٽين کي جهليندو، ٻهاڙ جي چوٽيءَ تائين پهچندو، ساڄيءَ پٺ لاءِ ڪجهه ڍير هانپارو هڻندو رهندو، پوءِ ٻهاڙ تان پاڻ ڍاري ڇڏيندو— آتاھين کان هيٺاھين ڏاھين جن جو ڪٿي به چيھ لھ هوندو.

هو به ڪيري رهيو هو. لاهيءَ تان مسلسل لڙهي رهيو هو. بولاڻيون ڪاٽيندو. مٿان کان هيٺ ڏاھين. ٻندوق جي ناليءَ کان به وڌيڪ بوسائيل اونداھ ڏاھين. گھر کان آفيس... ڳوٺ کان شهر... دشمنن کان دوستن ڏاھين— ۽ هن جا هٿ ڪٿي به ڦٽي نه سگھيا. جنهن به شيءِ کي پڪڙڻ چاهيائين، سا به ساڻس گڏ رڙي، لوھڻ ٿي لڳي— وٺ، ٻاھڻ ۽ گاهه جا پٽ— پوڙا.

۽ گھٽين، رستن، چؤنگن تي، جتي ڪٿي، هر هنڌ آھو اٿدو ماڻھو هن جي ڪيڏو هو.

”تون دروازو کولين، ته ان ماڻھوءَ جي الڏين اکين ۾ نه ڏسجان، نه ته تنهنجي ليشن جي جوت به ڪسجي ويندي— ۽ تنهنجي ڪليل ليشن تي هٿ رکڻ جو ساھس مون ۾ ناھي. جي مون دروازو کوليو، ته مان ته آھيءَ سان ٻيڙھ ٿي ويندس، منهنجا ساڻس ڪيترائي ٻلاڻه رهيل آھن: حفيظ، عالماني، ٽيمر، الطاف، لسير جا ٻلاڻا، رخشي ۽ جاليءَ جا ٻلاڻا.“

سورج- اک اڏو اٿڀرو ٿيلجن لڳو هو.

۽ ڏينهن نظر نه ايندڙ، لڪيرن بنا هٿن سان ٿيلھجنڊو، ٻهاڙ جي لاهيءَ ڏاھين ڌڪبو ويندو. رات جا پير پڪڙيندو— ۽ رات هڪ ئي ٿڌي سان هن جي نراڙ تي آئمندهو ڦٽي رت ڇڏي، پير ڇڏائي وٺندي— ۽ پٿر پنهنجي جڙ ڇڏي ڏيندو.

نديءَ جون گھرائيون ۽ ٻهاڙ جون اوچائيون هن به چاھيون هيون؛ پر ڦيو آن جي بلڪل آبتڙ. نديءَ مٿان هٽو اول ڪاٽيءَ جيان هو ۽ ٻهاڙ تي پنهنجي جڙ ڇڏي ڏنل هڪ پٿر سمان... ۽ لڳاتار ويو ٿي هيٺ ڪيرندو— پستين ڏاھين.

سورج - ڳانو لڙڪي پيو هو.
”سورج - مڪين کي آجهامڻ نه ڏجان. ڍرڪڻ لڳن ته انهن آڏو پڪ ۾ پنهنجو مڪب
ڌري ڇڏجان!“

آڏو پيل ڪوري ڪاڳر تي مس ڪپڙي هارجي ويئي هئي. ۽ هو مس جي ڪارنهن کي ڪاڳر
جي رهجي ويل آڇاڻ ڏانهن وڌندو ڏسندو رهندو. اک به نه ڇڻي سگهندو. رات چاهي
جيان لوسيندي وڌندي ايندي. هٿ وڌائيندو ته گول ٿي ويندي ڪينهوءَ جيان، ڪنڊا سيڙهيندي -
۽ هٿو قلم چن ۾ جهليو، انڌي مس کي سڄي ٻني تي ڦهلجندو ڏسندو رهندو. ڪٿي نه ڪٿي
رهجي ويل اچي ٽپڪي جي آس ۾. پوءِ گهنگهور آپ ۾ رهجي ويل اڪيلي ستاري جيان،
ان اچي ٽپڪي تي پنهنجا لڻ ڪپائي ڇڏيندو.

”ڪوهن جا وات سدائين آسمان ڏانهن پٽيل ڇو هوندا آهن؟“

”جيئن تارا ڳڙ ڪاٺي سگهن.“

”۽ ماڻهن جا وات؟“

جواب ساريل هوس:

”روشنين کي گهڻ ۽ اندر جي ڪارنهن کي اوکاڇڻ لاءِ.“

۽ ڪارنهن اوکاڇي رهي هئي. ڪاڳر جي چئن ڏسائن کان الڌي مس ڦهلجي رهي هئي.

”ڪوئلي جو ڪاروبار ۽ پبلشنگ جو ڌنڌو ساڳي ڳالهه آهن؛ هٿ به ڪارو ته

منهن به ڪارو.“

رائٽر/ايڊيٽر/پبلشر/ريٽر/ڊيلر/ايجنٽ/.../... پنهنجو وات پٽي ڇڏيو هو.

”توڪي رچنا جي دوا لاءِ ڏوڪڙ ڪپن ۽ مون کي ڪهائي ڪهي.“

-- ۽ هو ڪهائي لکڻ لاءِ ڪمري ۾ بند ڪيو ويو هو. هن در بند ٿيندي ڏٺو. ڪڙي ڏيڻ جو

آواز پڌائين. ان ۾ تالو ٿاسائي ڪنجي گهمائي ويئي-- پوءِ سڀ آواز مري ويا.

.....؟؟.....(-).....“

؟ ؟ ؟ / ؟ ؟ ؟ / ؟ ؟ ؟

هن ڪهائي لسڪي ورتي: ”خالي پنو.“ سري کان سواءِ سڄي ٻني تي ڪجهه به لسڪيل نه هو.

انهن ان لسڪيل ڪرڻ ۾ انيڪ ڪهائون سمايل هيون. اونداهي ماضيءَ، ميساريل حال

انڌي آئيندي جي ڪهائي... اسپيس ايڇ وارتا... نئين ڀڳ جي نئين ڪٿا... ٻولار، جو ماڻهوءَ

جي اندر کي ڪوريندو ويو ٿي ڦهلجندو، ان جي ڪهائي. ڪوڪلن رشتن لائن جي ڪهائي،

پر پبلشر ۽ پڙهندڙ؟ damn Care ...

هو ڪرسيءَ تي ويٺل هو، ڪيس بلب وسائي ٻه ڪافي وقت ٿي چڪو هو. ڪمرو هائي پيانڪ ۽ ٻه سارار تاريڪيءَ جي قبضي ۾ هو. هن جو ذهن هائي هڪ ئي نقطي جي چوگرد ڦري رهيو هو. ۽ اهو نقطو هو: ٿريا کي انهيءَ بي وفائيءَ جي هڪ وڏي سزا. اهڙي سزا جنهن سان ايڏي وڏي ڏوه جي تلافِي ٿي سگهي.

”نه نه... خدا جي واسطي مون کي اهڙي سزا نه ڏي. اهڙي سزا... خدا جي.....“
 ”نڪري وڃ ڪٿي، مان چوان ٿو منهنجي اکين آڏو ٿري وڃ. هائي مون سان ڪوئي واسطو نه رهيو آهي نڪري...“

”نه نه، مان تنهنجي پيرن ۾ سرڻ چاهيان ٿي، مان... مون کي هن گهر مان هائي موت ٿي ڪڍي سگهي ٿو. مان نه ويندس، مان...“

”ڪيئن نه نڪرندين، حرامزادي تنهنجي پيءُ جو گهر آهي جو نه نڪرندين. -- نڪري وڃ. -- مان چوان ٿو هلي وڃ ڏليل رن... ڪٿي... بد معاش، لهجي هلي وڃ هن گهر مان.“
 هن پهريائين ٿريا کي لتون هڻي ڪيرايو ۽ پوءِ ٺوڪرن سان ئي هن کي ٽڪي ٻاهر ڪڍيو.

”او الا مان ڪاڏي ويندس؟ لنڊڙن ٻچڙن کي ڇڏي ڪيڏانهن ويندس؟ منهنجي ۽ منهنجن ٻچڙن جي زندگيءَ کي ائين تباھ نه ڪر. -- ٻچڙن جي صف تي مون تي قياس ڪر، تون...“

”نڪري وڃ ٻچڙن جي سڪي نڪري وڃ. -- وڃي پنهنجن ڀارن سان اهي تال ڪر، مان تنهنجي ٺاهڪ وجود کي هڪ منٽ لاءِ به هن گهر ۾ برداشت ڪرڻ لاءِ تيار ناهيان. -- هلي وڃ.“

هن زوردار لتون هڻي ٿريا جي هٿن کي چاٽڻ تان هٽائي در کي بند ڪري ڇڏيو.
 ”هائي ڏسندس ته ڀارن وٽ ڪيئن ٿي سگه ٿاڻن!“

ٿريا کي اهڙي سزا ڏيڻ تي هن جي چين تي فاتحانه مرڪ لهجي اٿي. هن تصوير ۾ ٿريا کي در در تي ٺوڪرون کائيندي ڏٺو، ڏلتن جي ڪنگيءَ ۾ ڪيرندي ڏٺو. تباھ ٿيندي ڏٺو. هن جا حال ٻچڙا ٿي ويا هئا ۽ ڪپڙا ليڙون ليڙون ٿي ويا هئس. جسم ڪوڙهجي

ويو هيس. هن جي چواڻي جا ڪل چئي چڪا هئا، ۽ هو هڪ هڪ جي آڏو هٿ ڊگھيري سوال ڪري رهي هئي.

”اوسائين الله جي نالي...“

”اوبابو خدا.....“

ٿريا جي اهڙن حالتن تي هن کان هڪ پوائتو تهڪ ٺڪري ويو ۽ هو خيالن جي دنيا مان ٺڪري آيو. هاڻي هو ان طلاق ڏيڻ تي، ۽ طلاق ڏيڻ کان پوءِ ٿريا سان جيڪي ڇهه ٿيڻ وارو هو، ان تي تصور ڪري من ئي من ۾ مزو وٺڻ لڳو. ڪيتري دير تائين اها طلاق هن جي گهاوڙ تي سمر رکندي رهي. پر اوچتو ئي اوچتو هن جي اها خوشي ڪافور ٿي ويئي، جو هاڻي هن جي سوچ جي ڌارا ان طرف وهڻ لڳي ته خود طلاق هن سان الصاف ڪري نٿي سگهي. ازالو ڪري نٿي سگهي. الهيءَ گهاوڙ تي مرهم رکڻ ته ٺهيو ويتر ان تي لوڻ ٿي پرڪي. چير ٿي ڏئي. هن ڄاڻي ورتو ته ٿريا جو بي پناهه حسن ٿريا کي تباھ ڪري نه سگهندو. ڪوڙهي فقيرائي بنائي نه سگهندو، اٽلو هن کي زلڊڪيءَ جي جنتن ڏانهن وٺي ويندو. هوءَ جنهن کي به چاهي پنهنجي سونهن جي چار ۾ ڦاسائي غلام بنائي سگهندي. ڪوبه هن جي سونهن جي دامن ۾ ڦاسڻ کان انڪار ڪري نه سگهندو. هو ان سونهن جي هٿيار سان نه رڳو سارو جو پڻ ئي عيش سان گذاري سگهندي، پر ان جو پڻ جي بهار کان پوءِ به هو پنهنجي لاءِ ايترو بچائي سگهندي جو اچن وارن ۾ به مڃي ماني کائي سگهي. هن کي ٿريا جي منصوبن ۽ سليقي مندي جي مڪمل ڄاڻ آهي. ۽ ايئن ٿيڻ هن کان ڪڏهن به برداشت ٿي نه سگهندو. هو ان جو تصور به ڪرڻ نٿو چاهي. هاڻي طلاق هن تي تهڪ ڏيڻ لڳي. هن تي چٿرون ڪرڻ لڳي. هن سو چيو ته ٿريا تي طلاق ڏئي هن کي عيش واري زلڊڪي گذارڻ نه ڏيندو. پر هو هن کي اهڙي سزا ڏيندو جنهن کي ٿريا جا پويان به ياد ڪري لرزي ويندا، ڪٽي ويندا، ڏيهه کي ڏس ڏيندا:

هن هڪ دفعو يقين ڪرڻ لاءِ وري ٿريا کي پاڪر پائي ڏنو. ٿريا کي واقعي لند ڪٽي وٺي هڻي.

”نانگن توکي لند ۾ لند نه ڏنم ته منهنجو نالو ڪٿي ڪٿي تي رکجانءِ.“

هو پنهنجي منهن ڀڙڪيو ۽ پوءِ آهستي آهستي پلنگ تان هيٺ لٿو. بلب پارياڻين. اگهور لند ۾ مٿل ٿريا ڏانهن ڏٺائين ۽ پوءِ ساري گهر ۾ چڪر هنيائين. ٻين سان گڏ سندس ٻئي لندڙا ٻار به مائس ۽ پيٽس سان موت جهڙي گهريءَ لند جي قبضي ۾ هئا. هو ڪمري ۾ گهڙيو. در بند ڪيائين ۽ پوءِ اڳتي وڌي بلب وسائي، پنهنجو وهائو ٿريا جي وات تي رکي، وهائي جي مٿان لپتي پيو. چاتي ۽ سموري جسم سان وهائي کي پنهنجي پوريءَ طاقت سان زور ڏنائين. ٿريا جو وهائي ۽ چاتيءَ جي زور سان ساهه منجهڻ لڳو ۽ هو پاڻ ڇڏائڻ جي ڪشمڪش

ڪرڻ لڳي. هن اڃا به پنهنجي سموري طاقت گڏ ڪري ورتي. ٿريا جي لڇن لڇن ۽ ٽڪڙن ۾ هاڻي تمام گهڻي واڌ اچي ويئي هئي. موت جي شديد جنگاڻ ۾ آخرڪار ٿريا ڦاٿل ڪرڙيءَ جان لڇي ٽڪي هڪ آخري وڏي ڪوشش ڪئي ۽ پوءِ سندس جسم سڄي هميشه لاءِ ٽڙو ٿي ويو. هو ٽڪا ٽڪا ساھ ڪڍڻ لڳو. هٿ سان نرڙ تان هڪڙا اڳهي، هن ٿريا ڏانهن نهايت ئي نفرت سان لهاري ٿريا جي منهن ۾ ٽڪ وهاڻي ڪڍي ۽ پوءِ ڪٽ تان اٿيو.

خيالن جي نٿن سان ئي هن جي چنن تي فاتحانه مرڪ نچڻ لڳي. هن کي لڳو ته اهائي صحيح سڙا آهي. ان سان اهڙو لڳل داغ ڏوڀجي سگهي ٿو. ان سان ئي منهن تي ڪهايل دالڪيءَ جي ڪارنهن کان آڇو ٿي سگهجي ٿو. اهڙي ان مرض جو صحيح علاج آهي، ٻي ڪا به ڦڪي فرق نه ڪندي. هاڻي هو ان موت ۽ موت کان پوءِ پيش ايندڙ ڳالهين لاءِ پاڻ کي تيار ڪرڻ لڳو.

”ماءُ لارڊ مان بالڪل ٻي قصور آهيان، مان هڪ انهيءَ عورت کي ڪيئن ٿو قتل ڪري سگهان، جنهن مان مون کي شاديءَ کان پوءِ ٿي. پر شاديءَ کان اڳ ۾ ئي محبت هئي. ماءُ لارڊ اسان جي لڙ ميريج هئي. مقتول جي زندگي رهڻ تائين اسان جو پيار قائم هو. ۽ اها رڳو پنهنجي مائٽن جي ئي نه پر سموري پاڙي وارن جي راءِ آهي، ماءُ لارڊ اسان کي ڄاڻيندڙ اسان جي مثالي پيار جون هر هنڌ پڇارون ڪندا هئا. اهو توهان معلوم ڪري سگهو ٿا. ماءُ لارڊ مان پنهنجي اهڙيءَ شريڪ حيات کي ڪيئن ٿو ماري سگهان جنهن...

۽ پوءِ هو اهڙي بجاءِ جي طريقن ۽ ٿريا کي جدا جدا نموني جي اذيتن ڏئي مارڻ جي طريقن تي تصور ۽ خيال ڄاڻيندو رهيو. هو ڪڏهن ٿريا کي گهڻا ڏئي ماري رهيو هو، ڪڏهن هن کي مڏي ڪافيءَ سان ڪهي رهيو هو ته ڪڏهن هن کي کوليون هڻي ماري ٿي وڌائين ۽ وري ڪڏهن پوليس ته ڪڏهن مائٽن ۽ دوستن سان ته ڪڏهن ڪورٽ ۾ پنهنجي بجاءِ ۾ بيان ٿي ڏنائين. ائين ٿريا جي موت ۽ ان کان پوءِ جي حالتن تي سوچيندي هن کي ڪافي دير ٿي وئي. ان ڳالهه کي عملي جامو پهرائڻ لاءِ هاڻي هو ٿريا جو انتظار ڪرڻ لڳو، پر ٿريا هڻي جنهن اڃا تائين اچڻ جو نالو ئي نه هڻي ورتو، ۽ ان ڳالهه هاڻي هن کي پريشان ڪرڻ شروع ڪيو هو. هو ٻي چيني مان ڪرسيءَ تان اٿيو ۽ ڪجهه وقت ورائي ۾ بيقراري سان هيڏانهن هوڏانهن ڦرڻ لڳو، ۽ پوءِ هو درڪولي گهٽي ۾ آيو، ۽ اتي ڪافي دير تائين بيٺو رهيو. رستو هاڻي سمناس ٿي ويو هو. ڪڏهن ڪڏهن ڪا ٽيڪسي يا رڪشوي آيو ته هن کي ٿريا جي اچڻ جو گمان ٿي ٿيو. آخر تنگ ٿي هو وري گهر ۾ موٽي آيو. بلنگ تي ليٽڻ کان پوءِ به هن کي آرام نه آيو. هاڻي هن جي ذهن هڪ ٻئي نڪتي ڏانهن سوچڻ شروع ڪيو هو. هن کي محسوس ٿيڻ لڳو ته ٿريا نه رڳو اڄ موتي ڪرڻ ايندي، پر هوءَ هميشه لاءِ وري هن جي گهر جي چائنٺ ڪونه ٿيندي ۽ ان ڳالهه هن جي جسم ۾ ڏڪڻي پيدا ڪري ڇڏي. هن جي

اڪين ۾ ڊپ لهي آيو. ٻڪري جي فل اسپيد به هن جي جسم ۾ ٻڪهر کي روڪي نه سگهي. هن سوچيو، ٿريا جي ڇڏي وڃڻ کان پوءِ هو هاڳل ٿي پوندو. هن جو گهر برباد ٿي ويندو. هن جا ٻار رلي ويندا. هن جي مائٽن جي زندگي تباهه ٿي ويندي. هن سوچيو، هو ائين ٿيڻ نه ڏيندو. ٿريا کي ان ٻوڙهي مڪروھ باس مان وڃڻ نه ڏيندو. هن سوچيو، ٿريا کان سواءِ هن جي حيثيت به ڇاهي! خسيس ڪلارڪ، جنهن جي ٻڪهار خود هن جي وجود لاءِ به پوري نه آهي. اها ٿريا آهي، جنهن جي آمدنيءَ مان گهر جو گاڏو گهلاجي ٿو، نه ته ماڻس، ننڍڙا ٻار، ڀائر، جوان پيئرون ۽ پئس جو کاڌو پيتو، ڪهڙو لئو، دوا درمل ۽ پڙهائي ڪٿان پوري ٿيندي؟ ڪير انهيءَ دوزخ جو پيٽ ڀريندو؟

”نه مان ٿريا کي وڃڻ نه ڏيندس— وڃڻ نه ڏيندس.“

هن محسوس ڪيو ته ٿريا هن لاءِ، هن جي گهر لاءِ هڪ اهم هستي آهي. هڪ بيحد ضروري شيءِ آهي. هڪ لازمي حصو آهي، جنهن کان سواءِ هر شيءِ ان پوري آهي. نامڪمل آهي. اڌوري آهي. رهجي ويندي. هاڻي هن کي پنهنجو پاڻ تي چڙاڇڻ لڳي ته هو ڪهڙو نه بيوقوف آهي. هڪ اهڙيءَ هستيءَ کي سزا ڏيڻ ٿو چاهي، جنهن کان سواءِ هو هڪ ٻل به جيئي نٿو سگهي، جنهن جي مدد کان سواءِ هن جي زندگي تباهه ٿي سگهي ٿي. ٿريا کان اڳ هن جي زندگي ڪهڙي هئي؟ هن جي گهر ۾ ڇا هو. گهر هو يا گند ۽ ڪچري جو ڍير. ٻيون شيون ته ٺهيو، پر ضرورت جي شيءِ به هن وٽ ڪونه هئي. ٻيءَ جي طرفان ورثي ۾ ملندڙ ٽپڙن کان سواءِ هن هڪ به شيءِ ورتي هئي؟ سڀ ٿريا جي طفيل— ها سڀڪجهه ٿريا جي مدد تي ئي. ٿريا گهر ۾ لڄي ٻڄي آئي آهي. هن کي محسوس ٿيو ته اڄ جڏهن هرڪنهن جي وات تي هن جي گهر جي تعريف آهي، نه رڳو ٿريا جي ڪري، ٿي. وي، صوفاءِ، سون، بئنڪ بئنڪس ۽ ٻيو سڀڪجهه ڇا پهريائين هو؟ ۽ اهو پيار، اهڙو والھانہ پيار ڪا ٻي عورت ڏئي سگهندي؟ هن جي چين جي ڪنڊن تي هڪ عجيب مرڪ ٻڪڙڻ لڳي.

”ٻي ڳالهه ٻڌي اٿئي؟“

”نه.“

”بس بابا قيامت آئي.“

”اڙي ڳالهه ڇاهي؟“

”بابا، ٻي غيڙي جي حد ٿيندي آهي— ڏس ته ڪهڙو زمانو آيو آهي. زال وٺي يارن

مان هلندي ۽ مڙس وٺي ٿانءِ ۾ ڀريو— توبه، توبه ٿي منهنجا رب! اڪهه ڇڄيس ته ٻڌي مري!“

”اڙي ڪنهن جي باري ۾ ٻيو ڪين؟“

”بڪان ٻيو! ميان حقيقت ٻيو ٻڌايانءِ. پاڻ وارو حلير آهي نه ان جي زال ٻين سان

ڪارو منهن ٻئي ڪري.“

”نه نه؟“

”اڙي مان جوڻس کي اکين سان ٻين جي ڪڇ ۾ ڏٺو آهي، ڪوڙ ٿورڻي ٿو هٿان.“

”مسٽر حايمر توکي اڪيون ڪونهن يا بي غيرت ٿي ويو آهين؟“

”چا ٿو چوڻ چاهين؟“

”چا ٿو چوڻ چاهيان—تون منهنجي گچيءَ مان هٿ ته ڪڍ. ميان، پنهنجي زال کي

سڀال، هٿن مان نڪتي ٿي وڃي...“

”تون ڊڪوڙ ٿو ڳالهائين.“

”ڪوڙ ٿو ڳالهائين ها ها... واه...“

”تو کي ان جو ثبوت آهي؟“

”ثبوت ڪوڙ. ثبوت مان توکي ڏيکاريندس. ميان، هڪ تون ئي اڌو آهين، دلڻا ٿي

ڄاڻي تنهنجي جوءَ جا ٻرڪار“

ڪافي ڏينهن جي ٿڪ-لعت، سوچ ويچار ۽ ٻيڙا کان پوءِ دوست سان ڪلب ۾ گهڙي

آيو آهي. بال روم آهي. ڊانس ٻئي هلي. ج-وڙا شراب جي لشي ۾ ڌٽ هڪٻئي جي جسم

سان گڏيل جسم—۽ ٿريا پوڙهي باس سان سينو سيني ۾ ملائي، لڇي رهي آهي. باس جي

ٻانهن مضبوطيءَ سان هن جي چيلهه ۾ جڪڙيل آهي ۽ ٿريا جو انگ-انگ انهيءَ پوڙهي

جي لڱ-لڱ سان جڪڙيل آهي. هو پاڻ کي ڪنهن وڏي ڪندي نالي ۾ ڪيريل محسوس

ڪري رهيو آهي. هن کي لڳي رهيو آهي ته هن جي حيثيت هاڻي هڪ ڪاڪروچ کان مٿي

ناهي. هن جي اندر ۾ باهه پڙڪي اٿي آهي. هن جي اکين مان اماڙيون نڪري رهيون آهن،

۽ هو ان سڪجهه کي ختم ڪرڻ لاءِ اڳتي وڌي رهيو آهي، پر ٻه-ٽي قدم اڳتي وڌي،

هن کي الائي ڇا ٿي ويو آهي، جو هو جنهن تيزي سان اڳتي وڌيو هو، انهيءَ تيزي سان ئي

ڪنڌ جهڪائي ڪلب کان ٻاهر نڪري آيو آهي. دوست جا سڏ به هن کي روڪي نه سگهيا آهن.

هاڻي هڪ دفعو وري ٿريا جي خلاف هن جي اندر ۾ باهه پڙڪي اٿي. هن کي بي غيرتيءَ

جو احساس ڪار بهر پئجي ڏسڻ لڳو. پر هن جي آڏو سندس دوست جي صورت ٿي اٿي ته

هن کي خودڪشي ڪرڻ جو خيال ٿي آيو. هاڻي هن جي دل ۾ اهو خيال وري گهر ڪري

ويو ته هو ٿريا کي هاڻي اتي ئي ڪلب ۾ وڃي عيش اڏائيندي ختم ڪري ڇڏي. هن اهو

سوچي، رڌڻي مان ڇڙي ڪٽي ۽ در کولي ٻاهر نڪري آيو ۽ روڊ تي ڪنهن ٺڪسي يا

رڪشا جي اچڻ جو انتظار ڪرڻ لڳو. پر هاڻي ته هڪڙي رڪشي کان سواءِ ٻي ڪابه سواڙي

نه لنگهي ۽ ان رڪشا واري ته رڪشي کي بيهارڻ به مناسب نه سمجهو. هن رڪشا واري

کي ڪاريون ڏئي، پنڌ هلائڻ شروع ڪيو. ڪجهه پنڌ ڪرڻ کان پوءِ هن کي پنهنجي ديوانگيءَ

تي ڇڙ آئي. هن کي ياد آيو ته سڄي رات جي پنڌ کان پوءِ به هو ان ڪلب ٽائين پهچي نٿو سگهي. هن ٿڪل قدمن سان هاڻي پاڻ کي گهر ڏانهن گهڙڻ شروع ڪيو، گهر پهچي وري اچي ڪرسيءَ تي ويٺو، ۽ ٿريا کي سزا ڏيڻ لاءِ وري مختلف طريقن تي سوچڻ لڳو. اوچتو سندس در تي ڪنهن ڪار جي بيهڻ جو آواز ٿيو. گهڙيءَ کان پوءِ گهر جي گهٽي وڃڻ لڳي، هن پهريائين ان گهٽي کي نوٽيس نه ڏنو، ۽ پوءِ اهو سوچي ته متان گهر وارا جاگي پون ۽ هن جو ٿريا کي مارڻ وارو منصوبو پورو ٿي نه ٿي سگهي، اهو سوچي هو در ٽائين آيو. ڪار جي وڃڻ جو آواز ٿيو، ان سان گڏ ٿريا جي لرزدڙ آواز ۾ ”هائ هائ“ ٻڌي هن در کوليو، هن در کان هڻي ٿريا کي اندر اچڻ جي جاءِ ڏني. ٿريا ساڙهيءَ کي سنڀالي گهر ۾ گهڙي. هو ٿريا جي پٺيان هلڻ لڳو.

”ٽائيم ڏنو اٿي، ٿريا؟“

”ڏنو اٿم، پر ٿيا آهن نه!“

”۽ تون ايترو وقت ٻاهر هيئن! ڪنهن سان هيئن؟ ڪنهن سان هيئن؟“

ٿريا ڪوبه جواب نه ڏنو. هلندي ئي رهي.

”مون چيو ڪنهن سان هيئن ايترو وقت؟“

”آخر توکي ٿيو چاهي! ڏينهن ڏينهن وڃي تو شڪي مزاج ٿيندو وهي پنجندها خبر نه اٿي ته ڪڏهن ڪڏهن آفيس جو ڪم وڌي ويندو آهي—آخر مون کي ايڏا پئسا مفت ۾ ڪولڻ ٿا ملن، ڪم ڪرڻو آهي ۽ اڄ پاس جي ڌيءَ جي سالگرهه هئي—مان جنهن پوزيشن ۾ آهيان اتي ائين ڪرڻو هوندو، توکي ان جو احساس هئڻ گهرجي، ۽ تون آهين جو منهنجي باري ۾ اجايو سڃايو ويٺو سوچين!“

”تون سالگرهه ۾ هيئن يا؟“

”يا ڇا؟“

”.....“

”ڪڇ ڪڇي تنهنجو آخر مقصد ڪهڙو آهي؟ دل ٿيا ۾ ٻين زالن جا به مڙس آهن يا صرف تون ئي اچي ساماڻو آهين! توکي ايترو ڪنزوريتو نه ٿيڻ کپي—ان ۾ خود منهنجي السٽ آهي!!!“ هن کي باهه وٺي وئي. هن جي من ۾ آيو ته اتي ئي ٿريا کي پٺيان ڀاڪر وجهي کيس هميشه لاءِ چريءَ سان ڳترا ڳترا ڪري ڇڏي پر هو ائين الائي ڇو ڪري نه سگهيو—ٿريا ڪمري ۾ گهڙي وئي ۽ هو اتي ٻاهر ورائندي ۾ ئي رهجي ويو. هاڻي هن کي پنهنجي بي غيبت هجڻ جو هڪو ويساهه ٿي ويو. ان احساس هن کي وري تپائي وڌو. ٿريا جو هليو وڃڻ—۽ ان کان پوءِ وري ٻي شادي نه ڪري سگهڻ جي سٺا ۽ ٺهيل گهر جو ڊهڻ هاڻي هن لاءِ ڪافي معنيٰ رکي نه سگهيو.

هن سوچيو. هائي هو بي غيرت نه ٿيندو. هنن حالتن سان ڪنهن به لمولي ٺاهه نه ڪندو. پنهنجي زندگيءَ يا گهر ڪري ڪوبه سمجهوتو نه ڪندو. هو ٿريا کي هميشه لاءِ ختم ڪرڻ لاءِ اڃا اندر ڪمري ۾ ٿي ويو ته ايتري ۾ ٿريا ٻاهر لڪري آئي. ٿريا کي هن وقت لائيت ڊريس هاتل هئي ۽ هوءَ انهن ڪپڙن ۾ بي انتها حسين لڳي رهي هئي. انڊاڪٽن نيٽن هن جي مڪ کي اڃا وڌيڪ سندر ڪري وڌو هو ۽ اها ٿريا جي خوبصورتِي هئي يا حسين ۽ عيش واري زلذڪي، جنهن هن کي قاتل بنجڻ نه ڏنو. اهو هو سمجهي نه سگهيو. هو هائي قاتل نه پر بي انتها رحم جوڳو لڳي رهيو هو. ٿريا هن ڏانهن وڌي آئي.

”ٻاهر بيٺو ڇا پيو ڪرين؟“

هن ڪوبه جواب نه ڏنو. ٿريا هن جي ڳچيءَ ۾ ڀاڪر هائي، هن جي ڪپي ڳل تي چمي ڏني. ”هل، هلي آرام ڪيون-- رات به ڪافي لڙي چڪي آهي.“

هو ٿريا سان ڪنهن ننڍڙي رٿل ٻار جيان ويڃڻ لڳو. ٿريا هن کي هلنگ تي لڻائي، بلب وسائڻ وئي. ٿريا جي بلب وسائڻ سان هن چڙهي ڪڍي آهستيگيءَ سان هلنگ جي هيٺان رکي ڇڏي. ٿريا هن ڏانهن وڌڻ لڳي.

”ٻي ڳالهه ٻڌ، باس کان تنهنجي لاءِ هڪ سٺي نوڪريءَ جو واعدو ورتو اٿم. توجھڙو ماڻهو واهيات ڪلارڪيءَ جي چڪر ۾ ڦاٿل هجي، اهو مون کان ڪڏهن به برداشت ٿي نٿو سگهي.“

هن ڪوبه جواب نه ڏنو ۽ اکين ۾ آيل لڙڪن کي هٿ جي تريءَ سان آڳهي ڇڏيائين. ٿريا اچي هن سان ليٽي، ته هن ڏاڍي زور سان ٿريا کي پنهنجي ڀاڪر ۾ پڪوڙي ڇڏيو، ڄڻ هن کان ڪوئي ٿريا کي ڌار ڪندو هجي، ڪسي وڙندو هجي، يا ٿريا هن کي ڇڏي ويندي هجي.

’مهراڻ‘ جي ٻي سماهي جو رسالو 252 صفحن تي علم، ادب ۽ بامقصد مضمونن ڪري گوءَ ڪٽندو پيو وڃي. ڪهڙو نه چڱو ٿئي، جو ٽي هلندڙ سنڌي پروگرامن تي تنقيد ڪئي وڃي، جيڪي ايڏا ته غيرمعياري آهن، جو چئي ڪٿي چپ ڪجي... مجموعي طور ائين ڪٿي چئجي ته امداد حسيني ’مهراڻ‘ کي مات مان ڪڍي سيلاب ڏانهن وٺي ويو آهي. شال ’مهراڻ‘ اڃا وڏي وڏو ٿئي.

هفتيوار ’مجاهد‘ شهدادپور

8.8.1978

وڪت گذرئي وڃي ٿي ڪن لڳي. هل، پهر، ڏينهن هفتا، مهينا، سال، صديون... پوءِ واريءَ تان واءُ ٻيرا به آڌاريو وڃي؛ پر ساروئيون؟ ساروئين کي سنگهر ڪير وجهي سگهيو آهي؟ هيءَ ساروئي به ان وڪت جي آهي، جڏهن سنڌ تي انگريزن جي بادشاهي هئي -- جهڙي ڪالھوئي ڳالهه!

ڪپڙو، جيڪو عام جام پيو ملندو هو، ان تي ڪنٽرول پنجهي ويو. واهاري وڙي جي ته جهڙوڪر الله ڪٿي سٺي، ۽ ڪپڙو لڪائي ڇڏيائون. سرنديا ته ٻلاڪ تي ڳنهي پئي هورت ڪئي؛ پر گريب ڪڍڻو ته مانيءَ کپي لاءِ ئي حيران هو، سو انگ ڏيکڻ ته پري رهيو، پر ميت کي ڪمن ڏيڻ لاءِ به لاکس مسئلو ٿي پيو ۽ هو ڳوٺ ۾ ويڙهي مڙدا دفن ڪرڻ لڳا! واهارين جي پيگهي مچي آئي؛ ۽ چور وانگي ميسڪين جو رت چوسڻ لڳا. هنن اُڪراڻا ٺاهيا؛ ڪو ٽڪر چولي جو، ته ڪو سٿن جو؛ تن کي ملائي ڪٿي پٽيون ٺاهيائون. آءُ به انهن پٽين جي بهرائين ۾ ڪهور ڪندو هوس.

اسين شهري ته ڳوٺاڻن کي بي-خرچو ڪيلي ڪياريون به ڪين؛ پر جڏهن بهرائيءَ ۾ وڃڻ ٿيندو، ته ماروٽڙا گهوريو پاڻي ٻيا پيئندا، سا جاءِ نه پيئدن، جتي ڪٿي ويهاريون. اُتي جي آڌر ته ڪو ڪاٺن سڪي! هونئن به سنڌڙي سڄي سولي آهي ۽ سنڌ جا سانگي املهه ماڻڪ چنجن ته وڏا ڪينهي. هڪ ڏهاڙي بنا نيرن نڪتس گهورپ تي. اچي هڪ ڳوٺ ڀڙو ٿيس. ويهه-پنجويهه چن ۽ لائيديون. ٿار لوڙها ڏنل. ”آپو ڪپڙو وارو“ اچي هڪ ڳوٺ ڀڙو ٿيس. ڪٿو پوئلڳي وريو. ”ڪٿو“ ڪنهن مانيءَ هڪل ڪٿي ۽ ڪٿو ٻچ لوڏي، اڻيئي گروشيون ڪندو ويهي رهيو. مانيءَ مون کي اندر اچڻ لاءِ چيو: ”هليا ابا هليا“. ٽوڙن ۽ ٽڪن وارو گنج ٻاٽل، سٺي تي به. ٻئي اجرڪ، اچڻ ليڪن، سوسيءَ جي ڪاري ترقي وڏي جهولدار سٿن. پهرن ۾ ته ٽوڙي جتي. ماني سان ڳنهي مون کي اڳڻ ۾ ٻيل ڪٽ تي اچي ويهاريو. چؤهاڻي نهار ڪيم. گهر اڳيان لڏل سان لٽل اچو ڪير جهڙو ٿلهو ’ڪر پٽ‘ ٺاري، ويهي مٿس ڪانچي. مانيءَ پنهنجي لپائيءَ کي سڏيو. لپائيءَ سڀ ڪٿي، گنديءَ جو ليڙو کولي، ٻاجهري ڪڍي ۽ ان ڪٿي لنگهه ۾ لاهي، مَهريءَ جا به-ٽي چڙڪا ڏنا ۽ پوءِ ڪٿي اچي جنڊ تي ويٺي. واراڻي به ڪڍيائينس. اٺو ڪٿي اچي چٽلھ وٽ ويٺي. چٽلھ تي ٿوپي چڙهيل هئي؛ ان هيٺان ٻاهه

ٻاري لينگري وٺي اٿو ڪوهن. ٻه سوڪ سنهڙيون مانيون ٻچائي، مڪڻ مڪي، ڊهڪيءَ ۾ رکي، گهاٽي ڌڻيءَ جي چواريءَ ۾ مڪڻ جو اڌ ٻاءُ ڇان پري، مٿان ڪنجهي جو وٽو رکي، ننڍڙي پنڪاريءَ ۾ ٿورو ڳوٺڙ ڪڍي اچي مون آڏو رکيائين. ”اها، اوهين شهري کائو ڪنڊ؛ اسين ڪنڊ ڪا عيد براد تي ڏسون، سا به نه ڏسڻ جهڙي.“ ماني کائي آڱريون به چئي ويس. مٿان ڌڻيءَ جا ٻه وٽا چاڙهيم.

هاڻي ماني وڌي ڇوڪرين کي سڏيو؛ جيڪي چوڌاري گهرن مان نڪرلديون اچي ڪهڙي تي گهاٽيون. آءٌ به ڪٿ تي آهي پيس ۽ ننڊ ڪڇي ويس. سجاڳ ٿيس ته پيشيون اچي ٿيون هيون. ٻرائي گهر ۾ ائين سمهڻ تي پاڻ کي سينير. ماني وڌي مون کي جاڳندو ڏسي ڪلي ٻيئي: ”اها، اهو ماهي لسيءَ جو لشو هو.“ تيسين ٻريان هڪ ڪرڙوڊ همراھ، اجرڪ جو پٽڪو ٻڌل، ڏاڙهي ڪرڙ جهڙو، اچي مون کي هٿ ڏلائين: ”اها تون سڪئي رازي جو پٽ آهين؟“ مون هائوڪار ڪئي ۽ کائڻس لالو پڇيم. ”اها، منهنجو لالو ٿورو آهي، تون ننڍڙو آهين، پنهين ۽ چاچھين منهنجا ساٿاري هئا، ڏاڍيون ساڻن مزوريون ڪيونسين، تون ورهين ڪري آيو آهين، اڄ رات تون به ڪريون ڪي ڪچهريون.“ مون سندس ٿورو مڃيو ۽ هو ڍڳن کي هائي ٻيڙاڻ لاءِ هليو ويو.

مون کي اچي منهنجي پڙين جي اڻ ٿل لڳي؛ جيڪي سڀ ڪڇي ويون هيون، ۽ پٽر هالهو لڳو ٿيو هو. گهڻي ورائي ويس ته ڪا گهر نه ٿي وڃي. ”اها، پڙيون ته تنهنجون سڀ گهڻيل هونديون، اچي منهنجا پئسا گنه.“ تڏهن ساهه ٻيڙ ۽ منهنجي سوچ تي لهي ۽ ٿيس. حساب چڪتو ڪري ورڻ لڳس، ته وڌي ماني پنج هاڻيون ٻاجهري منهنجي ڪپڙن واري ٻڌوڪيءَ ۾ هائي، اچي منهنجي آڏو رکيون! ”اها، هي تنهنجي مهمانيءَ جون آهن.“ نينگرين مان اڳڪٿيءَ ڪٿي جي ڪنڌ تي لت رکي— ۽ ٻيءَ ڪڙه جو ڍلگر لاهي، مون کي گهڻي آڪاري— ۽ گنوارن ڳولائڻ جون ڳڻن ڀريون ڳالهيون ڳئي، مون ماڳ ڏانهن ويندڙ مارڳ تي ورت وڌاري...

نسيم احمد ڪرل جي لکڻ لاءِ جاکوڙ، سنڌي ٻوليءَ کي زندهه رکڻ جي جاکوڙ آهي.

اولڙا اولڙا زندگي اولڙا (۲)

”پوءِ...“

”بهتر آ ته ان ڳالهه کان لهي-وڃ تون مون کان رڳو اهو پڇ، ته هزماٽرس وائيس يا ان جهڙو ڪو افسانو اسان جي مائٽن پيئرن ۽ ڏينهن تائين پهچندو ته ڪهڙو اثر ٿيندو؟“

”ها ٻڌاء پلا.“

”اهو هڪ اهم سوال آهي، جنهن بابت ڪوبه فيصلو تڙڪڙ ۾ ڏئي ڇڏڻ، پڙهندڙ لياڻين سان هڪ قسم جو انياءَ ٿيندو، ته ٻئي طرف اصل مسئلي سان بي انصافي ٿيندي. ڪهاڻيڪار ته ڪلاڪار آهي، ڪر قبول نه ٿيو ته هزار سر سٽيندو ۽ پنهنجي اندر جي آڳ پڙهندڙن تائين پهچائيندو.“ هن لکڻ کي هوا ۾ لوڏائيندي چيو، ”اسان جي سماج ۾ هڪ اهڙو مرستو صدين کان ڪم ڪندو رهيو آهي جنهن هزار حوا جي ڏينهن کي ڏکي انهيءَ اوڙاهه ۾ نيو آهي، جنهن کي مون حسن جي بازار ڪوٺيو آهي ۽ جنهن کي آغا سليم (تنهن وقت آغا شاهين جي نالي سان لکندو هو) ساڳي ئي پرچي ۾ ’جسمن جو ڀيلام گهر‘ ڪوٺيو هو، جنهن کي عام طرح ’چڪلو‘ ڪوٺيو ويندو آهي. عام زندگيءَ ۾ اسين هزار حيل ٿا هلايون، لک اهڙا ٿا وٺون، ته جنهن ريت اسان جون پنهنجون نياڻيون انهيءَ اوڙاهه ڏانهن ڌڪجي وڃن ڪان بچي پون، هزارن حيلن ۽ لک اهڙن کان پوءِ به، هزارها شريف گهرائين جون ڏينون، پيئرن ۽ ڪن حالتن ۾ مائٽن ٻن مجبور ٿيو ڌڪجي وڃيو انهيءَ اوڙاهه ۾ ڪرڻ. ظاهر آهي ته اسان جا اهي اهڙا ۽ حيل وسيل اهڙا ئي آهن جهڙو ان ماڻهوءَ جو تدارڪ، جيڪو پنهنجي ٻنيءَ مان ڪانڊيرا ڪڍي ڇڏڻ جو خواهشمند هجي ۽ روز صبح جو ڪهو ڪهي، وڃي هڪ منڍي کان ٻئي منڍي تائين ڪانڊيرا چالڪي اچي، هتي سوا بعد اهي ڪانڊيرا جيڪي سي زور وٺي لڪري ايندا ۽ وري اهو ڪهو ۽ اهو وڻج—اهڙيءَ حالت ۾ علاج رڳو هڪڙو آهي، ته اسان انهن ڪانڊيرن جي پاڙ هڻي ڪڍون. پاڙ هڻي ڪڍڻ لاءِ ظاهر آهي، ته ان جي پاڙ تائين پهچڻو پوندو، ڪانڊيري جي پاڙ لاءِ هر هڪ هاريءَ کي ڄاڻ آهي، ته زمين ۾ نون انڇن کان فوت تائين هوندي آهي. گهرائيءَ ۾ جي هڪڙو نرڙڪڙ جو هر

وهائبو ته ڪم ٿي ويندو، پر اسان جي هن مصيبت جون پاڙون اسان جي معاشري ۾ ڪيتريون اونهيون ڪٽل آهن، ڪيئن انهن تائين پهچيو، سو به چٽيءَ طرح چئي نٿو سگهجي. خاص ڪري، جيستائين پيٽرون، جيڪي هن مصيبت جو شڪار ٿين ٿيون، سي جيڪڏهن انهيءَ ڳولا ڦولها ۾ هٿ وٺڻ نه ڪنديون، ته انهن جو انت لهڻ ذڪيوني نه بلڪ ان ٿيڻي آهي؛ خواهشون، تمنائون، جذبا، مڌون، لالچون سڀ گڏجي هڪ اهڙو تيز وهڪرو ٺاهيو ڪين، جو سڄڻن جون سمجهاڻيون ۽ حبيبڻن جا حيل و سيل سڀ بيڪار ٿيو وڃن ۽ ڪانه ڪا ڀڄڻ وهيو وڃي انهيءَ اوڙاهه ۾ ڪري. جيڪڏهن آءٌ چوان ته ادا منهنجو گهر بچيو پيو آهي ته مون تي خدا رحم ڪيو آهي، ته اها ڳالهه ائين آهي جيئن ڪو جنگهه جرڪي وات ۾ پيل ماڻهو چونڌو هجي، خدا جو فضل آهي ڏڙ ته ڌارئي وس نه آهي — باقي رهيو سوال مٿي به ماڻ مٿي به ماڻ واري ڳالهه جو ۽ اهو سوچڻ جو، ته هاڻي ڪهڙو ويهي هاڻ ڪولي پٿر تي پٿرو ڪجي، سو آءٌ سمجهان ٿو ته اڄڪلهه انهيءَ ڳالهه کي وزن ڪين آهي. اهو زمالو ياد اٿم، جڏهن ڪيتريون عورتون، انهيءَ ڪري پنهنجي بيمارين جو علاج ئي ڪين ڪرائينديون هيون، ته متان ڪين ڊاڪٽر جي سامهون ٿيو پوي. اڄڪلهه هر ڪو الهيءَ ڳالهه کي اڃا پڻ ٿو سمجهي. ڇوڻ جو مطلب اهو اٿم، ته جسمن جي ليلام گهرن جو مسئلو اسان کان وڌيڪ اسان جي پيٽرن جو مسئلو آهي. اسان جون، اسان جي سينٽرن جون نالائقيون، پيٽرن جون ڪمزوريون ۽ اسان جي سماجڪ جوڙجڪ جون اوڻايون گڏجي انهيءَ گندڪيءَ جو بنياد بڻيون هن، ڪنهن هڪ کي ڏوهاري ٻڌائڻ غلط ٿيندو، جيڪڏهن هر ذهن الهيءَ مسئلي تي غور نه ڪيو آهي، جيڪڏهن هر سيني ۾ سور جي ست نه اڀري آهي، ان جو ڌارڪ محال آهي. جسمن جي ليلام گهرن جي تاريخ انگريزن جي عروج ۽ زوال کان گهڻو پراڻي آهي ۽ شايد موهن جي دڙي واري دؤر کان به پراڻي هجي. عجب جي ڳالهه اها آهي ته اسان اڃا ان ڀاڱت سوچڻ لاه تيار نه ٿيا آهيون. مڪليءَ جي ٽڪرين سان سر ٽڪرائيندڙ ماڻهن کي ڪٿي آهي فرصت، جو ائٽروپولاجي ۽ سوشيو ايڪنامڪ ڊرائيوز جو اڀياس ڪن. گورڪن ۽ معمارن ۾ اجهو اهو فرق آهي.

هو مرڪي مون کي ڏسي، چوڻ لڳو: ”آءٌ پنهنجا ڪردار پنهنجي ماحول مان ئي ڪڍندو آهيان. هن ماسٽرس وائيس ۾ ئي خود منهنجو ڪردار به اهڙو ته ڪين آهي، جو ان لاءِ آءٌ فخر ڪري سگهان. اها بي ڳالهه آهي، ته مون پنهنجي انهيءَ ڪردار کي زلده پشيمان ڄاڻايو آهي، دراصل آءٌ پنهنجي دوستن کي تمام پيارو ۽ سٺو پائيندڙ آهيان ۽ هنن بابت هڪ آدرشي نقش ذهن ۾ رهندڙ اٿم. جڏهن سڏهن ڪو دوست پنهنجي حد اورالگهي، اهڙيون اوڻايون اختيار

ڪندو آهي، جو ان آدرشي نقش کسي ڏک رسندو آهي، ته آءٌ مچرجي ٻوندو آهيان ۽ ڪا نه ڪا ڪهاڻي جڙي ٻوندي آهي. هاڻي اهو دوستن جي وس آهي، ته هو مون کي منهنجي ان پيار لاءِ ڌڪارين يا پيار ڪن --

”تنهنجي ’لواءِ سنڌ‘ ۾ ملازمت دوران ٿيل هڪ واقعو ڏاڍو مشهور ٿيو.“
”ڪهڙو؟“

”ته تون ڪنهن مان، ڪنهن ڳالهه تي ٿورو مٿي ناراض ٿي پيو هئين. هڪ ڏينهن اهو ٻان ۽ سندس هڪ دوست تو وٽ آفيس ۾ لنگهي آيا، تو ڪرسيون گهرائي کين ويهڻ لاءِ چيو هو، تنهن تي هن چيو: ’ڪٿي جي ٻچ کي ٻارنهن مهينا ٿو ۾ وجهي ٻاهر ڪڍجي ته ساڳيو ڏنڪي جو ڏنگو‘ تنهن تي توجواب ڏنو هوس: ’ٻهراڻا! اها ته ڪٿي جي ٻچ جي اصليت آهي‘ ۽ اهو ٻڌي همراھ ٻاهر هليا ويا هئا.“

حفيظ جي اکين ۾ مرڪ تري آئي، هو ڪنڌ ڦيرائي لڪڻ هوا ۾ ڦيرائڻ لڳو ”ان ئي نموني جي ڪا ڳالهه نسيم ڪرل به لکي هئي؟“
”ته --“ مون ڪانئس پهچيو.

”روح رهاڻ ۾ چپي به هئي.“

”چپي هوندي، پر منهنجي ذهن تي ناهي هن وقت. ڪهڙي ڳالهه هئي؟“

هو مرڪندو رهيو ۽ ڪلندي چون لڳو: ”روح رهاڻ جي سيپٽمبر 1963 وارو ڀرچو هو شايد جنهن ۾ نسيم ڪرل ’سچو سچو سچ چوان‘ ۾ هڪ هنڌ لکيو هو ته ڪانئس ڪنهن پهچيو ته: ’حفيظ شيخ ڇا پيو ڪري؟‘ ته هن جواب ڏنس: ”ڪلهوڪي خبر ته اها اٿم ته اي ٻي ٻي جو رٿورٿر هو، اڄ مٿان ڪنهن اسٽيشن تي پورٽر هجي.“ ڪلندي ڪلندي هن ٿورو سنجيدو ڦيندي چيو: ”ڪهڙيون ٿو ڳالهيون پڇين يارن جون! آءٌ ته ٿورو اڳتي هلي ڏسون.“ اسين چالبوڪيءَ ۾ هلڻ لڳاسين، ڇڻ ٿڌي هاڻيءَ ۾ ترندا ٿي ياسين.

”ان ساڳي وقت جي ڳالهه آ، جڏهن مون چار- پنج ڪهاڻيون لاڳيتيون لکي ’مهراڻ‘، ’نئين زندگي‘ ۽ ٻين رسالن کي اماڻيون هيون، جن مان ’سسئيءَ جا سور‘ ۽ ’مڪڙي مرجھائجي وئي‘ مهراڻ 1956 جي ٻئي ڀيري ۾ چپي هئي ۽ ’سسئيءَ جا سور‘ سنڌ مسلم ڪاليج جي 55-1956 واري مخزن ۾ چپي هئي --“

هن جواب نه ڏنو، رڳو ڪنڌ کي هلڪو ڏوڏائي هڪ ڏلائين.

”مڪڙي مرجھائجي وئي‘ ڪهاڻيءَ ڏهن رٿين جو ادبي عالم به کنيو هو.“ مون کيس

وڌيڪ ياد ڏيارڻ لاءِ چيو: ”جنهن جو ڪردار ننڍڙي فرزانه هئي.“

”ها -- فرزانہ، جنهن کي ڊاڪٽر لاعلاج چئي، مونڱائي موڪليو هو ۽ سندس ماءُ جي ڪهر ۾

سانت ديرو جمائي ويئي هئي، جنهن لاءِ هوءَ چولدي هئي ته ’هاڻي آءٌ به پنهنجي ماهرن وٽ

ڳاٽ ڪٿي سگهنديس. هو روز منهنجي مڙس کي ٻي شادي ڪرڻ جي صلاح ٻيا ڏيندا هئا. جڏهن فرزالا پيدا ٿي هئي، ته يارهين مهيني ۾ ئي منهنجي ٻيءَ ڪسان سلھ ڄا ڪجهه جيوڙا اڌارا ورتائين ۽ کيس ٻه سلھ ڏني هئي. جنهن کي ڊاڪٽرن جواب ڏئي، اڌ مثل فرزالا کي گهر موٽائي موڪليو، ان وقت منهنجي ذهن تي گيت ٿري آيو هو:

گل ٿڙن ٿا، چنڊ ٿو چمڪي.
چا سند ٻاٽ ٻاٽ آ منڙا.

هي شاعر ڪهڙو نه مورڪ آهي. هن گل جي ٿڙن ۽ ڪنڊن جي رخ کي ڏٺو آهي. تصوير جو ٻيو رخ هن کان بلڪل لڪل رهيو آهي، گل ٿڙن ٿا، ها-ها-گل ٿڙن ٿا، هر سرجهائجي وڃن ٿا-مفت-ٻيڪار-اجايو! ۽ هن شاعر کي الهيءَ جو احساس ملي ڪين آهي. جهان جا فنڪار، اديب ۽ شاعر، هن گلستان ۾ اهڙا گل آهن، جن ۾ سڳند نه آهي، سونهن نه آهي. جيڪڏهن ڪائنات ۾ وڌيڪ گل اسرڻ ٿي پند ٿي وڃن، ته سنسار جي سونهن جو ڇا ٿيندو؟ جڳ ۾ جوت قائم رکڻ لاءِ ڪي ڏيڻا نه جرڪندا ٿي رهندا پر- ڪهت ۾ ڪهت ڏيڻ لاءِ ماحول ته اهڙو هجي، جتي هو طوفانن جي لپيٽ ۾ نه اچي سگهن. چا اهڙو ماحول پيدا ٿو ڪري سگهجي؟ جتي ڪٿي ڪيتري به ٿوري تعداد ۾ گل ٻوڪجن، هر اهڙا گل ٻوڪجن جو موسم جي حالتن جو مقابلو ڪري سگهن- ۽ بهار ماڻڻ کان اڳ ۾ نه ڪو ماڻهجي سگهن؟- جيڪر، جڳ کي جاڳ ڏئي، انهيءَ سوال جو جواب ٻڌجي. جهنگ ۽ گلستان ۾ اليڪ گل ٿڙن ٿا، ڪنهن کي گل به ڪانه هوي ۽ اهي چڻيو وڃن. شايد انسان اڃا تائين اوجھڙ ۾ اٽڪيو پيو آهي، گلستانن لاءِ زرخيز زمين هموار نه ٿي سگهي آهي، پر ڪيستائين ائين ٻي راهه زندگي هلندي هيندي؟- ”چپ ٿي ڪجهه سوچڻ لڳو، ٿوري دير رکي چوڻ لڳو: ”جيڪر سڀني شاعرن کي گڏ ڪري چئجي ته ڳايو ڳايو، گل ٿڙن ٿا- چنڊ ٿو چمڪي، ها چنڊ ٿو چمڪي، گل ٿڙن ٿا، جيڪر جهنگ مان وڃي سڀ چڻيل گل ۽ پن، جيڪي پٺ تي پئي سڙي پيا ٿي ويا آهن- سي ميڙي شاعر جي مٿان وسڪارا ڪري، اچي ۽ پوءِ وڏا وڏا ٽهڪ هڻي چوان ڳايو- ڳايو، گل ٿڙن ٿا- گل ٿڙن ٿا.“

”تون چوڻ چا ٿو چاهين- تو ان ڪهاڻيءَ ۾ ڇا ٿي چوڻ چاهيو؟“

”اصل ۾ منهنجي ديس جي ڏاهن ۽ فرزائن کي ٻڌائڻ ٿي چاهيم، ته اڙي مستوا خيال ڪريو، موت اوهان جي ماحول ۾ ٻي واڳو، ٻي لغاوو پيو گهمي ۽ خزان جون تيز هوائون گلن جي ٿاڙ ۾ آهن، اچو ته ان ماحول کي مٽائي ڇڏيون، ته هي چمن گلن کان نخالي ٿي ويندو، ٿر هلي ٿوهر جا ڪنڊا آسري ايندا، انسان فنا ٿي ويندو، حيوان جڳ تي چالنجي ويندو- اهي ساڳيون سوچيون هيون، جيڪي جيئن پوءِ ٿيڻ، منهنجي ذهن ۾ منجهند يون ٿي ويون، جنهن جي نتيجي ۾ مون ’ٿيواڻو‘ ڪهاڻي لکي.“

”نوائي تي پينل پوڙهي کان منجهيل سوالن جي هڙ وٺي ٿو پنهنجي مٿي تي رکي هئي، تنهن مان ڪجهه منجهيل سوالن جو جواب مليءُ به يا—؟“

”هڪ اڌ سوال جي جواب تائين ته مان پهچي ويو هوس؛ پر سوال ايترا ته آهن، جو هڪ کي سلجهائيندي ٻيا به ڪيترا سوال منهن ڪڍي، ڳالهه کي منجهائي ٿا ڇڏين.“

”هاڻي ته تون واندو آهين— ڪجهه سوال ته حل ڪري سگهين ٿو؟“

”هي ازلي راز، جيڪي منهنجي سيني ۾ سمايل آهن، آڏو جي چاهيان ته به توکي ڪين ٻڌائي سگهندس. ازل چاهي؟ ابد چاهي؟ ۽ ڏاتار جي ذات چاهي؟ سڀ اهڙا ته منجهيل مسئلا آهن، جو منهنجي سمجهائي به تون شاهد سمجهي ڪين سگهندن.“

هلندي هلندي اسان تمام پري لڪري ويا هئاسين. اسان جي پيرن هيٺان هاڻي ساڻي ڇپر لتاڙجي رهي هئي. ڀرسان ئي هڪڙو واه هو، جنهن جي تري ۾ ٿورو ڄميل هاڻي بيٺو هو، جن جي دهن مان ڇنڊ به ڏيکارجي رهيو هو.

”اڄ جهوڙي ئي چانڊوڪي رات هئي ۽ پري ڪنهن پٽاريءَ سان لنگر هڻي پينل هڪ پوڙيءَ تي ڪو مهاڻو سُر آلاهي رهيو هو، هو اتي لڏندو لمندو هڪو آواز منهنجي ڪنن تائين ائين پهچي رهيو هو، جن هيءَ سڄي ڪائنات هڪ جيئرو جاڳندو وجود آهي ۽ هن مهاڻي جي آواز جو لاه چاڙهه هُن جي سيني جو آڀار ۽ سوس آهي—“ هو ڇپر تي ويهي چوڻ لڳو:

”هاڻي تون اهو پڇيندين ته اهڙيءَ ويل به تنهنجي قلم ۾ حرڪت ڪانه آئي؟“

مان به ڇپر تي ويهندي کيس چيو: ”ظاهر آ— ڇو نه پڇندس.“

”ڀاءُ، آڏو ڪهاڻيڪار آهيان، ڪهاڻي نه آهيان، جو پاڻ پلٽي پوان، ائين ڪٿي سمجهه ته آڏو اهو سنگيتڪار آهيان، جنهن جو سُرندو ڪنهن ڪروڙيءَ ڌڪ هڻي پيچي وڌو هجي، مون کي ڪهاڻين سان پيار آهي، ائين جيئن پيچل کي تند پُرائڻ سان هو. لياڙ همايوليءَ جو هڪ اڻورو نظم ٿو ياد اچي، سنڌ صدين کان دلوراءِ جي لڪري آهي،‘ نياز به چار بند لکيا هوءَ قلم کي روڪي ڇڏيائين، شايد ڊڄي ويو. يا شايد درد جو احساس حد کان وڌي وڃڻ ڪري درد هائمرادو گهٽجي ويو.“

حفيظ ڳالهائيندي ڇپر تي لپتي ويو.

”لياڙ همايوليءَ جي شعرن جو ڪو مجموعو ڇپيو آهي؟“

”ڇپجيس هيو، شايد ڇپجي ويو اٿس.“

”ڪهاڻيڪاري به هڪ ڪلا آهي، ڪو زماڻو هو جو ڪهاڻيڪاريءَ ڪري ڪاليداس اوتار ليکيو هو. ماڻهو کيس پوڄيندا هئا، سس لوائي سر آڇيندا هيس ۽ ساهه ڏيندا هيس. اڄ ڪهاڻيڪاري هڪ ٻاپ آهي، ڪناهه آهي، اسان تي ڪافر هجڻ جو الزام آهي، مڙهين ۽ مقامن

جي معتبر هوچارين، منهن رڪن لاء هي مائيدان منديو آهي، گڏي ٽالنگ وانگر، ساهت جا هي سڀ ڪجهه ڪارا آهن، ڪجهه اڃا. گڏوگڏ مٿان ڪارو هوندو آهي پر ٻيٽ اڇو هوندو اٿس، هي ٻاهران اڃا اجرا آهن، پر اندر ڪارو ڪٽ اٿن. ڪٿي به ڪو ڪلا جو ديوانو ڏسندا ته ڊوڙي ڌڪ هڻندس. ڇپ هڻي وهندا، دڳ جهلي ٻيهندا، در جو ونگ وٺي وهندا، گهٽند هڻي وهندا، جنهن پر جهلين تنهن پر جهليندا، پر چنگ چورن نه ڏيندا ۽ جي ڪنهن مست چنگ چوريو ته ڏنگ هڻي ڪپندا، ڀري ڇو ٿا وڃو، اسان ڪهاڻيڪارن جي اظهار جو ذريعو آهن ڪتاب ۽ رسالا. ۽ تازو مون ڏٺو ته رهيا ڪٿيا رسالا ۽ ڪتاب به بندش هيٺ اچي ويا آهن، سنڌ ۾ جيڪي ڪتاب ۽ رسالا ڇپجن ٿا سي ڪنهن کان گجهه نه آهن، ڪهاڻين ۽ افسانن جا ڪتاب ۽ رسالا گهڻو ڪري هڪ اڌ سال لاء ڇپجندا آهن. ڇڏيو انهيءَ ڳالهه کي، وٺو رسالي 'نئين زندگي' جو مثال، جو هاڻي ته ڪافي پراڻو آهي، شروع ٿيو هو ته هڪ آس پيدا ٿي هئي، ته هندو پائرن جي لڏي وڃڻ ڪري جيڪو خال پيدا ٿي پيو هو سو ڪي قدر ڀرجو، پر پوءِ هن ٻيڙيءَ کي اهڙا ٽڪرا مليا، جو وڃي ٽڪر هڻائون ۽ اسان کي مڪليءَ جي ٽڪريءَ جون قبرون گهڻيون هيون. واند ڪاٺيءَ جي وندر ۾ ڪاهي چڙهيائين، نه ته ڇا لڳڻ مقام ۽ ڇا لڳڻ جيئرا جاگندا ماڻهو! تاريخ جي نالي ۾ ٻڌڻ جو پرچار ٿيو، ادب جي نالي ۾ ڪاگر ڪارا ٿي ويا ۽ اها 'نئين زندگي' هاڻي ڇا رهي آهي - ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جو "هندي شاعريءَ جو سنڌي شاعريءَ تي اثر" مضمون ڏسي مان کي ڏاڍي خوشي ٿي هئي، پر مضمون ٻڌندي جڏهن ڏٺم ته هيءُ ٻار به وڃي ٻيري مريديءَ ۾ اڙيو آهي ۽ تبليغي ڳالهين ۾ پيو آهي ته نهايت ڌڪ ٿيس، شايد انهيءَ ئي مضمون ۾ ڪٿي هن ڀار لکيو، ته هڪ شاعر چنڊ جي چانڊاڻ نه آهي، بلڪ مومل ماڙي چڙهي آهي، ان جي منهن جو مائيدان آهي، تنهن تي شاعر جي هڪ دوست کان چوراڀو وڃي ٿو. "اهو مومل جو لقاء نه آهي، پر منهنجو مرشد قبر مان اٿي ڪڍو ٿيو آهي، تنهن جو لقاء آهي". تڏهن هيانهُ ئي ڏري پيو هو ڀاءُ اهو ٻڙهي. پهريون بيت چڪي ٿر جي انهن ڀٽن ۾ وٺي ويو هو جتي مينهن پئي چوڌاري چارل گاهه اسري هوندا آهن ۽ جهنگلي هرڻ ڇال ڏيندا وٽندا آهن، جتي موملون ڪاڪ اڏينديون آهن ۽ راڻا ڏاڳها ڊوڙائيندا آهن. تصور تي هڪ عجيب منظر تري آيو، روح تي هڪ عجيب احساس طاري ٿي ويو پر پوءِ تصور تي ٽيهن مالن جو هڪ ٻوڙهو پنهنجي لٽ ڪٽي ۽ انٽجي ويو. ڪنهن محبوب ٻڙيءَ کي ڪو ڪمنصيب عاشق جهٽ هل لاءِ جهوليءَ ۾ جهلي بيٺو هجي ۽ اوچتو اچي ڪاري ڏاند جا مالڪ ڪڙڪو ڪندس. اها ڪار ٿي ڀاءُ - ڪيئن هيانهُ جهجي پيو، ڪيئن لڙڪ لڙي پيا، ڪيئن دل دهلجي ويئي، ڪنهن کي ڪير سمجهائي، ادب، منهنجي ٻيءَ جي جاگير ڪانهي، پر پوءِ جڏهن ڪو ڪڙهو ڪٿي ائين سهڻا سلا ٻاڙيون پڙهي وهندو آهي، ته سيني ۾ سور ٿيندو آهي. "

"ڀلا تو زرينا متعلق ڇا سوچيو آهي؟"

”ڪن سالن کان پوءِ زرينا وري پنهنجي بيڪي موٽي آئي آهي.“

”پلا هيءَ زرينا اهاڻي ته ناهي جنهن تي تو ”ٻه ٻاڇا“ ڪهاڻي لکي هئي.“

”نه۔ هوءَ ۽ هيءَ زرينا ٻه الڳ ٻه هڪجهڙيون شخصيتون آهن، اڳهون ٻڌايومانءَ

پئي ته هوءَ به منهنجي ٻاڙي جي هئي ۽ هيءَ به منهنجي ٻاڙي جي آهي، پر هنن ڪي مڙس موناڻو ڪين هو، هوءَ پيڪن ۾ گهمڻ آئي هئي. جنهن کان پوءِ مون وري ڪانه ڏني، اهو آخري ڀيرو ڪوهه تي ڏلي هيس، پر هن زرينا۔ زرينا ڪسي سندس مڙس پنهنجو ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو آهي.“

”اهو ته تو اڳهون به پئي ٻڌايو، مان رڳو اهو ٿو پڇانءِ ته تون ان لاءِ هاڻي ڇا ٿو سوچين؟“

”آءٌ۔ سوچيان ٿو۔“ هو سچ ٻچ ڪنهن گهري سوچ ۾ لڳندي تمام گهڻي ڪنپيرتا سان

ڳالهائڻ لڳو، ”سندس مڙس ڪيس چوسيل هڏيءَ مثل پري اڇلائي ڇڏيو آهي ۽۔۔ مون کي

اڄ به هن مان محبت آهي. مون کي اها سياري جي رات ڪڏهن نه وسرندي، جنهن رات

اسان ڪڏ تي مليا هئاسون. جنهن پوءِ ئي ته هن جي در تي دهل وڃڻ لڳا هئا ۽ جلد ئي

هوءَ منهنجي دنيا مان نڪري ڪنهن ٻئي جي گهر هلي وئي۔ ۽ اڄ، سندس ان مڙس ڪيس

ڇڏي ڏنو آهي ۽ آءٌ سوچيان ٿو، ته آءٌ ڇا ڪريان؟ سوچيان ٿو ته منهنجي ان قدم تي سماج

ڪهڙو قدم کڻندو؟ ۽ پوءِ زرينا جي حالت ڇا ٿيندي؟۔ مان الائي ڇو ايترو جلد فيصلو نٿو

ڪري سگهان. مون کي زرينا سان محبت آهي ۽ مان ڄاڻان ٿو، هن جي من مان اڃا مان

به نڪري نه سگهيو آهيان.“ هو آڻيو ۽ چڙي هوا ۾ ڦيرائي چوڻ لڳو، ”آءٌ ته اڃا اڳڀرو هلون.“

مان اڻيس ۽ هن جي پويان هلڻ لڳس. مون کي ياد آيو ته جڏهن مان حفيظ ڏانهن

پئي آيس، ته رستي ۾ هڪڙو ماڻهو گڏيو هو.

مون حفيظ کي چيو، ”مان جنهن وقت توڏانهن پئي آيس ته رستي تي هڪڙو ماڻهو

گڏيو هو، نالو به چڱو ئي ڏسيائين.“

”ڇا ٿي چيائين؟“

”مون کي رڳو ايترو چيائين ته رڳو ڪهاڻين لکڻ سان ته ڳالهه ڪانه لبرندي؟“

”هڪ اهو شين مليو ٿي.“ حفيظ مون ڏانهن گهوري ڏٺو، ”تو کي ڪٿي مليو؟“

”ڳوٺ جي ٻاهرين کس تي۔۔ توهان جي اک جي ڏيک ويٺ ٿي معلوم ٿئي؟“

”شدن کي مان پوريءَ طرح سڃاڻان. پڙهيل لکيل آهي، پر جڏهن شين جھڙا

پڙهيل لکيل ماڻهو ڪهاڻين جا رومانڪا هيرو ٻڌڻ لڳندا آهن، ته پوءِ واقعي مسئلا ٺهري

نه سگهندا آهن. شين سان منهنجي واقفيت ڪا ٿيڻ ڪانهي. نڪي مون هن کي ڪو هڪ به

پيرا رڻندي ڏنو آهي ۽ نه ئي هن جي ”ٻيار“ ڪهاڻي اهڙي آهي، جنهن تي ويهي ڪا ٻي

ڪارا ڪجن. اهاڻي محبت جي پراڻي ڪهاڻي، جيڪا عام رسالن ۾ عام جام ڇپيل هوندي آهي،

جن ۾ اهوئي هواندو آهي ته هڪ ڇوڪرو، هڪ ڇوڪريءَ کي پيار ڪندو آهي، ٻو، ڇوڪريءَ

جا ماڻ ٻنهي جي راهه ۾ رڪاوٽن جا ٻهاڙ آڻي بيهاريندا آهن ۽ ٻي محبت ڪرڻ وارا
 ۽ ٻنهي ٻنهي جي دل کان مجبور ٿي نير وهائڻ شروع ڪندا آهن. يا خودڪشي ڪري ڇڏيندا
 آهن. ڪڏهن وري انهن ڪهاڻين ۾ غريبي ۽ سرمائيداريءَ جو چڪر ڏيکاريل هوندو آهي.
 جنهن ۾ غريب چوڪري کي امير چوڪري لڪرائي ڇڏيندي آهي ۽ وري امير چوڪرو غريب
 چوڪريءَ کي لڪرائي ڇڏيندو آهي، يا غريب چوڪريءَ جي محبت جو ناجائز فائدو وٺي،
 پنهنجون لفساني خواهشون پوريون ڪري کيس ڇڏي ڏيندو آهي. ويڄاري چوڪري لير هارڻ
 ويهي رهندي آهي. اهي ڪهاڻيون ڪي ليون ڪينهن. يوناني ديوتائن جي قصن ۽ ويدن جي
 ڏند ڪٿائن کان وٺي اڪلهه ڇپجندڙ ٻه آنڪي رسالن تائين اهي ڪهاڻيون پٿريون ٻيون آهن،
 جڏهن کان انسان لکڻ پڙهڻ جو فن سکيو، اهي ڪهاڻيون لکيون ۽ پڙهيون ويون آهن ۽
 تنهن هوندي به انهن کي وري وري ڪري لکيو پيو وڃي، وري وري ڪري پڙهيو پيو وڃي. نه
 لکڻ وارا ٿا کتن، نه پڙهڻ وارا.“

”تنهنجي ڳالهين مان ته معلوم ٿو ٿئي ته هو تنهنجو سنو واقفڪار آهي. ٻو تون هن کي
 اصل ڳالهين کان آگاهه ڇو ڪونه ٿو ڪرين؟“

”هن جون ڪجهه حالتون ئي اهڙيون آهن. ٻيءَ کي جيڪڏهن هڪڙو پت هجي ته تون
 سمجهي سگهين ٿو ته هن جو ان مان ڪهڙو ۽ ڪيترو پيار ٿي سگهي ٿو، جنهنڪري ئي شدين
 جو ٻيءَ پت جي سلسلي ۾ لهائپ ٿي جذباتي ماڻهو آهي. بيٺل ماڻهو آهي ۽ اٺ-ڪوهيءَ ۾
 هن جو مٿ ڪوبه ڪونهي. راج برادريءَ جا سڀ تڪرار شدين جي ٻيءَ وٽ فيصلي لاءِ
 ايندا آهن ۽ پٺا-- شدين جي ئي ڳوٺ جي هڪ معمولي هاريءَ جي ڌيءَ ۽ ٻين هاريائين سنئون
 هوءَ پڻ هون ۾ گاهه ڪندي يا وڏن جي چولڊ تي ڦٽيون چونڊيندي ڏسي هئي، تنهن کي
 به اچي ست سال ٿيا آهن. سمجهان ٿو ته انهن ستن سالن ۾ اها ٻن ٻن ڪانه رهي هوندي،
 جنهن کي شروع شروع ۾ شدين پيار ڪيو هوندو. پر انهيءَ سڄي روج راڙي، ڳوڙهن، ليرن،
 لڙڪن، هنجن ۽ سڏڪن جي تر ۾ ڪيڏي نه مختصر ڪهاڻي آهي! ٻن بيوفا ڪانه آهي. شدين
 مون کي قسم ڪئي هئي ته ٻنهن لاءِ هر ڳالهه ڪئي آهي ۽ ڪندي رهي ٿي، جا ڪابه
 عورت محبت کان مجبور ٿي ڪري سگهي ٿي. ڳالهه ته بس ايتري آهي ته شدين جو ٻيءَ امير
 ماڻهو آهي. شدين پاڻ هڪ پڙهيل ڳڙهيل ماڻهو آهي ۽ ٻنهن لاءِ غريب هاريءَ جي ڄاهل
 ڌيءَ آهي. پر هاڻي ته ٻنهن جي هڪ غريب هاريءَ سان شادي به ٿي چڪي آهي. هوءَ جو
 جي رئيس جي نونهن ڪين ٿي ٿي سگهي. ۽ انهيءَ ڳالهه جو شدين کي احساس آهي، پر هوءَ
 شدين کي پنهنجي ٻيءَ جي پيار جو ۽ هن جي قربانين جو به احساس آهي-- ٻنهن به ڪجهه قربانيون
 ڪيون آهن، شدين جي ٻيءَ به ڪجهه قربانيون ڪيون آهن، ڪنهن وڌيڪ مان لهڻو، سو شدين
 نيري نه سگهيو آهي!“

مون ڪانئس پڇيو، ”ته نيٺ ڇا ٿيڻ گهرجي؟“

”اهي سڀ سوال آهن، جن ڏانهن ٺٽگور به هڪ شعر ”شاعر جي شڪست“ ۾ چيو آهي ته ڪير اهي سلجهائي، ان شعر ۾ هڪڙو راجا ٺٽگور هو، هڪڙي راجڪماري اڃيتا هئي. هڪڙو شاعر شڪر هو ۽ هڪڙو لفظن جو جوهر پٺياريڪ هو، هڪڙي هيرن جي مالا راجا جي گچيءَ ۾ هئي ۽ هڪڙي جني مالا راجڪماري اڃيتا وٽ هئي. ڇا ٿيڻ گهرجي؟ ڪير ڪهڙي مالا پائي؟ ڪڏهن پائي؟ ڇو پائي؟ — تون اهو ڏس، ته ڪهڙيءَ طرح اسانجا سڀ اديب ڪو نه ڪو سوال ڪئي سلجهائڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهن، ويچارا ڪٿن به هيا ڪٿن به هيا. رابندرناٿ ٺٽگور کي ته هاڻي هن دنيا مان وٺي به ڪافي عرصو گذري چڪو آهي؛ پر هاڻي ته ان ميا ٺٽگور لکري پيا آهن. ڪوڙئي ته آهن، ڏاڍو آسانو ماحول آ پاءُ! انهيءَ ڳالهه جو يقين نه بلڪ ان تي ايمان آڻڻ ته سهڻو سمجھڻو آهي ۽ ضرور ايندو. خوشين ڀريو اهو سچ اڀرڻو آهي ۽ ضرور اڀرندو.“

منهن مٿي ڪري، چند ڏانهن ڏسي چوڻ لڳو: ”هوا ۾ خنڪي اچي وئي آهي. تنهنجو ڇا خيال آهي.“

”جيئن تنهنجي صلاح.“ مون سندس ڳالهه سمجهندي چيو. هن جو مطلب هو، ته اڃان اڳتي هليو.

هلندي مون ڪانئس پڇيو: ”حفيظ —“

هن شايد نه ٻڌو، تڏهن به هن ڪوبه جواب نه ڏنو.

”ٻُڌ —“ مون سندس ڌيان ڇڪائڻ لاءِ چيو.

”ڇڏ —“

”پلا اهو اميدن جو سچ ڇا پنهنجو پاڻ ئي اڀرندو؟“

هن مون ڏانهن غور سان ڏٺو. لکن ڪي آڱرين ۾ گول ڦيرائڻ لڳو، شايد ڪجهه سوچي رهيو هو.

”هڪ ئي ان ٿي، هڪ ئي خيال ۽ هڪ ئي فڪر تنهنجي دماغ ۾ سمايل رهيو آهي ۽ اهو خيال هيءُ آهي ته آئون ليٽ ڪيان ته ڇا ڇا ڪيان؟ ٻيڄان ته ڇا ٻيڄان! ڇاڪاڻ ته هن سماج ڪري ته ليٽ بهلائڻو آهي، سندس دستورن ۽ خيالن ۾ ڦيرو آندو پوندو، انهيءَ لاءِ گهٽ ۾ گهٽ آئيندي جو انسان، انسان ٻيڄي سگهي، تڏهن مون پنهنجي سر ڪجهه نه ڪجهه ڪري وٺڻ جو هڪو به ڪيو ۽ تڏهن دل چيو ته ڊاڪٽر ٿيان، پر خيال وري انجنيريءَ جو آيو، ڪليڪٽري، مختيارڪاري، صوبيداري، واپار، چوريون، ڌاڙل، فريب، جوا ۽ فقيري سڀ هڪ هڪ ڪري دماغ ۾ داخل ٿيا، پراڻوسوس جو مان سڀڪجهه هڪ ئي وقت ٻيڄي نٿو سگهان! سڄا سارا

۽ مهينا سوچيندو رهيس. ان وج ۾ پنهنجو ننڍڙو گهر ۽ ان ۾ رهندڙ زيرو حسنا ۽ اسي
 ياد آيا، بابي جي جيئري جو به زمانو ياد آيو. امڙ جي حالت ۽ ڏکڻ ڏاکڻن تي به ويچار
 ڪيم. هنن جي آسن، اميدن ۽ تمنائن تي به غور ڪيم ۽ هن جي پورهئي کي به ساريم.
 اهي ڏينهن جڏهن آئون بيمار هيس ۽ هوءَ سڄي رات منهنجي سيرانديءَ کان ويهي گونگيون
 هنجون هاريندي هئي. بابي جي امڙ سان اجائي هلت به ياد آئي، ۽ اهو به خيال آيو ته
 بابي جي روش سهڻ رڳو هنن جو ئي ڪم هو، ٻيو هوند اصل ڪين سهي سگهي ها. سندس
 نشو ڪري گهر اچڻ ۽ پوءِ گارڪنڊ مارا ڪٽ سڀ ياد آيا. لوليون ڏيندي هوءَ دعائون
 گهرندي هئي، مون لاءِ ۽ منهنجي پيئرن لاءِ. چوندي هئي: 'لال وڏو ٿيندو، ته ڪلٽر ٿيندو'
 هوءَ. هوءَ هنن جي هوائي قلعي جو ڊگهو زنجير جڙي ويندو هو. بنگلا، محل، ماڙيون، ڪارون،
 لوڪر ۽ ٻانهيون، سڀ انهيءَ زنجير ۾ ڪٽڻ مثل جڙي ويندا هئا. امڙ انهيءَ زنجير کي
 پاڻ کان به ٻياري سمجهندي هئي ۽ هڪ اڃ به سمجهندي هوندي -- سوچيم ته صوبيدار ٿيان،
 پوليس جي نوڪري ملندڙ ته ماڻهن تي رعب ٿيندو، دشمنن کي دشت ٿيندي، پگهار سٺي،
 آهت جهجهي ٿيندڙ. شادي ڪندس، گهر ٺاهيندس ۽ سڪيو ستابو رهندس. مگر وري خيال آيو،
 انهيءَ ڏينهن جو، جڏهن پوليس وارن چاچي خان محمد جي تلاشي ورتي هئي، چاچيءَ زينب
 کي دڙڪا ڏنا هئا ۽ چاچا کي ٻڌي ويا هئا. ڪهڙو ڏوه ڪيو هئائين؟ اهو ئي آهي ته
 مختيارڪار جي اڏنگي هلت جي ڳالهه ٿي ڪيائين. هوءَ انهيءَ ۾ ڪوڙ ته ڪين هو. مختيارڪار
 هيو به ته رشوتخور، ظالم ۽ ڊوغي. انهن ڳالهين کي ويچاريندي، آئون ليٺ انهيءَ نتيجي تي
 پهتس، ته آئون انهن مان ڪوبه هڪ بڻيس، ته مون کي به ائين ئي ڪرڻو پوندو، جيئن هو
 ٻيا ڪن. رشوت ۽ رساڪاريءَ جي انهيءَ لنبي ڏور کي هزار وڪڙ آهن، اعتبار ڪر. سچ ٿو
 چوان، انهن نوڪرين سان رشوت جو اصل ناتو آهي، نه ته هوءَ نوڪريءَ جي سلامتي اصل
 ڪين آهي. هروڀرو جيڪو ايمانداريءَ تي لهي، هيريءَ ويل پيشن وٺڻ تي اهو ڏوڪڙ ڪين
 جڙيس، جو ٻچا سکيا ڪري سگهي. سندم هڪ دوست آهي "رند"، هو پڻ ان کاتي ۾ نوڪري
 ڪندو آهي، جنهن ۾ مختيارڪار ڪم ڪندا آهن، چوندو آهي: 'جيڪو ماڻهو اسان جي کاتي ۾
 رهي، رشوت نٿو وٺي، تنهن کي ڦاسيءَ تي چاڙهڻ گهرجي، ڇو ته رشوت اسان جي کاتي جو
 دستور آهي، ۽ جيڪو دستور کي پيچندو، سو باغي ڇڏيو ۽ جنهن لاءِ سڀني ملڪن ۾ ساڳي
 سزا آهي، يعني موت.' سو اتان خيال مٽيو ته ڊاڪٽري ۽ انجنييري دماغ ۾ ڦرڻ لڳيون، پر
 هوءَ ليٺ انهيءَ لاءِ به ساڳي فيصل تي پهتس، اتي به ساڳي رشوتخوريءَ جي ڏم لڳي هئي
 آهي. ان ڪري منهنجو وڃڻ عبث هو -- "ڳالهائيندي هو سائنس ٿي ويو. رستي ۾ پٿرن جو
 ڍير پيو هو، تنهن ڏانهن وڌي وڃي ويٺو. وري پنهنجي ڳالهه جاري رکندي، چوڻ لڳو:
 "تنگ ٿي مون سوچيو، ته وڃي ٿو ڪو چور ڌاڙيل بڻجان. ڌاڙا هڻندس ۽ گذر ڪندس.
 اميرن کان ڪسي، غريبن کي ڏيندس، پر وري سوچڻ لڳس، ته آخر ڪيئن خبر پوي، ته

ڪنهن وٽ ڪيتري ناحق جي مايا آهي. ڏاڙا ڏيندي، ته اصل خبر ڪانه پوندي ۽ تنهن کان سواءِ پنهنجي جيئڻ جي سامان ڪرڻ لاءِ ڪنهن کي مارڻ... ڪهڙو نه خراب ڪم آهي. اهڙيءَ طرح ٻيون اٺڪ اوڻايون پسي. انهيءَ ڌنڌي کان به دل ڌڌڪو کاڌو. هو وري ماڻ ٿي ويو. لڪڻ کي پٿرن تي هڻڻ لڳو. مان به وڏي وڃي سندس ڀرسان پٿرن تي وينس.

”رهي فقيري، سا ڪهڙو وقت دماغ ۾ گهر ڪري ويئي. فقيريءَ تي ڪيترا ڀيرا ڪتاب پڙهيم. مگر هر حالت ۾ لاڳاپا لاهڻ ضروري هئا. سوچڻ وينس، ته جيڪڏهن لاڳاپا لاهڻا ٿي آهن، ته پوءِ ڇو نه اهڙو ڪم ڪجي. جو هي لڪن جا لڪ ماڻهو مصيبتن ۾ ٻيا ڳاهه ٿين، تن کي آجي ڪرڻ جو ڪو سامان ٿئي. پنهنجي ڳوٺ توڙي هتان جي ماڻهن جي رهڻي ڪرڻي انهن جي سماجڪ جوڙجڪ ۽ انهيءَ اندر رکيل اوڻاين تي غور ڪيم ۽ نيٺ آئون ان فيصلو تي پهتس، ته مون کي هن سماج کي ٽانڊارڻ گهرجي. تون پڇيندين ڇو؟“ هو پٿرن تان ٽپ ڌڻي اٿيو ۽ اڳتي هلڻ لڳو.

”ته ٻڌ! اسانجي هن موجوده سماج ۾، جا غريب ۽ امير جي ورڇ رکي ويئي آهي، اوج ۽ نيچ ۾ فرق رکيو ويو آهي. سو دراصل اسانجي سڀني مصيبتن جو ڪارڻ آهي. اسانجا ڊاڪٽر توڙي فوجدار، ڪلارڪ توڙي ڪارواڻ سڀ مجبور آهن ته رشوت وٺن، ظلم ڪن ۽ بيداد نڪري مچائن، ڇو ته سندن مٿان هر دم غربت جي به-مٽهي قرار لڙڪيل رهي ٿي، هو هميشه انهيءَ کان پاڻ بچائڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. لڪ نه پر ڪروڙ مڙي به هنن جو ڀڄ نٿو ڀرجي، ڇو ته غربت جو ڀوت سندن پويان ايترو ته نڪو ٿي ٿو لڳو اچي، جيترو نڪو هو انهيءَ کان ڀڄڻ جي ڪوشش ٿا ڪن. هو ڄاڻن ٿا ته ڪروڙ ڪٽڻ جي شيءِ آهن ۽ ڪٽي ويندا. ويچارا هاريل جواڙي ڄاڻن ٿا ته هيءَ جوا آهي، ڄاڻن ٿا ته انهيءَ ميڙ ميڙ ميڙان مان ڪجهه ڪين ورتندو، تنهن هوندي به ميڙ ميڙان کان مڙن ڪين ٿا. ظلم ڪري ميڙن ٿا، ناحق ڪري ميڙن ٿا ۽ ميڙيندا رهن ٿا، جيئن ڪو هاريل جواڙي، ڇوڪر مان اٿڻ جي سڌ ٿي نه ڪندو هجي. هجڻ ته ائين ڪيندو هو، ته اسان انهيءَ ميڙ ميڙان کي ڇڏي ڪا اهڙي روش اختيار ڪريون، جو اسان کي ميڙن جي ضرورت ئي نه پوي، جيئن اسان انهيءَ مايا کان سواءِ به پاڻ سکيا ستابا سلامت. آسودا سمجهون، مگر ائين نه آهي-البت ائين-ٿي ضرور سگهي ٿو-رڳو جيڪڏهن اسين سڀ گڏجي هر ٻار جي ٻالڻا ۽ ٻوڙهي جي سار سنڀال جي ذميواري پاڻ تي کڻون ته ائين ٿي هوندو--پوءِ ڪنهن کي رشوتخوريءَ جي ضرورت ڪانه پوندي، پوءِ ڪنهن کي ڦر ڪرڻ جي ضرورت ڪانه پوندي، ڇو ته کيس هڪ هوندي ته سندس ٻارن جي سار لهڻ لاءِ هيڏو سارو سماج وينو آهي ۽ سندس پيريءَ جي لٽ بچڻ لاءِ پوري قوم تيار آهي. پوءِ هن کي لٽ مچائي، مايا ميڙن جي ضرورت ڪانه رهندي، ڇو ته آخر به ته مايا اسين انهيءَ لاءِ طلبيندا آهيون ته انهيءَ سان سک، سهنجائي ۽ سلامتي خريد ڪري سگهون، پر اهو ڪير ڪري؟ هيڏن سارن ٻارن جي سار جو ذمو ڪير کڻي؟

ڪير هيتن پوڙهن جي ٻيريءَ جو مهارو بڻجي؟
 موجوده سماج ته انهيءَ لائق آهي ئي ڪين.
 وڃ ۾ سوال ڪيم: ”ته پوءِ نيٺ ڇا ٿيڻ گهرجي؟“

”مون چيو ته پيارا، ته انهيءَ سماج کي بدلائڻو پوندو. ان جي رواجن، دستورن ۽ خيالن ۾ ڦيرو آڻڻو پوندو، انهيءَ لاءِ ته گهٽ ۾ گهٽ آئيندي جو انسان، انسان بڻجي سگهي.“
 هو ساٿ ڪري هلڻ لڳو. گهڻي دير امان پنهي جي وڃ ۾ ساٿ هڻي. پريان ڪٿان ڪنهن ڪڪڙ جي هانگ جو آواز ٻڌي، مون حفيظ ڏانهن نهاريو. اتفاق سان حفيظ به مون ڏانهن ڏسڻ لڳو. ”اهي سڀ سوچون امڙ کان ان ڪارڊ جي اچڻ تي پيدا ٿيون هيون، جنهن جو هن جواب به گهريو هو. سو خط منهنجي لاءِ ڏاڍو اهم هو، جنهن جو جواب لکندي، امڙ جون اليڪاميڊون اکين آڏو اڀري آيون هيون. پر- ڇو ته مان هڪو ارادو ڪري چڪو هوس، تنهنڪري امڙ کي اهي سڀ ڳالهيون لکيون هيون، جيڪي ان وقت منهنجي ذهن ۾ هيون- آخر ۾ کيس اهو لکيو هيم ته:

جيگل -

مون ارادو ڪيو آهي، ته آئون انهيءَ لاءِ جيئندس، انهيءَ لاءِ مرندس، پوءِ ڪٿي مون کي تنهنجي تمنائن جي قرباني ڇو نه ڏيڻي پوي- ڪٿي مون کي معصوم زيڙو ۽ حسنا کي بئڪ وڳهي مرندو ڏسڻو پوي ۽ ڪٿي مون کي سموري ڄمار دڪ، ۽ رد- مصيبت- تڪليف غم ۽ غربت ۾ گهارڻو پوي.

منهنجي امڙ، جي پڄڻي ته هن نيڪ ڪم ڪارڻ مون کي ٿڄ بخشج، نه ته، پوءِ آئون ڳاٽ ڪٿي چڻي نه سگهندس ته مون جيگل ماءُ جي تمنائن جي ڀيڻا هن سماج جي قدمن ۾ رکي هئي-- ۽.....

”پر ڇا؟“ مون کائڻس سوال ڪيو.

هن ڪوبه جواب نه ڏنو. بس اڳتي وڌندو هليو.

چاڻڪي ٻُڄهي جَن، تو سين سَورَ سَڄ ڪِي،
 تو ڪمڻ سَنديون تَن، پَرُ سين پَچارون ڪرين.

- شاهه

سِر ۾ سارينئي

● ڪنهن لکيو هو 'انسالي جسم جو موت محض Chemical action جو لڳ ڌڻي آهي.' صرف Chemical action؟

خليل جبران چيو 'موت زندگيءَ جي اهم رازن مان آخري راز آهي. انسان جڏهن ڪائنات جا مڙهي راز پروڙي وٺي ٿو، تڏهن هو موت جو تمنا ٿئي ٿو، جو موت آخري ۽ اهم راز...'

پوءِ لسير جي مرڻ سان مندن جيوت جا رنجي ويل خال، اهو ڇو ٿا ڏسجن؟ سنڌي ادب ۾ ڇو ٿو ڦٽڪي؟؟ مندن هونءِ ۾ سٽي هڻي ڇو ٿا سڏڪن؟ فريال کي مندن بابا خواب ۾ ڇو ٿو ڀڄائينون ڏي؟؟؟ سنڌي ادب ۾ سڀ کان مهانگيون ڪهاڻيون لکندڙ لسير اڄ اهو ٻي نماز ٿي پلاند چنڊي جنهڙيءَ کان ايترو پري هليو ويو... جو دل هروڀرو سوچي ٿي: مرڻ وارا ايڏا مٺا— پر ايڏا ظالم ڇو ٿا ٿين؟
- خيرالنساء جعفري

● لسير جو ڏک اوهان مان ڇا اوريان؟ 'مڙهي معلوم آ توکي'. اهڙو مهان ليکڪ ماريو ويو. هاجو به هيڏو هڃان هڃا ڪئي، پر مهڙي! هن کان اڳ سنڌي ادب جون جيڪي به شخصيتون اسان کان ڌار ٿيون آهن، تن سڀني کان لسير احمد ڪرل جو مقام سنڌي ادب ۾ تمام اوچو ۽ بلند آهي. سندس ڏک به اهڙو ئي ڪرڻ (ٿيڻ) ڪمي، جهڙو هو پاڻ هو. اڃا تائين ائين ٿيو ڪو آهي. ٽي-وي جو مخزن پروگرام رڳو چتر هئي. ڇا ائين ڏک ڪيو آهي، پنهنجي عظيم نقصان تي؟

- ج. ع. منگهائي

● ڪهاڻيڪار لسير ڪرل جي دردناڪ موت تي 'مهراڻ' ماڻو آ— ڇو؟ ڇا لسير سنڌ جي ادبي ڪٽنب جو ڀاتي نه هو! ڇا هن اسان کي 'ڇوڻيهون در'، 'مساوات' ۽ 'ڪافرا' جهڙيون اهر ڪهاڻيون نه ڏنيون آهن؟

- محمد رحيم زرداري

■ الطاف جو دڪ اڃا لڳو ئي ڪو نه هو، ته بهترين ڪهاڻيڪار ۽ اديب نسيم کرل جو قتل ٻڌوسين، جنهن به سنڌ کي ڪهاڻي ڇڏيو. نسيم جون مون ڪيتريون ئي ڪهاڻيون پڙهيون آهن، جيڪي زبردست ڪهاڻيون آهن.

- قربان سنڌي

■ نسيم جيڏو ئي لرمل، اوڏو ئي ٿرپارڪر (پروفیشنل لاءِ) هو، جو آءٌ سمجهان ٿو ته بکن کان فن ۽ آرٽ جي بنواس جون جيتريون آتمائون ڀڙڪن ٻيون، نسيم انهن مان آهي. هڪ ٽريءَ جي ريڪائن جيان نسيم جو پنهنجو سارو جهون به اسان سڀني سرگ يا لڙڪ واسين والڪيان الڳ هو. نسيم هن صديءَ جي سنڌ جو اهو مهان ڪلاڪار آهي، جنهن کي ايندڙ صديون ڪڏهن به وساري نه سگهنديون.

- علي بابا

● مون کي نسيم جي ڪا به ڪهاڻي معمولي نه لڳي آهي. سنڌيءَ جي ٻين ڪيترن ئي چڱن ڪهاڻيڪارن جون ڪي ڪهاڻيون معمولي به آهن. نسيم جي ڪهاڻين ۾ ”ڪافر“ کي ڪهڙو ساراهيو ويو ۽ نظرين جي اختلاف ڪري، هڪڙي ڏور ان ڪهاڻيءَ جو مطالب ئي غلط ڪيو ۽ واويلا ڪئي. مون کي نسيم جون ڪهاڻيون-- ”ڪافر“، ”ڇوٽيون در“ ۽ ”ڊمي“-- ڪهڙو پسند آهن. ”ڊمي“ خاص طور ان ڪري پسند اٿس، جو دل ڪهري ٿي، ته ان ڳالهه تي مرد ڪردارن جي ٻاري ۾ هڪ ڪهاڻي آءٌ به سرور لکان.

- عبدالجبار چوڻيجو

■ نسيم کرل منهنجي نظر ۾ سنڌي ادب جو چيخوف هو. هو تمام جلد اسان کان ڇيڙي ويو. خبر ناهي ته اڃا اڳتي هلي هو ڇا لکي ها. مارلو جي نقطن ۾:

Cot is the branch
which might have grown strait.

- قاضي خادم

*****

[’پهرين مراد‘ کرل جي هڪ بهترين ڪهاڻي آهي. هن ڪهاڻيءَ ۾ سنڌي ڪاڪو ماڻهن جي زندگي بيان ڪئي وئي آهي. ان مان ظاهر ٿو ٿئي، ته کرل عوامي ڳوٺاڻي زندگيءَ کي ڪيترو ويجهو آهي... هيءَ ڪهاڻي سنڌ جي ڳوٺاڻي ماحول، سنڌي ماڻهوءَ جي نفسيات، همت، هوڏ ۽ سورهيائيءَ، دوستيءَ ۽ مهمان لوازيءَ جو چٽو پٽو اولو آهي -- شوڪت حسين شورو ’ذرتي‘ 1، 1974ع]

علائق ڏانڊاريءَ مان چڪون لٽيندي، پنهنجي پٽ ماڻڪ کي چوڻ لڳو: ”تو کي ته ٽيون سال هاڪي ڪڻي ٿيو آهي. مان ته اڃا هاڪي ۾ پوري نه ڪڻي هئي جو راوي چناهه جون مينهون هتي لوڙهي آئيندو هوس. اسان جي پڙ تان سدائين ويهه- پنجويهه آلوڙيون ۽ ويهه- پنجويهه ڍڪيون چڙنديون هيون. مينهون به ذاتيون، سڄڻ لاءِ هنيانءَ جو ٺار، ته دشمن تي داغ.“

”ابا، مشڪ ڪان به پليون؟“ ماڻڪ پاڻ جي ٽوڪري هاريندي چيو.

”اڙي مشڪ جهڙين کي ته ڪيلي سان به نه پتلدا هئاسين ۽ ٻيون کور چرندون هيون. پير سوريندو هوس ته ڪنهن مهالدي جي ست ۾ اچي وڃي، ته ويڳ ۾ پلوڙ چٽان.“

”ابا، مشڪ ۾ ڪهڙي گهٽ آ. ستون ٻيٽ ويائي آهي، ته به ڪينگر ٿي ڏهاڻي.“

”تو چڙهي کي ڪهڙي ڪيرن جي خبر، وڃي ماءُ کان گلزار ۽ ملاڪان جو ٻج، جي مان سالڪهڙ مان آنديون هيون. ماڻهين به ٿڻ به ڪونه ڇڏائي سگهندي هئي. ڪير به مصريه جيان مٺو، مٺو مٺو ٻاءُ مڪڻ ته ماڻهين ڪير مان آڻاري ڪڍندي هئي. هن مشڪ ۾ ڇا رکيو آ. هاڻا سو چڱا اٿس، جو سڄو ڏينهن بندر تي ٿي جل چري، باقي وڙ وجهه ۾ ٽڪو نه لهي. جي جهنگ چڙ ٿي وڃي ته پورن سان گٽ جي اوسي پاسي جون ليون ڀڄي. اڙي ماڻڪ، هٿن مينهن جا پُور نه ڏيار، دلھول ٿو ٿئي. ڇا ته هنن جو وڙ هو، ڇا ته وجهه هو. هيءَ منهنجي هٿ جي ڇيڇ پورن ۾ نه پوندي هئي. ڪونج جهڙيون ڊگهيون ڳچيون ۽ ريشم جهڙيون ڪلون!“

مائڪ چوڙي ڪري بيٺو رهيو. هيءُ ڪي به وڌيڪ ٻئي چورايائين، ته ڪڪر هر ٻئي ڪٽڙو هنيائين؛ هر عنائت ڪي جيڪي اڳلا ٻور ٻيا هئا، تن کيس ائين ڪيئن ٻئي ماڻ ڪرڻ ڏٺي. هن وري پڙڪو ڪاڌو: ”اعتبار نه اچي ته وڃي لئين ديري منهنجا پراڻا ڪنڌا ڪولاءِ. چوٿين ڏينهن ٽين ڪيهر جو ٿيندو هو. هيٺ ته مانيءَ جو مسڪ به ٻورو نٿو ٿئي. ڪو دل گهريو مڙمان ٿو اچي ته ڪُنڌڻ لاءِ مڪڻ ٿو پنڌو پوي. ان ڏينهن سنجر ڪمالائيءَ منهنجا اعي نڪَ وڌيا، جو اها جاءِ له ٻئي لڏي، جتي وڃي ڦاهو ڪاوان.“

”ڇو اها، ڇا چيائين؟“

”ڇا نه چيائين، اصل ڪتن مان ڪڍ ڪارايائين.“ عنائت ٿڌو شوڪارو ڀري چيو.

”نيت اها، ٻڌاء ته سهين.“

”ڇا ٻڌايانءِ. ڪهڙي ڌوڙ ٻايان. تو جهڙي پٽ ڪان ته اولده چڱي هئي. يار مهڻا ته له ڏين ها.“

مائڪ ڪجهه له ڪڇيو.

عنائت ڪي وري ججڪي اچي وئي: ”ان ڏينهن تون جوڙڙيءَ ڪي ٻيڪا گهمائڻ وٺي ويو هئين، جو سنجر ڏهاڪو ڪن مهاندا وٺي اچي مڙمان ٿيو. مان مت بسملاهيون ڪري مڙمان جي آجيان ڪئي. ڪٺارو ڪٺي مڙمان جا هٿ-پير ٿوڙايم. سائن حالي احوالي ٿيم. ٻيون ته لسڪ خذمتان ٿيون، پر ڪير جي ٻان وٽ ٻاڙائي، سو ڪٿان هوري ڪريان؟ خير، مان ويهاروڪن ڍنگ مانين جا ٻچرائي، ان مَشڪ جو سمورو ڪير ڪٺي وڃي سندن اڳيان رکيو؛ پر ان ڪير ته همراهن جو وٽ به آيو نه ڪيو. اڳيان سنجر به اگهڙي تـڙاڻ سو گـڙڙي ڪري چوڻ لڳو: ”ادا عنائت، ڇڏو ته پهن به ڪول ٿيو!“ مان جيسين ڪو جواب ڪيان، ته ٻئي ٻروچ وارو هنيو: ”سنجر، ڇاچي عنائت ڪي له ڇڏو. ماني ڪاواڙي له ڪاواڙي، پر محبت جون ته لاليدون اٿس.“ پر سنجر اڃا نه مڙيو، رهندو ٿوڪ ڪيائين: ”اهڙين محبت جي لاليدن ڪي باهه ڏئي ماڙيو. ادي عنائت ڪي ڪير جي گهٽائي هئي، ته ٻرائيءَ سنگت ڪي ته آزمائي ها. سنگت کان هڪ هڪ ٻئي ها ته ٿلو ڪري اچي ها. ڪير ٿوڙي لاءِ ڪير جواب ڏيس ها.“

”پر، اها، تو به ڪمال ڪيو. ٻياريءَ جو ڪيو ڇو نه ڪئي وئين؟“

”ٻياري به ڪانگهاري، ان هر وري ڪهڙا ڪهڙا ڪير جا هئا. ان ڪير هر ماڻهن سڀيتيءَ وري سڀاڻ ملائي ڇڏيو هو.“

”ٻروچ ڇڏيو به ماري. پوءِ تو ڪهڙو جواب ڏنس؟“

”مان ته پنهنجو اگهڙو پٽ ڏڪڻ لاءِ گهڻيون اوڀاريون لهواريون ڳالهيون ڪيون. ڇو مائس ته ٻيون مينهنون ائين ٻهر آهن، پر اڳيون سنجر به شير شاهه جون پيريون وڇائي ويٺو هو، سو هن اهي گوهيون ڪئي ٻئي ڪرڻ ڏنيون. مرڻي چيائين: ”ادا عنائت، سنجهو“

مهل اهڙا ڪوڙ نه ڳالهائڻ. تو وٽ جيڪي ساڻين سان گهڻجان ٿيون چڙن، سي به ڪونه لکند يون. ٽيڪي مڃ، نه ته هن مهل ئي واڙو ڏسي خوار خراب ڪندوسانءِ!

”هوءَ ابا، ٽڪي مڃي ڇا؟“

”ائين ته جود ۾ مان به وٽ ڪونه ڏنو. کيس ٻڌايم ته سرءُ ۾ ڏهاڪو ڪن آلوڙيون پوري ٻيون. هوءَ پاڻ پڙهايم، تڏهن ڪو خير ٿيو.“

”ابا، اها ته وائي نه ڪلين ها، ڪا مهل ڪهڙي ڪا ڪهڙي.“ ماڻڪ کي ڪيسڪا اچي ويو.

”نه ته گامون سڄاڙ ٻڌجي، پتا ٻڌرا ڪيان ها، ته ماڻڪ جي لپاڳ اچي چوئي ڪئي آ؟“ عنايت خار مان چيو.

”هوءَ سنجر ويسهه ڪيو يا...“

”هون، سنجر ٿو ائين ڳالهين تي ويسهه ڪري. ڇهائين: ’ادا عنايت، اهڙي پيماري ته اسان ڪانه ٻڌي!‘ مان ڪٿي ڇپ ڪئي ته هن وري باشاهه پير جو ٻلو ڏئي پيو: ’گهڻيون ٽڪون ٿي ڪُل هون؟‘ باشاهه پير جي قسم کان هوءَ مان به ڪوڙ نه ڳالهائون. ننڍي وڏي ڳڻي، اٺ ڪن ٻڌايم.“

”ڇاچي جون پنج به ڇو نه هئي ڳڻائي؟“

”انهن ۾ اسان جي ربيع يا خريف.“

”يڪ ته ڏيڪجي وڃي ها.“

”جهڙيون اٺ، تهڙيون تيرهن. سنجر ته منهنجون سٺ-سٺ مينهن چڙندي ڏيون.“

”هوءَ؟“

”هوءَ ڇا، بس ڪيلن جا ڪوڪرا هئا. سنجر وري مون کي قسم ڏنو: ڇهائين، ته ’اهي ٽڪون اڳيون يا پنهن به گڏيون.‘ مان ٻڌايوسان ته سڀ اڳيون، ابي اڃا خير سان پهرين مراد به ڪانه آندي آ. سڀني جا ٽاڪ لڳي ويا. گهڻيءَ گهڻيءَ ڊهر کان هوءَ سنجر مون کي هوريان چيو ’ادا عنايت، هوءَ مڃ ني ته پنهن ڪونه ٿيو!‘“

ماڻڪ کي باهه وٺي وئي. هن پيءُ کان پڇيو: ”ابا، تو مون کي ڪهڙي ڏينهن موڪل ڏئي، جو مان نه ويس؟“

”ابا، ٽنگ پڳي کان ويل نه ويندي، پر تون هئين اصل کان دل پڳوڙو، سو تون ڪهڙا لال ڪرين ها. پهريون ماڻهن ڪاري خراب ڪئي جو پنهنجي ڪوڏي کان توکي هري نه ڪيائين. وري پير پڙايومان، ته جوءَ جي ڪڇ نه ڇڏيئي. ڪڏهن ٿو هڪا گهمائينس ته ڪڏهن ٿو لاناڻا گهمائينس. ٻڌي-چوڙي دل ڪندي آهي، تو ۾ اهي دليون ڪٿي!“

”ها ابا، تو هر سو دلبن جا هانور آهن. تون به وڃي وڃي پرايون ٽڪان ٻڌيون، ڪن تو کي واهران پليون يا مقابلا ڪيا.“ ماڻڪ هيءُ کي سڻائين هڻي.

عنائت پٽ جو اهو مهڻو ٻڌي، صفا ليڪو لنگهي ويو. ست ڏسي پنهنجو پٽ ڪو لاهي، مٿي وارو چٽل نشان پٽ کي ڏيکاريندي چيائين: ”هي مٿي وارو چير ڪهاڙي آ يا ماڻهين جو... آهي!“

”الائي، توکي خبر؟“

”پاڙي شهرن جو ٿو مهڻو ڏئي! اسان مڙس ماڻهو هئاسي، ڪن تو وانگر سڄو ڏينهن پئي رنن سان لاڏ ڪياسين.“

”ابا، ڪهڙا ٿو لاڏ ڪيان؟“ ماڻڪ هيٺائين ورتي.

”پاڙيا، اهي لاڏ ٺاهن ته پيو چاهن. اسان به زالون پرڻيون ۽ ڪمايون. رات جو سو ساڻن ڪلي ڳالهائون، هر ڪم لڻي کان پوءِ ڪٿي جو زيرت هوندو هو. ڪن تو وانگر سڄو ڏينهن ٿهه ٿهه!“

”پوءِ ابا، پرڻائي ڇو؟ زور ته ڪونه ڪيو هوسان.“

”پرڻايومان ان ڪري ته اتر-اوپر ويندي پراوا ننگ نه ٿڪين ۽ نڪ کي مر نه لائين. جنهن مهال پراوا ننگ ٿڪيا، تنهن جو به ڪم لڻو. جي اڳيلا مڙس ماڻهو هوندا ته هل نه مڙندس، سر نيندس، هر جي اصل پائن جا پڙوا هوندا ته وري سمورو وڻج واهار پنهنجي گهر ٻڌي، پنهنجا گهر پرڻندا. ڪاڌڪو جو ٻنهي ڳالهين ۾ سر ويو، ۽ ماڻس پئي اباڻين سڻهن مان ليڪا لاهيندي ۽ پرڻا پرڻندي.“

ماڻڪ کان ڪو جواب نه ٻڳو. ڪن ڇپا ڪري بيهي رهيو.

عنائت لوهه کي گرم ڏسي، وري ٽاڙي ڌڪ هنيو: ”اڙي ماڻڪ، ڏاهو ٿي، پيلي! هن اڇيءَ ڏاڙهيءَ ۾ پار نه ڪلاه. پيهان پنهنجي وهي ته ڏس.“

”پوءِ ابا، مان وڃان ته ڪيڏانهن وڃان؟“

”ابا، ماڻڪ مولا جو ڪٿو آ. مان سڀڪنهن جا هٿ ڌوئاريا آهن، هرڪو مون کي سڃاڻي. جنهن به مهال پراوا ننگ لنگهي ويندين ته جيءَ ۾ جاين ڏيندس، هٿ ڏس ڪندس، اوکيءَ ۾ اڳتي ٽهائيندس. پلا اوپر ويندين يا هيٺ؟“

”ويندس ته اوڀر.“

”پوءِ اوڀر ۾ ڇاهن سنجر اٿئي. ٿورو اڳتي پهلاون، وري لعل ڪروس ۽ گاجيءَ رند وارا. سڀ منهنجا دلي پار اٿئي. انهن وٽ لڪي سندن هٿ ڏس مان ست هڻي ايندين ته ليڪ به ٿيندس.“

ماڻڪ کي گهڙيون سوچ ۾ پئجي ويو. سوچي سوچي، هيءُ کان هڻيائين، ”ابا، ڳالهه ته ٻڌاءِ سنجر ۽ لعل وارا پاڻ ۾ وڙهيل يا ٺهيل؟“

”اصل تارون نار آهن. پر تنهن ۾ اسان جو ڇا. منهنجون پنهي سان وڪون ڪنيل آهن. ۽ هنن به پويون پير ڪڏهن به نه ڏٺو آهي. سنجر وٽ وڃين ته اهاڻي هتي ملڻ واري لڙائي ڏٺائين. باقي لعل وٽ وڃين ته کيس منهنجي لڙائي ڏٺا ته ٽيون مهينو ٿيو جو مان درياھ تي مينهن ٻئي چاريون. هاڻ سانداريءَ تي لڙهيو ٻئي ويو، ٻري کان هڪٻئي کي ڪيڪار يوسون، کيس ويٺي جي صلاح ڪئي هيس، هاڻ چيو هئائين ته ”هلو ڪري ٿو موٽان، ڪڇو آهيان، تو جهڙي دلڪهڙي ٻار وٽ ڏينهن ڏٺي جو ويلو نه ڪيو، متان ڪو ٻار ٻنڄي وڃي.“ اها نشاني ڏئي چئجائين ته بهرينءَ مراد لاءِ پُٽ ٿو موڪليان، سندس ڀارت هجي. کيس اهو به چئجائين ته ورهين جو سنگتي آهيان، اهڙي باجهه ته کانگهاري نه ڪر، ٻيو منهن ته ڏيکار.“

”ڇڻو ته ڀلا دعا ڪجانءِ.“

”الله جي دعا هوند. هاڻي ٿي...“

”ٻيو نه ته وري، جهڙو اڃ وڃڻو تهڙو سڀاڻ وڃڻو. تو به پوءِ لاءِ ڇا ڇڏيو آ.“ ماڻڪ مشڪندي پيءُ کي چيو.

”ابا، اهڙي ڪٽي ڪل ته تنهنجي نانائن مان ڪنهن جي ڪانهي. انهن ته سڄي عمر هرڙو ڪاهي ٿڪ ٿيڻ جي ٻئي ڊگهڙي ڪاڏي آهي.“ عنائت به پوڳ ۾ پوڳ ڪيو ۽ ساڻهان جي ساڻهان.

”مٿ ته تنهنجي جي پيدائش آهيان.“

”بيشڪ، پر نانائي رک به اٿئي.“

”اها رک اڃ ماري ڇڏي.“

”هڪ؟“

”هڪ.“

”پوءِ الله توهڻ، هيڏي آءُ ته پاڪر پايانءِ.“

پيءُ پٽ پاڪر ٻائي موڪلائڻ لڳا ته پريان گهر جي اڱڻ تان جو ماڻڪ-سائ پنهي کي موڪلائيندي ڏٺو، سو هلندي هلندي اچي پهتي. پٽ کي سنڀريل ڏسي چيائين:

”ڪاڏي ٿو وڃين، اها؟“

”رَن، تنهن ۾ تنهنجو ڇا؟“ عنائت کيس ڇڙهي ڏني.

ماڻڪ-سائ سڄي عمر مڙس جا اهي دڙڪا سٺا هئا ۽ اهي ڪماڻي وٺي هئي. مڙس جي دڙڪي جي پرواهه نه ڪيندي، هن وري پٽ کان پڇيو، ”هان ابا، ڪاڏي ٿو موڪلي پنهين؟“

ماڻڪ ويچار ۾ پئجي ويو ته ماءُ کي ڇا ٻڌائي، ته وري عنائت وارو هنيو: ”موڪلياس ٿو تنهنجي پيڪن، ته ڪا ننڍي ٻيئي ڪئي اچي!“

”منهنجن پيڪن ۾ اهڙيون وانديون ڪينهن. پنهنجي ڏاڏنگ ۾ ڏس ته ڪوڙ جڙي وڃي، جيان چال ٿيون ڏيني.“ ماڻڪ-سائ به سور نه سٽو.

مائڪ به ڏٺو ته هينئر ڳالهه دلگ ڪندي ويندي، ته هن به ماءُ کي رهڙ ڏئي: ”ڪوڪ، وات نه هڻ، موت پوئتي، ڏيانءِ نه مگر واري لٺ.“

مائڪ- ماءُ سڄي عمر مڙس جا ڌڙڪا سٺا هئا ۽ پادر ڪاڏا هئا، پر سندس هٿ سامائي کان پوءِ ڪڏهن به اڳهاڙي وات نه ڳالهائيو هو. مڙسهنس کيس ڪڏهن ٽڪ ڇنبا هڻندو هو، ته مائڪ به پنهنجي ماءُ جي گوڏي ۾ اڪي پيو ماءُ کي ڀرجائيندو هو. هينئر ان ساڳئي پٽ کي هيءُ سان شامل ڏسي لٺ اولاريندو ڏٺائين، ته مائڪ- ماءُ کي اکين ۾ ڳوڙها اچي ويا. ميسٽون منهن ڪري، گهر ڏانهن موٽي. عنائت جي به پٽ جي ان واراوڻ تي ڏاڍي دل سڙهي ٿي. هن جو منهن ٻه-ٻه ڪرڻ لڳو. وڏي پيار سان مڙس گهور گهور ٿيندي چيائين: ”اها مائڪ، الله کي ڀرتن، پر پيلي، مڙسيءَ سان، پنهنجيءَ سان! پهرين مراد اٿئي، متان ٻسره الله ٿئي پر غلط ڪرين!“

اٺين ڏينهن اسر اسر هو، جو واڙي ۾ سٺل عنائت پنهنجي لوڙهي ٻاهران مينهن جي ڪيٽڪ ٻڌي، ان سان گڏ هن مڙس جي پيرن جو به ڊڪو ٻڌو. هن کي رسو ڦٽو ڪئي ڪي ورهيه ٿيا هئا، ان ڪيرت جون واٽون موٽون، سندس هٿيانءِ تي مينهن جي داغن وانگر آڪريل هيون. ٻئي ڪنهن اوڀري ڪاڪوءَ جي سندس پڙ پراسان لنگهن، يا سندس پڙ تي آلي اچڻ جي اها مهل ڪانه هئي، جو هٿ-هٿ کي پئي ڏنو. هن کي هڪ پنڇي وئي، ته اهو ڊڪي وارو مڙس مائڪ هو. عنائت ان سوچ ۾ هو، جو ٻاهران ڳليءَ جا ڍلڪهر لهن لڳا. مائڪ ماهيو ڍور ڪاهي اچي اندر واڙي ۾ بندر سان ٻڌو.

”آئين اها!“ عنائت کانئس پڇيو. اها کيس ڪيڪر به هئي ته شاباس به هئي.

”آيس اها!“

”خير سان.“

”پيلي، هڪ لڳي هجڻي ته تنهنجي لاءِ ماني سانڀيو ويٺو آن.“

”ڳيو ڪاٺيو. پر اها، مينهن کي ڪو گاهه چنبو وجهان.“

”پيلي، گاهه مهانگو آ، پهرين سو جهرو ڪر، ته مينهن ڏسان ته گاهه سڃايو ٿو.

ڪرين ها اڃا پوءِ.“

مائڪ ڪنڌي مان ڪڪ ۽ چوڇا ڪڍي، ارالبي ٻاري، مينهن پراسان جهلي. عنائت اٿي مينهن جا آڳا پڇا، وڙ وجهه ڏنو. ٻئيءَ تي هٿ گهاٽي، ملائيءَ جهڙي ڪٽل ڏئي. وري ارانبي هيٺ ڪرائي، مينهن جو اوڀو ڏنو، جتي ۽ وڏو مٿ ٽنگيل هو.

”پتر گهنج آ. سڱ لڏس ٿا؟“

”ها اها، لڏس ٿا.“ وري به مائڪ هيءُ کي مينهن جا ٻئي لٽيڙا سڱ لوڏي ڏيکاريا.

”اها، مبارڪ هجڻي. دل جا سڀ سور لاهي ڇڏينسي.“ عنائت کي مينهن دل ۾

گهي وئي هئي.

”خير مبارڪ، توکي به مبارڪ هجي.“

”هتي حلالِي آ؟“

”آهي ته پري جي. پر ابا، تنهنجي آياري ڊگهي هتي ڪانه بيهاري.“

”ڇڏو ٿيو، اهو مال جو مَرڪ آهي. هن تي ٿي مينهن چونڊان ته واه جو ملندڙيون.“

”ابا، مٿان نه مڃين! تو به راوي چناهه جون مينهن آنديون هيون، هيءَ به ڪا

سوڪڙي اٿئي.“

”بمشڪل ملوڪ آ.“

”گهر-ڏيڻ کي به اهڙي بيماري هئي، جو جهنگ لڏي ڇڏندي هئي. سڄو ڏينهن ڪلي

تي هتي راتب ڪاٽيندي هئي، ۽ رات جو ڪٽ جي هائي سان ٻڌل هوندي هئي.“

”آهي به گهر ۾ ٻڌل جهڙي. ڪلي تان ڇوڙي؟“

”هائو، ابا.“

”مڙسي ڪٿي اٿئي. پر ايلي، پيرن جو ڊڪو مار. منهنجي اک تنهنجي ڊڪي تي ئي ڪلي.“

”لوڙهي جي ٻاهران پوٽ ڇنڊيو هوم، اهو ڊڪو ٻڌو هوند.“

”پلا، وٽين خير سان، ليڪ؟“

”اصل ليڪ؟ رات جو ٻنڌ ڪيس، ڏينهن جو ٿر ۾.“

”پلا، وات تي پير وڇائي يا رند وٺيو آئين؟“

”ٻن-ٽن جاين تي اهڙيون ٻُليو ڏليون اٿن، جو ڀاڳيا هاڻ اصاب ڪندا.“

”ايلي، اوڀر جا ڀاڳيا به تنهنجي نالي سان اٿئي. وسئون ڪونه گهٽائيندا. تون به ماڻهو

ماري آيو آهين!“

”هائو ابا، هن مينهن جو سور سڄي عمر پيو نٿو ۾ چرڪ پرائيند.“

”ڇڏو ٿين. اسان جا به گهڻن ڪير ڪاراها، تون ٺٺو هئين جو چور منهنجي هيٺ مينهن

ڪڍي ويا. آهوڙون ڏنر، گهٽ ورتن، پر ڪالهه لڏي، ٻارهن مهيني منهنجي ڪنهن پار ڇڪائي

ڪئي. چورن وڌن حيلن سان مينهن مڇي. ساڳي ڪالهه ڏٺائون، به ويڳيون ڇنائون. مينهن

پر جي ملي، پر هير جو سور اڃ به ڪونه ٿو وسريم. مينهن امڙيون آهن، ابا!“

”هائو، ابا، سور ڪيئن نه ٿيندو.“

”ابا، مينهن جو ڀاڳيو ڪير آ؟“

”ابا، اهي ڳالهون پڇيون آهن؟“ ماڻڪ پيءُ کي ميار ڏئي.

”هيءَ پٽ جو ڪهڙو ليڪو.“

”هن ڳالهه ۾ ليڪو آ. هيءَ پهرين مراد آ، جو توکي ڏيکاريس، اڳتي اهڙو تهڙو ڍور

تو کي نه ڏيکاربو.“

”ابا، تون سچ ٿو چئين، پر دل گهريو ته جيڪر ان ذوقين جو نالو ٻڌان، جنهن ههڙيءَ مينهن کي پئي هاليو.“

”هاڻي ته اهو ذوقين تون ان. تو وٽ جو بيٺي آ.“ ماڻڪ لڙائي ويو.

”ابا، ڀاڳيو نٿو ٻڌائين ته طرف ٻڌائي.“

”طرف اوڀر.“

”اوڀر ۾ ته وڏو ملڪ اچي ويو، پير جي ڪيٽي به اوڀر ته فيصل به ٻنڌو به اوڀر،

گهڙي به اوڀر ته رستم به اوڀر، اوڀر ۾ ڪهڙي جُوءِ، ڪهڙو ڳوٺ؟“

”بس ابا، اوڀر!“ ماڻڪ ڪلمندي چيو.

عنائت پٽ جي رخ مان سهي ڪري ويو، ته هن کي ڪا به جُوز ڪانه ڏيندو. حقيقت

۾ ته کيس پٽ جي اها ٻڪائي دل ٿي دل ۾ ڏاڍي وڻي، جنهن پنهنجي پيءُ کي انت نه ڏنو.

سو ٻرائي پيءُ کي ڪهڙي سيلڪ ٻڌرائيندو. هو به چپ ٿي ويو.

ماڻڪ ڪتر موڙي اٿيو ۽ چيائين: ”ابا، مينهن ٻڪي آ، ان کي گاهه چنبو وجهان ته پوءِ

ٿا وري ڳالهائون.“

”نن، تون گاهه وجهي وڃي آهل، سڄي رات ٻنڌ هنيو اٿئي، وري سڀان رات به مينهن

کي اڳتي ڌڪيندڙ نه.“

ٻهري ٻهري هئي، ماڻڪ سڄيءَ رات جي اوجاڳي جو سٽيل، الٽو ننڊ ۾ پيو هو،

جو عنايت لنڊ پئي کي پئي بجا گهروڙي اچي ٻوٽ ۾ ڏنا. ماڻڪ چرڪ ڀري اٿيو، ۽ ٻچڻ لڳو:

”ڇو ابا ڇو؟“

”لخ لعنت تنهنجي چمندي ڪهڙيءَ تي! هو ڏاڏا اوطاق ۾ ويٺا اٿئي!“

ماڻڪ سن ۾ پئجي ويو، ۽ ڪجهه نه ڪچيو. عنايت وري نه هر ڪئي نه تر، پئي تريون

مٽيءَ هاڻي پٽ تان ڀري، زور سان سندس ٻوٽ ۾ ٺڪاءُ ڪيون ۽ کيس چوڻ لڳو: ”اڙي،

ان چوريءَ ڪئون ٻڌين ها، ته ههڙو خراب خوار نه ٿئين ها. اڙي، توکي ان سڄي اوڀر ۾

مينهن به لڏي ته سنجر جي! سنجر منهنجو ڀار، ڀائڻ جهڙو ڀاءُ!“

ماڻڪ سهي ڪري ويو ته ڳالهه ۾ ڪو ليڪر نه رهيو هو. هن پيءُ کان هيسجڻ پدران،

سنجر کي پئي گاريون سرڙي ڪڍيون، ۽ چوڻ لڳو: ”سنجر ڪهڙيءَ رن جو پٽ جو هتي ٺيڪ

ڪري اچي اسان تي چترو ڪري!“

”اڙي لونڊا، هن ته اهي حجتان پئي ڪيون.“

”هون، اهڙيون حجتان جو سندس اٿو ٿا ڪاٺون! ابا، هوشن تون منهنجو سائين ان،

پر جي هن مينهن جي هائو ڪندين، ته لٽ ٿي هڪ لونڙيءَ واري ڏيندوسانءِ!“ ماڻڪ سڄي

پئجي تانگهه مان لٽ ڪڍي هٿ ۾ ڪئي.

عنائت ٻت جون اهي اڪيون ڏسي دهلجي ويو. اداڙيون اڪيون هن کي اڳ خدا نه ڏيکاريون هيون. هن وارو اڳيون ماڻڪ، جيڪر هن جا سوچڙا کائي چپ چاپ سهي ويندو هو، سو الائي ڪهڙيءَ جو ۱۱ هر گهر ٿي ويو هو. ان جي بجاءِ هينئر وري ٻيو ماڻڪ سامايو هو، جيڪو اڙهنگ جوان هو، جنهن کي سندس ڪا شناس ڪانه رهي هئي. عنايت ٻت جي ڳاڙهين، ٿاڻيائين جهڙين اکين ۾ نهار يو، اتي به ڪيس ڪا ديد نظر ڪانه آئي. ۱۲ هن سياڻپ ڪري هيٺاهين ورتي: ”اڙي، مان تنهنجي چڱائيءَ ۾ آهيان. هروچ چوڌاري ڪڙو هنيو ويٺا آهن. اها مينهن ڦهائي مڪهندين؟“

”تنهن ۾ تنهنجو ڇا؟ مان پهرين مراد ڪانه ٻاهيندس.“

عنائت پنهنجي سر به پراڻو کائو هو، ۽ کيس کائڪاڻي جي جملي اصولن جي تير پٽير خبر هئي. هن کان اها ڳالهه به لڪل ڪانه هئي، ته پهرين مراد باسڻ سونو ٿيندو آ، جو اهو کائو سڄي عمر اگهاڙو ٿي پوندو آهي ۽ کيس ياعمر پراڻي شيءِ نه ڦهندي آهي؛ پر ماڻڪ کي به پاڻ ڪٽي ڪٽي ڪٽي هونو هو، جو پهرين مراد مڙي واکڻ سان وڇڙيو هو ۽ هن پنهنجي سر الله پاڻ ۾ غلط ڪئي هئي. عنايت لاءِ هيئنتر ٻئي ڳالهون ڳوريون هيون. هن سوچي سوچي پٽ کي چيو: ”اڙي، پوءِ منهن به پاڻ ڏي، هتي ڇو پوتي پائي سمهيون پيو آڻ!“

”ها ها، مان پاڻ ٿو وڃان. تون چٽل آڻ.“

ماڻڪ، منهن تي ٻڌ- ٿي ٻاڻيءَ جا چنڊا هڻي، ٻه- ٻه ٽئين لٽ ڪڇ ۾ کڻي، وڏي لڙو سان هلندو وڃي ڪچهريءَ کي سلام ڏنو. سڀني کي ٻيٽا ٻيٽا پاڪر ٻاڻيءَ ۽ وڏي قرب سان خوش خير عافيتان ڪري، سنجڙ کي چيائين: ”ڇاڇا سنجڙ، ٻيا ته سڀ خير خيڙائي؟“

”ٻاڻيا، خير وري ڪهڙا اڀيلي ڏي ته دڪا ڳالهه وئي.“

”چاچا منجه، تنهنجي مينهن مٽين مذهبن سوٽرا تو مان باپي جي ڀڳت ڀاري، الله اڃا ديد ڏني آهي. مون ڏي ست خير اٿئي.“

”ماڻڪ، اهي ڇاچي سان هاڻون نه ڪر. منهنجي مينهن توکي ڪانهي ته پوءِ ٻڌي به ڪانهي. ڪيئن منهنجي؟“ منهنجي ڪاٺي ڪاٺي، منهنجيءَ واهر کان ٻڌيو.

”بيشڪ، پوءِ ٻڌي به ڪانهي.“

”چاچا سنجڙ، گهڻا هر ٻئيءَ کي ڏها آهن. تنهنجي مينهن جي نه جن نه ڪن، وقت پڪ جيئن تنهنجي دل ٺري.“

”ساڳو ڏيندو ٿو؟“

”کنهن کان وٺند ین؟“

«جنهن تي دل ڀيتي.»

”اسين ٻئي ٻيءَ هٿ حاضر.“ ماڻڪ سنجر کي ٻانهون ٻڌي چيو.
 اتي ٻن چئن مهالڊن جي، سڀني کان اڳ ٻيرا ٽڪي اچي پهتا هئا ۽ چوڌاري آهوڙون
 ڏيئي، وس ڪري بيٺا هئا، سنجر کي چيو: ”سنجر، هن هوندي مينهن جي ساڪ نه ڏسي.
 ڄاموٽ اڄ رڍ ٻڪريءَ تي ٻيا ساڪون کڻن. اسان اربيليءَ جا ٻيرا عنايت جي پڙ هر آندا آهن.
 مينهن پڙ کان ٻاهر ڪانهي، جهاڙو ڏينداسون.“
 ”رئيس، زبان سنڀال، بنا ٿاڻيءَ جي قراني نه ڪر. باقي جهاڙو وٺي اٿو ته اها به
 حاضر ڏيون.“

”اها وات، پوءِ اسين ڪجهه به نه لهنون.“
 ”چاچا سنجر، پوءِ گهراءَ پاڙي جا به اسين.“
 ”ڪهڙا گهرايون؟“
 ”جيڪي توکي وٺن- باقي به ڳالهون اٿي.“
 ”ڪهڙيون؟“

”پهرين ته پڙ هر مينهن نه لڏي، ته پوءِ عزت جو ٻلو، ٻي ته ڪڙ ڪڙ هر تون
 ٻڌل رهنه ٻن.“

”آهي ڇا پڙ هر اهڙو ڪو دور؟“
 ”ڀيت لاه ڪير نٿو چنگهان مٿي.“
 ”ڀائٽيا، مان ٻڌل.“
 ”ته پوءِ ٻيلي گهراء.“

سنجر ٻن چئن کي اٿاريو. کين چيائين: ”اڙي اٿو، وٺي اچو گلي ۽ ٻياري ڪوڪرن کي
 جود هر. ڪڙي وارن کي به سڃاڳ ڪيون ويڃو ته تر نه چرن، مٿان ساڻڪ ملهه ڪري
 مينهن نه ڪڍي وڃي.“

ماڻڪ گهر موٽڻ سان ڪاٽي لائي ۽ ڪوڏر سان وڏو ٻوٽ ڪوٽڻ لڳو.
 ٻيهر ٻيءَ مهل گلو ڪوڪر، ٻياري ڪوڪر ۽ سنجر ٻان، سڄو پڙ تقولي بيٺا ته ڪاريءَ وارا
 ڪڪ هئا. واڙي هر مشڪ جو سو ٻوٽ ٻڌو ٻيو هو، باقي سنجر واري مينهن ڇڻ ته زمين گهي
 ويئي هئي. سنجر دل تي جهاڙو ڏئي، عنايت کي ڀاڪر ٻائي، موڪلائيندي چيو: ”ادا عنايت،
 اربيلي مري وئي، ته ٻرتي رب کي، جي جيئري هوندي ته هاڻي ڀاڳين لهندس- توکي سو
 ماڻڪ ڄاڻي جون مبارڪان هجن!“

(”چوٽيهون در“ تان ڪٺيل)

*****

رياست خيرپور جي اڳياڙيءَ واري دور ۾ پاڻ وٽ هيون نه هي سوليون عدليون ۽ نه وري فوجداريون؛ جن سان آهن سؤ قلم لاکو، چور چٽل ڀاڳيو قابو، ان زماني ۾ اهي سامرا مڃن به ڪيئن، جو زمين سموري سيراڻي ملڪيت ۽ هرڪو هر هاري، پئسي ڏوڪڙ ۾ هرڪو پنهنجن ڀائرن ۾ پورو ۽ ننڱ جي معاملي ۾ ننڱيءَ تي ننڱ. پراڻو لوڙهو لتاڙڻ خون جهڙو ڏوهه - نياڻيون ست قرآن.

انهن ڏينهن سامرا به ٿورا ته ڪمشنر، ڊپٽي ڪمشنر، ججن واري اها اڄوڪي لائيد به ڪانه؛ پر ڪامورا رڳو ٽي ۽ لڪڻ سٽيا راج انهن ٽن سان ئي گز جيان سڏا. ترت عملدار ڪاردار پنهنجي لائيد جو ۾ ئي هوندي ۽ اوڏي ڪٿيءَ ۾، ٿڌي تي ئي پائڻ سين ڀاءُ ٿيندو. ان جي مٿان سڃاڻ ڪار جو ٽن چئن ڪاردارن مٿان ٻيو اک رکيون ايندو. ۽ پوءِ تعلقي جي مٿان، مختيارڪار، سنهو مڪر لٽ ٻانڻي جو جهيڙو ٿيو، ته ڳوٺ جو وڏيرو ئي ٻئي ڌريون ٻڌي ٿوڙهي خير ڪري ڇڏيندو يا ڏڪيءَ کي ڪو زبرو ۽ ڪ لڳل هوندو ته ڏوهيءَ تي حجم جي پٽيءَ پوريءَ ۾ ڏنڊ رکي، قرآن مساف تي ٻئي ڌريون ڪير ڪنڊ ڪري ڇڏيندو. چوٽائي مال جي چوريءَ ٿي ۽ ٻيروڪڙو ڪوٺ لڏو، ته ڀاڳيو ڀلي سونهاريءَ کي مٿو ڏئي، سڀ چورائيون دٻيون جاچي مبارڪ وٺي، پوءِ ئي گهر موٽ ڪندو. ڪاڻڪو به پوءِ ڪڙڦا ٿوڙي دور لاءِ انڌي واري ڳت ڪانه ڏيندو ۽ اهو ڦاٽل دور پوءِ ڇر لاءِ به ٻڙ تي ڪونه بيهاريندو. ڏاڙل ڦريون يا هڪ ڪس ٿيندي ته ڪانه، پر جي قضائي ڪو اهڙو ڏوهه، ڀاپ ٿي به، پيو، ته پندرهن روپيا درساوه وارو ان پڙهيل ڪاردار ئي اٿي مان وار سوئي ڪيندو. خبر پوڻ سان ئي پراڻن، وڏيرن جو ٽولو ساڻ ڪري ابتها سبتا پير ڪٿائي. وڃي ڪنهن نه ڪنهن ڳوٺ ۾ وجهندو. ان جو ۽ رهاڪن جي اهي ٻيرا اڃا اجرا ڪري ٻاهر ڪڍي ڏنا ته ڀلو ڀلو، نه ته پوءِ وهڻ تان سنج لهي ويندا ۽ اتي راتاها ڪري جهنگ جهڙو سڪا آلا ستي ستيءَ مڳي سوڌو سڳ هٿ ڪبو؛ پوءِ اڳيان ٻويان چور سوداگر هٿ ڪري ڏنڊ چٽيون وٺي پوءِ ئي ٻويان پير ڪبا، موٽ تي به لٽي لائو سٽيون ڪٽيون اچيو ۽ راڄن جون سنهيون ٿلهيون چيٽريون ٺهريون ڪري، پوءِ ئي اچي توڙ رسبو. ڪي ڏينهن ڏهاڙا اها جو ٿي ٿري پوندي ۽ اوسو پاسو به گهر وٺي ٻيو چرڪ ڀريندو. هي ڏاڙي مٿان ٻيو يا ٽيون ڏاڙو ته ڪالهم ڪالهوئيءَ جون ڳالهيون آهن، جڏهن ملڪ ٿيو، ٻن يا ٽن ڦولن وارن ماهرن جي بلي،

جن کان لالنگ سدائين نڪري وڃي ۽ پويان پٺوئي پٺو ٻيو ڪٽجي. انهن ئي سکر ڏينهن ۾ نري ميرواهه واري وڏيري واحد بخش ڪٽر جو ڌاڙو لڳو ۽ ڌاڙيل سندس جهڳوئي جهٺ ڪري هو ويندا رهيا. فريادي ٻين کي قتل مڪي صدر ٿاڻي تي آيو ۽ ٻيو اچي فرياد جي داخلا تي لٽي لڳي. صوبدار، شاهن اوگاهن ۽ فرياديءَ کي لوڏا لڏا ڏئي، ڌاڙي واري زوري قلم کي ٽوڙي زوريءَ چوري ڪرڻ لاءِ وڏا زور ڏنا؛ پر فرياديءَ جو ڪو سُر ڪونه ڏنو، ته ٻيو لاچار کيس اها ڪٽي مڪ ٻهڻي هئي. فرياد داخل ٿيڻ کان پوءِ صوبدار وڏو اٿالو ساڻ ڪري جاءِ واردات تي اچي لٿو. پهريون جاءِ واردات جو مشيرپ نامون ٺهيو ۽ پوءِ شروع ٿيون سلسليوار ڊائريون. ساهي سڙا ان وچ ۾ ٻاڙو پٺو، اوسي پاسي جدا ٿوت ۽ چور چڪار گڏ ڪندا رهيا ۽ ليڪا چوڪا چڪتو ڪندا رهيا. گهر جي ڪڪڙن مارئي ته اهو ڏوهه لپوئي ڪونه هو، سو لڌو به ڪونه ۽ صوبدار به ستين ڏينهن منزل هتي اچي ٿي پهتو. پوءِ وارو وريو ٽن ڦولن واري انسپيڪٽر جو، جنهن به چار ڏينهن منزل ڪري پاڻ ملهيو ۽ چڱن منن تي بار رکي پويان هير ڪيا. جيئن ته اهو گورو ڏوهه هو، ان ڪري نظر ايس. هي به پنهنجي بار لاهڻ لاءِ اچي پهتو. فريادي واحد بخش ڪٽر کان جو هو ڌاڙي جي پيروي هچڻ لڳو، ته هن به اندر جي سور ٽارڻ لاءِ ڦهڪائي ڏنو: ”صاحب، ڪهڙو ٿو ڌاڙو هچين مون کي ته ٽي ڌاڙا لڳا آهن.“

”ٽي ڌاڙا وري ڪيئن، فرياد ته هڪ ڌاڙي جو آهي.“

”سائين پهريون ڌاڙو ته سچ ٻڌڻ مهل ڌاڙيلن هنيو، جو ڪي ڏينهن ڏهاڙا دارونءَ جي ڌپ تي ڪالهه وئي. ٿاڻي تي وڃي فرياد ڪير، ته صوبدار صاحب سچو ٿاڻو هتي هت اچي لٿو، ميرن تي چار ڪڪڙيون، ڏوهيري تي ٻار چيلو ۽ رات جو ماهي ڪڍر جا ٻه گهڙل، پورا ست ڏينهن هت رهي پٺا ڪارا ڪيائين، اهو ٿيو پيو ڌاڙو. ٽيون ڌاڙو منهنجي گهر کي انسپيڪٽر صاحب هنيو، جو چار ڏينهن رهيو ۽ ٽيئي وقت ڇهلائي ڇهلا ڪاڌائين. هيئن وري تون آيو آهين.“

انهن شير شاهي سڌارن کان اڳ اهي ڇوڙيون ٻيريون هونديون هيون راجپوتن ڪاردارن جي ٻلي ۽ ٻيا سڀ ٻار هوندا هئا باريءَ تي، جو راجن جو ابواسر به هو، ته ريزي پروي به پاڻ هو. مير وڏو سبتي ڪاتيءَ سان سير وهائي يا اهڙي ڪاتيءَ سان آڻي ڪري، سندس ڪٽي حلال هئي ۽ سندس ڪاتيءَ کي مٿيو هو. مير وڏي جي واٽان نڪتل اکر، ڇڻ ته لوح محفوظ جو فيصلو هو ۽ ان تي هوندي هئي ته ڪا اڀيل يا ٽهيل. ڪن فيصلن ۾ يا ته فرياديءَ جو سير چٽ هوندو هو يا وري جوابدار جو. اهڙي ئي موقعي تي، هڪ زائفان کي جو ڪٽيءَ ڪٽيو، ته گروم جيان ٻانهي اچي شڪاريءَ جو گهر ڳولي لڌائين ۽ مير علي مراد خان کي هٿ ٻڌي عرض گذاريائين، ته کيس مڙس کان شرا جا ٽي پٽ ڏياريا وڃن. مير سائين جي پروچڪي رڳ کي چوڇڙي وٺي وئي ۽ کيس هڪل ڏئي چيائين: ”نڪر ڪٽي.“ بادشاهه جي اک ڦريل ڏسي رن جا ڪارڙائي مري ويل، هن پڙڪو ڪائي پوئتي موٽڻ واري ڪئي، پر تيستائين

مير جي ولانتي برج لوڊ ڪيس ڪارڙي تتر جيان رومال ڪري ڇڏيو. درباري سڀ هراسجي ويا؛ پر مير سائين بندوق رکي ڪن دلچاءُ ڏيندي چيو، ”هن ڪني رن کي طلاق ملي ها، ته پيڙن ڪوڙ لوڻيون به ريس تي پڳيون اچن ها ۽ سمورو ڏينهن پيا اهي ڪنا ڪيس هلايون ها. تنهن کان ڪني اڳڙ وڌي ڀلي.“

ٿيو به ائين، جيسين مير علي مراد حال حيات رهيو ته وري ڪنهن لنڊي ڪپوريءَ اهڙو لاڏ ڪونه ڪيو، پوءِ ماسرا ايندا هئا مڙسان مڙسيءَ وارل ڦرن جا، ڏاڙن جا ۽ خولن جا، جن جي پهرين سزا ته هوندي هئي ڪوٽ تي چاڙهڻ جي ۽ جوابدار ڏنڊ چٽيون ڀرڻ يا خون بها ڏيڻ تائين پيو ڪاٺ ۾ لوڙيندو هو. پر سڀ جوابدار جو اهڙا سکيا مڻاها هجن، ته پوءِ اها ڦرمار چو ڪندا. انهن جا وارث ڪين بنا ڏنڊ چٽي ۽ ڇڏائڻ لاءِ گوليندا هئا سفر يون سفارشون ۽ جي ڪنهن جي سفارش هئي هنڌ ڪنڊي هئي، ته خون جو ڏوهي به لوڙائو ڳائيندو ويندو هو. انهن ڏينهن ۾ ايڏي پنهنجي هوندي هئي. ڪلام جي توڻجين جي يا ڪنهن پير فقير جي، جنهن جي ڪاٺيءَ ڪرامت کان وقت جا بادشاهه به لڙي لنگهندا هئا. انهن پيرن فقيرن مان، لونگ فقير لوڙهي وارو، به مير علي مراد خان لاءِ پڙهي هيو ۽ سوالي ايندو هيو ته خالي نه موندو هو. هڪ ڀيري لونگ فقير ڪنهن ڪم سانگي آيو، ته بادشاهه ڪنهن ٻئي برج ۾ هو. هن لنوائيندي فقير کي چيو: ”فقير سائين سفارش به ٻڌي هڪ ڀيرو يا لاچار به ڀيرو هي اوهان جون لئين سچ نيون سفارشون ته ڏينگو ڀري ڪنديون!“

”غريب ڀرو، اها ڳالهه ته ڀروڀڙ، پر سوالين کي ڇا ڪيان جي در وٺي ٿا ويهن.“
 ”فقير الهن کي ٻڌ ٻاهر، سوالي ڪو ڪٿڻ جا آهن!“

جڏهن لونگ فقير کي ان ڪم ٿيڻ جو ڪو آسرو ڪونه رهيو ته هن ائينهي سفارش ڪرڻ کان ڏاڙهي جو اقرار ڏئي اهو ڪم چاڙهيو؛ پر ان انجام اقرار کي مهينو ماسو مس گذريو ته لونگ فقير وري پيو ڪم وٺي اچي ٺڪاءُ ڪيو. حالي احوالي ٿيا، ته مير سائين منهن ڪهنجائي فقير کي ميهڙو ڏنو: ”فقير اڳين ڀيري ڏاڙهي ڏئي وئين ته به نه مڙين!“

لونگ فقير جيڪي جواب ڏنو، سو به ٻڌڻ جهڙو آهي، چيائين: ”غريب ڀروڀڙ، سوڙ نه اچان ها، پر سواليءَ ڪٿي الله جو نالو ميڙ وڌو. پوءِ تارازيءَ جي هڪ پڙ ۾ پنهنجي ڏاڙهي وڌم ته ٻئي پڙ ۾ الله جو نالو وڌم. ڏٺم ته سون واري ڏاڙهي ڪنهن پٽيءَ پوري ۾ به ڪانه آئي.“

رياست جون چيڙيون نيبيرون ان رنگ ان رنگ ۾ تيسين هلنديون رهيون، جيسين ملڪ سمورو مير وڏي جو هو ۽ ڪائش ڪو ٻچڻ ڳاڇڻ وارو ڪونه هو. الگريزن سنڌ سان سنمڪ ٿي، رياست ۾ پنهنجو ريزيڊنٽ مقرر ڪري، سري پوري جاءِ ڪرڻ جي گهڻي جاکوڙ ڪئي؛ پر مير علي مراد به پنهنجي نالي سان هو. هن حرقت هلائي ماڻهن ۽ ٿاران ريزيڊنٽ تي ڪوڙا سڃا ڏوهه ڀاپ ڏئي، ڪيس اهو ٿيڙ ڏنو، جو سندس حال حياتيءَ تائين وري ڪنهن

انگريز جي ڪوڏي ڪانه ڦري. پهريون ڀيرو اها ٻوهي ۾ ٻانهن وڏي سندس ٻٽ سِير فيض محمد، جنهن اٻاڻن وائين وزيرن مان جان چڏائڻ لاءِ، نوشهري جي ڊيپوٽي ڪليڪٽر قادر داد خان جي ٻانهن هاڻ گهر ڪري ورتي. انگريزن ته الله کان هڪ اک ٻئي گهري، هر هنن کي جو گهر ويٺي ٻئي ملي ويون، ته هنن به ڪٿي لڪ-لڪرانا ڪيا. انهن ٻرتشي وزيرن جو هڪ ڀيرو رياست ۾ پير پاتو، ته ٻوهه اها ٺڪ ٺڪ ٺهي وئي. ٻوهه ائين ٿيڻ لڳو ته جي چوڻي وڃي، ته ڪوٽيري اچي اها جاءِ پري. پهرين زماني ۾ ته قادر داد خان، خالبهادر محمد يعقوب، خالبهادر صادق علي ۽ محمد ابراهيم خان هارا ديسي وزير آيا، هر ٻوهه هوريان هوريان هيليفاكس، ٽلڊن، سلهڊن ۽ ٻوت ٻارن نچ انگريزن به اچي ڪن ڪيا. مير فيض محمد جي پوين ته گهڻائي هٿ ڪوڏن تي هئا، پر ڏڏل ڪير وري ٿين ڪونه ٻوهه. ڪو وقت خدا جو اڏڻو به آيو، جو وقت جي بادشاهه مير امام بخش خان کي، تنهنجي وزير جي رڳو بدلي ڪرائڻ جي ڪاتي به لڪ-روپين جي خورچين سهائي پئي. لاٽ صاحب اهي مايا جا ميڙ ڏسي، مٿان شوخائي ڪندي چيو: ”هڙهائينس! هي ڇا؟“

”صاحب، هيءَ تنهنجي زماني، اسان جو اڏڻو رواج آهي.“

لاٽ صاحب کي به ٻيٽ پرين هو ۽ هن به ڏند شيڪي ڪئي آسنا صدا ڪئي. مير امام بخش ان ڏني ورتي کان ٻوهه جيڪي انگل ڪيا، سي سورهن ئي آنا ٿاب پيا. ولي عهد مير علي نواز به بنواس مان موٽيو، ته وزير محمد ابراهيم خان به هتان پير ڊاهيا.

رياست خيرپور ۾ ميراثو سرشتو، انگريزن جي هٿ لڳڻ سان مٽيو ويو. مير وڏي جي وفادار ڪاردارن مڃاواڪارن کي ڇٽ ڇاموٽ سڏجي، گهر جي ٽڪيٽ وٺرائي وئي ۽ اهو لڏو لاهي پوليس تي رکيو ويو. سرڪاري زمينون، سهڙيون، رڪون، هڙيون ۽ ڪوچا خلاصا کاتا مٿي ڪاٽيدارن کي مليا. ۽ جنس وار بڻي بدران، ٻئي لٽيءَ تي ڍلون بست ٿيون. ڪوڙ ڪانڊيري جو ٻيٽ ڀريو، ته رتوڇاڻ ٿيڻ لڳي ۽ انهن شرن جي نيري لاءِ سول ڪورٽون، روپنيو ۽ فوجداري ڪورٽون ٻڙ ۾ پهتيون. رياست ۾ وڪيل وڙي ڪڙي ڪرڻ جي ٻوهه به ڪو زمانو جهل ٻل رهي ۽ ٻنهي جهانن جو بار ججن تي رکيو ويو. هوريان هوريان، جيئن ماسرا وڌندا ويا، تيئن ڪامورا به اينگهندا ويا، تان جو سموري ڪامورڪي ٻن ٻانهن ۾ ڦاٽجي وئي. پهرين ٻانهن ۾ هئا اهي مير وڏي جا خاص خدمتگار، فراش، راکا ۽ توشڪي، جي ’ڪئمپ شاهي‘ جي سربلي نالي سان سڏبا هئا ۽ ٻي ٻانهن هئي انون ڪامورن جي، جيڪي وڏي وزير هٿ هيٺ پيا ماڻهن سان مٿو ڏيندا هئا. مير فيض محمد خان کان مير امام بخش تائين ته اهو ڏينگو ڪنهن نه ڪنهن نموني رينگندو رهيو ۽ جي ڪڏهن ارا ارن ۾ اٽڪيا، ته به وڏو وزير ٿارو ڪري ويو، يا مير وڏو ئي مڙي جڙي ويو. ڪئمپ شاهي به انهن ڏينهن روزاني جي ”الله لکهيان—بادشاهي“ برقرار جي ميراثي سلام ۾ ئي پُٺ رهي، ته ڪامورا شاهي به ٻنهي ٻيڙين تي پير رکيون سانگ رسائيندي آئي. انهن ٻنهي ٻانهن ٻڙ ان وقت ڪيو، جڏهن ڪئمپ شاهي

جي سڪئي سيت جي ڪٽل خبر لوڪان لوڪ پنهنجي وٺي ۽ هن پنهنجي قد ڪاٺ وڌائڻ لاءِ مٿا مونا ڏنا. ان پهلهاڙي جا پيڇي ته اهي ئي ميراڻا خاصخيلي يا ڪاورا هئا؛ پر هاڙي هئا هڪ طرف کان مير علي نواز خان، ته ٻئي پاسي کان آءٌ. قاضي.

هونئن ته قاضي صاحب پنهنجي سر مير وڏي جو وڏو نيازمند هو ۽ ميل ملاقات وقت هميشه سندس هٿ چمي اڏرياءُ ڪندو هو؛ پر ڪائونسل جي هوم ميمبر ۽ سيشن جيج جي سرڪاري حيثيت ۾ هو پنهنجي وقت جو ٻي رڍا ڪامورو ۽ قانون جي برتريءَ ۾ ايمان رکندو هو. چون ٿا ته مير وڏي جي ڪنهن ڪوڙيءَ جي وار، ڪنهن ماسري ۾ کيس ڪا سفارش سڙي ڪئي هئي، ته هن بنا ڊپ ڊاءَ جي ڪمس وڏي واکين چيٽائي چيو هو؛ هن پيري ان تصور جي معافي اٿو، پر ائيندي اهڙو اکر به زبان تي نه اٿڻجو. منهنجي هٿ ۾ انصاف جي اها قرار آهي، جا ڏنهن کي ٽڪر ڪندي، نه ڊگهي کي ڏسندي نه بندري کي.

اهو مامرو مٿو هيئن جو ڪئمپ شاهيءَ جي ڀيٽ ڀريل چڙواڳ خاصخيلين، خيرپور شهر جي بازر ۾ ٿنڀو ڪري، هڪ درزيءَ کي مٿي ۾ نايون وجهي ڇڏيون. ڌڪيءَ داد رسيءَ لاءِ فرياد ڪئي، جا ڦيرندي ڪيهرندي قاضي صاحب جي آڏو آئي. اڳين زماني جي هيراڪ ميراڻن نوڪرن پهرين ته ڪا پرواهه ڪانه ڪيلي، پر هوريان هوريان شاهدين اوکاھين ۾ وڪوڙجي ويا، ته پوءِ کين اچي سر جي لڳي. هنن بادشاهه جا اٿندي ويهندي ڪن ڪاٺي ڇڏيا ۽ بادشاهه به قاضي صاحب کي سندن سفارش ڪري ڇڏي. قاضي صاحب ته اهڙين سفارشن جي اوڏو وٺي ڪونه هو، سو هن ان ڳالهه کي لنوائي ڇڏيو. اهي ميراڻا خاصخيلي، جو ٻي يا ٽين حاضريءَ تي به ڪونه چيٽا، ته مير وڏي کي رهندو ڪٿر پڻجي ويو. رياست جو ناظم پوليس شيخ حفيظ الله جو هو ته ڪائونسل جو سنئون سڌو زير دست، هر نوڪري ٻڪي ڪرڻ لاءِ ٻئي ڪلها وهندو هو. دستوري سلام تي جو مير وٽ ويو، ته مير قاضي صاحب تي چوهه چنڊيا ۽ هن معرفت قاضي صاحب کي چورائي موڪلائين، ته جي پنهنجي نوڪريءَ جو خبر گهري، ته ڪئمپ شاهيءَ جي نوڪرن کي بنا دير آزاد ڪري ڇڏي. شيخ حفيظ الله هڪ ڪشميري پٺاڻ، ٻيو پوليس فوج جو ماڻهو، سو عقل جو ڀورو سارو هو ۽ هن به اڳ-پٺ سوچڻ بنا، وڃي قاضي صاحب کي سمورو نياپو ڏنو. قاضي صاحب لاءِ ته اها نوڪري نوڪري هئي، سو هن جا ته ان زيرن زهرن وارن نياهن تي ڪپڙا به سڙي ويا. هن ان مهل ته اڪيلائي ڏسي اهو زهر جو ڍڪ پري ڪڍي ماڻ ڪئي، پر شام جو سکر جي سول مارجن ڊاڪٽر ٻيئي گراف کي شاهه طور ساڻ ڪئي، وري ناظم جي بنگلي تي پهتو. ناظم قاضي صاحب کي پنهنجي در آيل ڏسي، سمجهيو ته هو پنهنجي نوڪري وڃڻ جي پڙ کان سندس معرفت ڳالهه ٺاهڻ آيو آهي. چانهه ٻي هيڏانهن هوڏانهن جون ڳالهيون ڪري، اوچتو قاضي صاحب ساڳي ڳالهه کي ڪنيو: ”شيخ صاحب اڳهون اوهان ٻڌايو ته سرڪار مون تي ڏاڍي ناراض آهي.“

”ها، قاضي صاحب سرڪار ڏاڍي ناراض ڏسڻ، اوهان به بادشاهه ماڻهو آهيو، نه ته اسان ڪامورن جو ڇا!“

”ڇا ٻئي فرمايائون؟“

شيخ حفيظ الله ڏک نه سنڀالي، منڍ کان وٺي اها ڪهاڻي شروع ڪئي ۽ مير وڏي جا اهي ٽيڪا مينا لفظ الف کان وٺي ي تائين هوبهو ورجايا.

قاضي صاحب سموري ڳالهه ٻڌي، ڊاڪٽر کي به شاهد ڪري ڇڏيو: ”ٻڌو نه ڊاڪٽر صاحب!“

”ها، جج صاحب ٻڌم، ڪهڻي ٿي آهي.“

خبر تڏهن ٻئي، جو خيرپور ايگزيڪيوٽو ڪائونسل جو هنگامي اجلاس ڪونجي ويو. قاضي صاحب سومر ميمبر ڪائونسل جي اڳيان اها ڳالهه پهرائڻي پيش ڪئي ۽ شاعديءَ ۾ سرڪر جي مول سرجن ڊاڪٽر پيٽي گراف جو بيان ڏياريائين. ڪائونسل بنا دير پنهنجو گهوڙي سوار قاصد ڪوٽ ڏجي ۽ موڪليو. مير سائينءَ کان لکت ۾ پڇيو ويو، ته ڇا هنن ناظم پوليس خيرپور کي اهڙو نياپو ڏنو هو. مير ان لپٽر کي چڱي به ڪونه ڪيو. ڪائونسل وري ٻيو قاصد موڪليو، پر ان سان به ساڳي ڪار ٿي. نه اقرار ٿيو نه انڪار ٿيو. ان کان پوءِ ڪائونسل شرايعت جو ٽيون ٽپالي موڪليو ۽ ڪول ۾ ٻڌاءُ ڪيو ويو، ته جي هن ڀيري به ها يا نهنن جي ڪا ورندي ڪانه آئي، ته ڪائونسل پنهنجو فيصلو ڏيئي ڇڏيندي. مير علي نواز خان به مٿي کان پهرن تائين سمورو عقل جو ٺهيل هو ۽ هن به عقل دي ڊوڙ هڻي ڪائونسل جي چال سهي ڪري ورتي. اهو نياپو جي ثابت ٻئي ٿيو، ته پوءِ ڪائونسل انصاف ۾ هٿ چراند جي ڏوهه ۾ کيس تخت تان لاهي، ولي عهد کي تخت تي ويهاري ڏني. ان ڪري هنن سياڻي راند بگر جيان، پنهنجي هڪ ڳوٺ سوسهائي، ٻي سموري بهاري ڪانه ڏني. هنن چورائي موڪليو، ته شيخ حفيظ الله اهو نياپو دلئون گهڙيو آهي، سندن ملاڪن کي به نه جتن نه ڪن. ان جواب ملڻ کان پوءِ ڪائونسل کي مير وڏي خلاف ڪو وجهه ڪونه مليو، باقي شيخ حفيظ الله کي سو بادشاهه تي الزام موهڻ ۽ ڪورٽ سڳوريءَ کي هيسائڻ جي ڏوهه ۾ ٻاپ ۾، ڏيهه نيڪالي ڏيئي ڇڏيائون. هٿ جي وڏيءَ جو نه دوا نه دارون، سو ڪو ٽاڪوئي ڪونه لڳو ۽ شيخ صاحب جا ٽپڙ ٽيشن ٿي ويا. قاضي صاحب اها مرسي ته ڪئي، پر سندس روح سو رياستي نوڪريءَ مان ڪٽو ٿي ويو. هن پوءِ ستت ئي رضا خوشيءَ سان راند رتل، ميلو متل ڇڏي، هن جوءَ کي بڻائي وڃي سنڌ وسائي، پر مڇڻ مراد آهي، ته کات ٻات جو هيءُ مڙس پنهنجي ڳالهه ته واهه جي ٻيھاري ويو، پر ٻيون لاءِ به مثال ڇڏي ويو. وري ڪنهن ڪورٽ يا ڪانسوري، ڪئمپ شاهيءَ ته ڇا، پر مير وڏي جي به اها ڪاڻ ڪانه ڪيڍي. مير علي نواز خان ته وري به پنهنجي حال حياتيءَ تائين، سڪڙي هنيانءَ تي به پنهنجو ڏک سو ڪونه ڇڏيو، پر ٻين جون پنج پريون ته پاڙون پٽيل هيون ۽ تاس جي بادشاهن جيان رڳو ڏسڻ جا ڏيل هيا. ڪنهن کي ڏٺائون، نه ڏکيائون.

(لکت هٿ ڪتاب ’هو جي وٺ وندر جا‘ مان ڪوريل هڪ مضمون)

1- اڳوڻي زماني ۾ رياست جي سموري زمين بڻهي ۾ هوندي هئي ۽ کاتيوار کي فصل جي جنس وار بڻهي ڏيئي هوندي هئي. سرڪاري حصو هو چوٿون، پر ڪن حالتن ۾ پنجنون. ڪن فصلن جهڙوڪ ڪمند يا ڦٽين جي سويل مقرر هئي.

2- ٿڌي خيبر ان ٺاهه کي چوندا آهن، جنهن ۾ ڪنهن ڌرتي ڪا چٽي نه هئي. خرچ ڌرين جو ڌرين تي.

3- چوٿائي مال جي چوري ڇڪار تي قرآن شريف ٽيڪن تي گهمائڻ وارو رواج خيبرپور رياست ۾ ان ڪري پيو، جو ڀاڳيا ائين ڪرڻ سان پنهنجو مال سموري جو سمورو گهر موٽائي پئي سگهيا ۽ چور به ساڳو يا ويڳو مال ڏئي، سرڪاري ڏنڊ چٽين ڪسان بچي پئي سگهيو. لئنگلي پنهنجي ڪتاب A NARRATIVE OF A VISIT AT THE COURT OF MIR ALI MURAD ۾ لکيو آهي ته :-

(الف) چوٿائي مال جي چوريءَ ۾ چور کان چوٿون مال پرايو ويندو هو، جن مان ٽي پتيون سرڪار جي هلي هونديون هيون.

(ب) ڀاڳي کي به پنهنجي چوري ٿيل مال يا ماليءَ جي موٽائڻ عيوض، سرڪار کي ان جو چوٿون حصو ڏيڻ لازمي هو.

(پ) جاگيردار هاسيڪار پنهنجي ديهن ۾ چور ڌاريندا هئا، جيئن هو مال چورائي اچن ته ڀاڳين کي واپس ڏئي، ڪائون قانون مطابق چوٿائي يا چونگو اڳاڙي سگهجي. اهو سندن آهت جو سبب هو.

4- لئنگلي به ان ڳالهه جي تصديق ڪري ٿو. جي ڦٽن ڌاڙي يا خون جي دانهن هروقت ڪاردار کي ڏني وڃي، ته جوابدارن جو لڪڻ مشڪل آهي. ڪاردار پهرائڻ ڪان به ڪشائي اچي ڳوٺ ۾ وجهندو، ته پوءِ چڱي مڙس جي ڌاڙهيءَ ۾ هٿ هوندو هو، جيستائين هو آهي پير ٻاهر ڪڍي نه ڏئي.

5- مير علي مراد جي زماني ۾ ڪاردار ڀلون اڳاڙڻ سان گڏوگڏ چيڙيون نيريون ڪندا هئا.

6- ڦٽن يا ڌاڙي کي بيان بازيءَ سان زوري چوريءَ وارو هڪو ڏوهه ڪرڻ اڄ سوڌو صوبيدارن جو وڏو مشغلو رهيو آهي، جو ائين ڪرڻ سان ستن ٻار هلاڪو ٿئي ٿو.

7- ريزي هروي: ريزيڊنٽ مئجسٽريٽ ۽ هروي ڪائونسل لاءِ چوٽا لفظ جي بهرائي لوڪ ۾ اڄ تائين مروج آهن.

8- لئنگلي به پنهنجي ڪتاب ۾ لکي ٿو ته جي چور ڏنڊ-چٽيون نه ڏيندو هو، ته پوءِ بيل لڳندا هيس، جيڪي ڪو اثر رسوخ وارو ماڻهو سندس بچ بچاءُ نه ڪري.

- 9- لونگ فقير ۽ مير علي مراد بابت ساڳيو واقعو محترم پير علي محمد راشدي به پنهنجي ڪتاب "اهي ڏينهن، اهي شينهن" ۾ بيان ڪيو آهي. لڙلنگ فقير جي درگاه خيرپور شادي شهيد روڊ تي واقع آهي. ان بزرگ جو سلسلو حضرت شاه پٿاڻي جي درگاه سان آهي ۽ سندن مريد مٿي سان پٿاڻي ۽ وارو ويس ٻڌن.
- 10- لنگلي پنهنجي ڪتاب ۾ لکي ٿو: افسوس آهي جو رياست خيرپور جي درٻار ۾ هينئر ڪو ريزيڊنٽ ڪونهي. اسان جو اڳيون ريزيڊنٽ هڪ مسلمان سينڌي ۽ سندس پٽ طرفان بدنام ڪيو ويو. ان زائفان ميو وڏي ڪي اهي لغو ڏنا، جو مير ڪائنن ڊچي ويو. برٽش گورنمينٽ پنهنجو ريزيڊنٽ گهرائي ورتو.
- 11- "الله لنگهان- بادشاهي برقرار" ميراثو سلام هو ۽ سلام ڪرڻ وارا ميرن ڪي ڏسڻ سان، ٻئي هٿ لوڏي اهو سلام ڪندا هئا.
- 12- ڪوڙي جو وار: ايڏو ويجهو، جيئن ڪو ڪوڙي جو وار. مطلب ته ويجهو عزيز.
- 13- ڪٿر: بدگمان.
- 14- ٻئي ڪلهو وهڻ: ٻنهي ٻيڙين تي پير رکڻ. ساڌن سان به سٺو، ٻنن سان به ٻورو. چاهوس- هتان جي خبر هٿي پهچائڻ وارو.
- 15- جن نه ڪن: نه سڌ نه خبر. نه ٻان وٽ، نه ڪنن ۾ ٻڌل.
- 16- ڏکو سکو: همت.
- 17- پنج پريون: پڪن جا اهي پٿر، جن سان هو اڏامي سگهندو آهي.

هڪ لوڪ بيت

آهون جي آسري، جهنگ نه چنائون،
سائو گاهه ملير جو، بيني ڏنائون.
(ڏاڏي کان ٻڌل — امداد حسيني)

ماهتاب محبوب

سنڌي ٻوليءَ جو بي تاج بادشاهه

*****

(اسين هان پکي پرديسيءَ)

لسم ڪنهن به ليک مان ايستائين مطمئن نه ٿيندو، جيستائين کيس ان جي پرفيڪٽ هئڻ جي خاطري نه هجي. هن جي شخصيت تي مضمون ڇپجڻ ۾ الهيءَ ڪري ئي دير ٿي. ستين مئي تي حيدرآباد اچي، هن اهو مضمون پڙهيو ۽ ان جي ڇپجڻ جو انتظار رهيس. هن کي الطاف نمبر پڙهڻ جو به ڪهڙو انتظار هو؛ جيڪو خيرپور ۾ سندس ٽيبل تي ڪليو پيو ڏٺو. الاڻي هن پڙهيو يا نه...! هن کي ادبي فنڪشن جو به انتظار هو، جيڪو اسان سندس ئي خوشيءَ خاطر جئون ۾ پنهنجي گهر ڪرڻ وارا هياسين. جنهن لاءِ صبح جو ننڊ مان اٿڻ شرط، هن ٺالن جي لست به لکرائي هئي. ڪم ڪاريون ٿي پيس، تنهنڪري جولاءِ جي ٻه ڏينهن هفتي ۾ واندو ٿي اچڻ جو الحاح ڪيو هئائين؛ پر ٻيو هفتو پورو ٿيڻ تي آيو، جو هو ظلم جو نشان بنجي، هميشه لاءِ اسان کان وڇڙجي ويو... ڦرجي ويو... علم ادب جو عظيم مينار ڪري پيو. هان اسين ڪوبه ادبي فنڪشن نه ڪنداسين. هن جي پياري پيڻ عظيم فاطمه، جيڪا هن کي منهنجي مھاندي لڳندي هئي، مون کي دل ڌاريندڙ دانهن سان چيو: ”ماهتاب! مان پنهنجي ڪچهريءَ جي سوراڌا کي توهان ڏي ڳولڻ ايندم... هو توهان ڏي ضرور ايندو... تون فنڪشن ڪجانءِ... هو فنڪشن ۾ ضرور ايندو!“ عظيم فاطمه جا لفظ دل کي ڏيڏ ڏين ٿا، ته هو ضرور ايندو. زبان جو پڪو، قول جو سچو لسم ضرور ايندو. اسان هن جو آخرت تائين انتظار ڪنداسين...

اڄ به فون جي گھنٽي ٻڌڻ سان لڳي ٿو، لسم جي ڪال هوندي؛ در تي ٽپائي اچي ٿو، ته به دل کي اڃائي آس هجي ٿي، ته لسم جو آخري اسڪيل خط مٿان اسان کي دير سان ملندو هجي!

هن کي اهي رنگين تصويرون ڏسڻ جو به انتظار هو، جيڪي تيرهين مئي تي اسان سان گڏجي ڪيرايون هئائين...

کيس مون جيان مرتضيٰ ڏاڏاهيءَ جي ڪلاسن ٻڌڻ جي به سڪ هئي، جن جا مون لوان ڪيسٽ تيار ڪري رکيا. حيدرآباد اچي منهنجي ڪتاب لاءِ پيش لفظ لکي ڏيڻ جي به اون هيس، جنهن لاءِ چيائين ٿي: ”ٻيو ڪير نه لکندو، انهيءَ تي منهنجو حق آهي.“

هن کي اسان کان تفصيلي ڳالهائين به ٻڌايون هيون، جن کي تن - ڇهن منهن جي ڪال ۾ ٻڌائڻ ڏاڍو مشڪل هو.

هيٺ ڏنل مضمون، ادبي شخصيتن تي لکيل سلسليوار مضمونن جي آخري ڪڙي آهي، باقي شخصيتن تي لکڻ هاڻ منهنجي وس ۾ ناهي، ڇو ته ذهن مان لکڻ جي سوچ - لوچ، آئنگ ۽ سگهه موڪلائي وئي، صدمن ذهن کي ڏنبي ڏنگي کنڊر بنائي ڇڏيو آهي... يادگيرين جو کنڊر... ماتر ڪده... آثار قديمه... رڪ ئي رڪ... مان رڪ مان چٽنگ ڪٿان ڳوليان...؟ مون کي يادن جي کنڊر ۾ ڪاٺي چٽنگ نظر اچي... ها، پر انهيءَ اونڌائي رڪ ۾ به چار عڪس چٽا پيا نظر اچن..... اسان جي گهر سونهري ريشمي سوڙ ۾ جيئرو جاڳندو مٺڙي گهري لنڊ سمهيل نسيم. چوڏيهن جولاءِ جي اها رات، جنهن ۾ پنهنجي ڳوٺ جي ٿڌڙين هيرن ۾... دشمن جي گهيري ۾... ڪٽ تي مٿل رتور ٿيل معصوم صورت، دادلو، ٻوڏلو نسيم... اها شام... جنهن ۾ ڪفن مٿان ڪارو غلاف اوڍي آهي لنڊ سمهيل نسيم... سرجاهيل گل... ڪومائيل چٽپ... زرد چهرو... ڪعبه جي غلاف جي ٽڪرن سان بند ٿيل سنگ آسود جهڙيون اکيون... روسي شهزادو... روم شهر جا پبل ٻاوا ڪرندا ڏٺم... سمورو خبرپور روم جيان سڙندو نظر آيم...

۽ يادن جي رڪ ۾ ڏسان پئي نسيم جي آخري آراڻيڪاهه جو عڪس... جنهن تي ساندھ ڏھ ڪلاڪ آسمان لڙڪ هاريندو رهيو... جنهن کي مان چئن فوٽن جي ٻاٿي ۾ مان هلي الوداع ڪيو... اها هٽي هن جي گذريل پهرين اڪيلي... پوئائتي... وڃڻ جي ڪوڪاٽن... ڪڪرن جي گجگوڙڻ واري رات هئي...

خبرپور جي سؤ سالن جي تاريخ ۾ آسمان ائين ۽ ايترو ڪڏهن به نه رلو... مان نسيم جي آلي آلي تربت کي ايستائين ڏٺو، جيستائين اکين کان اوجھل نه ٿي... اڃان ته صبح جا مٽ ٿيا هئا، مان سويرئي وڃي پهتي هيس. نسيم ته نوين ڏهين آندو آهي. ائين ٿي لڳو ته هو ضرور آندو... زندگيءَ سان خبرپور نسيم ڪٿي ماڻ ڪري ويهي سگهندو...! هو سڀني سٺن کي ٿرڻو مڃائي تربتن مان جاڳائيندو ۽ حسب معمول چانهه لاءِ سڌ ڪندو. پر ۾ رکيل ٽيپ آن ڪندو: ”چٽڪي چٽڪي رات دن آنسون بهانا ياد هئي، اٺ ڀيرا وڃائيندو. نال سلوڪ ڏے بول وے ماهي،

اسين هان پکي پرديسي' ڏه پيرا ٻڌندو، تنهن بعد اخبار گهرندو ۽ جڏهن اخبار ۾ پڙهندو 'برڪ ڪهاڻيڪار نسيم کرل جو قتل' ته بي اختيار ٿي پوندو: "ابول ٿهر ٿي ويو!"

-م. م-

سنڌي ڪهاڻيءَ جو امام، سنڌي ٻوليءَ جو بي تاج بادشاهه نسيم احمد کرل، قدڪاٽ ۾ روم شهر جو پيل ٻائو، شڪل صورت ۾ ذري گهٽ آهائي اڻٿوئي سيزر واري وڏي شلوار ۽ چولي ۾ ملا ڪڙي جو مور لڳندو، جي پتلون بشرت پائيندو، ته ڪو ڪڪا وڪيل لڳندو. پنهنجي شرميلو اصل ڏيڻ جهڙو ٻُٽ. اٺواقف سان ملندي پنهنجي ويندو، پر هڪ ڀيرو فري ٿيو ته کيس پنهنجي ڇڏيندو. ڊيگهه ۽ ويڪر جريبن ۾، ته به مهالدين ۾ معصوميت جي مٿيا اٿس؛ جيڪا سادگي ۽ صاف دليءَ جو عڪس به هئي پسانيندي، ته شرارت جون شعاعون به هئي اڇليندي. خيرن سان اڌ ڊڙن ٻارن جو پيءُ ٿيو آهي؛ پر ٻالڪڻو ۽ شرارتون نه ويون اٿس. آهي ئي دريا شاهه جهڙيون سن مستيون، ڪا گهڙي ٻلڪ ماڻ ۾ رهيو ته ليڪ، نه ته ان وانگر ئي ڪنڌيءَ بيل ڪانهن، ٻُڙن، لٽي لائي، ۽ وڏن وڏن ٿڙن سان پيو ڪوٺسڻ جا وجهه ڳوليندو.

هڪ هنڌ ويٺو ته ويٺو ئي رهندو. پيو پاسا 'ٻڌلائيندو' سڻيندو، پڙهندو آهيو سڻيو پيو ٿيندو، جهڙو دادلو، بودلو. ان وقت جي ڪو ڪانس عمر ۾ ننڍو اديب اچي سهڙيو، ته اٿڻ جو سعيوئي نه ڪندو ۽ کيس به آڱريون هٿ جون اٿين ڏيندو، چڻ کيس ڪو املهه خزانو ڏيندو هجي. سندس عمر جو يار دوست ايندو، ته ڪوڏن جي سور جي مريض چيان مس مس اٿڻ جي ڪوشش ڪندو. هر جي ان وجهه ۾ ايندڙ اٿي کيس پاڪر پاتو، ته وڏن چيان ويٺي ويٺي ئي کيس ٻيٽا پاڪر پائي، اها نه اٿڻ واري ڪٽس سندس هيٺان تان لاهڻ جي ڪوشش ڪندو، مان ڊپل ٿي ڊپل لفظن ۾، سندس ان مزاج جي رڪاوٽيءَ جو احساس ڏياريو هوندو، ته هن چيو هوندو: "ماهتاب، مان ڀرت جهڙو ڳرو مڙس ڪيئن ٿو هر ڪنهن سان آئي آئي ملي سگهان. وري آهي ته منهنجي ننڍن ڀائرن جيترا آهن، انهن کي اها ڳالهه دل ۾ رکڻ جو ڪو ضرور ته ڪونهي." "پر اها ڳالهه ته هر ڪنهن دل ۾ رکي آهي؛ ياد ڪونه اٿو، هو سرفراز راجڙ جو نسيم کرل نمبر ۾ مضمون؟"

"ها ها ياد اٿم؛ پر ڏک، جي ڳالهه اها آهي، ته ان ئي سرفراز کي جي سندس ضلعي جي ڊپٽي ڪمشنر جو کيس ويٺي به هٿ جون به آڱريون نه ڏنيون هونديون، ته به وٽس ڏينهن ۾ ڏهه ڦيرا پائي هن خوشي ڪئي هوندي؛ پر طارق جي ان ڪڏڙي ۾، آئي هت نه ڏيڻ تي هن کي مٿيان لڳي هئي!"

"وري جي مليو نه؟"

"ها، ان کي مان سمهي هٿ ڏيندس."

هو مصلحتن مان ته ڄاڻي ٿي ڪونه. ڪنهنجي به ڪٿي ڳالهه ڪندو، ته بي خوف ۽ بي ڌڙڪ چئي ويندو، جنهن ۾ ڪنهن به قسم جو مبالغو، مصلحت يا بناوٽ نه هوندي. پهريون ڀيرو مون کي ڏٺو هئائين، ته ڏاڍي مسرت مان وڏي واڪ ٻڌي هٿ مٿي ڪري هوا ۾ لهرائيندي چيو هئائين: ”ماهتاب سنو! عباسي! ماهتاب محبوب!! هو هو هو هو...!“ ۽ ڪلندي سرمائيندي واپس صوفي تي ويهي رهيو. مان جيڪو سنهڙي سُر ۾ سلامڙو ڪيو مانس، اهو ته سندس ٿنڀر جهڙو ٺهڪن جي گولچ ۾ الائي ڪيڏي وڃائجي ويو! بهرحال مون کي سندس ڪيڪارڻ جو انوکو انداز پروا نه لڳو.

ڪافي دير تائين مون سان نه ڪچيو، پر محبوب ڏانهن منهن ڪندي ڳالهائيندو رهيو، چوڻ هن سان اڳ ئي سندس ملاقاتون ٿيل هيون. مان پور ٿي آڻڻ واري هئس، ته اوچتو مون ڏانهن منهن ڪندي چيائين: ”تمار سنو ٿيو، جو ننڍي عمر ۾ ئي شينهن ڪلهي چڙهي ويٺين.“ وڏين وڏين ڊڪرين جي چس ۾ چوڪريون گهڙو ڪري شاديءَ کان محروم رهجو وڃن.“ سندس خيالن مان پتو پيو، ته هو چوڪرين جي گهڙي تعليم حاصل ڪرڻ جي حق ۾ ناهي. صرف ميٽرڪ يا بي. اي ڪرڻ هنن لاءِ ڪافي آهي. تنهن بعد ڪين فوراً پيڪا ڇڏي ماهرو گهر ملهائڻ گهرجي.

اسين ٻه ڊرائينگ روم مان آڻي لان ۾ اچي ويٺاسين. سندس ڳالهائون اهڙيون ته وڻندڙ لڳيون، جو لنڊاڪڙو هوندي به وقت گذرڻ جو احساس ئي نه ٿيو. سنڌي ادبي اندسٽريءَ جي اديبن ۽ ادبائن متعلق تفصيلي گفتگو ٿي ڪيائين. ٻڌائڻ جو انداز به نرالو، آسمان ۾ لهاري، سُرڪي سُرڪي ائين ٻي ڳالهائين، جڻ جيڪو اسان کي ٻڌايائين هي، اهو کيس آسمان جي اسڪرين تي صاف نظر به آيو ۽ هاڻ رڳو ڪمپنٽري ٿي ڪيائين. اوچتو جو وڃ تي نظر پيس، ته ٽپوئي هڪڙو ڏٺائين: ”پائو، مان هاڻ وڃان ٿو!“ جيپ جون چاٻيون کڻي گيت ڏانهن ذري گهٽ ڊوڙندي محبوب کي چيائين.

نسيم احمد ڪرل سان اها ملاقات، شام کان رات جو يارهين ٻارهين تائين ٿي هئي، پر ٻه ٻئي ڏينهن نسيم هاڻ ٻڌايو، ته ان رات رستي تي سندس جيپ خراب ٿي پئي هئي ۽ کيس پنهنجن ان ڪوڙن سچن ڳالهين جا ڪيتا ڏيٺا پيا هئا. هو ٻيهره ٽي ڌاري وڃي سڪن پيوڙو ٿيو. نسيم ڪرل ڏاڍو نفاست پسند آهي. لاشڪ ته اهو سندس نالي جي نزاکت جو اثر هجي. لسٽن پڙهڻ کان وٺي کائڻ پيئڻ، سنائي صفائي ۽ ڪپڙي لٽي تائين، هو زندگيءَ جي هر شعبي ۾ نفاست پسند آهي. ناهي ته رڳو چڙو لڪڙ مهل. جڏهن حال مان بي حال هوندو، سگريٽ مان سگريٽ ڊڪائيندو، هڪ ڪوپ مٿان ٻيو ڪوپ چاڙهيندو، چوڌاري ٻيا پڪڙيل هوندا ۽ فرش تي سگريٽن جا ٽوٽا، تيليون ۽ رک ٽي رک هوندي. سگريٽن جا پرنڊڙ ٽوٽا سدائين چڪ پائي پيٽا ڪري آچلي، ٻه ڪٿي قالين سڙي يا فرش. چونڊو: ”پل ته اهو داغ هجي، منهنجي يادگيري ڏياريندو.“

ڪار ۾ ڪراچيءَ کان حيدرآباد ايندي، منهنجي ننڍي ڪڪي، جنهن کي هو زمرذري ڪري سڏي، هنج ۾ سنل هجيس. اتي خياليءَ ۾ سگريٽ جو ڦٽو وڃي پٽ تي ڪيريس، ته هوءَ روئڻ لڳي. نسيم کي به ڏاڍو افسوس ٿيو. ٻئي ڀيري جڏهن حيدرآباد آيو، ته ڪڪيءَ کي نشان ڏسي چيو هئائين: ”پل ته اها نشاني هجيس، وڏي ٿي ياد ڪندي.“ نسيم جا اهي يادگيرين قائم ڪرڻ جا انوکا مثال مون کي ماڻ ڪرايو ڇڏين. هن بيل باٿم پتلونن ۽ بشرتن جي دور ۾ به هو شلوار قميص سان ٺاٽو لپائيندو اچي ۽ اهڙو لباس مٿس اهڙو ٺهي بيهي، جن ٺهيو ئي هن لاءِ هجي. سفيد لباس ۾ ته هو هاڻيڪي جو سيمپل يا ڪا آسماني مخلوق لڳندو آهي. تنهن هوندي به هو ڪنهن کان ڪا سونگ يا بچان ڪانه ڪندو.

ڊي. بي. آر جي زماني ۾ اسان جو سائس ساٿ رهيو هو. هڪ ئي گهر ۾ گڏ آڻڻ ويهڻ، ڪاٺڻ پيئڻ، ڪل پوکڻ، دلچسپ گفتگو. اهي ڏينهن ڄڻ اپريل جي بادلن جيان آڏاندا ٿي ويا. نفاست سان گڏ ساڌڪي پڻ هن جي شخصيت جو اهم جزو رهي آهي. هو جو عمده ۽ نفيس ڪراڪرين جو ديوانو آهي، تنهن کي جيڪر ڪٽ جي ٿاڻهيءَ ۾ ماني ڪاٺڻ جو اتفاق ٿئي، ته مجال جو سنهن ۾ سؤنڊ پئيس. هو خوشيءَ سان ڪاٺيندو: هر شرط اهو ته سٺي پڪل هجي. بيسواڊي ٻوڙ پلائڻ کان، ساڍي سوڍي ٻاهر جي ماني کير سان ڪاٺڻ وڌيڪ وڻندس. مان ته وري ٻوڙ به پاڻ رڌيان. جڏهن ڪائس پچندي هئس: ”ادا، اڃا ڇا رڌيان؟“

”جيڪو جلدي ۽ آسانيءَ سان تيار ٿي وڃي.“

مان ٻيهر اصرار ڪري پچندي هئي مائس ته چوندو هو: ”جنهن ۾ اوهان کسي گهڻي تڪليف نه ٿئي.“

کيس منهنجي ڏوٽي سانجهڻ ۾ دلچسپي نه هئڻ جو احساس هو. سندس قد پٽ جهڙي ماڻهوءَ جي خوراڪ ڪنهن به طرح ڀولو برادران کان گهٽ نه هئڻ گهرجي؛ هر عجب جي ڳالهه آهي ته هو صبح جو نرين ۾ ڇڙا به ٿي چانهه جا ڪوپ پيئي. پنهنجن جو سا جلدي ۽ تڪي بسڪ لڳندس، ته به ماني عام نارمل ماڻهو. جيتري ڪاٺيندو، جنهن ۾ گوشت نهايت ضروري آئيم ليکبو. نرين ڪاٺڻ جو ڏاڍو چاهه اٿس. منهنجن ٻارن جي ۽ هُن جي نرين کان، مانيءَ مهل ڇڪري رهندي هئي. اُمر ٻيئي، جنهن کي هونءَ ته آسي، هر ڇيڙائڻ مهل ’چيٽ‘ ڪري ڪوئي، سا نسيم جي اک بچائي، اڳواٽ ئي جهٽ ڪري ڏس مان نري ڪڍي، پنهنجي ٻليٽ ۾ رکندي هئي. جڏهن نسيم ائين ڪندي ڏسي ورتس، تڏهن شوخيءَ سان چيو هئائينس:

”هو...و...ن! اڳواٽ ئي ڪٽي ڇڏيه، جيئن ڇاڇا نه ڪئي.“

جواب ۾ ڪڪيءَ جي چپن تي ڦيڪي مرڪ پکڙجي وئي هئي.

”ڪاءُ ڪاءُ... هر سڀاڻي منهنجو وارو اٿئي.“

ٻو. مان ڪوڙ ساريون نريون گهرائيندي هئس، جيئن منهنجي ٻارن سان گڏ اهو ”ٻار“ به سرچي پوي.

رات جي ماني عام طرح سان نه ڪاٺي؛ جي بڪ گهڻي لسڳيس ته لاچار هڪ ٻاجهر جي ماني، ته ٿڌي ڪير جو ملائيءَ وارو ڪلاس. اسان کي چوندو هو: ”مان هڪ ويٺو ماني ٿو ڪاوان، ڏاڍو مستو مهمان آهيان، تڏهن ماڪي خوشيءَ سان رهايو اٿو.“

لسيم لاءِ چانهه ڏاڍي نفاست سان ٺاهي پوندي هئي. منهنجو خيال هو، ته هڪي مڪس چانهه ٺاهي ڏس؛ پر هن جي فرمائش، ته الڳ ڪٽي الڳ ڪير، سو به گرم گرم! چانهه وري ڪڙڪ ڪڙڪا ڪوپ ڪٽيون ته ماڳهين تهڪندڙ پاڻيءَ ۾ ڌوئل ۽ وري صاف ٿيل. مان بنيادي طرح مست ماڻهو مون کان اڀي ٿرلين ٿي. ڪوزين جا ڪنراڳ ڪٽان ٿي ٻُڙڳا! نسيم چانهه پنج-ڇهه ڀيرا پيڻ جو هيراڪ. هڪ ئي وقت ۾ ٻه ٽي ٽي ڪوپ! مان پاڻ ته نه پيئندي آهيان؛ پر هن لاءِ سٺي چانهه ٺاهڻ جي گهڻي ڪوشش ڪندي هئس، ته به اهڙي نه ٺهندي هئي، جيڪا کيس گهربل هئي. منهنجي ڪڪي چانهه ٺاهي ڏيندي هئس، پوءِ به مطمئن نه ٿيو. مون کي زباني چانهه ٺاهڻ جون هر هر ترڪيون ٻڌايائين. آخر هڪ ڀيرو ڪڪ ٿي، پاڻ ئي چانهه تي چانهه تيار ڪيائين ۽ ٿري ۾ سڃائي ٿيل تي رکندي چيائين: ”هيئن ٺهندي آهي چانهه، ٻي نه ڏس.“

”مان نه پيئندي آهيان.“

”جيترو سٺي چانهه نه پيئندين، تيترو سٺي ڪهاڻيڪار نه ٿي سگهندين.“

”هون! ڇڻ مان آهيان ڪونه!“

”مون جهڙي ڪهاڻيڪار تڏهن ٿيندين، جڏهن چانهيون پيئندين.“

”ٻه ٽي ڪهاڻيون ڇا لکيون، بس سمجهو ٿا اوهان جهڙو ڪير ڪهاڻيڪار آهي ٿي ڪونه!“

جواب ۾ شرارتي مٿرڪ منهن تي پڪڙجي ويس ۽ زوريءَ چانهه ڪپ ۾ وجهي

مون ڏانهن وڌايائين:

”اڏي، ٻي ته ڏس.“

”مون کي وٺي ٿي ڪونه.“

”هيءَ چانهه ته ٻي ڏس.“

”هروڀرو!“

”اچي ٻي“ ڪوپ اڳتي وڌايائين. مون سندس هٿ نه موٽايو ۽ لاچار کانئس چانهه ورتي.

اهڙي ڪڙڪ جهڙي زهر، ڪير جو ٻنهي اڏ ڦٽو! هڪ ڏک زهر مار ڪيم ته روح ئي ڦري ويو.

”الائي اهڙي چانهه توهان ڪيئن ٿا پيو. مان ته اهو زهر ٻي جيڪر مري وڃان!“

ڪوپ واپس رکندي چيم.

”چانهه پيڻ جو ذوق پيدا ڪر، پوءِ ڏسجان ته ڪهڙو اهڙو ٿي لکين.“

”ڇڻ مان خراب لکندي رهي آهيان.“

”ٻُٽَ ٻُٽَ ٻُٽَ“ هن اکيون بند ڪري مخصوص انداز ۾ سمجھائيندي چيو: پر مان ڪجهه ٻڌڻ کان اڳ ”سوجهرو“ ۾ ڇپيل پنهنجي ڪهاڻي ”ڏيڳو پير پيران“ ۽ ”بک جا چڪ“ جو حوالو ڏيندي چيم:

”انهن تي جيترا خط آيا، اوترا ڪڏهن اوهان جن استورين تي آيا؟“
”مڙئي لپائي ڏسي، تنهنجي مٿي تي هٿ رکيائون۔ وري دادو ۽ عمرڪوٽ وارن جا خط انهن عام پڙهندڙن کي ڪهڙي ڪهاڻيءَ جي خبر.“
”نڏهن مون کي امريڪا يا انگلنڊ مان خط اچڻ؟ توهان کي خبر آهي، ته مان انهن عام پڙهندڙن لاءِ ئي خاص طرح سان لکندي آهيان.“
”مان جي شاگردي قبول ڪر، منائي ڪاراءِ، پوءِ ڏس مان توکي ڪامياب ڪهاڻين لکڻ جا ڪهڙا ٿو گر ٻڌايان.“
”اهڙي ڪاٺي ضرورت ناهي، اوهان جي شاگرد ٿي پنهنجي ڪٿي ڪهاڻي ڪٿي ڪريان.“

”کير پٽي“ چالھ ٿي هريل محبوب، نسيم جو ٺاهيل ”ڪاڙهو“ پيئندي، ڪنهن مهل هلڪي ميٽي سُرڪ به ٻي سرڪيو، ته صورتحال کي لازڪ موڙ تي محسوس ڪندي، مون کي اکين تي اکين ۾ تنبيهه به ٻئي ڪيائين: ڇڻ چوندو هجي: ”گهر آئي مهمان سان ائين نه ڳالهائبو آهي“ پر مهمان جو سڏا لائي ويهي، ته پوءِ اڳيان مان به مان هئس.
ان بعد نسيم مون کي ڪن ڪوڪ رائٽرن جا ڪي ڪتاب پڙهڻ جي صلاح ڏني۔ جنهن کي مون رد ڪندي ورائيو:

”مون کي ڪهڙي ٻئي آهي، جو اهي پڙهي پنهنجو نور بچويان. اهو شوق اوهان کي ئي ٿي ٿيڻو هجي.“

هو لڳاتار شرارت مان سُرڪي رهيو هو. لاشڪ ته مون کي پنهنجي ڳالھ مچرائڻ لاءِ پئي وڌا وس ڪيائين: پر کيس ڪهڙي خبر، ته منهنجو ستارو به جهڙس ئي ڪينسر هو، جي پهرين نمبر جا ضدي ۽ هنيلا ٿيندا آهن. مون کي به پوءِ ڀوڪڻ سڄيڻو ۽ کيس ڇيڙائيندي چيم: ”تاج بلوچ چوي ٿو، ته نسيم ٻي ڪلاس جو ڪهاڻيڪار آهي.“

”هڪل سچ چيو اٿين. سنڌ ۾ ڪو اي ڪلاس رائٽر ٿي ڪولهي. مان برابر ٻي ڪلاس جو ليکڪ آهيان: پر ويچارو تاج پاڻ ته زيڊ ڪلاس جو شاعر آهي.“

وري به پنهنجو درجو مٿي رکڻ کان لسيم ”اي“ ڪلاس جي رينڪ ٿي مڃائي ڇڏي: پر اندر جي اوڀر کان اهو ”زيڊ ڪلاس“ وارو تير سو هڻي ڪڍيائين.

باقي ”زيڊ ڪلاس“ جو جواب نه هو. مان کيلي پيس. ٿوري دير لاءِ ئي سهي، نسيم کي طبخ ڏياري مان خوش ٿيس.

تنهن ڏينهن هن ڪهاڻيءَ جي ٺيڪنڪ تي تمام سٺو ڳالهائين. ان ۾ ڪو شڪ ڪمان ڪونهي، ته نسيم کي ڪهاڻي لکڻ جو ڏانهن آهي. سندس ڪهاڻي شروعات ۾ ئي پڙهندڙن کي پاڻ سان گڏ وٺي هلندي آهي ۽ پڙهندڙ توڙ تائين ڪهاڻيءَ جي جادوءَ ۾ گم هوندو آهي. سندس ڪهاڻين ۾ تـڙيل تڪيل جملن، چيڊا چيڊا لفظ ۽ محاورا هوندا آهن. سندس لکڻيءَ ۾ وچ درياھ شاهه جي سير جهڙي رواني هوندي آهي. تڏهن ئي ته هو ٻئي ڪنهن به همعصر ڪهاڻيڪار کي ڪو نه مڃيندو آهي. -- جا ڳالهه غلط آهي، پر اهو ضرور مڃڻو پوندو، ته هو سنڌي ٻوليءَ جو بي تاج بادشاهه آهي، جنهن وٽ نج سنڌي لفظن، محاورن جو وڏو ذخيره آهي ۽ لکڻ وقت اهي لفظ جملن، محاورن سندس ٻڌا هليا آهن، پر هو پنهنجي مرضي موجب ٻيو چونڊ ڪندو آهي.

پنهنجو پاڻ کي ڳورو ظاهر ڪرڻ لاءِ کي ڪهاڻيڪار ڪهڻو ڪري اهو رعب رکندا آهن، ته ڇهين کان پوءِ هو پنهنجون ڪهاڻيون پڙهن ٿي ڪونه. مون کي پڪ آهي ته اهي پنهنجي لکيل ڪهاڻي وڌيڪ نه به ٿي پيرا ضرور پڙهندا هوندا. اها قدرتي ڳالهه آهي، جنهن ۾ جيتوڻيڪ ڪا بردباري ناهي، پر هروڀرو جي بردباري به ته سائھوءَ کي ٽڪائي ٿي ڇڏي. نسيم ڪرل واحد ڪهاڻيڪار آهي، جيڪو ان معاملي ۾ سڀن کان گوءَ ڪئي ويو، سندس پنهنجي شيءِ ڪٿي چٻي، ته پوءِ اها ڪي ڏينهن ڏهاڙا صبح شام سندس دؤر ۾ رهندي. ”نئين نياڻي“ ۾ سندس ڪو مضمون ڇپيو، ته کيس ٻار ٻار ساڳيو رسالو پڙهندي ڏسي پڇيم: ”ادا، رسالي ۾ اهڙي ڪهڙي ڳالهه آهي، جو ٻل به پري نٿا ڪريوس؟“

”هو هو هو!“ مخصوص لهجي ۾ ڪلندي ۽ ڪجهه ڪجهه شرمائيندي ورائيائين: ”بس ڇا ڪيون، جيئن جيئن ٿو ڪو مضمون جي ساراهه ۾ فون ڪري، تيئن تيئن ٿو وري پڙهان.“ هن ڏاڍي سادگيءَ سان حقيقت مڃي.

اٿندي ويهندي، ڪهندي ٿرندي، رسالو اصل گڏ هجيس. ڪجهه دير لاءِ مان رسالو کڻي وٺي مائٽس، ته ڏٺم ته جهڙو ماندو، پر گهري نه سگهيو. آخر پاڻ ئي پڇيومانس: ”ادا، پور ٻيا ٿيو، نئون نياپو ڪئي اچان؟“

”هتي... ي...!!“ اڪيون بند ڪري، مَرڪي ڏنائين، ڇن منهنجي طنز سمجهي ويو، ته به هڪو منهن ڪندي چيائين: ”اُئي ڏينم ته ڏسان.“ وري ڏس ڪٿي ته اهو پاڻ ۽ سندس مضمون. پڙهي پڙهي ٿڪ کان اکين تي جي لنڊ جا گهٽ چڙهي ويس ۽ سمهي پوندو، ته جيئن ئي ڪنهن ڪٽڪي تي اک ڪلندي هئس، ته پهريائين نظر مضمون تي وجهندو. شال نه رسالو اکين کان اوجھل ٿيس.

رام والنگر بنواس جا ٿي. چار مهينا ڪاٽي، هو جڏهن خيرپور ويو، ته مان ۽ محبوب هن کان سواءِ ويڳاڻا ٿي وياسين. سمورو گهر ڪاٺن پي آيو. زمر کي به ڇن ڏهه پنهنجي وٺي، ۽ چيڙاڪ ٿي پئي. مان کيس خيرپور فون ڪيو. سندس گهر واريءَ کان پڇيم، ته هن ٻڌايو:

”ابو اهي ته سڄو ڏينهن ٻيو ڪولا جي گراهه جا پڙهي.“
”ڏاڍي پور ٿيندي هوندين؟“

”ٻيو ڇا تنهن ڏينهن ڇيوماناس ته پڙهڻ جي هر هر تڪليف ڇو ٿو ڪرين؟ مان کي
ڏي ته تعويذ وانگر گهوڻي ڏيان ته سڄو ٻي وڃ.“
مون کي ان ڳالهه تي ڏاڍي ڪل آئي. واقعي اها گهر وارن مان سندس ڏاڍي زيادتي هئي.
ايترن ڏينهن جو وڇوڙو، مٿان وري مضمون جو لڳاتار دؤر.
اسيس، خيرپور تي ڏاڍي محنت سان، دلڪش انداز ۾ تاريخي ۽ معلوماتي مضمون لکيا
آهن، جن کي تمام جلد ڪتابي صورت ۾ پڌرو ڪري پيش ڪرڻ جو ارادو اٿس. مون کي
ڇيائين: ”اهي تنهنجي گهر ۾ ڏاڍي آرام سان ويهي لکيا اٿن، تنهنڪري توکي آريندم.“
”سچ!“ مان خوش ٿيندي پڇيوماناس.

”سچ ٿو چوان.“

”اڳتي هلي مٿان ڪنهن ڪوڳ شخصيت جي نالي تي نه ڪرين.“
”الهه! تي هو سرڪيو.“

”هي ڏس ٽيڪڻ تي هٿ!“ مون کي يقين ڏيارڻ کان پنهنجي مٿي تي هٿ رکيائين.
مٿي تي هٿ رکڻ ۽ رکائڻ جي ڏاڍي عادت اٿس. تنهن ڏينهن پوڳن ۾ کيس ڪنهن
ڳالهه تي ٻڌايو هو، ته مٿو اڳتي وڌائيندي چيائين: ”ٽيڪڻ تي هٿ رک.“
”مان جي ڪوڙو هٿ رکان نه؟“

”نه رکندين.“

”ايڏو اعتبار آهي اوهان کي؟“

”ها، آهي.“

۽ جڏهن مان ٽڪڻ تي هٿ نه رکيو، ته کيس يقين ٿي ويو، ته اڳيون مون کيس
ٻڌايو ٿي. هو پاڻ سادو ۽ سڄو آهي، تنهنڪري ٻئي کي به اهڙوئي سمجهندو آهي. مون لاشڪ
ته کيس الهه تي ٽوڪيو هوندو، ته هو هر ڪنهن کان پنهنجي سر جو قسم نه کڻائيندو ڪري،
ڇو ته ڪنهن جي نيت جي ڪهڙي خبر.

ڊرائينگ روم ۾ اسيم ڪرل، الطاف عباسي، محبوب ۽ مان ويٺا هئاسين. اسان جي قازي
چوري ٿي هئي، ان جوئي ذڪر ٻئي ٿيو. جڏهن خبر پيس ته چور ٻين سامانن سان گڏ،
منهنجي لڪڻ جي پارڪر ٻين به هار ڪري ويا آهن، تڏهن نسيم هڪدم کوسي ۾ هٿ وجهي
پنهنجي شيفر ٻين ڪڍي مون ڏانهن وڌائي.

”نه نه ادا، مهرباني.“ مون چيو ”مان ٻي وٺي ڇڏيندس.“

”رڪ رڪ،“ هن اڪيون بند ڪري هاڪار ۾ ڪٽو لوڏيندي ٻين اڃا به مون ڏانهن
وڌائي ۽ چيائين:

”جي سنڌي قوم قدر واري آهي، ته اڳتي هلي اها مون واري ٻين وڏي اهميت رکندي
ماڻهو ورور ڪري ٻيا ڏسندو. سنڌ جا ادبي ادارا ان پسمن ڪري ڊونيت ڪرڻ لاءِ وفد
موڪليندو، هزارن رپين ۾ اها ٻين وٽن لاءِ تيار ٿيندي.“

مون کي ٻين قبول ڪرڻ کان سواءِ ڪو چارو ڪونه هو. مون ٻين رکي قابو ڪئي.
پهرين ملاقات ۾ هو ڪنهن سان ملندو، ته رڳو ملندو. ڳالهائڻ ٻولھائڻ ۾ اهو ماڻهو
کيس ڀيٽ ٻيو، ته سائس ڏاڍي گرمجوشيءَ سان موڪلائيندو، پر جي اهو نه وٺيس ته پوءِ ٻي
ملاقات ۾ کيس لغت ئي ڪاڌ ڏيندو. نسيم کي ان جي ڪا پرواهه ڪونه ٿيندي آهي. هو
چوندو آهي، ته هروڀرو پنهنجو ۽ هنن جو وقت وڃائڻ جو ڪهڙو ضرور، پر تڏهن به نسيم
دل جو ٻرو ٺاهي. هو نه منافق ۽ ڪوڙو آهي ۽ نه وري نيت جو ڪوڙو آهي. نسيم پنهنجي
ببباڪي ۽ ڪروڪوٽو منهن تي ٺهڪائي ڏيڻ سڀيان، گهڻن کي اندر ئي اندر ۾ بدگمان ڪري
چڏيو آهي. سندس دوست جي ڳالهه تي ڪا چڙ ڪندا ۽ هو به ڪا منافقي ڪندا، ته هو انهن
اوڻاين کي هاسڪار لٽائي ڇڏيندو ۽ وجهه وٺي ڪنهن پرچائي ڇڏيندو، چوندو:

”دوستن کي هروڀرو انهن سنهين ڳالهين تي ڇڏو ٺاهي. ڪن اهي مدايون معاف آهن.“
پر پنهنجي دوستيءَ جي حلق کان ٻاهر، وڏن وڏن ادبي ڪرڻ پکن جي ڪاڻ ڪانه
ڪيندو. انهن مان ڪنهن کيس هڪ ٻڌائي ته هيءُ سَوَ ٻڌائيندو. ان ئي ڏينهن پاڻ ٽيليفون
ڪئي هر ڪنهن کي پڙهو ڏيندو. جتي ٽيليفون نه پهچندو، ته اتي روبرو ويندو، خط لکندو ۽
وڏي واڪين ٻيو انهن ڪرڻ پکن لاءِ سَت-سَريون ٻڌائيندو.

ياد ٿو پويم، ته طارق اشرف جي گرفتاريءَ وقت ڏاڍو پريشان هو. هفتي ۾ ٻئي ٻئي
پيرا محبوب کي پنهنجي اثر هلائڻ لاءِ چوندو هو. نسيم انهن ڏينهن ۾ پاڻ به ڦاٿل هو، پر
جڏهن هن جي جان چڻي، ته پوءِ هن طارق لاءِ وڏا وس ڪيا، پر پوءِ خبر پئي، ته اهو ڪم
سنڌ جي چيف منسٽر کان به زور هو ۽ سندس هوم سيڪريٽريءَ جي هٿ ۾ هو، جو وٽائي
فقير جي ماءُ وانگر، وٺيس ته ماني پهچائي، وٺيس ته ڀيٽ رڌي.

نسيم جا ٽنڊر جهڙا ٺهڪ هر ڪنهن ٻڌا هوندا، پر شايد ئي ڪنهن هن جا لڙڪ ڏٺا هجن!
جبل جيڏو نسيم، هر ڳالهه کي ڪل خوشيءَ ۽ ٺهڪن ۾ لٽائيندو، نسيم ڪو دل جو ڏاڍو لرم
آهي. اصل زائفن کان به ٻري. ڀيٽي جي دؤر ۾ مٿس الاهي آفتون آيون، پر هن جي اک
مان ڳوڙهو به ڪونه لڪو، پر پير حسام الدين کي آهرين ٽيبل ڏانهن ويندي ڏسي، نسيم
اوچنگارون ڏيئي رنو ۽ اعڙو رنو، جو هر ڪنهن کي روئاري ڇڏيائين. سندس ڳوڙها تڏهن سڪا،
جڏهن پير صاحب جي آهرين ڪامياب ٿي. ٻئي پيري جي ڳالهه آهي ته رات جو اسين فلم
’ڪبهي ڪبهي‘ ڏسي رهيا هئاسين، هڪ سين ۾ جڏهن فلم جي هيروئن جي مڙس کي سالن
پڄاڻان خبر ٿي پئي، ته هيروئن شاديءَ کان اڳ ڪنهن ٻئي سان ٻار ڪندي هئي ۽ کيس
ٻرائيون ڳالهيون ورجائيندي ٻڌائين، ته هن انتهائي فراخ دليءَ جو ثبوت ڏيندي هيروئن کي چيو،

ته انهن ڳالهين کان هو بدظن ٺاهي ٿيو. هيروئن انهيءَ تي پهچيس ٿي: ”تون انسان جي روپ ۾ ديوتا آهين يا ديوتا جي روپ ۾ انسان؟“ مٿس ورائيس ٿو: ”هن زماني ۾ صرف انسان ٿجي ته به غنيمت آهي.“

جتي انهن ڊائلاگس جي ادائگي ڏاڍي ٿيڻي هئي، اتي چاهي ڇا تاثرات پڻ هيانءَ وڌڻ جهڙا هئا. ڪمري جي ڊم لائيت ۾ اسان ڏٺو، نسيم رومال سان هر هر پنهنجون اکيون ٿي آڳهيون. محبوب جي پهچڻ تي چيائين: ”ادا، دل جو ڏاڍو نرم آهيان، اهو سين برداشت ڪرڻ منهنجي وس کان ٻاهر هو.“ ۽ تڏهن ئي نسيم جي محرومين جي هڪڙي جهلڪ سون کي نظر آئي هئي. ڏينهن ڏينهن سندس اکين جي چوگرد گهرا ٿيندڙ سياه حلقا ٻڌائيندا رهن ٿا، ته هو ڪڏهن حالتن جي گهائي ۾ پيڙبو آهي، ڪڏهن قربانگهه ۾ قربان ٿيندو آهي، ڪڏهن جنتا جي چتا ۾ جلندو آهي، ڪڏهن معاملن جي مچ منجهه هوندو آهي ان بعد جڏهن دوستن کي ٻڌائيندو، جلائيندو، ستائيندو ۽ ٻڌائيندو آهي، تڏهن کيس ڪي قدر سڪون ملندو آهي. هن کي خبر آهي، ته سندس اهي دوست، سڄي سڄي سڀني به هن جا پنهنجا آهن. هن کان ڪڏهن به نقا منهن موڙين. دل ڏکين ٿي، ناراض ٿين ٿا، ڏوراهه ڏين ٿا منافقيون به ڪن ٿا، پر جڏهن نسيم جا منا ٻول سندن ڪنن تي ٿا پون، ته وري اهڙي جا اهڙا ٿيو وڃن. هنن آڏو پنهنجو پاڻ کي هڪ فاتح جي روپ ۾ ڏسي، سندس انا کي تسڪين ملي ٿي. نسيم جو راڳ ڪنهن نه ٻڌو هوندو. کيس سٺي راڳ جي شناس نه آهي، پر پاڻ به سرفال مان ڄاڻي، پهريون ڀيرو مون کي اها ڳالهه محبوب ٻڌائي، جنهن سان هو ڪراچيءَ ويو هو، ته دڳ تي ٻڌو ۾ اچي، کيس ٻئي ٻئي مصراعون ٻڌايون هئائين. ڪي ڏينهن ڏهاڙا کيس ايلاز ڪيائين، ته مس مس سون کي به ٻڌڻ جو موقعو مليو. هوءَ هڪ ٻه ڀيرو وري به ٻڌايائين، جي ان شرط تي ٽيپ ڪيائين، ته ڪنهن کي نه ٻڌائينداسين.

نسيم سان جن ڏينهن اهي محفلون مڃنديون هيون، ته محبوب ۽ مان گهڙي تي سنگت نه؛ پر ميڙ ڪرسيءَ تي وڃت ڪري سرتال ۾ ٻيا سنگت ڪندا هئاسون. هڪ ڀيري نسيم چيو: ”ماڪي پڻو ٿو ٿئي، جي اهڙوئي ڳائڻ وڃائڻ جو شوق رهيو سين، ته اديبن مان ڦري تارا گهنشام واري ٻارتي نه ٿي پئون!“

ڪڏهن ڪڏهن چڙهي به هوندو: ”مان ڪو ميراثي ٿوروئي آهيان؛ پر جي ڪڏهن موڊ ۾ هوندو ۽ طبيعت ۾ ترنگ هوندس، ته ڪو ڪو انگريزي راڳ ئي ٻڌائي وڃهندو؛

ماءُ گرل اِز اي ڪوڪر

شي اِز بئش بوڪر

ديٽس: ويٽر آر ماءُ مني گوز

شي ڪاٽ اي ٽولي هپ

جسٽ لائڪ اي بيٽل شيب

ديتس ويتر آر ماء مني گوز
شي گات اي لتولي ليگ
جست لائيڪ اي وسڪي پيگ
ويتس ويتر آر ماء مني گوز
شي گات اي لتولي آئيڙ
جست لائيڪ اي ڊائمنڊ فائيو
ويتس ويتر آر ماء مني گوز

هر ڪهاڻيڪار وانگر لسير به ڏاڍو حساس ۽ پورالو آهي. هڪ ڀيري اسين سڀ
ٻارن ٻچن ڪار ۾ حيدرآباد کان ڪراچي وڃي رهيا هئاسين. لسير به پنهنجا ڪجهه گيسٽ
ساڻ کنيا ۽ ٽپ تي پنهنجون پسنديدڻ غزلن وارپون قواليون وڄائڻ شروع ڪيون.
غلام فرید صابري، هونءَ ته مون کي به پسند آهي؛ پر تنهن ڏينهن الائي ڇا ٿيو، جو
سندس الهي حواليءَ ’ساقيا اور ٻيلا اور ٻيلا اور ٻيلا...‘ ڏاڍو ڪڪ ڪڪر—اصل
مٿو ڦيرائي ڇڏيائين؛ پر لسير هجي، جو راڳ جي لاءِ تي چڻ ڦڻ ڪڍيو بي جهوميو. آخر
رهي له سگهيس ۽ چيو: ”اڏا، ان کي ته بند ڪيو، ٻيو ڪو گيسٽ ٻڌايو.“ نسيم يڪدم
ٽپ بند ڪري، اهو گيسٽ ئي دريءَ مان ٻاهر اچي ڇڏيو! اهو سڀ ايترو جلدي اوچتو
۽ آسید جي خلاف ٿيو، جو مان حيران ٿي ويس. محبوب ڪار فل اسپیڊ ۾ هلائي رهيو هو،
حيران ٿي ڏانهس نهاريو؛ پر نسيم منهن ۾ سولڊ وجهي چپ ڪري ويٺو رهيو. ان دوران
اسان وڏا ته چپ هيا—هن، پر ننڍا ٻار به واپو منڊل ڏسي مانت ڪري ويهي رهيا؛ پوءِ به
محبوب ان خاموشيءَ کي ٽوڙڻ لاءِ عجب مان ٻڄيس:

”اهو ڇا ڪيو اڏا؟“

”ڀاپيءَ کي نه جو ٿو وئي.“

”مان اڇلائڻ لاءِ ته نه چيو هو.“ چيو.

پوءِ هن ڪجهه ڳالهائڻ بنا، منهنجي پسند جو ڪشورڪمار وارو گيسٽ ڇاڙهيو، ته به
اسان کي ڪو مزو نه آيو.

مان پوءِ اڳتي لاءِ ڏاڍي محتاط ٿي وئي هئس؛ پر هڪ وار وري اهڙو ئي واقعو پيش
اچڻ وارو هو. ڪراچيءَ ۾ ڪرنيو دوران محبوب، نسيم، ٻار ۽ مان جڙيس ۾ وهيل هئاسين.
تاج بلوچ به اسان وٽ ويٺل هجي ۽ نسيم کان ’برسات‘ لاءِ افسانو ٿي ڪهريائين. جنهن تي
لسيم چيس:

”تاج تون رسالو ڪڍين، ته توکي مفت ۾ ڏيڻ لاءِ به تيار آهيان.“

”پر هي رسالو به ته منهنجي ايڊيٽريءَ ۾ آهي.“

”نس، هي يوسف شاهين جو اهي ۽ اهو شخص پاڻ شاهوڪار آهي، کيس پئسا
ڏيڻ گهرجن.“

”ڪيترا پئسا؟“

”پنج سؤ في ڪهاڻي.“

”اهي تمام گهڻا آهن.“

”اهي گهڻا آهن، ته پوءِ يوسف شاهين کي اچڻو ٻوڏو، هڪ ڀيرو ئي، هر سو ڀيرا-
منهنجون شيون اهڙيون سسٽيون ڪونه آهن.“

افساني ڪاڻ تاج جي گهڻي زور ڀرڻ تي، آخر نسيم پنهنجي ڏهه پئسيءَ وارو دلچسپ
ڪيل شروع ڪيو. شرط رکيائين ته: ”جي اها ڏهه پئسي بنا هٿ لائڻ جي، نراڻ تان
ڪيرائي وڃڻ ۾ ڪامياب ٿي وئين، ته افسانو ملندو.“

تاج انهيءَ تي تيار ٿي ويو. پوءِ ته وٺ وٺان ٿي وئي. تاج کي ڪرسيءَ تي ويهاريو
ويو. محبوب ۽ نسيم مٿان گهيرو ڪيو بيٺا هئا. مان ٻارڙا وٺيو صوفي تي سمورو لقاءُ ڏهن
لا آتي وٺي هيس. نسيم ٽوال کڻي تاج جي پيشاليءَ تان ٻگهر آگهيو. هٿ به ٻوڏي ڪري
ويهاريائونس. مطلب ته نفسياتي طرح کيس گهڻو اثر وڌو ويو. سڄي تياريءَ بعد، نسيم
ڏهه پئسي تاج جي پيشاليءَ تي زور سان چنبڙائي، اٽڪل سان لاهيو ويو، مگر تاج تي نفسياتي
اثر رهيو، ته ڏهه پئسي سندس لڙڻ تي چنبڙي پئي هئي. پوءِ چيائينس: ”هان ڪنڌ لوڏ.“

تاج پنهنجي گيندي جهڙي منڍي ڏوٽي ڏوٽي مالدو ٿي پيو، پر ڏهه پئسي هجي
ته ڪيري! تاج جو اهو ڪلوزاپ، جيڪو ٿي-وي ’مخزن‘ ۾ ڏيکارجي، ته هوند ماڻهو
گهرگاهت ڇڏي پڄي وڃن. ٿي-وي وارا هونءِ به ’مخزن‘ پروگرام ۾ چڱن چڱن جي
ڪلوزاپ ۾ پڙهي پڙيو ڇڏين، ايتري قدر جو انهن جي منهن جا سنوڙا ٽنگ به لائڻ جي
چمڪن جيان ناسن ۽ ڪنن جي وارن سوڌو ظاهر ٿيو هون. رڳو سڱن جي ڪسر رهجو وڃي.
 باقي پنهنجي ڪنن ۽ ڪنن کي به سينگاري حالي قلوبطرحه بنائي پيش ڪندا آهن، جيڪي نه
رڳو پنهنجي رڪارڊنگ ڏسن، پر وٺن ته ڏهه ڀيرا ري ٽيڪ به ڪرائين. ’اها ٻانهن‘ کي
هندرن ويهن منٽن جي پروگرامون آهن، اهي سهوليتون لاهن. اهي ويچارا ته ٿي-وي تان
خيرتڙي وٺي لسڙا ٿيو موٽيو اچن. ڪڏهن ته اها خيرات وري ٿي-وي ڊرامن جا ڪي ناميارا
پروڊيوسر منگهي پير جي پڪايل واڳن جمان، ڊگ تي ٿي جهنيو ڳڙڪايو وڃن. آخر ڪراچيءَ
۾ رهڻ ڪري پيو ڪجهه نه، ته منگهي پير جي واڳن جو اثر ته منجهن اچڻ ڪيئن..... ها، ته
گالهه بي ٿي تاج بلوچ جي. کيس مچريل پاڙي واري حالت ۾ ڏسي، اسان جو ته ڪل کان
ساهه ٿي نڪتو. آخر هو به ستر قنابو ويٺو هو، سمجهي ويو ته ’دال ۾ ڪجهه ڪالا هي‘ ۽
محبوب کان پڇيائين:

”ڏهه ٻنسي لڳائي به اٿس يا نه؟“

”تون ڪٿه لوڏ ڪٿه لوڏ!“ نسيم استادن واري انداز ۾ هڪل ڪيس، اتي تاج - جو ڪٿي پيشاليءَ تي هٿ ڦيريو، ته ڪاريءَ وارا ڪڪ لڳا پيا هئا. چيائين:

”مان شرط ڪئي، جو توهان جي شرارت سمجهي ويس. هاڻ افسانو ڏي جلدي ڪري.“

نسيم کي ڪهاڻيءَ لاءِ گهڻوئي زور پريائين؛ پر هو پنهنجي ضد ۾ انڪار ڪندو رهيو. تنگ به ڏاڍو ڪيائينس، ڪنهن مهل چويس ڪهاڻي ڏيانءِ ٿو؛ ڪنهن مهل صفا نڀا جواب. تاج اسان کي به سفارش لاءِ چيو. اسان به سفارش ڪيس ۽ جڏهن گهڻو چيو سين، ته تمام سنجيده ٿيندي چيائين:

”توهان جي چوڻ سان سان ڪهاڻي ڦاڙڻ لاءِ تيار آهيان، پر ڏيندومانس نه. چئو ته

ڦاڙي ڇڏيان.“

هو ڪهاڻي ڦاڙڻ لاءِ هٿن ۾ جهلي بيٺو. اسين ٻجي وياسين، ته ڪٿي مڇ پڇ ٿي نه

ڦاڙي ڇڏي. تنهنڪري وڌيڪ چوڻ ئي ڇڏي ڏٺوسين. تاج به مابوس ٿي هليو ويو. خيرگاهه

اُٿي وئي. ٻئي ڏينهن رات جو ائين وڳي، جڏهن ڪرفيو لڳو ۽ اسين حيدرآباد وڃڻ کان

سبزياسين، ته نسيم تاج کي فون ڪيو ۽ چيائينس: ”نوين لڳي اچي ڪهاڻي ڪئي وڃ.“

انهيءَ تي محبوب باد ڏيارس: ”ادا، ائين وڳي ته هاڻ هلون پيا، نوين وڳي تاج ڇا

اچي ڪندو؟“

”پل ته اچي رٿي ڌڪا کائي.“

ڪڏهن ڪڏهن حقيقت پسندي ٻنهي جي دلشڪنيءَ جو باعث به بڻبي آهي، جنهن جي

نسيم کي پرواهه نه هوندي آهي؛ پر جي ڪير سندس دلشڪني ڪندو، ته بظاهر ته ڪاڻي

پرواهه نه هوندس؛ پر ڇهرو لٿل ۽ نهايت لٿاڻو، ڪنهن معصوم ٻار چيان لڳندس. ڇوڻ تي

به اداس مٽرڪ پکڙجي ويندس. هڪ ڀيري ڪراچيءَ ۾ گهر وارن لاءِ ساڙهيون وٺي مون کي

ڏيکارين: ”ڀايي ڏس، سٺيون آهن نه؟“ کيس هميشه پنهنجي پسند تي لاز رهيو آهي.

”خاص ته ڪولهن.“ کيس ٽپائڻ جو مس مس موقعو ملير.

”نه وٺيء!“ ڇهري تي نماڻائيءَ جا آثار نظر آيو.

”ٺيڪ آهن.“ وري به اڻوڻهڙا تاثرات منهن تي آئي ٻيهر ڪاهيءَ مان ڇير.

”ڪولي ته ڏس!“ هن هار نه هي ڪاڻڻ چاهي.

تاثرات ڏسڻ کان هڪ نظر ڏانهنس وجهندي مان ٻيڪت مان ساڙهيون ڪڍيون. هڪ

ڀيري ڌريءَ جي ڪمر تي، بي لائيت براؤن ۽ مسترد لڪيردار قسم جي، ٺيري ساڙهي ته وري

به سٺي هئي، پر بي نه وٺيم.

”اهو مثل رنگ ڇو ورتو؟“

”ڏاڍو سهڻو رنگ اٿئي، کولي ڏسڻ سان خبر هوند ئي.“ نسيم بيحد معصوم ٿي لڳو.
گهڻي دير تائين مون کان دلشڪينيءَ جو مظاهرو نه ٿي سگهيو ۽ دل رکڻ کان ساڙهي
کولي پکيڙي ڏنر.

”واقعي! ڪهڙي نه سهڻي آهي.“

”هائو ني!“ منهن خوشيءَ ۾ ٽڙي پيس. ”اسان کي خبر آهي شاهنگ جي.“ هُن تئين
ڦونڊ مان چيو.

”هو...و...ن برابر!“ مان به ڦاٿل ٿيندي چيو مانس.

کيس هڪ ئي شوق آهي، بهترين ۽ نفيس پرفيومز جو استعمال. ان کان سواءِ ڀرت-
وارا پهراڻ پائڻ جو به شوق اٿس، جنهن لاءِ هو سٺي ڀرت-ڪلا واري جي گولا ۾ هوندو آهي.
ان سلسلي ۾ هو گهڻي کان گهڻو ٻار ناصر مورائيءَ تي رکي، جو هن جو ٻيڙو دوست آهي.
۽ سال ۾ ٻه-چار پهراڻ ڏن جي صورت ۾ کيس پرائي ڏيندو آهي. نسيم پنهنجي سير اهڙو
هڪو، جو کيس ٻيڙن جي هڪ ٻيڙي به نه ڏيئي سگهيو، جا آندي به هن لاءِ هٿائين؛ پر هنيانءُ
تان نه لهي سگهيس. ڪراچيءَ ۾ ڪرنيو دوران ناصر جو کيس ٿڌي تي نه مليو ۽ جيستائين
هو کيس ملي، ته کائي پاڻ پوري ڪيائين ۽ بقول نسيم جي، ته جڏهن هو کائڻ ۾ مصروف
هو، ناصر حسب معمول ڊيشنگ ڪري ڪمري ۾ گهڙي آيس. نسيم اوچتو کيس ڏسي ڏکي
ويو-- ٻه-ٽي پيريل ٻچيل ٻيڙا کڻي ٿريءَ تي رکيائينس، جي هن آتسي جو آتسي ٻيڙي ٻڌو
ڦٽڪي ڇڏيا. ناصر کسي هنيانءُ کولي سڀ ڳالهين پٽائڻ سان گڏ ڏاڍو هٿائيندو آهي. ناصر
پاڻ محبوب کي ٻڌايو، ته نسيم کي ته هن شاديءَ بعد پهرين ملاقات ۾ زال منهن ڪئي؛ پر
نسيم کي سال نٿائيندو آيو. ناصر جڏهن به کيس چوي، ته نسيم کيس جواب ڏي، ته مون کي
ته ڪو اعتراض ڪونهي، پر هڪ ته سندس اڌ رنگي ڪري وڃي ڳوڏو ٿي وئي آهي ۽ ٻيو ته
هڪ اک ۾ ماکا ڪري ڦٽو به اٿس، ان ڪري ويچارِيءَ کي احساس ڪمري آهي. ناصر اهي
ڳالهيون ٻڌي ساڻس همدردي ڪرڻ لڳو: ”پوءِ يار، تون ڪيئن ٿو گذارين؟“

”ادا، پنهنجي سوٽ آهي، ڪاٺي ڪو جهي لپٽ پنهنجا ئي ڪٽيندا آهن. مان به ڪنڌ
ڪڍائي نه سگهيس.“

ڪيترا سال ناصر ان وه ۾ رهيو. هڪ ڀيري هن کي لاشڪ ته خواجہ سليم ٻڌايو، ته
نه بابا، ائين ڪاٺي هوندو! پوءِ ناصر ڇا ڪيو، نسيم جن جو پروگرام معلوم ڪري، زال سوڌو
اڳ وٺي جئنگشاهيءَ ۾ بيهي رهيو. جيئن ٿرين آئي، ته هو زال سوڌو نسيم واري اي. سي. سي.
ڪمپارٽمينٽ ۾ چڙهي ويو ۽ وڃي پاييءَ سان مليو.

اسان جا اديب پائر جتي ادب جي ميدان ۾ اول آهن، اُت ’اسور خاناداريءَ‘ ۾ به
پنٿي ناهن. هڪ ٻه شيون ئي ڪئي چون ناهين، پر اهي به ’لکين دا ست‘ هوليڊيون آهن.
امر جليل، رشيد ڀٽي، حميد سنڌي ۽ قاج بلوچ والڪر، نسيم به هڪ ٻه ڏس تيار ڪرڻ ۾

ماهر آهي. خبر پور جي ڪجورن مان هن نهايت لذت شيرخورو تيار ڪيو. ڪڪڙ جو ٻائي ڪڍي، پوءِ پچائڻ جو طريقو پڻ لسيم ٻڌايو، ته روست کي ٻائيءَ جي ٻاڦ تي ٻيهر گرم ڪرڻ جو لاجواب نسخو به نسيم دان سکيس. واڳڻن جي ’بورالي‘ ٺاهڻ جون ترڪيبون ڪيئي دفعا لسيم ٻڌايون؛ پر مان ترڪيبون ٻڌي ڇا ڪيان ها؟ جڏهن ته ڪنهن به ڪنهن ڏينهن اها واڳڻن جي بورالي به روست تترن، تلور جي ٻلاڻ ۽ ڪنڪ جي حاوي وانگر، خبر پور کان ٽن ۾ ڪڍي لڪاءُ اچي حيدرآباد ڪندي. اوچتو تيار ٿيل لذت مانيءَ مان جيڪا خوشي ملندي آهي، اها لسيم جي گڏ آلدن مڻاين مالن سان نه.

هو ڏاڍو هڪو آهي. حيدرآباد کان وڃڻ مهل، پاڻ سان آلدن سوئي-سڳي کان وٺي، هر شيءِ جانچي يادگيريءَ سان ڪڍندو، پوءِ ڪٿي اها خالي مٿس ڪپڙي چوٽيهه هجي. تنهن ڏينهن کيس رڌڻي ۾ وڃي پریشانيءَ مان ٽالون کي اٿلائيندو ۽ ٻيلائيندو ڏسي پهچيوسال:

”ڇا ٿيو ادا؟“

”نهن جو هڪڙو ٻڙ رهجي ويو آ، سو ٿو ڳوليان.“

”توبه! ايتري هڪائي! ڀلا جي رهجي وڃي ها، ته به ڇا هو، گهر ۾ ئي ته هو، ٻئي پيري ملي وڃي ها.“

هو ٿورو شڪي ٿيو، پر فوراً حاضر دماغيءَ کان ڪم وٺي، منهنجي ڪمزوريءَ کي ڍال بنائيندي مشڪي ڇيائين: ”ان ڪري ته ڪٿي ٿو وڃان، ته وري اچان ته ڀرائي ڪٿي اچان!“

بي صبرو به اهڙو، جو ’بهشت تيريءَ تي‘ واري چرئي مٿس ٺهڪي ٿي اچي. ڪنهن ادبي فنڪشن جا گروپ فوٽوگرافس ليلالي هالا کان گهرائڻا هنن: پر ڪرفيو سبب لاچار هئي، ته به نسيم چيو: ”ليلالي کي چئڻس ته ڦوٽا ڏيئي وڃي.“

”ڪيئن آئيندي ڦوٽا؟ ڏسو به ٿا ته ڪرفيو لڳو پيو آهي، فوٽن کان ڳولين ۾ ته ڪونه ايندي!“

”چئڻس ته تون پاڻ ڳولي آن، مارٽر شيل توکي ڪير ڳولي نه هڻندو.“

”ڇوانس.“

”ها، ڀلي ڀلي چوئڻس. اهو به چئجائن ته حميد واري دعوت ۾ ڇاڙهيل ٿيڪي لٿي، هيٺ وري لٿين سٺين.“

مون سوچيو، ڪهڙي ٿيڪي ٿي سگهي ٿي؟ پوءِ ياد آيس، ته دعوت واري ڏينهن جڏهن گروپ فوٽو ڪيڊرايو سين، ته ليلالي فوٽوگرافر کي رڙ ڪندي چيو ته ”نسيم جو فوٽو پڻ حصن وراهي، به-تي پيرا ڪڍ، جو هو ڪنهن به ڇو ڪونه ماڻهو.“

انهيءَ تي نسيم به چوٽ ڪندي چيس: ”ليلالي، گهٽ تون به لاهين.“

”مان ويڪر جي نه ڊگهه جي ٿي ڳالهه ڪيان.“ ليلالي ورائيس.

اسان جي چوري ٿي، ته ڪٿڻ تي ٿورو به ڪٽو ٿيندو هو، ته اسين سڀ سٽل فرد چرڪ ڀري جاگي هوندا هئاسين. لسير اڳواڻ ٿي ڪٽ واري ڏاڪڻ تي چڙهندو هو، پٺياس چوڪيدار ۽ محبوب.

”ڪير آ؟“ لسير به ڏاڪا چڙهي، رعب مان پڇيو هو؛ هر جڏهن خبر هيس ته ڪٿو ٻليءَ ڪيو هو، ته سامت ۾ ايندي، محبوب کي چيائين: ”ڀائو، مان هاڻ رڳو ڏسڻ جو ڏيل آهيان.“ ٿورا ڏينهن ٿيا، جو ورائندي ۾ لسير جي ڀارن سان ويٺي هئس، ته ڀر واري ڪمري مان، جت محبوب ۽ لسير ويٺا هئا، سهڪي جو آواز اٿڻ ٻڌڻ ۾ آيس، جن ڪو ملهه وڙهي رهيو هجي. ”ياللله! خير ڪجان، ڇا ٿيو...“ مان ڊڄي ويس.

اچي ڏٺو ته لسير هلنگ تي حادي جي پٽڪڙي دٻي مٿان پيو ٿيو، ڪٿر هلائي رهيو هو. سڄو پگهرجي ويو، پوءِ به ڊٻو نه ڪليس، ته بيڙاريءَ مان محبوب ڏانهن ٿيلهندي چيائينس: ”ادا، مون کان زور آ، تون ڪول.“

جڏهن محبوب ڊٻو کوليو، ته لسير حاوي ذرو ڪاٽي، مس وڃي سامت ۾ آيو. اهڙو ڪو ڏينهن ٺاهي گذريو، جو لسير ڪجهه پڙهيو ڪونه هجي. هو هر نموني جا ڪتاب پڙهي. ڪهاڻيون، لاول، جاسوسي آکاڻيون ته هو پڙهي ئي پڙهي؛ پر ڪيڪائوس جو قابوس نامو به ڪونه ڇڏي. نه پڙهي ته رڳو شاعري، جنهن کان وٺي وڃي؛ پر اهاڻي شاعري ڪنهن سربلي ڏن ۾ ڳاتل هجي، ته پوءِ ڪن لائي ويهي ٻڌي. سندس اهو پڙهڻ جو سلسلو رات جو اڏائي ٽين بجي تائين هلي، جيسين کيس نند نه اچي ۽ ڪتاب هٿ مان ڇڏائجي نه وڃي. وٽس ڪتابن جي سٺي ڪليڪشن آهي. هن وٽ انڊي لائبريري آهي. سندس ارادو وڏي لائبريريءَ ٺهرائڻ جو آهي، تيستائين سندس ڪتاب ڪپڙن کان علاوه وڏن ڪوڪن ۾، هڪ ڪمري اندر رکيل آهن. هالي ته رڳو ڊرائينگ روم ۾ پنهنجي پسنديدڻ سهڻن هٿن ۽ پيرن جون پينٽنگز ٽنگي دل خوش ڪيو ويندو آهي.

لسير سدائين ٻن قسمن جون لسڪيون لکي. اهو ڪمال قدرت جي طرفان کيس عطا ٿيل آهي. ليک وغيره لکڻ مهل، سندس لسڪي الڳ-هولندي آهي، ته ذاتي وغيره لسڪو مهل وري ٻي نموني هولندي آهي. شروع شروع ۾ جڏهن هن اهڙو انڪشاف ڪيو، ته اسان کي حيرت ٿي هئي، ته ائين ڪيئن هوندو؛ پر جڏهن هن مون کان پڇيو گهرائي ۽ شاه سائينءَ جون سٽون پڙهي جا پريات... ”هن مختلف لسڪين ۾ لسڪي ڏيکاريون، تڏهن وڃي اعتبار آيو ۽ سندس ڪمال جو قائل ٿيو پيو.

ٻه-ٽي مهينا اڳ تاج بلوچ جو اخبار هلال پاڪستان ۾ ڪو ليکڪ ڇپيو هو، پر لالو ڇڻ رهجي ويس.

”اهو وري ڪنهن جو ليک آ؟“ لسير مون کان پڇيو.

”تاج جو لسڪيل آهي.“

”توهان کي ڪهڙي خبر؟“

”تاج جي تحرير پڌري آهي.“

”نه نه تاج وري ڪاٺون لکيو.“

خير، ٻئي ڏينهن ساڳي تحرير تاج بلوچ جي نالي مان شايع ٿي، جا ڪاميابيءَ سان ڏيکاريندي ڇهومانس:

”مان سهي ڇهه نه ته تاج جي تحرير آهي، هاڻ ته اوهان کي به مڃڻو پيو، ته مان تحريرون سڃاڻي سگهان ٿي.“

”تاج کي ڪهڙي خبر لکڻ جي!“

”ته به چڱو ٿو لکي، اهو ليک ڪهڙو نه ڏمڪ جهڙو لکيو اٿس...“

”تاج وٽ ڪهر به آلم آهي ڪٿي؟ جو لکيو اٿس ته: اڄ وري منهنجي آلم مان هڪ ٻيو فوٽو هريس ڏي پئجي ويو!“

مون کي ان ڳالهه تي دل ۾ ڏاڍي ڪيل آئي، ته ڪهڙا نه ٺڪتا ٿو ٻولهي!

”مطلب ته توهان کان سواءِ ٻيو ڪنهن کي لکڻ اچي ئي ڪونه!“

”تاج شاعر آ، ان کي نثر لکڻ جي خبر ناهي، ڏمڪ جو ليک لکندو، ته ڪيل ٻئي ايندي ۽ ڪيل جو لکندو ته روئڻ پيو ايندو.“

”ائين ته ناهي. ڀائو تاج نثر گهٽ لکندو آهي؛ پر جڏهن به لکيو اٿس، اثرائتي حقيقت لکندو آهي.“

”اهو مڙهي تاج جي هٿيان ئي ڇنڊو ٿي هٿين.“

”سندس مشهور ڪهاڻي ’آرسي‘ جيڪا ستن ٻولين ۾ ترجمو ٿي آهي، سا ڇا اوهان کي وسري وئي آهي؟“

”مون کي ته ياد ڪولهي.“

”هونءَ به اوهان جي ان ڀرت ڀريل جڻيءَ ۾، اهي سادا سوڌڙا اديب ڪٿي ٿا پير

پائي سگهن! ڪنهن هاڻ جهڙي سان هلو اٽڪيو ته خبر پئيو، ته ڪهڙي ويهين سو آهي؟“

”هن وقت ته ڪو ڪولهي، جڏهن ڄاڻو ته ڏٺو ويندو.“ لسٽر مَرڪندي ورائيو، پر وري اوچتو سنجيدو ٿيندي چيائين:

”مان به الطاف وانگر ويندم هليو.“

مان انهن لفظن تي چيرڪ ڀري سنڌي ڪهاڻيءَ جي ڳاٺ اوچي ڪندڙ ڏانهن ڏٺو. جي سندس اها وائي وري ٻي ٿي، ته سنڌي ڪهاڻي رک جو ڏيڍر ٻي ٿي. مان کيس چيو:

”اهي ٺاڳيون وايون ته نه ڪڍو— باقي بچيا به ڪيترا آهيون؟“

هن ڪو جواب ڪونه ڏنو. اوچتو ئي اوچتو هن تاج ڏانهن ڪراچي فون ڪيو ڪايو. دعا سلام کان سواءِ ئي رڙ ڪري چيائينس:

”تاج ٻار، تو واري ان چنڊي آلم ۾ منهنجو ڪو فوٽو هجي ته اهو ته مهربان ڪڍي ڇڏ.“
”ڇو ڇو؟“ تاج لاشڪ پڇيو.

”ان ڪري جو جنهن جو فوٽو ان ۾ لڳي ٿو، سو ٻئي جهان ۾ آسري. مان بابا مرڻ
ڪونه ٿو چاهيان.“

نسيم ٻوڙ ٻڌايو ته تاج ڏاڍو سنجيدو هو، تنهنڪري طنز کي محسوس ڪندي به لنوائي
ويو ۽ ٻنهي لفت نه ڏنائين، ڇو ته اها طنز کيس دل مان لڳي.

ڏنر ته تاج جو هٿيان ساڙي، هل ۾ سندس چهر تي اڻڊل جا ست ئي رنگ ڪيڙي بيٺا.

حيدرآباد شهر، جو سنڌي ادبي انڊسٽريءَ جو گڙھ آهي، سو گهڻي وقت کان جمود
جي ڪوٺڙي ۾ ويڙجي وڪوڙجي، پنهنجي اکين هيٺ وڃائي ويٺو آهي. ٻئين-ٽئين مهيني،
نسيم مفتي ڏيڍ لاءِ اچي، ته سندس ٽيڪا ٽپيون، ڏاڏا ٽپوٽا ويٺل ڪڪر ۾ ڪڙو هڻي ڇڏين.
چيترا ڏينهن هتي رهي، ته چؤطرف ڏينهن واري پون-پون ٿي وڃي. هتان آسري ته وري
اهائي خاموشي.

شل نسيم سدائين چيئرو هجي، جو پائرن جون اهي ڪچهريون دائر قائم هجن. اهڙا
انوکا پيارا ماڻهو پيدا ناهن ٿيندا.

● نسيم ڪرل پنهنجي ڏيکڻ، پنهنجي ويڪر کان به وڏو ٻنهي وڏو
ڪهاڻيڪار. سنڌي ادب جو محمد علي ڪلي (جسماني ۽ ادبي)،
ٻنهي لحاظ کان، نه سندس ڪهاڻين جي ڪلا کي مان اڪرن جي
محدود ذخيري ۾ قيد ڪري سگهان ٿي، نه ئي سندس ذهني ۽
جسماني ٽهلاءُ کي پنهنجي محدود حواسن سان ئي هرڪي سگهيس ٿي.
بس هن کي ٻڙهيوسين—هن کي ڏٺوسين ۽ هن کان وڇڙياسين،
وري ڪڏهن نه ملڻ لاءِ—هر!! هوري دم کان به ٻوڙ جي ڪو دم آ—
ته ڪي رهيل ليکڪا ضرور چڪائيندا.
—ليلي ٻانا

نسيمر نسيمر، کرل کرل

علي بابا

*****

انز آل ماء امجنيشن .

انز آل ماء السپائريشن .

انز آل .

نو آرکيومينت .

نسيمر .

نسيمر احمد کرل .

نسيمر موهن جي دڙي جي سويمنگ پول کان وٺي، التريڪالت جي سويمنگ پول جو ليڪڪ آهي. (ان لاء ته مون لاء مٿو ٺاهي.)

نسيمر !

آئون هن کي پنهنجي جيون مان ڪيئن ميساري ڇڏيان؟ ڀلا ”آخري مراد“ جو ليڪڪ، ”پهرين مراد“ جي رائيز کي ڪيئن ٿو وساري سگهي! ڪوئيسچن ڊزٽ ارائيز. اسين ڏاڍا سچا دوست هئاسين.

نسيمر؟ (جوڪو هاڻ سچي؟ وڏو سوال پنهنجي ويو آهي.) الاڻي ڪنهن ٻئي چيو: ”نسيمر جو موت هڪ فيوڊل لارڊ جو موت آهي.“ مون کي ڪاوڙ ڪانه آئي. لارڊ لفظ تي ته مون کي ٻياري اچي ويو.

”ماء لارڊ.“

”يو آر ماء لارڊ.“

(دلها ۾ لارڊ بائرن به آهي، پوء؟ ڪنهن کي، ڪنهن جي لارڊ هئڻ تي ڪو الڪار به آهي ڇا؟) الاڻي ڪير ڪنهنجو لارڊ آهي. ڀلي اسان جو ڪو لارڊ نه هجي، پر اسان لارڊس جي لائيف پڙهي به آهي.

اوهان...

اوهان نسيمر سان ڪلهو سلائي سگهندا؟ الاڻي نسيمر ٽيڙهيڻ در مان ويو آهي، يا ”ڇوٽيهن در“ مان. هو آجهاک سمولڊن جو ماڻهو، آجهاک سمولڊن ڏانهن هليو ويو آهي.

(ڪڏهن به موت نه لاءِ. ان لاءِ ته هيءَ دنيا اڀي بڻجي ۽ ڪندي آهي، جو هڪ واري وڃڻ وارو ڪڏهن به نه موندو آهي. هو ڀرڻويءَ جي سوسائٽيءَ کان الڪاري هو. ٿرو هيومن ريس. ۽ اندر ۾ پيار سموبل نفرتن جا ٻولار ٻاتار ڪنيو هلندڙ ماڻهو، ٻولارن ٻاتارن ۾ لروان ٻائڻ ڪالپو، آڪاسن مان موٽي اچڻ کان، آنگوڻو ڏيکاري ڇڏيندو آهي. نو سر. ٽنڪيو چئي. آڪاسن مان اونداھين جا ٻڙا اڇلائي ڇڏيندو آهي.)

نسيم؟...!...

ڇا نسيم ۽ ڇا سنڌ جو هڪ ٽريڊيشنل وڏيروا سنڌ جو سوڳند جي آئون نسيم هجان هان، ته ائين مهاڻا ٻڌت جيان چٽپ نه ويهان ها. سيف گارڊ کي چئي ڇڏيان ها، ته نر يا مادي پکي. منهنجي ايريا مان ٻڙ به هڻي. ته هو منهنجي خاص ڪمري جو سائون وڃائي ڇڏجو. پل آئون زال سان ستل هجان.

(ڇو پلا- اليگزينڊر جي دور ۾، اليگزينڊر دي گريٽ ٿي رهڻ ڏوهه آهي ڇا؟) هن ڀرڻويءَ تي چنگيز خان؟ ڀرڻوي هان ٻڌا ڪندي آهي، مائرون ته پنجن-ڇهن ٻائونڊن جو الو سينٽ ٻار چيئنديون آهن. ٻٽڪڙو، لرمڻ، ڪلاب جي ٻٽڪڙين کان به ڪوسل. چمندي چار ڪوئي نه هوندو آهي، پلا اوهاڻ ڪڏهن نئون چاول، اڌوئل ٻار ڏنو آهي؟... الاڻي ٻارن جو وزن پنجن-ڇهن ٻائونڊن کان وڌيڪ به هوندو آهي. ڏهن-ٻارهن ٻائونڊن جو ٻار به ماءُ ڄمي سگهي ٿي. الاهين مائرون جاڙا ٻار به چيئنديون آهن. منهنجو خيال آهي، نسيم انهن ٻارڙن مان هڪ هولهو. هان ٻڌايو اوهاڻ نسيم لاءِ ڪهڙي راه ٿا رکيو؟...

[اڃا ڪهڙيون دشمنيون ٿا ٻڌيو:...]

هينئر سان ٿو لکان. ڪن لاءِ ڪيسٽ تان گيت ڏاڍو سٺو ٻيو هلي. ساري، ايڪڪيوز مي. گيتاڌت آڪاسن سان لهي آئي آهي-

هي هي هي،

الزام اٿالي... ..

لڪالي، داڻ لڪالي.

نسيم، بگ ڪيمبلر.

نسيم، ريس ڪورس جي گهوڙي ڪيڙي ۾ هارائي. اهو ڪنهن ڪتاب ۾

لڪيل ڪولھين.

سنڌ ۾؟ نسيم:

”نسيم ڪير سڏائي، وڏيروا نسيم. نسيم ليولاسٽاءِ جيڏوئي وڏو لارو هو. نسيم جو اڀاڳ رڳو ايترو هو، ته هو روس ۾ ٻڌا ٿيو، سنڌ ۾ ٻڌا ٿيو، جي اوهاڻ نسيم کي ڏنو هجي ها، ته شايد واهين ۾ اوهاڻ کي ٿالاسٽاءِ هلندو نظر اچي ها.

[تلی ٻيو نالستاء ڪٿي، اچي ٻيو هٽلاؤ.]

لسمیر؟... ہا یاد آیو۔

مون اهو پئي لڪڻ چاهيو، ته لسير پنهنجي ڪهاڻين تي 'لو آرگيومينٽ جينٽل مين' جي سهر هڻي ويو آهي!... ۽ اها ڳالهه اوهان مڃو يا نه، ايندڙ زمانن کي اها ڳالهه مڃڻي پوندي. لسير اوهان جو نه، ايندڙ نسلن جو ديوتا، ڪلاڪار آهي. نرواڻ ٻاٽل ڪلاڪار. يادن جا جهوڙا:

”هائ جينئڙ مين. تنهنجو ڪٽرناٽ شمن فقير ڪٿي آهي. اڄ آئون ڏاڍو اڀاڻڪو آهيان.“
 ”ڇو، ڇيلي؟ ڪٽر جي ڪوالٽي نه هوندي آهي ڇا؟ اهو ٽيليويزن جو بوسٽر مون کان
 ليندو ڪين.“

”مون مان گڏ ڊرنڪ ڪندين؟“

”مان تو وٽ ڪڏهن به ڊرنڪ لاءِ نه ايندو آهيان. هر... ٺيڪ آهي، ائون توکي ڪمپني ڏني سگهان ٿو.“

”خير ٿئي پوتار، آئون ٻڌندو ته آهيان؛ پر جڏهن ٻڌندو آهيان، ته ٻوڙ ٻڙ ٿويءَ جي سڀ کان ڪوڙي ۽ گهٽ مڏ ٻڌندو آهيان. ساڻ ڏيندين؟“

”مون منجهه ماٺ ڏيڻ جي پوري سگهه سموريل آهي.“

(ڈو کہہ ڈو کہان.)

۴ جڳھس جي اونچي فلور تان ٻن ماڻهن جا ٽھڪ ٿا ڪونجڻ .

[اُکاسن ہر کھُور] تھک۔ چڑواک تھک۔...

چا ائين نه ٻيو پاسي ته آسمان ۾ ترئين ڪلنگ ڪندڙ سڀ تارا، دڙ ٻڻجي.“

چالديء جي ٻائوڊر وانگي ٻيا آڏن.

”۽ هيٺ، هيٺ زمين تي ماڻهو ڪيڏا ۽ ڪيڏا آهن. ڪيڏا نه مڙجھڻا. اڃا پوءِ ٻيا گھڻ. هنن کي هاڻ گھرجي ته هيٺ وڃي سمھين پون. ڀا... کان موٽرون ٿوري، ڪچي ۽ م ٻاجاري وجهي، ٻرھ ٿئي ۽ ويلا م، ڍڳن جيان ھلائيجي. ھونھن... واھيات شھر. مان جي ڪيندي ھجان ته ان شھر جي مٿان اٿم ڪيرايان.“

”نو جينٽل مين، تون ڪينڊي ڄا، هملر به اٿو ٿي سگهين.“

”اچ اتيئي سمهين ره نه.“

”ساری. نو سر.“

”سمجھي ويس. تون وڏو هراسي آهين. ڪير آهي؟...“

”هراڻي ته آهيان. مان ڪو اوهان کان بچندو آهيان ته ڪير آهي. مون ته ڪڏهن

ڀاڻيءَ لاءِ به نه ٻڃيو آهي ته ڪير آهي. پنهنجي آهي ڪين پراني؟”

“... مون کان اردو؟”

”هاڻ ٿي ڪيري، قرآن. عورتن جو مٿو خراب آهي. قرآن ڪڙيءَ ۾ عقل.“
(ٺهڪ)
”اوڪي-گڊ ٺاڻيٽ.“

ٻولارن کان ايندڙ آواز.
[”آڪي هونئون پي ٿو ٿينگي ٻيالي. آ... ٻڙي دوڪي هين.“]
[ساري- آئون اوهان جو هيڊ سرويٽ نه آهيان. ٿورو ئي موسيقي
ٻڌي وٺان. ڀلا ٻيو اسان ماڻهن جي جيون ۾ آهي ڇا؟...]
ٻولارن مان الائي ڪيها ڪيها آواز ايندا آهن.
تون... تون نه ٿي سگهين.
۽ آئون آئون نه ٿي سگهيس. آلا- ڪڏهن ڇڻ جدائي ڪين هئاسين.
هڪ واٽ تان ويندي ويندي چار وڪون!
۽ ٻوڙ بهڪي، الائي ڪٿي، سدا لاءِ وڃڻي وياسين، ڪڏهن نه ملڻ لاءِ...

چنڊ تارن ۾ چاهي.
چنڊ تارن کي ڇا ڪنداسين؟
اسين ته هر ٿوئيءَ سان ڳنڍيل آهيون.
چنڊ تارا هجن يا نه،
ڀلي سور ۾ سرشتو ڇا،
آڪاس به آڏري وڃن،
مان سدائين تنهنجي رهنديس.
نه وڃ ٻرين، ڇيڇ ڇڏائي،
آئون ڏاڍو رنندس.
الائي ڪٿي دولهن ٻيو آڏري.
من جي مٿا ۾،
هلائيندڙ جيها موتي ڀريا هئا آهن. داسيءَ سان اڏڻو ڪروڙا...
[ماڻهو موتي ڳوليندي ڳوليندي هاتارن ۾ هليا ويندا آهن.]
وڃڻ وارا،
ڏاڍا زوراور،
راهان، ڪنگهن ٿي ڪين.

لسيم.

لسيم احمد ڪرل.

(شبنم شبنم، ڪنول ڪنول)

لسيم لسيم، ڪرل ڪرل، (اڄ ڪولهن) ڄڻ سنڌي ڪهاڻيءَ جي ڪهاڻي ختم ٿي وئي آهي. ڄڻ سنڌي ڪهاڻي ڪڏهن ڇوڻيهن در، ڪڏهن ٽيهن در ۾ ڦاٽي پئي آهي. ڪوبه صوبيدار، جاءِ واردات تي پهچڻ وارو ڪولهن. نه ئي ڪنهن لقاد يا صوبيدار جي هام هڻڻ جي بات آهي، لسيم ڄڻ، پنهنجي تير ڪمان سان، سڄي صديءَ کي چٽلينج ڪري ويو آهي. لسيم اهو اينٽيس، جنهن اڳيان ڪنهن به يوليسس جي دال نه ڳرندي آهي. ڄامڙن جو وڏو وڏو الڪاس پاڙو ائٽيس، اڏيس ڪان به بلواڻ ماڻهو.

ڄامڙي ويڳي ڀاءُ ڪان ته وڌيڪ سگهارو ٿي هوندو. جي چاهي ها ته ڄامڙن جي وڏيءَ لوڏ سان، ڍنگسرين سان ڪلهو ڪاهي ۾ ملائي سگهي ها. (لنڊي پٽيءَ ۾ ڀئي عيش ڪيا.)
”نو ڪمپرومائيز جينل مين، ائون پاڻ هائاريدار آهيان، جيترا گهوڙا ڊوڙائڻا آڻو ڊوڙايو.“
اسان ڪٿي ڪيترو به انهيءَ ڍڳ ڪان پاڻ بچايون، ڪجهه به ٿي پوي، هڪ نه هڪ ڏينهن اسان کي لسيم کي ياد ڪرڻو پوندو. من اندر جي گهراين سان. اسان کي نه سهي، اسان جي پهريون درجو سنڌي پڙهندڙ ٻارڙن کي.“

[اهو ليک لکجي چڪو آهي. اهو ليک لسيم

پاڻ پنهنجي هٿن سان لکي ويو آهي.]

آڪاسن مان آواز پيا اچن. ڄڻ ڪوڙين آتمانون گيتا جا پاڻ ٻيون پڙهن.

”مان سمجهيس، منهنجو ٻرين اچي ويو آهي،

مان جهاتي ٻاتي،

۽ ڊوڙي ڪلن جي سچ تي ويهي ويس.“

(انٽر ڪرڻ کان اڳي جي ڏانهن)

ماڻهو ڪيڏا ظالم آهن،

ماڻهن کي ڪيهي خبر،

ڪيترا ٻارڙا يتيم ٿي ويندا!

”ماڻهو، نيچر جيان انڌا آهن، ان لاءِ ته ماڻهو نيچر جو سڀ ڪسان وڏو حصو آهي،

ماڻهو آٽومِيڪ ڪمپيوٽرائيز مٽيرئل آهن. ڪي ماڻهو زرزلا آئيندا آهن، ته ڪي زرزلن تي

ڪنٽرول ڪرڻ لاءِ، پنهنجي ذهن سان اوزار ٺاهيندا آهن. ماڻهن کي ڪيهي خبر ته ڪٿي گنج

ڇا پيو ڳائي، ماڻهن کي ڪيهي خبر، ته وڇڙي وڪري ويل زمانا موٽي ڪين ايندا آهن.

سڀ خاڪ ڌم-ڌم ٿي ويندا آهن.

حفيظ
عالمائي
الطاف
۽ نسيم.

(چارئي) اسان سان واهجي چنهر چُسي ڪيڏي ويا آهن. ٻولارن ۾ آڏامي ويا آهن.
ٿيم ٿيم ڪندا، تارا ٻڌجي ويا آهن، ٻاءُ ٻاءُ ڪندا، ٽوئينڪنگ اسٽارز، آڪاس ۾ چڻ ٿيڙن جو
راج ٿئي ويو آهي. رڳو ائين ڏسڻ ۾ ايندا آهن،
جيئن.

نانهن ۾ لت جي گولا ۾ پٽڪندڙ ماڻهن کي، ٻولارن ۾، ڊگ ڊڙن تي دونهيون
دمڪايو ويٺل ماڻهو نظر ايندا آهن. اها ماڻهو، جن لاءِ ٻريون سهڻا ٻنديون آهن. جنهنجي
تلاش ۾ پٽڪندڙ ٻريون، پنهنجا هر ساڙي وهنديون آهن. اهو جيڪو ڏسڻ ۾ ٿو اچي، ٻولار
ڪين هٿار، ڏاڍو باهين ڀريل ۽ انت اجهاڳ آهي.
”شبنم شبنم ڪنول ڪنول.“
”چونهيون در.“ ۽ نسيم.

مان ته ائين ٿو وسهان، ته ماڻهو ڇا لکن ۽ لچن، ان جي آڻڻ ويهڻ مان ڪوچي
ڪيڏا آهن؛ پر هڪ فنڪار کي ڪوچي لهڻ ڏاڍو آهڪر آهي. فنڪار کي ڏسڻ لاءِ هن جي
هائي ڪاٺي، ڪاٺن ٻيٺن، ٻهرڻ، ماڻهن سان وڙاڻ، سڀ بيڪار آهي. فنڪار جو ڪوچ، سندس
فن مان لڳايو ويندو آهي. سندس رچنائن مان.

اوشن جي مهاڀاري، پر لٽ ڀريل چولان چرل ڏسڻ لاءِ، ٽيلي-لينسز
ڪيمراون کڻي، ميراڇ ڪان فاسٽ موي هوائي جهازن ۾ چڙهڻو پوندو آهي.
پر ماڻهو جي اندر ۾ ڪيڏي چولان چول هوندي آهي! ان لاءِ اسان ڪابه سائنسي ايجاد نه
ڪري سگهيا آهيون. سڀ ايڪسري مشينون بيڪار آهن. الائي اسان ماڻهو ڪهڙي هوائي
ڪال ۾ رهجي ويا آهيون، جتي رڳو هٿيان لکي ڏک هڻڻ جي ٿرڀڊيشن رهجي وئي آهي،
ٻيو آهي ڇا؟... (ڇا ڏوڙ)...

ساري،

نانهين، مان آواز ٻيا اچن. ائين ٿو پاسي، چڻ حفيظ، عالمائي، الطاف ۽ نسيم گڏجي،
ڪشورڪمار هٿيان، جنگ ڇڙل جهانجهه ۽ ڪماڇ ٻيا وڃائين. ساري، (زوريءَ ماڻهن جي ڪمرن ۾
گم سر ٿوڀي هائي ڪاهيو ٿا پون)

جان من
جان من.
... ..

چلتي چلتي،
 ميري به گيت ياد رکنا،
 ڪجهي الوداع لا ڪهنا.
 روتي هنستي،
 يون هي تر، گنگناتي رهنا،
 ڪجهي الوداع لا ڪهنا.
 پيار ڪرتي ڪرتي،
 هر تر ڪهين،
 ڪوجائينگي.
 ان هي بهارون ڪي انچل مين،
 ٿڪ ڪي سوجائينگي.
 سڀن ڪو، ٿر پي،
 تر، ...

يون هي سڃاتي رهنا،
 ڪجهي ... ..
 بيچ راهه هٿين ڏلبر
 بيچڙ جائين ڪهين اکر
 اور سولي لسکي تمهين
 جيون ڪي به ڊگر.
 هر لوت ائينگي،
 تر يون هي... ٻلائي رهنا،
 ڪجهن الوداع لا ڪهنا.

... ..
 ... ..
 چلتي چلتي ... ..

هڪ ڏينهن مون شمشيرالحيدريءَ کان، نسيم جي ڪتاب ”چوٽيهون در“ لاءِ رمارڪ ورتو. شمشير ان ۾ لکيو ته: نسيم منڏ جو هيوي ويت رائيٽر آهي، پهرئين جوڙ جو. ۽ ويجهو جڏهن T.V تان ’ميخزن‘ پروگرام ڏٺو، تڏهن به شمشير جي راءِ ساڳي هئي. مون کي حيرت آهي، شمشير اها سڀ ڳالهه ڪندي، مڙڪي ڪيئن پئي سگهيو!... (شمشير!...)
 (مون کي خبر آهي، شمشير بيماري پروف ٿي نه، شاڪ پروف به آهي)
 (هورو-اڻ هورو)

*****

اها شايد جنوري 73 جي ڳالهه آهي. جنوريءَ جو 'سوجهرو' هڪ ڏينهن اڳ مارڪيٽ ۾ پهتو هو. ٻئي ڏينهن تي مان آفيس پهتس. اڃا پڪهر ٻئي سڪايس ته فون جي گهٽي وڳي. ٽيليفون ڪنيس: "هيلو، ڪير؟"

"دوزخ مان به تڙيل انسان!" (ان ڀرجي ۾ ڇهيل منهنجو نظر) "جي!؟" مون کان پيو ڪجهه به آڳاٽو نه ٿيو. محسوس ڪيس ته منهنجا هٿ ٿڌا ٿي رهيا آهن. ۽ ان "جي" چوڻ جي ٿورڙي عرصي ۾ به انيڪ سوال مون تي جهلڻ ڪري آيا. ۽ انهن سڀني سوالن ۾ بنيادي سوال هڪڙو ئي هو: "ڪير آهي؟؟ ڪير آهي؟؟" "نسيم آهيان -- نسيم ڪرڻ."

۽ منهنجي ساهه ۾ ساهه پيو هو. نسيم 'سوجهري' جي تازي ڀرجي ٻاٽ راءِ ڏني. مون راءِ جو سهارو وٺي، ڪائس ڪهاڻي گهري. بهرحال ان ٿورڙي ٿاڻي ۾ مان پنهنجي ڪنفيوزن تي قابو پائڻ لاءِ جاکوڙ ڪندي رهي هئس.

نسيم جون ڪوڙ ڪهاڻيون مون ٻڌيون هيون. جن ۾ "شبنم شبنم، ڪنول ڪنول" جي سمورين ڪهاڻين سان گڏ "پهرين مراد" ۽ "چوٿيون در" به شامل هيون. نسيم مان منهنجي سڃاڻ سندس ڪهاڻين تائين محدود هئي. انهن ڪهاڻين ۾ پڪندڙ شخصيت ۽ ٽيليفون تي ٿيل ان 'فارملي انفارملي' ڳالهه ٻولهي جي تاجي ٻيٽي هڪ آرٽسٽڪ شخصيت جو تصور -- نه تصور نه اصل ۾ هڪ فيلنگ هئي. محض هڪ احساس هو، ته انهن ڪهاڻين جو سرجهار ڪو آرٽسٽڪ شخص آهي.

ان ڳالهه ٻولهي جي ڪجهه ڏينهن کانپوءِ دادا مهٽاڻيءَ چيو ته، "اڄ شام نسيم ڄاڻهن تي اچي پيو." مون کي لڳو ڇڻ ٽيليفون جي گهٽي زور زور سان وڃي رهي آهي: "هيلو، ڪير؟" ۽ اتان ڪو گهري ۽ ڪنير آواز ۾ چئي پيو: "دوزخ مان به تڙيل انسان!" ۽ محسوس ڪيان ٿي ته منهنجا هٿ ٿڌا ٿي رهيا آهن.

شام جو پنجين بجي تائين آفيس هئي. آفيس ٿاڻي ڪان ڪجهه پوءِ نسيم اچڻو هو. نسيم آيو -- سُرڪي وڻس ڪرڻ، ۽ 'ڪيتري ڪنڊ پيئندؤ؟' کانسواءِ ان سموري عرصي ۾ مون

ڪجهه ڪولہ ڳالهايو. بيحد فارسل رهن۔ نظر اچڻ جي ڪوشش ساھ ٻئي منجھايو۔ نسيم جي وڃڻ کانپوءِ ڏاڍو ريلڪسڊ فيل ڪيم. ۽ تڏهن ئي ايڏي دير کان روڪيل ڳالھ ڪي وڌيڪ روڪي نہ سگھيم:

”نسيم ڪھاڻيڪار کان وڌيڪ وڏيرو ٻئي لڳو.“

اڃا اهي ئي ڳالهيون ٿين هيون ته ٽيليفون جي گھنٽي وڳي. تاج ٽيليفون ڪنيو: ”ادي، توهانجو ٽيليفون آهي.“ مان حيران هئس ته دادا جي ڊائريڪٽ ٽيليفون تي هن مهل اهڙو ڪير آهي جو مون سان ڳالهائڻ ٿو چاهي! :

”ڪير؟“

”ڏس نہ سحر، زمينداري منهنجو ڏٺو آهي. مون کي انهن ماڻهن، ان وڏير کي ماحول ۾ اڻڻو ويهڻو پئي ٿو. الڪري منهنجي شخصيت تي اهو اثر ضرور هوندو. مان هتي، هن شهري ماحول ۾، انٽلڪچوئلنس سان گڏ نٿو رهان. جي مان هتي انهن ۾ هجان ها ته يقينن مان به شمشير ۽ امداد وانگر هجان ها. آرنسٽ فيل ٿيان ها...“ ۽ الاه چا چا، اتي وضاحتن جا ڍير هئا: ”پر ادا...“ ۽ هن ڪجهه ٻڌو ئي نہ پئي. لاڳيتو ٻئي ڳالهايو. ۽ مان پريشان ٿي رهي هئس، ته منهنجو اهو رمارڪ هن ٽئين پهتو ڪيئن! هن آفيس ۾ ڪٿي، ڪو به يڪٽا فون آهي ضرور...“

هو ڳالهائي رهيو هو، مسلسل۔ ڪوري ۽ ڪنپير نوع ۾. ۽ هڪ فيلنگ هئي. هڪ احساس هو، ته ٻئي پاسي فون تي ڪو بيحد حساس ۽ آرنسٽڪ شخص ڳالهائي رهيو آهي. مون ڏاڍو ريلڪسڊ پاليو هو، پنهنجو پاڻ کي. ■ ائين لڳو هنم، فون جي ٻئي پاسي ڳالهائيندڙ لاڳيتو هڪڙو ئي جملو چئي رهيو هجي:

”دوڙخ مان به تڙيل انسان!“

* * ■

هڪ راءِ

نسيم ڪرل جي ڪھاڻين جو پهريون مجموعو ”شبنم شبنم، ڪنول ڪنول“ مون ڏھ سال اڳ پڙهيو هو، ان ڪري پورا نالا به ياد نہ اٿن. ڪھاڻين جا ڌنڌلا ٻاچولا، ذهن جي ساگر تي ٻيا چلن، پر ايترو سو ياد اٿن، ته ڪھاڻيون اهڙيون نہ هيون جو ذهن جي پاڻال ۾ بيهي وڃن ۽ اڻ سٽ يادون ڇڏين. سندس ڪھاڻين جو ٻيو مجموعو ”چوٽيهون در“ ۾ شامل ڪھاڻيون منهنجون اڳ ئي رسالن مان پڙهيل هيون ۽ مون کي سٺيون لڳيون هيون، مثلاً ”پهرين مراد“، ”چوٽيهون در“، ان ڳڻڪي ۾ جيڪي به ڪھاڻيون شامل آهن، تن ۾ سنڌي سماج جون روايتون، ڏک سور ملن ٿا. ڪھاڻيون اڻ وسرندڙ ۽ بين الاقوامي معيار جون آهن.

نسیم کرل وڏيرو هو. پنهنجي سماجي ۽ طبعي لحاظ کان. باقي ڪهاڻين ۾ اهو جهڙو ڪلاڪار ٿو لڳي. ”چوڻيهون در“ ۾ کرل خون جي واردات ڏيکاري آهي، انسانن جي بحسي ۽ پوليس کاتي جي بي حياتيءَ کي ڏاڍي سهڻي انداز ۾ چٽيو آهي. نسیم کرل خون ٿي ويندو، پاڻ به سنڌي روايتن جو هڪ ٿيندو! سا شايد کيس خبر نه هئي. مون پڌو آهي، ته روايتي وڏيرن وانگر ڏاڍو ظالم هو؛ پر منهنجي دل نٿي مڃي، ته ايڏو پيارو ڪهاڻيڪار ڪو ايڏو ظالم به هوندو. مڃان ٿي، ته انسان جنهن به طبقي کان هوندو آهي، ان جا اثر مٿس ضرور هوندا آهن، سو ٿي سگهي ٿو منجهس ڪجهه اوڻايو هجن، وڏيري هجڻ جي لاتي؛ پر سنڌي ادب ۾ سندس محنت وسارڻ جوڳي ناهي. هن پنهنجي ئي طبقي تي، بي رياءَ ٿي وار ڪيا آهن. ۽ هارين جي ڏک کي گهرائيءَ سان محسوس ڪيو آهي. سنڌي وڏيرن جي عياش طبيعت، اڃا ئي ٺاٺ ۽ جهالت تي هن ڀرپور وار ڪيا آهن.

— نسیم ٿيڻجو

* * *

اسر ڪهاڻيڪار

نسیم کرل ان وقت به منهنجو وڻندڙ ليکڪ هو، جڏهن هو جسماني طور اسان وٽ موجود هو ۽ هن وقت به، جڏهن هو اسان وٽ ناهي. نسیم کرل هڪ ڪهاڻيڪار، هڪ ليکڪ هر وقت، هر دور ۾ جيئرو رهندو. سندس فن، سندس ڪهاڻيون، سندس لکڻيون. هميشه کيس جيئرو رکندڙيون.

۽ ان ۾ ڪوئي شڪ ڪونهي، ته نسیم کرل جي هر ڪهاڻي مڪمل ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ ڪو جهول ڪو جهوپو ناهي. ۽ شايد اهو ئي ڪارڻ آهي، جو هر پڙهندڙ کي نسیم جي هر ڪهاڻي ياد آهي. ”ڪافر“ کان وٺي، ”پهرين سراد“ تائين، ”اڌالو ٻڌنگ“ کان وٺي ”گئس“ ۽ ”چوڻيهون در“ تائين، هر ڪهاڻيءَ ۾ ماحول جي مڪمل عڪاسي ڪيل آهي ۽ هر ڪردار هڪ سچو ڪردار آهي. مون کي سندس هر ڪهاڻي پسند آهي، ياد آهي. ”ڀو رستو“ جو آخري جملو ”پري پڙي“ ۾ وائيو ڳورو. ته بس، بس آهي. نسیم کرل هڪ ڪهاڻيڪار جو خال شايد ئي ڪو ڀري سگهي. نسیم کرل جون ڪهاڻيون شايد ئي ڪو ڏئي سگهي.

— تنوير جوڻيجو

بابا فرید جا دوها

فریدال مني له نندجي، مٽي ست نه ڪو،
 جيئري پيرن جي ٽپي، موء به مٿان پوء.
 فریدال ٿي پيرن ڏپ جي، لڳين پهرين ست،
 چچي، لتاڙجي، مڇ ٿي، رسين سائين وٽ.
 فریدال پيرن کان پيو، پير گهري ٿو چٽ،
 ست ڪٽندي عمر وٺي، پهرن چاهي پٽ.
 فریدال اچي پڳ ۾، ميري ست سند پام،
 گهلو روح ڄاڻي نه ٿو، مٽي مٿان پوند پام!

(بلوچي) ولي محمد شاهائي

[ولي محمد شاهائي پٽ محمد شاهائي. اصل ويٺل ديهه گاهي چارو، لڳ منچر ۽ ٺٽي-جتي سندن هاڙي جا ٿلها آهن. عمر: ”ڏکن ڏاڙهي اچي ڪري ڇڏي آهي، نه ته مان ايڏو ڪو وڏو ڪوٺ آهيان.“ سنڌي ۽ بلوچي ڪلام پڻ ڏندو آهي. ان کانسواءِ کيس بلوچي لوڪ ڪهاڻين ۽ منظوم رزميه قصن جو ڪچ پادگيرو آهي. عهدا: پهرين پبلڪ اسڪول ۽ هاڻ سنڌي ادبي بورڊ ۾ چوڪيدار.]

هڪ ٻڌي ڏڄانس سلام، ڪچلي اک جو آڱ غلام
 گاڏيءَ چڙهيو ٻهاڙ وڃان، نڍڙو منهنجو سچل اڃا
 آڱ وڃان ٿو-و سنڌ ال، گهوريان جانب جنڊ ال
 ڏسان ڪاچي بند ال، ڏوريان دل-پر هند ال
 ملڪ مددمنو زور ال، منڙو منهنجو مور ال
 ولسي محمد شاهائي، ڀارت هو تـوڙ تـائـي.

— ترجمو: امداد حسيني

موت -- سارتر جي نظر ۾

موت و اصلي سو روپ ڇا آهي؟ ڇا جيئرو رهڻ تائين ئي موت جي نه هئڻ جو ثبوت آهي؟ اهي ڪجهه سوال هڪ جيئري انسان لاءِ تمام اهم سوال آهن. زان پال سارتر پنهنجي زندگيءَ جي تجربن جو نتيجو پنهنجي آتم-ڪٿا The words ۾ ڏنو آهي، جن ۾ هو انهن ئي سوالن جي حل ڏانهن اشارو ڪري ٿو. هن منجهس موت پسڻ ۽ ان کي محسوس ڪرڻ جي ڪيفيت بيان ڪئي. هتي سندس آتم-ڪٿا مان ڪجهه ٽڪرا پيش ڪجن ٿا.

- وليم رام ولپ

مان موت کان ٿئي ڊنس، ڇو جو جيئڻ جي خواهش نه هئڻ، الهي ڪري موت ايترو هراس ۾ وڌو. مون شهرت جوئي ٻيو روپ سمجهي موت کي پنهنجو مقصد بنايو. مون مرڻ چاهيو ٿي. خوف ڪڏهن ڪڏهن منهنجي بي چينيءَ کي ٽڌو ڪيو ٿي، پر گهڻي وقت لاءِ نه. منهنجي هاڪ خوشي وري جاگي اٿندي هئي، مان انهيءَ هل جي چمڪ جو اوسيٽو ڪندو هوس، ته ڪڏهن ٿي مون کي باهه وڪوڙي ۽ رک ٿو ٿيان. اسان جا گنيپرا ارادا، اسان جون رٿائون ۽ بهالا آهن، جن جو پاڻ ۾ اڻٽٽ سنڀند آهي. مان سمجهي سگهان ٿو ته ٺڳي ڪرڻ ۽ ڪوڙ ڳالهائڻ جي باوجود پنهنجي هستيءَ کي بخشائڻ خاطر، لڪڻ جي چوڻي ڏنڌي کي ڪا حقيقت هئي. جنهن جو ثبوت اهو آهي ته پنجاهه ورهين کان پوءِ به لکي رهيو آهيان؛ پر جيڪڏهن مان پنهنجي بنيادن ڏانهن موٽان ٿو، ته اتي پنهنجو پاڻ کي اڳتي وڌندو، پرواز ڪندو محسوس ٿو ڪريان، هڪ سادي سودي آتم-هتيا ڪندي. ها، مهاڪاويه (epic) کان وڌيڪ، آتم پليدان کان وڌيڪ، موت جي تلاش ٿي ڪيم. هڪ ڊگهي عرصي تائين، مان پنهنجي رچنائن کي آخري شڪل ڏيڻ کان ڊڄندو رهيس، ڇو ته انهن جي شروعات ڪٿان کان به نه ۽ ڪيئن به ٿيل هئي ۽ مان سوچيندو هوس ته انهن جو منجهيل انت، انهن جي منجهيل شروعات جو عڪس هو. منهنجي پيشي (لکڻين) هر شيءِ بدلائي ڇڏي، منجهائن خنجر جي نوڪ جي تڪاڻ اڪري ويئي، باقي رڳو لکڻي رهجي ويئي، مون ڏٺو ته لطيف ادب ۾ ليکڪ کي پنهنجي ئي ڏنل رچنا ۾ بدلائي سگهجي ٿو يعني هو نالي ماتر شيءِ رهجي وڃي ٿو.

اتفاق آهي جو ماڻهو بڻجي ويس، ادارتا مون کي ڪتاب ۾ بدلائي ڇڏيندي. مان پنهنجا ٻيڻا، پنهنجا ويچار ڌامي جي اڪرن سان آڪري سگهيس ٿي، مان پنهنجي زندگي جي هل بڪڙي کي است ٻڙن تي لاهي سگهيس ٿي، پنهنجي گوشت کي هڪ اسٽائيل (لفظن) جي شڪل ڏيئي سگهيس ٿي، وقت جي ڪمزور پيچيدگي جو انت آئي سگهيس ٿي.

اها بازيگري ڪامياب ٿي ويئي. مون موت کي شهرت جي ڪفن ۾ دفن ڪري ڇڏيو. مان هاڻي شهرت جي باري ۾ ئي سوچڻ لڳس، موت جي باري ۾ نه، مون اهو سمجهڻ جي ڪوشش ٿي نه ڪئي، ته ٻئي هڪ ئي شيءِ جو نالو آهن. هن وقت جڏهن مان اهي سٽون لکي رهيو آهيان، ته مون کي خبر آهي، ته منهنجا ڏينهن پورا ٿي ويا آهن، بس ٿورن گھڻن سالن جي ڳالهه آهي. مان چٽيءَ طرح تصور ڪريان ٿو. اهو تصور ڪري مان خوش ناهيان. پنهنجو ايندڙ ٻڌايو، ٻڌايو جي هستي، انهن جي هستي جن کي مان چاهيان ٿو. مان پنهنجو موت ڪڏهن لڳو چاهيان. ڪڏهن ڪڏهن مان پنهنجي ٻارن دوستن کي سڏيندو آهيان. جن مان ڪي مون کان 15، 20، 30 ورهيه ڄمار ۾ ننڍا آهن. ڪانئن وڌيڪ جيئرو رهڻ تي ڪيڏو نه دڪ ٿيندو. اهي مون تي ڪلندا آهن. مان انهن تي، پر انهيءَ جي ڪا معنيٰ ناهي ۽ نه ٿيندي. جڏهن مان ٽون ورهين جو هئس ته منهنجي هڪ آپريشن ٿي هئي، جنهن جي دوران ڪنهن خاص قسم جي احساس جي قوت هلي ويئي هئي. چون ٿا ته اهي احساس الهيءَ عمر ۾ مڙهڻي سرس هوندا آهن. ڏهن ورهين کان پوءِ ڏهر ته اڪولي نارسيلي ۾ منهنجي ڪن چڱن دوستن تي اوچتو انهيءَ احساس جو دورو پوندو هو. اهي شروع ۾ ڊپ يا ڪاوڙ جي ڪيفيت ۾ سڃاڳ ٿي هوندا هئا. مان ڪاٺ ٻڏو ڪواڱهرا هڻندو رهيس. منجهان هڪ دوست سخت بيماريءَ کان پوءِ اسان کي هڪ ڏياريندي چيو ته مون موت جو سور پوکيو آهي. مون اهو به ڄاتو آهي، ته ماڻهو آخري ساهه ڪڍڻ ٿو ڪڍي، نيزان تي اهڙي قسم جا دورا سڀ کان وڌيڪ هوندا هئا، ڪڏهن ڪڏهن هو شعوري حالت ۾ مئلن جئن نهارڻ لڳندو هو. هو اٿي بيهي رهندو هو، سندس اکيون سڄي وينديون هيون، هو پنهنجو هٿ ڪڍندو ۽ غائب ٿي ويندو هو. ٻئي ڏينهن اسان هن کي ڌارين جي وچ ۾ شراب جي لشي ۾ چور ڏسندا هئاسين. اهي سڀ هڪٻئي کان حقيقتن جي اولهائين ۾ پوڻ کان سواءِ چڱيءَ طرح واقف هئا. مان کين ٻڌندو هئس، مان کين گهڻو چاهيندو هوس ۽ خواهش هوندي هئي ته مان به انهن جهڙو ٿيان پر ناڪام رهيس. مان سڄي ڳالهه سمجهيس ٿي ته هرهنڌ ڏکوئيندڙ هڪ جهڙائي آهي. هڪڙو جيئرو آهي، هڪڙو مري ٿو، ڪنهن کي خبر ناهي ته ڪير جيئي پيو، ڪير مري پيو، موت کان هڪ ڪلاڪ اڳ به ماڻهو جيئرو هوندو آهي. مون کي انهيءَ ۾ شڪ ناهي ته منهنجي دوستن جون ڳالهيون بامعنيٰ هونديون هيون، جيتوڻيڪ مان انهن ڳالهين مان مطمئن نه ٿيندو هئس. مان مات هوندو هوس، حسد ڪندو هوس ۽ انهن سڀ کان جدا ٿي ويندو هوس.

ليٽ اهي مون سان مخاطب ٿيندا هئا ۽ غصي ۾ چوندا هئا: 'تون ڇا ٿو چئين؟ ڇا انهن ڳالهين جو توتي ڪو اثر ٿئي؟' مان لاچارِي ۽ بيوسي ۽ وڃان پنهنجا هٿ ڇنڊي ڇڏيندو هوس. هو غصي ۾ کلندا هئا ۽ شذر ٿيندا هئا، ته هو پنهنجي ڳالهه مون کي چوڻا سمجهائي سگهن. 'جڏهن تون هنڌ ۾ اڪيون بند ڪري سمهندو آهين، ته ڇا توکي اهو خيال نه ايندو آهي، ته ڪي ماڻهو سٺا سٺا مري ويندا آهن؟ ڇا توکي ڏنڊن ڪندي وقت خيال آيو، ته فقط اهوئي منهنجي زندگي جو آخري ڏينهن آهي؟ ڇا تو ڪڏهن ڪڏهن سوچيو لاهي ته وقت ٿورو آهي ۽ پنهنجو ڪم جلدي جلدي پورو ڪرڻو آهي؟ ڇا تون پاڻ کي غير فاني سمجهين ٿو؟' مان ڪجهه انڪاري ۽ ڪجهه ڪجهه سائن متفق هوندي چونڊس-- ڳالهه صحيح آهي. مان سوچيان ٿو ته مان غير فاني آهيان، اها ڳالهه ڪوڙي ٿئي ٿي سگهي. مون اوچشي موت کان بچڻ لاءِ ڏاڍو احتياط ڪيو آهي، نه رڳو ايترو ڪيو اٿم، پر الله مون کي وڏو ۽ ڏکيو ڪم سونپيو آهي، کيس مون کي هن ڪم پوري ڪرڻ لاءِ وقت ڏيڻو هوندو...

هاڻي مان مڃان ٿو ته اهي صحيح هئا. انهن اسان جي ڪيفيت کي انهن جي تڪميل ۾ قبول ڪيو هو، جنهن ۾ سندس ڳڻتيون به شامل هيون. مون کي آڻت گهربو هو ۽ اهو بلڪل صحيح هو، بنيادي طور تي ته مون پنهنجو پاڻ کي غير فاني سمجهيو ٿي. مون پنهنجو پاڻ کي اڳي ماري ڇڏيو هو، ڇو ته رڳو مري ويل ئي اسرتا مائي ٿو. نيزان ۽ ميهوڙ کي خبر هئي ته مٿن موت جو وحشيائو حملو ٿيندو، کين دنيا مان جيئري ئي هڪ جهٽڪي ۾ ڇڪيو ويندو، جڏهن ته مان، مون پاڻ سان ڪوڙ ڳالهائيندو: جئن موت وحشي صورت اختيار ڪري نه سگهي. مون انهيءَ کي پنهنجو مقصد بڻايو ۽ پنهنجي زندگيءَ کي مرڻ جو هڪ ئي لڪل اصول بڻائي ڇڏيم. مان پنهنجي زندگيءَ جي پويان ڏانهن وڌندو پيو وڃان ۽ مون پنهنجي زندگيءَ ۾ ڪتاب لکڻ کان سواءِ ٻي ڪا خواهش ئي نه ڪئي آهي. مون کي پڪ آهي ته منهنجي دل جي ڌڙڪڻ تڏهن بند ٿيندي، جڏهن مان پنهنجي ڪتاب جي آخري باب جو آخري صفحو لکي پورو ڪري وٺندس ۽ موت ان وقت هڪ مثل شخص کي کڻي ويندو هوندو. ويهه ورهين جي عمر نيزان موت جي ڊپ کان جلدي جلدي عورتن ۽ موٽرن کي ڏٺو، زندگيءَ جي هر شيءِ کي ڏٺو: سڀڪجهه ڏٺو هوس. مون به انهن ڏانهن ڏٺو پر لالچ کان نه، اتساهه سان. مان ڌرتيءَ تي شين جو مزو ماڻڻ نه، پر پيلنس شين ٺاهڻ آيو آهيان.

اڳي پوءِ مَران، مَر مَران مارڳسا ۾،
مکئي پوءِ پيريان، خون منهنجو جيڏيون.
— شاھ.

آديسي اُتي ويا

عبدالحميد "منتظر" سومرو

ولادت 1915ء / وفات 24 آگست 1978ء

ننڊي الهيار جي ادبي ڪلشن ۾ هڪ ڪل 24 آگست 1978ء تي ڪوئائي ويا. يعني ننڊي الهيار جو مشهور شاعر، اديب، عاشق رسول عبدالحميد 'منتظر' سومرو 7-8 مهينا بيمار رهي هن فاني دنيا مان ڪڍ ڪري ويو.
إِنَّا لِلّٰهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ.

مرحوم سچو عاشق رسول هو. سندس ڪيتريون نعتون ڇپيل آهن، انهن کان گهڻيون ان ڇپيل به آهن، جن مان خاص ڪري 'صدقي جي ڀڪري' ۽ 'پتلي جي ڳڻي' هر هنڌ واه واه مچائي ڇڏي. سندس قوسي نظارن، مزاحي نظارن، ادبي نظارن، رسالي 'نئين زندگي' ۽ 'پيغام' ۾ ڇپيل آهن. پاڻ هڪ ڪلمڪ يارويس انسان هو. سڀني مان سهڻو ۽ سٺو پيش ايندو هو. ٻارن سان ٻار ۽ انهن سان خاص محبت هوندي هيس.

'منتظر' صاحب هڪ پڙهيل گهر ۾ پيدا ٿيو. ننڊي الهيار وارن ۾ پهريون سندس والد بي. اي پاس ڪئي. سڄي عمر تعليم کاتي ۾ نوڪري ڪري، پيشن تي لهڻ کان اڳ وفات ڪئي. سندس وڏو ڀاءُ حاجي محمد خان به بي. اي آهي ۽ ڊپٽي ڪمشنريءَ کان رٽائر ٿيو آهي. ٻيو ڀاءُ عبدالرحمان به بي. اي آهي، جو ڊپٽي ڊائريڪٽر ڊپٽي ميئر تان رٽائر ٿيو آهي. ڪانئس لنڊو ڀاءُ ليڪ محمد اسسٽنٽ انجنيئر هو، عمر وفا نه ڪيس، ننڍي عمر ۾ فوت ٿي ويو. عبدالحميد ننڍپڻ کان ڏاڍو هوشيار هو، پر افسوس جو نظر خراب هئس، ان ڪري 3-4 درجن سنڌيءَ کان مٿي پڙهي نه سگهيو.

پاڻ ننڍي هوندي کان ئي شعر لکندو ۽ ڇولندو هو. جڏهن سندس والد موڪل تي نوڪريءَ تان ايندو هو، ته ان کي ڏيکاريندو هو: سندس والد خوش ٿي کيس انعام ڏيندو هو. ٿوري گهڻي اصلاح ماستر محمد مراد کان ورتائين. ان کان پوءِ هو شاعريءَ ۾ هوشيار ٿي ويو ۽ سندس هڪ هڪ شعر موتين ملڻ ٿي ويو. سندس اولاد سان فقط هڪ نياڻي آهي. الله تعاليٰ مرحوم 'منتظر' کي پنهنجي جوار رحمت ۾ جاءِ ڏي ۽ پوين کي صبر جميل عطا ڪري - آمين.

— سيد گل محمد شاهه رضوي

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

فتحنامو (چچ نامو) ۽ ان جو مترجم علي ڪوفي

=====

(شمس العلماء - رزا قليچ بيگ يادگار تقريرن جو سلسلو)

اڄ اسان هڪ تاريخي ڪتاب تي بحث ڪري رهيا آهيون ۽ انهيءَ ڪتاب جو عام مشهور نالو آهي ”چچ نامو“. هن ڪتاب جي مؤلف جو نالو آهي ’علي بن حامد بن ابوبڪر ڪوفي‘. يعني علي پٽ حامد جو، اهو پٽ ابوبڪر جو، اصل ويٺل ڪوفي شهر جو. اڄوڪي محفل ۾ آءٌ ٻن ڳالهين جي وضاحت ڪندس: هڪ ڪتاب جي مترجم بابت بيان، ۽ ٻيو هن ڪتاب جي اهميت، ته اهو ڪتاب خود ڇا آهي؟

(الف) ڪتاب جو مترجم علي ڪوفي

ڪتاب ’چچ نامي‘ مان اسان کي فقط اها خبر پوي ٿي ته مؤلف جو سڄو نالو علي بن حامد بن ابوبڪر هو، ۽ هو ناصرالدين قباچه جيڪو ان وقت اچ جو بادشاهه هو، تنهن جي دور ۾ ٿي گذريو. ان وقت هندستان ۾ مسلمانن جون ٻه بادشاهيون هيون: هڪڙي دهليءَ جي بادشاهي ۽ ٻي بادشاهي هئي اچ جي. هي جيڪو ذڪر اسين ڪريون ٿا، سو آهي ستينءَ صدي هجري (تيرهين صدي عيسوي) جي شروع جو. دهليءَ ۾ قطب الدين ايبڪ جي وفات کان پوءِ طاقت جو توازن ورهائجي ويو. ان کان اڳ غزنوي دور ۾ لاهور سياسي طاقت جو مرڪز هو، دهلي پوءِ ٿي. لاهور کان اڳ توڙي پوءِ ملتان ۽ سنڌ طاقت جا مرڪز هئا. تيرهين صدي عيسويءَ جي شروع ۾ دهلي ۽ اچ سياسي ۽ علمي مرڪز بڻيا. دهليءَ ۾ سلطان الشمس وت وڏا عالم ۽ فاضل وڃي گڏ ٿيا، پر ساڳئي وقت اچ ۾ سلطان ناصرالدين قباچه وٽ به وڏي ۾ وڏا محقق ۽ عالم اچي گڏ ٿيا. ناصرالدين قباچه نهايت سخي ۽ علم پرور هو. اچ شهر قديم زماني کان سنڌ جو شهر هو ۽ انهيءَ لحاظ سان اچ جي بادشاهي چئن سنڌ جي بادشاهي هئي. ساڳئي وقت تي دهلي جي بادشاهي هئي. خراسان ۽ ايران طرف مغلن جي حملن سببان وڏا عالم اتان لڏي اچي اچ ۾ گڏ ٿيا. خود بادشاهه جا وزير شرف الملڪ رضي الدين ۽ سندس پٽ عين الملڪ فخرالدين ۽ عين الملڪ جو پيءُ بهاولدين تمام وڏا عالم هئا، ٻيو وڏو عالم مينهاج سراج هو، جيڪو ان وقت جو وڏي ۾ وڏو مورخ هو، جنهن پنهنجي مشهور تاريخي

ڪتاب ”طبقات ناصري“ لکيو. ’عَوفِي“ فارسي زبان جو وڏو اديب هو، جنهن ”لُبابُ اللُباب“ جي نالي سان فارسي شاعرن جو پهريون تذڪرو لکيو. خود علي ڪوفي، جنهن جو اسين ذڪر پيا ڪريون، اهو به هن درٻار جو وڏي ۾ وڏو محقق ۽ عالم هو. اڄ به انهيءَ وقت جيڪي علم ۽ تحقيق جا بنياد پيا، سي اسان چئي سگهون ٿا ته سڄي هندوستان ۾ ان وقت تاريخ جي تحقيق جا پهريان بنياد هئا. تاريخ بابت جيڪي به هن برصغير ۾ لکيو ويو آهي، انهن تاريخي ڪتابن مان پهريون تاريخي ڪتاب ’فتحنامو‘ يا ’چچ ناسو‘ آهي. ان بعد ٻيو ڪتاب ”طبقات ناصري“ آهي. پنهنجي پنهنجي نوع نموني سان اهي ٻئي تاريخي سلسلي جا ڪتاب معياري حيثيت رکن ٿا.

مون ٿي عرض ڪيو ته جيڪي عالم اچي اڄ جي درٻار ۾ گڏ ٿيا، تن مان پهريون ادبي ڪارنامو عَوفِي جو هو، جنهن 1222ع ۾ پنهنجو ڪتاب ”لُبابُ اللُباب“ اڄ به لکيو ۽ ناصرالدين قباچ جي وزير جي نالي، ان جو انتساب ڪيائين. انهيءَ کان تيرهن سال پوءِ علي ڪوفي ’فتح ناسي‘ جو ترجمو ڪيو. علي ڪوفي بادشاهه جي وزير شرف الملڪ رضي الدين سان وابسته هو. پر اهو گذاري ويو هو ۽ پوءِ سندس پٽ عين الملڪ فخرالدين وزير ٿيو. شايد هن علي ڪوفي کان ڪجهه سَنهن موڙيو، جنهن تي هن خيال ڪيو ته آءٌ اهڙو ڪو ڪتاب پيش ڪريان، جو وزير مون تي مهربان ٿئي. علي ڪوفي ان وقت اڄ به هو. پراڻي هو ڪٿان آيو؟ اها خبر ’چچ ناسي‘ ۾ به ڏنل ڪانهي، پر ان بابت اسين ڪي انومان ڪلي سگهون ٿا: پهريون ته جيئن هن پاڻ کي ’ڪوفي‘ ڪري لکيو آهي، ته شايد ڪوفي ۾ ڄائو هجي، يا اصل سندس خاندان ڪوفي جو هجي ۽ پاڻ هتي آيو هجي. پر هن ڪلهه جي تصديق نٿي ٿئي، ڇو جو هو پاڻ هن ڪتاب ۾ چوي ٿو، ته: ’اڪثر ڪتاب عربيءَ ۾ آهن، پر اڄ ڪلهه عربي سمجهڻ وارا تمام ٿورا آهن، تنهن جي ڪري منهنجي مرضي آهي ته آءٌ هن ڪتاب کي فارسيءَ ۾ ترجمو ڪريان، ته جيئن سڀ ماڻهو سمجهي سگهن‘. انهيءَ جي معنيٰ ته عربيءَ سان گڏ فارسي به هن کي تمام سٺي ٿي آئي. هو عربيءَ جو عالم هو، پر انهيءَ ۾ ڪوشش ڪونهي ته کيس فارسيءَ جي به تمام وڏي ڄاڻ هئي. هن ڪتاب مان اسان کي خبر پوي ٿي ته هو فارسي ڪهڙي سٺي لکي ٿو. اسان اصل عربيءَ جون عبارتون پڙهي ڏٺيون آهن، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو، ته هو فارسيءَ ۾ جڏهن انهن جو ترجمو ڪري ٿو، ايڏي سلاست، ايڏي رواني ۽ ايڏي سهڻائيءَ سان ڪري ٿو، جو سمجهجي ٿو ته ڇڻ فارسي هن جي مادري زبان آهي. جي ائين آهي، ته پوءِ چئبو ته هو ڪوفي ۾ ڪولہ ڄائو هئو. بيشڪ هو اصل ڪوفي جو هو، يعني ته سندس وڏا ڪوفي جا هئا (ممڪن آهي ته سندس والد ڪوفي جو هجي، ممڪن آهي ته سندس ڏاڏو ابوبڪر ڪوفي جو هجي) پر پاڻ يا ته ڪنهن لڳ ڀڳ ايراني حملي ۾ ڄائو يا ننڍي هوندي کان اتي آيو ۽ فارسي ٻولي ڇڻ مادري زبان طور سکيو.

هائي سوال آهي ته هو ڪٿي اچي رهيو! انهيءَ سلسلي ۾ هڪ ڳالهه منهنجي ذهن ۾ اچي ٿي جيڪا اوهان جي آڏو رکڻ ٿي. هن ڪتاب (چچ ناسي) ۾ هڪڙو شعر، مشهور شاعر ابوالفتح بستي جو آهي. بستي جو شهر موجوده افغانستان ۾ قنڌار جي ڀريان هڪ وڏو عاليشان شهر هو. اتي وڏا عالم رهندا هئا ۽ وڏو علم جو مرڪز هو. شاعر ابوالفتح بستي جو سچو نالو ”ابوالحسن علي ابن محمد بستي“ آهي. هو عربي ۽ فارسي جو وڏو شاعر هو. سندس عربي ۾ ڇپيل هڪ قصيدو مشهور آهي. مولوي قاسمي صاحب هن مجلس ۾ ويٺو آهي، جنهنڪري ان قصيدي جو پهريون شعر پڙهان ٿو:

”زِيَادَةُ الْمَرْءِ فِي دُنْيَاهُ نَقْصَانٌ“

جنهن جي معنيٰ ته: ماڻهوءَ جي جيڪا وڌائي هن دنيا ۾ آهي، سا حقيقت ۾ خسارو آهي. ابوالفتح بستي جو اهو سچو قصيدو، ديري پنهنجي ”ڪتاب الجوان“ ۾ نقل ڪيو آهي. جانورن بابت جاچڻ جي ڪتاب کان پوءِ هي ٻيو تحقيقي ڪتاب آهي. بستي جي هن قصيدي جو هڪ شعر علي ڪوفي هن فتحنامي ۾ آندو آهي، جنهن مان گمان نڪري ٿو ته علي ڪوفي شايد هرات ۽ بستي طرفان آج ۾ آيو، جو بستي جي قصيدي جي کيس ڄاڻ هئي. ان وقت خراسان تي چنگيزخاني مغلن حملا ٿي ڪيا ۽ انهيءَ ڪري اتي جا گهڻا عالم فاضل اتان لڏي، آڇ، دهلي ۽ هندوستان طرف آيا. شاعر ابوالفتح بستي، جنهن جو شعر ’فنجناسي‘ جي ترجمي وقت علي ڪوفي پاڻ نقل ڪيو آهي، ۽ اصل عربي ڪتاب ۾ ائين ٿي نٿو سگهي، ڇاڪاڻ جو ابوالفتح بستي جي وفات جو سال 400 هه يا 401 هه آهي. اهو تمام دير جو زمانو آهي ۽ هن ڪتاب ”فتح نامي“ وارو مواد ان کان اڳ جو آهي. هن اهو شعر نقل ڪيو آهي. تنهن مان فقط گمان ٿو نڪري ته شايد هو بستي طرف رهيو هجي، ڇاڪاڻ ته ابوالفتح بستي جي ڪلام مان واقف آهي، بلڪ خراسان ۽ هندوستان طرف علي ڪوفي پهريون شخص آهي، جنهن ابوالفتح بستي جو شعر نقل ڪيو آهي.

علي ڪوفي هندوستان ۾ اچي ناصرالدين قباچه جي درٻار سان وابسته ٿيو. جيئن اڳ غزوين جي دور ۾ لاهور ۾ شاهي درٻار سان شاعر مسعود سعد سلمان ۽ ٻيا وابسته ٿيا، سا دهليءَ جي درٻار سان شاعر ۽ اديب وابسته ٿيا، تيئن ناصرالدين قباچه جي آڇ ۽ سنڌ جي درٻار سان علي ڪوفي وابسته ٿيو. پاڻ چوي ٿو ته: سلطان ناصرالدين جي حڪومت جي دور ۾ آڇ پنهنجو اصل وطن ڇڏي، اچي آڇ ۾ ڪو وقت رهيس ۽ سنه 613 هجري ۾ منهنجي عمر 58 سال هئي. انهيءَ حساب سان چئبو ته هو 555 هجريءَ ۾ ڄائو. سندس سوانح بابت اها بي اهم ڳالهه آهي، جيڪا اسان جي ذهن ۾ اچي ٿي.

هو آڇ شهر ۾ هو ۽ سندس عمر هئي 58 سال، جو ان وقت هو چوي ٿو ته مون کي ڪتابن جي مطالعي ۽ خاص طرح سنڌ جي اسلامي تاريخ جو شوق پيدا ٿيو. فتوحات بابت سواد

هت ڪرڻ لاءِ آڄ مان بکر (روھڙي لڳ) آيس، جو اتي جا بزرگ عرب لسل جا هئا ۽ قاضي هئا. انهن مان قاضي اسماعيل، جيڪو ثقفي قبيلي مان هو، تنهن پڇا ڪرڻ تي مون کي ٻڌايو ته وٽن اسلامي فتح جي تاريخ بابت عربي ۾ هڪ قلمي ڪتاب آهي، جيڪو وڏن کان وڏي وٽ محفوظ آهي. اهو مون کي ڏنائون ته ڏنر ته نهايت قيمتي آهي ۽ مون ويهي ان جو فارسي ۾ ترجمو ڪيو. انهيءَ جي معنيٰ ته هو گهڻ وقت (ڪر از ڪر هڪ سال تائين) بکر ۾ رهيو ۽ سنڌ جي تاريخ ۽ فتح واري مواد جو ترجمو 613 هجري ۾ پورو ڪيائين.

جڏهن هي ترجمو پورو ٿي ويو، تنهن کان پوءِ علي ڪوفي ڪيڏانهن ويو، تنهن بابت پوري پڪ ناهي. پر جيئن ته سندس ارادو هو ته ڪو علمي ڪارنامو ڪري، پوءِ وڃي پنهنجي سربري وزير جي آڏو پيش ڪري، الهيءَ لحاظ سان چئي سگهجي ٿو ته هو واپس آڄ ويو هوندو، جتي وڃي پنهنجو ڪيل ترجمو تحفي طور پيش ڪيو هوندائين، پر اهڙو ڪوبه بيان سندس ترجمي ڪيل هن فتح نامي جي مهاڳ ۾ موجود ناهي. ٻين ڪتابن ۾ به ڪو علي ڪوفي جو ذڪر سلطان ناصرالدين قباچه جي دور ۾ موجود ناهي. اندازاً ٻارهن سال کن پوءِ دهليءَ جي سلطان التمش ۽ ناصرالدين قباچه پڇي اچي سنڌ ۾ بکر جي قلعي ۾ پناهه ورتي. تنهن کان پوءِ دهلي جي لشڪر هن قلعي کي گهرو ڪيو ۽ مجبور ٿي سلطان ناصرالدين قباچه پڙيءَ ۾ چڙهي اتان اڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر لڪري نه سگهيو ۽ پڙي غرق ٿي وئي. اهو واقعو 625 هجري جو آهي. ان بعد اسان کي خبر آهي، ته ناصرالدين قباچه جي درٻار جا جيڪي شاعر، عالم ۽ محقق هئا، سي پوءِ آڄ کي ڇڏي دهلي هليا ويا. عين الملڪ وزير آتي ويو. طبقات ناصري جو مصنف سراج اتي ويو، پر علي ڪوفي جو لالو ڪونه ٿو ملي. هاڻي انهيءَ مان هڪ ته اسان ائين سمجهون ٿا، ته شايد علي ڪوفي 625 ه. کان اڳ ۾ وفات ڪئي: 613 ه. ۾ هي ڪتاب ترجمو ڪيائين ۽ 625 ه. کان اڳ ۾ وفات ڪيائين. جي نه ته سندس نشان اسان کي دهلي ۾ ملي ها، جيئن ٻين عالمن ۽ اديبن جو ملي ٿو.

ان کان پوءِ ٻي ڳالهه ته ٻيو ڪو ڪتاب علي ڪوفي لکيو يا نه لکيو؟ انهيءَ باري ۾ اسان کي هڪ خبر ملي ٿي. سيد محب الله شاهه بکري سنڌ جي شهرن ۽ سنڌ جي بستين بابت هڪ سٺو ڪتاب لکيو آهي، جنهن ۾ هو ڪن اڳين ڪتابن جو ذڪر ٿو ڪري. مثلاً علي اصغر ٺٽوي جي رسالي جو حوالو ڏئي ٿو ۽ ان مان بيان نقل ڪري ٿو. علي اصغر ٺٽوي چچ نامي جي مصنف علي ڪوفي جي ٻن ڪتابن ”تنقيح الاسناد“ ۽ ”ڪتاب الانساب“ جو ذڪر آندو آهي. سيد محب الله شاهه پنهنجي ”تاريخ سنڌ“ ۾ اهي حوالا ڏيندي علي ڪوفي جو سڄو نالو (علي ٻٽ حامد ٻٽ ابوڪر ڪوفي) صحيح نه لکيو آهي، پر غلطي مان ”علي بن ابراهيم ڪوفي“ لکيو آهي، پر کيس ”چچ نامي جو مصنف“ چوي ٿو. جيڪڏهن اهي حوالا ۽ نالا صحيح آهن ته پوءِ چٽو ته علي ڪوفي هتي بکر سنڌ ۾ ويهي نه فقط چچ نامي وارو ترجمو ڪيو پر سنڌ جي شهرن ۽ نسب نامن جي باري ۾ به ڪتاب لکيائين. ان مان هڪ گمان اهو به لڪري ٿو

تہ هو هتي سنڌ ۾ ويهي رهيو ۽ سنڌ کي پنهنجو گهر ڪيائين. هتي بکر ۾ آيو ته وري ٻوٽي
ڪونه موٽيو ۽ پوءِ هتي ئي وفات ڪيائين. آڄ توڙي دهلي ۾ پيو ڪٿي به هن جو ذڪر ڪونه
ٿو ملي. هاڻي اهو ته آهي مصنف جو احوال، جيڪو اسان ڳالهين جا ٿوڻا ملائي پورو ڪيو
۽ ڪنهن نتيجي تي پهتا آهيون. هاڻي آڄ ڪتاب ’فتح نامي‘ بابت ڪي معلومات اوهان جي
آڏو رکندس.

(ب) ڪتاب فتحنامو عرف چچنامو

جيئن علي ڪوفي چوي ٿو ته: آڄ ويس بکر جي قاضي اسماعيل وٽ. سندس جيڪو
ڪتب خانو هو، تنهن ۾ سنڌ جي فتح بابت تاريخي مواد موجود هو. قاضي اسماعيل عربن جي
’طائي‘ قبيلي مان هو. علي ڪوفي هن جو جيڪو نسب-نامو ڏنو آهي، تنهن ۾ ڪم از ڪم
ڏهه ٻيڙهيون ڏنل آهن. هو چوي ٿو ته اسان جا وڏا سنڌ جي فتح وقت موجود هئا ۽ انهن
واقعن جو رڪارڊ ان وقت کان وٺي اسان وٽ محفوظ ٿيل آهي. قاضين جي انهن ڏهن ٻيڙهيون
بابت آڄ اندازو لڳايان ٿو ته انهيءَ نسب-نامي ۾ ڪي ٻيڙهيون ڪٽل آهن؛ ڇاڪاڻ جو هي
سن 613 هجري جو ذڪر آهي ۽ سنڌ جي فتح سن 93 هجري ۾ ٿي، يعني 520 سال اڳ ٿي.
هاڻي جيڪڏهن پنجن سَوَن سالن ۾ ٻيڙهيون ٻڌجن ۽ 20 سال هڪ ٻيڙهي کي ڏجن ته به
25 ٻيڙهيون ٿين ڪن، مگر ٻيڙهيون فقط ڏهه آهن، جنهن جي معنيٰ ته ڪجهه ٻيڙهيون ڪٽل
آهن. پر قاضي اسماعيل چوي ٿو ته هتي اسان جا وڏا آيا ۽ انهن وٽ هي ڪتاب هو. هاڻي
سوال آهي ته هنن وٽ جيڪو ڪتاب يا جيڪو رڪارڊ هو، تنهن جي نوعيت ڪهڙي هئي؛
سچو ڪتاب ٺهيل هو، يا ڪي جُز ۽ ٻيا هئا، يا ڪي جدا جدا روايتون هيون؟ ان بابت
خود چچ نامي مان ئي ڪي ڳالهيون اسان کي معلوم ٿين ٿيون ۽ جڏهن اهي ٻين ڪتابن سان
ملايون ٿا ته پوءِ اسان ڪن نتيجن تي پهچون ٿا. اهي نتيجا هي آهن:

(1) سنڌ جي تاريخ جي باري ۾ قديم ۾ قديم جيڪو مصنف آهي، سو آهي ’مدائني‘.
سندس سچو نالو آهي ابوالحسن علي بن محمد مدائني. هو اصل ۾ بغداد جي ڀرسان مدائن جي
شهر جو ويٺل هو، پر رهندو ئي بغداد ۾ هو. مدائني خاص طرح سان مشرق طرف وارن ملڪن
جي تاريخ جو ماهر هو؛ يعني ته الهنديان ملڪ ڇڏي، هيڏانهن اُڀرندي طرف جيڪي ملڪ
آهن، يعني ايران، خراسان (افغانستان، سمرقند، بخارا وغيره) سنڌ ۽ هند-تن جي تاريخ جي
ڪيس وڏي ڄاڻ هئي. خاص طرح هو سنڌ جي تاريخ جو وڏو ماهر هو ۽ سنڌ تي هن به
ڪتاب لکيا: هڪڙو ڪتاب ’مڪران جي فتح‘ بابت لکيائين، ته مڪران ڪيئن فتح ٿيو،
ٻيو ڪتاب سنڌ ۽ هند جي محاذ يا ’فرنٽ‘ بابت لکيائين. محاذ يا فرنٽ توهان سمجهو ٿا.
عربي ۾ ان کي ’مَنَر‘ چئبو آهي. هڪڙو ٻيو ڪتاب هن جو آهي ”فتوح الهند و سنڌ“. اهڙو
نالو به اسان کي ملي ٿو، علي ڪوفي جڏهن هي ڪتاب ترجمو ڪري ٿو، ته ان کي

”فتح نامه سنڌ“ سڌي ٿو. ’فتح نامو‘ فارسي ۾ ترجمو آهي ”فتوح السند“ جو. تنهن مان اسين سمجهون ٿا، ته هي ڪتاب يا هڪ-ٻن ڪتابن جو مواد، جيڪو مترجم علي ڪوفي جي آڏو هو، سو اصل ۾ يقيني طور مدائني جو تصنيف ڪيل هو ۽ اهو مواد بکر جي قاضين وٽ محفوظ هو. ان جي ثابتي اها آهي ته خود ڪتاب ’فتح نامي‘ ۾ جيڪي به تاريخي روايتون يا بيان آهن، سي اڪثر مدائني جي نالي سان آهن. مدائني ٿو چوي ته: مون کي هيءَ خبر فلاڻي ماڻهوءَ ٻڌائي، تنهن کي فلاڻي ٻڌائي..... ۽ تنهن کي فلاڻي ٻڌائي، ته سنڌ ۾ فتح وقت هيئن ٿيو يا هونئن ٿيو. اهي چئن اکين ڏٺا احوال آهن، پر مدائني جا اهي گڏ ڪيل بيان ڪتاب ’فتح نامي‘ (چچنامي) ۾ ناهن، پر ٻين ڪتابن ۾ به موجود آهن. اسان وري پيت ڪئي آهي ته بلاذري جي تاريخ ”فتوح البلدان“ ۾ جيڪي بيان ۽ سَنَدَن جا سلسلا آهن، تن مان گهڻا اهي ساڳيا آهن، جيڪي ’فتح نامي‘ ۾ آهن. اهو انهيءَ ڪري جو مدائني، بلاذري جو استاد هو. اهي بيان بلاذري خود مدائني کان ٻڌا. سنڌ بابت ڪن بيانن جا اهي سلسلا ”تاريخ طبري“ ۾ پڻ موجود آهن. انهن شاهدن مان تصديق ٿئي ٿي، ته يقيني طور بيانن ۽ روايتن جو سلسلو، جيڪو فتح نامي (چچنامي) ۾ آهي، سو گهڻو مدائني جو ئي آهي. البت علي ڪوفي اصل عربي کان فارسي ۾ ترجمي ڪرڻ وقت سَنَدَن جي سلسلي کي مختصر ڪيو آهي ۽ گهڻيون سَنَدُون حذف ڪيون آهن. ڇاڪاڻ ته سندن مقصد هو ته فارسي وارو ڪتاب وڌيڪ عام فہم ٿئي. جي اصل سَنَدَن واري لاند ڏئي ها، ته مون کي فلاڻي ٻڌايو، ان کي فلاڻي ٻڌايو، ان کي فلاڻي ٻڌايو، ته عام پڙهندڙن لاءِ اهو بار ٿئي ها.

مدائني ئي تاريخي ڪتاب لکيا. اهي ڪتاب هي هئا: ’ڪتاب ثغralهند‘ (هند وارو سجاد)، ’ڪتاب فتح مڪران‘ (مڪران جي فتح) ۽ ’ڪتاب عمال الهند‘ (هند جا گورنر). انهن مان پهرين ٻن ڪتابن وارو مواد ’فتح نامي‘ (چچنامي) ۾ شامل آهي. اهي ڪتاب فنا ٿي ويا آهن ۽ هن وقت ڪٿي به موجود ناهن، پر ستين صدي هجري جي شروع ڌارين اهي بکر جي قاضين وٽ موجود هئا، جن کي علي ڪوفي ترجمو ڪري هن ڪتاب ۾ شامل ڪيو.

خود مدائني جي وفات ٽي صدي هجري ۾ سنه 224 يا 225 هجري ۾ ٿي. سنڌ جي فتح سنه 93ھ ۾ 130 سال اڳ ٿي. جيڪڏهن مدائني اهو مواد سندس جوانيءَ واري دؤر ۾ سنه 160-180ھ ڌاري گڏ ڪيو هجي، ته انهيءَ جي معنيٰ ته سنڌ جي فتح فقط پنجاه سال کن اڳ ٿي هئي. مدائني سنڌ جي فتح کان فقط پنجاه سال کن کان پوءِ اهي تاريخي روايتون هٿ ڪري، انهن کي ڪتابن جي صورت ۾ جمع ڪيو. انهيءَ ڪري اسان چئي سگهون ٿا ته تاريخ جي لحاظ سان يا تاريخي تحقيق جي لحاظ سان فتح نامي (چچنامي) ۾ جيڪو تاريخي مواد سمايل آهي، سو ڪافي مستند ۽ معتبر آهي.

البت سَنَدَن واري تاريخي بيان کان سواءِ ٻيو مواد پڻ هن ڪتاب ۾ موجود آهي، جيڪو معتبر ڪونهي. هن ترجمي ۾ ڪافي ٻئي رنگ وارو مواد پڻ موجود آهي ۽ اهو

رنگ خود اسان جي مترجم علي ڪوفي جي معاصرائه دور جو رنگ آهي. ستين صدي هجري وارا جيڪي فارسي ڪتاب ڏسون ٿا، تن ۾ افسانوي رنگ ڀريل آهي. ان وقت جي فارسي تصنيفن ۽ تاليفن ۾ اڪثر عبارت آرائي ۽ شاعرانه رنگ ڳوڻو آهي. احمد بن عمر ڪوفي جي ”ڪتاب الفتوح“ کي مستوفي هروي، علي ڪوفي جي فتح نامي کان مترن سال کن اڳ فارسي ۾ ترجمو ڪيو ته ان ۾ به اهو رنگ موجود آهي. اهڙيءَ طرح ”قابوس نامه“ توڙي ”تاريخ سيستان“ ۾ اهو ساڳيو رنگ ڀريل آهي. تاريخ بابت اڳاٽن عربي ۾ لکيل ڪتابن ۾ بلڪل علمي ۽ سائنسي طريقو اختيار ڪرڻ آهي ۽ هڪ هڪ ڳالهه بابت سڀني ڏنل آهي ته: فلاڻي مون کي ٻڌايو ته فلاڻي هيئن ڪيو يا هوئن ڪيو ۽ ٻيو هيئن ٿيو يا هوئن ٿيو..... انهيءَ ڊيگهه ۾ پڙهندڙ کي مزو اچي يا نه اچي، پر تاريخي تصديق ٿي ويندي. علي ڪوفي به فتح نامي جي اصل مواد بابت چيو ته: هي عربيءَ ۾ آهي ۽ ماڻهو سولائيءَ سان سمجهي نٿا سگهن. اسان جي مرضي آهي ته هن کي پارسيءَ جو نئون لباس پهرايون، تازگي ۽ رونق ڏياريون، ته ماڻهو هن کي دلچسپيءَ سان پڙهن. اهڙي دلچسپي پيدا ڪرڻ لاءِ مترجم علي ڪوفي ڪن جاين تي عبارت ۾ رنگيني پيدا ڪئي آهي. جڏهن فتح نامي جو ڪو نمون باب ڪندو ته مثال خاطر هيئن چوندو ته: ڳالهه جا جيڪي قابل دانه ۽ ڄاڻو آهن، سي هيئن ٿا چون ۽ ڳالهه جي حڪايت هيئن ٿا ڪن، ته جڏهن هن جهان ۾ سچ اڀريو ۽ روشنائي ٿي، جڏهن ڪڪرن رنگ ڪڍيا، جڏهن هواون لڳيون وغيره وغيره، ته ٻيو هيءَ ڳالهه ٿي، يعني عبارت آرائي سان اهڙو ماحول پيدا ڪندو: يعني ته ڄڻ اول قصيدي واري شاعري ڪري ٻيو پنهنجي ڳالهه ڪندو. هن جي ڳالهه ڄڻ افساني کان سواءِ هلي نٿي سگهي. جتي به موقعو ملندس ته عشقيه قصو آڻيندو. ڄڻ ته ان کان سواءِ سندس ڳالهه هلي نٿي سگهي.

”بتي لهين هي بلد و ساغر ڪهي بغير“

ٻيو سندس بيان ۾ ڪٿي ڏاهر جي شادي جو ذڪر آهي، ڪٿي محمد بن قاسم ۽ ڏاهر جي چوڪرين جو قصو آهي ته ڪٿي وري گجرات جي حاڪم دروهر ۽ اٺي جي حسينه ’چڱي‘ جو افسانو آهي. بهرحال هن ترجمي ۾ اهو جيڪو افسانوي رنگ آهي، سو مترجم جي طرفان آهي.

ٻيو ته ڪي اهڙيون عام روايتون جيڪي ان وقت هلندڙ هيون، سي پڻ انديون اٿس. اهو علي ڪوفي طرفان خاص اضافو آهي. ڇاڪاڻ جو اهڙين زبانين مان تاريخي نشان پڻ ملي سگهن ٿا. جيتوڻيڪ هوري ڪاميابي سان مقامي روايتون گڏ ڪري نه سگهيو آهي، تنهن هوندي به هن ڪوشش ڪئي آهي. سن 613ء ۾ جڏهن هو بکر ۾ آيو ته ان وقت جيڪي ڄاڻو ماڻهو هئا تن کان پڇڻ جي ڪوشش ڪئي ته سنڌ جي فتح بابت اوهان کي ڪنهن ڳالهه جي ڪا خبر آهي؟ ٻيو اهي زباني روايتون جيڪي کيس مليون سي به هن پنهنجي ترجمي ۾ ڏنيون.

ڇاڪاڻ ته اسين پيڙهيون ٿا ته اڌيون روايتون بلاذري ۽ ٻين ڪتابن ۾ لکيون ملن ۽ فقط هن 'فتح نامي' ۾ ئي آهن. اها ٻي ڳالهه آهي ته انهيءَ ۾ ڪيتري تاريخي افاديت آهي. اهو جڏهن ڪو ويهي وڌيڪ تحقيق ڪندو ته خبر پوندي. پر هن ڪي ڪي ڳالهون مقامي رواج جي حساب سان ڪيون آهن، جيڪو هن جي طرفان هڪ خاص اضافو آهي.

اهي ڳالهون، جيڪي اسان هن ترجمي جي فائدي ۾ يا تنقيد طور ڪري سگهون ٿا، تن مان هڪ ڳالهه جيڪا آڱ ڳ ۾ چئي آيو آهيان، سا نهايت اهم آهي، يعني ته جيڪي مدائني جا ڪتاب هئا سي دنيا مان فنا ٿي ويا آهن. اهو ڪتاب 'فتحنامو' (چچنامو) ئي آهي جنهن ۾ انهن ڪتابن جا تفصيل، محفوظ رهجي ويا آهن. ٻيو ته خاص تاريخي ڪتابن جي لحاظ سان هيءَ ڪتاب 'فتحنامو' سڄي برصغير ۾ پهريون ڪتاب آهي، جنهن ۾ مقامي تاريخ بابت اڳاڻي ۾ اڳاڻو مواد محفوظ آهي. انهيءَ ڪري هن ڪتاب جي افاديت، وقعت ۽ قيمت وڌي وڃي ٿي.

'فتحنامي' جي پيٽ ۾ اسان فقط 'طبقات ناصري' جيڪو منهاڃ سراج جو لکيل آهي سو آڻي سگهون ٿا. اهو واقعي پنهنجي رنگ جو بهترين ڪتاب آهي. انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي. پر هن جون خوبيون ٻيون آهن ۽ 'فتحنامي' جون خصوصيتون ٻيون آهن. 'فتحنامو' خاص عربي رنگ جو ڪتاب آهي، ۽ 'طبقات ناصري' فارسي رنگ جو. 'طبقات' سلسلي جا ٻيا سڀ ڪتاب 'طبقات اڪبري' وغيره 'طبقات ناصري' جي نهج تي لکيا ويا. 'فتحنامو' (چچنامو) فارسي سنڌن جي لحاظ سان پنهنجي رنگ جو خاص ڪتاب آهي، جنهن جهڙو ٻيو ڪتاب سڄي هندوستان ۾ وري نه لکيو ويو.

'فتحنامي' ۾ تاريخ نويسي جو هڪ بنيادي ۽ بهترين اصول ملي ٿو، جنهن مطابق ڪنهن به واقعي جي باري ۾ پنهنجي طرفان لکڻ بدران، هڪ ٻن يا ٽن ٻين شاهدن جا بيان ڏيڻ گهرجن، جيئن پڙهندڙ مختلف بيانن جي آڌار تي حقيقت کي سمجهي سگهن. مثلاً اڄ اسان هتي آياسون ۽ هي اڄوڪي محفل آهي. جڏهن توهان ٻاهر ويندؤ ته ماڻهو چولدا: ڏيو خبر؟ پوءِ هن محفل بابت هڪ خبر اها هوندي جيڪا مرزا صاحب جن ٻڌائي هوندي ته: اسين وياسون ۽ سولوي قاسمي صاحب ڳالهائون ۽ ڊاڪٽر بلوچ ڳالهائون. ٻي خبر گراسي صاحب جي هوندي ۽ هو چوندو ته: اسين وياسون، پوءِ هيئن ٿيو. ٽي خبر جوڻي صاحب جي هوندي ۽ هو چوندو ته: اسين وياسون، پوءِ هيئن يا هيئن ٿيو. بهرحال هرڪ جي روايت ۾ ڪجهه نه ڪجهه اضافو يا اختلاف ٿيندو. جڏهن ٽيئي بيان ڪنهن جي آڏو اچي ويندا ته هو هن محفل بابت سڄي ڳالهه سمجهي ويندو ته فلائن فلائن ڳالهائون هي سوال ۽ هي جواب ٿيا ۽ هيئن به ٿيو ته هيئن به ٿيو. ٻاهر خبر ڏيندڙن مان ڪي ڳالهون هڪ نه چيون ته ٻئي چيون. جڏهن اهي سڀ آڏيون آيون ته سڄي ڳالهه پتري ٿي پئي. عربي ۾ اوائلي تاريخ نويسن جو اهو اصول رهيو ته جيڪا ڳالهه

لکجي ته مختلف شاهدن کان ٻڌي لکجي ته جيئن اها ڳالهه وڌيڪ صحت ۽ سٺي نموني سان سامهون اچي وڃي. مدائني جي تاريخ نويسيءَ جو اهو اصول هو ۽ مدائني وارو مواد هن ڪتاب ۾ شامل آهي. انهيءَ لحاظ سان هي ’فتحنامي‘ هتان جي تاريخ بابت واحد ڪتاب آهي جيڪو اسان وٽ موجود آهي. ’فتحنامي‘ کان پوءِ هن نهج نموني تي هن برصغير هندوستان ۾ ٻيو ڪو به ڪتاب نڪتو وڃي هن طريقي سان تاريخ لکجي ۽ اها ته بهتر هو. ڇاڪاڻ ته ڳالهه جي ته تائين پهچڻ جو صحيح طريقو اهو ئي ته آهي. پر ٿي شاهد هجن جن جون شاعريون آڏو اچن ته ڳالهه سمجهه ۾ ايندي.

هن ڪتاب جي ٻي هڪ خوبي اها آهي، جو خود فارسي ادب ۾ هن ڪتاب جو تمام وڏو درجو آهي. فارسي نثر جا جيڪي اڳاٽا ڪتاب آهن، نه فقط هتي اسان وٽ، پر ايران ۾ يا سڄي دنيا ۾، تن مان هڪڙو ڪتاب هي آهي. علي ڪوفي جيڪو فارسي نثر لکيو آهي سو لاجواب لکيو اٿس. ايڏو سادو، ايڏو سلسل، ايڏو عجيب آهي جو حيرت ٿئي ٿي ته هن الهيءَ طريقي سان ڪهڙن نپايو! اصل عربي عبارتون يعني اهي عبارتون، جيڪي بلاذري، طبري ۽ ٻين جون آهن، سي اسان جي آڏو آهن. انهن کي علي ڪوفي فارسيءَ ۾ جنهن نموني سان ادا ڪيو آهي، تنهن ۾ واقعي ڪمال ڪيو اٿس. ان کان سواءِ نه فقط فارسي نثر ۾ نظر ۾ آندو اٿس. هو پاڻ شاعر هو ۽ سندس شعر اسان کي پهرين پهرين هن ڪتاب مان ملي ٿو. ڪي فرد، ڪي شعراءَ کي رباعيون آهن ۽ اهو فارسي شعر به نهايت ئي سلوٽو سٺو آهي. حيراني ٿئي ٿي ته باوجود انهيءَ جي عوفي جي تذڪري ”اللباب“ ۾ علي ڪوفي جو ذڪر ڪونهي. ٻين ڪتابن ۾ به بحبيت شاعر جي سندس ذڪر ڪونهي. الهيءَ ڪري هتان جي فارسي شاعرن جو جيڪڏهن ڪو تذڪرو لکجي ته اهو علي ڪوفي جي ذڪر کان سواءِ امڪمل ٿيندو. (ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي ٿورن مان)

آئون وري حيدرآباد ڪم ڪار جي سلسلي ۾ پهتو اچان، پر هاڻ توهان منهنجي رهڻ جو بندوبست ڪندا، مون قريبن ۾ هوٽلن جي خرچ جي طاقت بنهه ختم ٿي وڃي آهي، پر ٻيٽ لاءِ جاکوڙ اشد ضروري آهي. همت ڪانه هاري. ادا، انڌن اڳيان ٻيا مڙليون وڃايون، يا ته مڙيءَ جو سُر ڪونه ٿو ٻيئي ٿال تي، يا ٽوڪڙ وارو ناٽجربڪار آهي. ها، ائين ئي هوندو. ٻيلي، مون کي ته هاڻ ڪابه خبر ڪانه ٿي پوي ته زندگيءَ جي جدوجهد جو فلسفو نيٺ به آهي ڇا؟

- گل محمد ڪٿري

تاريخ لويس، پنهنجو پنهنجو ڪردار ادا ڪري رهيا آهن، ٻئي ڪنهن کي وڃ ۾ ٽنگ اڙائڻ جي ضرورت نه آهي. هي وري انهيءَ اثر هيٺ آهن ته:

(1) تاريخ ڪا خارجي شيءِ آهي ۽ اها سندن طفليءَ جيان، سندن پاڇي ۾، سندن ئي مهربانيءَ جي نظر هيٺ ٻلجي رهي آهي ۽ سندن دسترخوان تي ڪٿي تاريخون موجود آهن ۽ هو سڀني تي هڪ جهڙا مهربان آهن ۽ سڀني کي هڪ ئي نظر سان ڏسن ٿا. دنيا جي وڏي ۾ وڏي اهميت واري 'شيءِ' هو پاڻ آهن ۽ باقي جهان سندن مرڪز جي چوگرد ڦري رهيو آهي.

(2) تاريخ جو سرچشمو رڳو ادب آهي، رڳو ادب. اها سڄي دنيا، جنهن تي تاريخ محوط ۽ مسلط آهي، سا رڳو ادب جي اصولن جي تابع آهي.

هيءَ صورت حال ڪيتريءَ حد تائين سچي ۽ حقيقتن تي ٻڌل آهي؛ انهيءَ ڳالهه جي فيصلي جي لاءِ گهٽ ۾ گهٽ ايترو ته ضرور ڪرڻو هوندو، ته اسان ادب ۽ تاريخ کي جدا جدا جاين تي سمجهون ۽ انهن ٻنهي جو اڀياس ائين سمجهي ڪريون، ته اهي ٻه جدا علمي سوال آهن ۽ جدا جدا معيارن تي ٻڌل ٻه وڏا معيار آهن ۽ ٻنهي کي پنهنجو پنهنجو ڪونه ڪو ڪردار جدارو به آهي ۽ اهو ڪن ادا ڪرڻو آهي؛ توڙي جو انسان جي سڀني ماسرن جو باهمي تعلق ۽ ربط، ڪنهن به دليل کان سواءِ ئي قائم آهي ۽ انهيءَ طرح ادب ۽ تاريخ جو به باهمي ربط ۽ ڳانڍاپو موجود آهي؛ جيڪو عام قسم جو ۽ رواجي آهي توڙي جو اهر نوعيت جو آهي.

ان طرح اهو لازمي آهي ته اسان اڳ ۾ انهيءَ سوال جي باري ۾ ڪو فڪر ۽ خيال آڏو رکون ته تاريخ آخر آهي ڪهڙي شيءِ؟ جيئن مون عرض ڪيو آهي، تاريخ جي باري ۾، انهيءَ سوال تي به وڏا ويچار ۽ خيال موجود آهن. ڪن عالمن (جهڙوڪ History and Individuel Raleish) تاريخ جي سوال تي انجيل مقدس مان خاصو فڪر پيش ڪيو آهي. اسلامي طرز فڪر ۾ به تاريخ جي نفس، مضمون ۽ مفهوم تي ويچار موجود آهن. عالمن تاريخ کي 'عمر' ۽ 'سنه الله' جي مفهوم ۾ اٿڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. تاريخ جي باري ۾ تاريخي مذهبيت (Historical Religiosity) جو خيال هڪل کان شروع ٿيو ۽ اهو اڄ سوڌو ٿوري گهڻي ردوبدل سان اسلامي فڪر ۾ به اختيار ڪيو ويو آهي (1). تاريخ جي مادي نظريي کي مارڪس پڻ ڪيو ۽ هن اهو نظريو، پنهنجي فلسفي جدلياتي ماديت جي اصولن تي رکيو ۽ مقرر ڪيو. وائيڪو (Vico) جو نظريو ٽائون بي (Toynbee) جهڙن عالمن اختيار ڪيو ۽ تاريخ کي، هنن تاريخي مذهبيت جي تصور ۾ موجود سمجهو، ان ڪري ٽائون بيءَ کي مذهب جي حمايت ۾ پيش ڪيو ويو (2). تاريخ جو سماجياتي (Sociological) نظريو ابن خلدون جي فڪر جو نتيجو

(1) جيڪو ابن رشد (Averoes) وٽان ابن خلدون پرايو هو ۽ پاڻ هڪڙيو هئائين.

(2) ان باري ۾ ٽائون بيءَ جي ڪتاب "Civilization on trial" جو اڀياس مفيد ثابت ٿيندو.

آهي، جنهن تاريخ کي قومن، ڪلچرن، جماعتن، قوميتن ۽ ٻين ڪيترن ئي ڳالهين سان لاڳاپي ۾ آندو. ابن خلدون جي عمراني فلسفي ۾ رلنگن، لسلن، آبهوائن ۽ زمين جي مٿاڇري کان وٺي، برساتن جي اڀياس تائين، سڄي تاريخ جي افس مضمون ۾ موجود آهي. ابن خلدون تاريخ کي عمرانيات ڏني ۽ عمرانيات کي تاريخ، مارڪس تاريخ کي ماديت ڏني ۽ ماديت کي تاريخ. هيگل ۽ ٽائونبيءَ تاريخ کي مذهبيت ڏني ۽ مذهبيت کي تاريخ. اهڙيءَ ريت کين ۽ هيرودوٽس تاريخ کي فڪر ڏنو، ويچار ڏنو، ۽ ٽائونبيءَ ۽ کين تاريخ کي آرٽ به عطا ڪيو.

سو سمجهه ۾ اچي ٿو، ڪيئن نه انسان جي ئي ڪوششن سان علم تاريخ کي فڪر، فلسفي، عمرانيات، ماديت، سائنس ۽ مذهبيت سان لاڳاپي ۾ اچڻو پيو ۽ ڪيئن نه تاريخ کي هڪ پختي وجوديت (Permanance) حاصل ٿي. تاريخ جي ان 'استقلال' کي 'عطا ڪيل' يا 'ڏنل استقلال' (Built up permanance) چئجي ته وڌيڪ سوزون ٿيندو؛ پر تاريخي مذهبيت وارن ان لفظ تي ناراض به ٿي ٿا سگهن، جو هو تاريخ کي 'قادر' ٿا سمجهن. هنن ماڻهن جي فڪر مطابق "خدا جيڪڏهن آسمانن ۽ زمين تي نه ٿي، ته سمجهو ته خدا تاريخ ۾ ضرور موجود آهي" (History and Individuel). ان فڪر ۾ خدا ۽ تاريخ جي وچ ۾ ڇا شيءِ هڪ جهڙي آهي، تنهن کي 'دوام' (Permanance) يا (Abso luteness) ٿو چئجي. دوام يا استقلال يا قرار جي مقابلي ۾، سائنسي فڪر 'تغير' (Dynamics) جو هڪ فڪر ڏنو. تغير Dynamison انهيءَ فڪر جو انڪاري آهي، جنهن کي فلسفي ۾ Determinism ٿو چئجي؛ پر سائنس انهيءَ تسلسل ۽ وڌندڙ تبديل جي فڪر جو انڪار نٿي ڪري، جنهن کي 'ارتقا' چيو ٿو وڃي ۽ جنهن کي هڪ تسلسل ۽ هڪ 'يڪ وجوديت' انهيءَ حالت ۾ حاصل آهي. جو آها هڪ مادي قوت آهي. پاڻ ۾ ايندڙ تبديل جو وسيلو پاڻ ۽ اندروني طور تي، يا داخلي طور تي، رڳو پاڻ آهي. ان طرح سان 'دوام' Permanance ٻن قسمن جو ثابت ٿئي ٿو: (1) خارجي دوام (2) داخلي دوام. تاريخي مذهبيت (Historical Religiosity) خارجي دوام جي نمائندگي ڪري ٿي ۽ حياتياتي ارتقا (Biological evolution) اندروني دوام جي. مارڪس هڪڙي اندروني دوام جو مبلغ آهي، جنهن جي باري ۾ هن جو استدلال اهو ٿو ٻڌائي، ته اهو هڪ لامتناهي تبديل جو يڪو سلسلو آهي.

مذهب ۽ ماديت کانسواءِ، تاريخ جي فڪر سان لاڳاپو رکندڙ علم يعني سماجيات، حياتيات، معاشيات، اقتصاديات، انسانيات کان وٺي ويندي شماريات، طبعي حالات جي علم يعني جغرافي، جنگلات جو علم، بحريات (Oceanology) ۽ ٻئي ٻيا علم سڀ ڪنهن نه ڪنهن طرح سان، تاريخ جي اڀياس ۾ مدد ڪن ٿا ۽ ان طريقي کي عمرانيات وارو طريقو ٿو چئجي ۽ اهو ئي طريقو آهي. جيڪو تاريخ جي مفهوم سان گڏ، 'همعصر تاريخ' جو فڪر به پيش ڪري ٿو.

ان ريت مذهبيت، ماديت ۽ همعصريت جدا ٿي. فڪر تاريخ جي ٽن خيالن کي پيش ڪن ٿا ۽ انهن مان هڪ جو تعلق حالات سان آهي، ٻئي جو تعلق واقعات جي جدليات سان آهي ۽ ٽئين جو تعلق خيالات سان يا احساسات سان. همعصريت Contempararism جو تعلق هر دور سان آهي. جو -در ڪو دور پنهنجي ليکي همعصر دور ٿئي ٿو ۽ ماديت جو تعلق ڪنهن به هڪ دور سان ٻڌل ڪونهي. جو ماديت جو فلسفو هڪ فلسفو آهي. جيڪو جدا قدرن جو پرچارڪ آهي، جيڪي رڳو اندروني طور تي متحرڪ ۽ متغير آهن؛ پر مذهب (Religion) ۽ مذهبيت (Religiosity) ۾ فرق آهي. مذهب احڪام الاهي جو نمونو آهي ۽ مذهبيت مذهب سان گڏ، انهن خيالن (ideas) ۽ فڪر (thought) سان به تعلق رکي ٿي، جيڪي مذهبي قدرن جي پابندي ڪن ٿا. ان طرح مذهبيت الهيءَ استقلال جي نظريي جي پابند به آهي، جنهن کي نه آهي ابتدا نه انتها ۽ جيڪو پنهنجي ليکي ئي قدرت ۽ طاقت جو سرچشمو آهي.

2- تاريخ ۽ تاريخيت

تاريخيت (Historicism) جو لفظ انهيءَ واقعاتي سلسلي لاءِ ڪم اچي ٿو، جنهن کي دؤرن ۾ تقسيم ڪيو پئي ويو آهي. دؤرن جي تقسيم به عجيب نموني سان ٿي آهي. ڪنهن دؤر کي قديم، ته ڪنهن دؤر کي جديد سڏيو ويو آهي. دؤرن جي لاءِ ٻڙاڻو، وچون ۽ لئون جهڙا لفظ به ڪم آيا آهن. دؤرن جي لاءِ قبل تهذيب (Primitive) ٻڙ وارو، ٿاسي ۽ پتل وارو- لوهر وارو، سجاڳيءَ وارو ۽ روشنيءَ وارو ۽ ٻيا اهڙا لفظ به ڪم آيا آهن. ڪتاب "فرد ۽ تاريخ" جو مؤلف وري تاريخيت لاءِ پنج دؤر ٿو مقرر ڪري. پهرئين دور کي هو يوناني ۽ رومي تهذيب وارو دور ٿو سڏي، جيڪو 500 سال بعد مسيح تائين ٿو پهچي. ٻئي دور کي هو اولداهيءَ وارو دور ٿو سڏي، جنهن کي هو هڪ هزار سال جو عرصو ٿو ڏئي. ٽئين دور کي فرانس جي انقلاب تائين ٿو آڻي، چوٿين کي هو پهرين جنگ عظيم تائين ٿو آڻي ۽ آخري دور کي هو پهرين جنگ عظيم کان پوءِ وارو دور ٿو سمجهي ("History and Individuel" Raleigh).

خبر ٿئي پوي، ته انهن دورن جي تقسيم جو محرڪ ڪهڙو نظريو آهي؟ توڙي جو پهرينءَ تقسيم جي لاءِ اسان کي معلوم آهي، ته ان جي محرڪ طور انساني تهذيب ۽ طور طريقي کانسواءِ، وسيلن (Tools) جو تصور موجود رهيو آهي.

3- هڪڙو اهم ذريعو

سو هاڻي ڏسي سگهجي ٿو، ته تاريخ جي ڪنهن به نظريي کي قبول ڪرڻ سان، اسان انساني معاملن جي ڪنهن نه ڪنهن رخ، يا سلسلي کي قبول ڪريون ٿا. ڪٿي تهذيب کي

ڪٿي عمرانيات کي، ڪٿي ماديت کي، ڪٿي مذهبيت کي، ته ڪٿي وسيلن يا حالتن ۽ واقعن کي قبول ڪرڻو ٿو پوي، جو انهن ڳالهين کانسواءِ تاريخ جو ڪو به مقصد، منصب يا ڪردار سمجهه ۾ اچي نٿو سگهي ۽ اصل ۾ اهائي آها ڳالھ آهي، جنهن جي بنياد تي تاريخ ۽ شاعريءَ جو ڪو لاڳاپو قائم ڪري ٿو سگهجي. هن هيٺ اسان انهيءَ ڪري تاريخ ۽ شاعريءَ جي لاڳاپن تي سوچڻ جي ڪوشش ڪنداسون. هر سوال جو جواب اديب وٽ موجود ڪونه آهي؛ پر هر صورتحال کي سمجهائڻ جو ڪم اديب جو ڪم آهي ۽ هڪڙي صورتحال جي باري ۾ وضاحت اسان به پيش ڪري رهيا آهيون.

4- ٽائين بيء (Toynbee) جو تاريخي ڪردار

پروفيسر جي حيثيت ۾ ٽائين بيءَ 1955ع ۾ رٽائر ڪيو؛ پر هو آخري دم تائين سرگرم استاد ۽ محقق جي حيثيت ۾ ڪم ڪندو رهيو. هو بين الاقوامي حيثيت جو محقق هو ۽ لنڊن يونيورسٽيءَ ۾، بين الاقوامي تاريخ جي استاد جي حيثيت ۾ ڪم ڪندو رهيو هو. هو بين الاقوامي معاملن جي رابرٽ انسٽيٽيوٽ جو ڊائريڪٽر به هو. هڪڙي طرف کان هو تاريخ اڻواڻ جو تمام وڏو نالو هو، ته ٻئي طرف هو عالمن جي وچ ۾ تڪرار جو سبب به هو. هن جي لاءِ مشهور آهي ته هن جو ڪتاب ”تاريخ جو مطالعو“ (A study of History) چوٿين تهذيبن جي تاريخ جو نهوڙو آهي. ٽائين بيءَ جي سڄي ڪم تي نظر وجهڻ جو ڪم، ڪو سولو ڪم نه آهي؛ البت ڪي اهم ڳالهيون، جن کي اسان ادب جي ميدان تي به ڪم آڻي سگهون ٿا، سي ڪي قدر معلوم ڪري ٿيون سگهجن؛ پر پوءِ به، ٽائين بيءَ جي تحقيق کي سنڌي زبان ۾ سمجهائڻ جو ڪم، ڪنهن نه ڪنهن محقق کي هٿ ۾ کڻڻ ئي گهرجي.

ٽائين بيءَ جي اڳيان وڏو سوال اهو هو، ته قديم ۽ جديد سماجن جي وچ ۾ فرق ڪهڙو آهي ۽ سچ ۽ سچ، ته اسان جي ادب ۾ ان سوال جي اهميت کي ڪڍڻ به درگذر ڪري نٿو سگهجي. ٽائين بيءَ جو خيال هو، ته اهو سوال ادارن جي موجودگي يا غير موجودگيءَ جو سوال نه آهي. ٽائين بيءَ ٿو لکي: ”اڳيان سماجن وٽ به ادارا نه هئا. هنن وٽ زراعت جي چئن فصلن جي بنياد تي قائم هڪ مذهب به هو، انهن وٽ توڻيت هئي. انهن وٽ ڌارين مان شادي ڪرڻ جو ڪو نمونو هو، انهن وٽ ٿاڀو هو، انهن وٽ وڏو ننڍاپڻ جي بنياد تي طبقا هئا. انهن وٽ جنس جي بنياد تي امتياز قائم هو... ۽ ظاهر آهي ته انهن ادارن مان ڪيترائي تهذيبن جي بنياد طور ڪم آيا آهن.“ (Challenge and Response)

ٽائين بيءَ جي ان فلسفي تي به اختلافي رجحان موجود آهن. عام طور تي، جو ٽائين بيءَ کي ’مذهبي تاريخيت‘ جي نالي ڏانهن منسوب ڪيو ويو آهي، ته ان جو هڪڙو سبب هنن لفظن ۾ به موجود آهي. ٽائين بيءَ اڳيائيءَ تهذيب کي ’غير طبقاتي‘ تهذيب مڃڻ کان انڪار ٿو ڪري ۽ انهيءَ نقطي وٽان ئي ٽائين بيءَ تاريخ جي مادي تهذيب ۽ غير طبقاتي سماج جي

هونلڳن کان جدا ٿي ٿو وڃي. ٻيءَ ذر جو خيال اهو آهي، ته جنهن طبقاتي سوال تي نشانن بي لکي رهيو آهي. اهو ڪلچري (Cultural) سوال آهي ۽ نه تاريخي سوال. تاريخ انهن ڪلچري سوالن کي قبول ڪيو آهي؛ پر انهن سوالن جي ڪري، تاريخ جي، پنهنجي مادي ڪردار تي ڪو اثر ڪونه ٿو پوي ۽ اصل ۾ اهو ئي ڪردار آهي، جيڪو اندروني طور تي ارتقا پذير رهي ٿو ۽ ملڪيت ۾ ان جي مناسب تقسيم جي سوال تي بڻجي ٿو ۽ اڳتي وڌي ٿو. ان فڪر جي هڪڙي سمجهاڻي جارجي هليخانوف جي تحريرن مان ملي ٿي. جيڪو تاريخ جي مادي نظريي جو وڏو ماهر هو.

مذهب، قوميت، شاديءَ جا رواج، ننڍ-وڏاڻپ جو سوال ۽ جنس جو بنياد، تاريخ جي مادي نظريي جي هونلڳن وٽ تهذيبي ڳالهين ته آهن؛ پر اهي تاريخ جي نوعيت ۽ ڪردار جي سوال تي، انهن ڳالهين کي ڪا اهميت ڪانه ٿا ڏين، جو انهن ڳالهين کي هو انسان ذات جي، مختلف ڪلچرن جو جزو ٿا سمجهن ۽ انهن جو ڪردار هنن ماهرن جي نظر ۾ مقامي آهي. ۱. ڪائناتي (Universal) ۽ انهيءَ ڪري، اهي ڳالهين تاريخيت جي بحث ۾ شامل ڪونه ٿيون ٿين. خبر ناهي ته ڪيئن نشانن بي جي رتبي جو ماڻهو، انهن ڳالهين جي ڪري، غير طبقاتي ٻرائي سماج جو ڪو وجود نٿو مڃي؛ ايتري قدر جو هو لکي ٿو: ”پورهن جي وچ ۾ ٻرائي ۽ نئين سماج جي وچ ۾ فرق جو سبب ٿي نٿي سگهي.“ اڳتي چوي ٿو ته ”بادشاهه، جادوگر، لوهر ۽ ملا مورانا (minstrels) سڀ ”ماهر“ (specialists) هئا. ان جاءِ تي معلوم هئڻ گهرجي، ته ’ٻرائي سماج‘ (Primitive society) جي دؤر جي باري ۾، عالم نشانن بي تاريخ جي ڪنهن به دؤر جي نشان دهِي ڪرڻ کانسواءِ ٿو لکي؛ ان ڪري غير طبقاتي سماج جي دور کي به، هن بادشاهن ۽ هادرين جو دور سمجهيو آهي؛ حالانڪ حقيقت هيءَ آهي، ته بادشاهت جو دور تاريخ جو هڪ مختلف دور آهي ۽ ان ۾ جادوگر، لوهر ۽ هادريءَ جي طبقاتي حيثيت ٻان غير واضح هئي، جو هو سڀ بادشاهت جا طفيلي هئا. ان ڪري هنن ماڻهن کي، اهڙي دور ۾ ڪابه طبقاتي حيثيت حاصل نه هئڻ گهربي هئي؛ پر پورهال نشانن بي وڏو عالم آهي.

ٻوڏڪاريءَ يا (Primesis) جو فلسفو

نشانن بيءَ جي اڳيان ٻوڏڪاري، سماجي زندگيءَ جو هڪ نوعياتي قسم (generic feature) آهي. هو چوي ٿو ”ٻوڏڪاريءَ جو ڪردار operation اسان کي نئون ٻوڏي ٻرائن سماجن ۾ ملي ٿو.“ ان ڪري نشانن بي ٻوڏڪاريءَ يا ’اهل‘ يا نقل کسي ٿي ٻرائي ۽ نئين سماج جي وچ ۾ فرق جو سبب سمجهي ٿو؛ پر اهو ان طرح، جو هو چوي ٿو، ته ”ٻرائن سماجن ۾ ٻوڏڪاري (imitation) کي اهڙو رخ (Direction) ڏنو ويو هو، جو اها ٻرائن ماڻهن يا سماجن جي اهل ڪري رهي هئي ۽ مثل بزرگ هن جو ماڊل هئڻ جن کي ڏسي ته نه سگهيو هو؛

پر انهن کي محسوس ڪري سگهيو هو. ان دور ۾ موجود زنده بزرگ (living elder) جي اڳيان، اهي ئي مثل بزرگ هئا، جيڪي زنده ماڻهن جي مٿان پنهنجي وقار کي موهندا رهندا هئا. ”اهڙن سماجن ۾ جن ۾ پوڻڪاريءَ جو رخ ماضيءَ ڏانهن هجي رواج، قانون ۽ سماج غير متحرڪ static ٿي رهندا.“ پر اهڙن سماجن ۾ جن ۾ اخلاڪاري يا پوڻڪاريءَ جو رخ انهن تخليقي شخصيتن ڏانهن هجي، جيڪي ”پيش رو“ (pioneers) هجن، تهذيب جي عمل ۾ سرگرم رهي ٿي. اهڙيءَ حالت ۾ ’رواج‘ ٽٽل ٿو رهي ۽ سماج متحرڪ (dynamic) ٿيو. رهي ۽ تبديل ۽ اوسر جي هڪ طريقي تي ڪاٺڙن ٿو رهي. (ان جاءِ تي ٽٽائڻ بيءَ والٽر باگهٽ (Walter Baghot) جو حوالو ڏنو آهي ۽ سندس ڪتاب ’سياست ۽ طبيعيات‘ مان استفادو ڪيو اٿس) (1).

ٽٽائڻ بيءَ جي ان خيال کي سندس سڄي فلسفي ۾ تمام وڏو مقام حاصل آهي، جو هن پنهنجي خيال ۾ تاريخ جي انهيءَ ڪردار کي سمجهايو آهي، جيڪو پراڻن ۽ نون سماجن جي نه رڳو اوعيت کي سمجهڻ ۾ مدد ڪري ٿو، پر انهن جي وچ ۾ فرق کي ظاهر ڪري ٿو. ان فلسفي جي اهميت وڌيڪ تڏهن ٿي ظاهر ٿي سگهي، جڏهن تاريخ جي مادي نظريي کي به ان سان گڏ سمجهايو وڃي، ته جيئن پنهجي جي بنيادي فرق ۽ اوعيت جي باري ۾ ڪو فيصلو ڪري سگهجي، پر هي ڪم آڱ ڪري نٿو سگهان، جو منهنجو موضوع هروڀرو ايتري تفتيش کي ضروري طور تي اختيار ڪرڻ جي ڪري، وڌيڪ صاف ٿي نه سگهندو.

پر ظاهر آهي ته ٽٽائڻ بيءَ مغرب کي اهڙي وقت تاريخ جو هڪ فلسفو ڏنو، جنهن وقت مغرب وٽ تاريخ جو ڪو فلسفو موجود نه هو ۽ تاريخ جي مادي نظريي جو جواب مغرب ڏئي نه ٿي سگهيو. انهيءَ ڪري انگلينڊ توڙي آمريڪا ۾ ٽٽائڻ بيءَ جو وڏو قدر ڪيو ويو، پر ٻئي طرف تاريخ جي فلسفي جي حواليءَ ابن خلدون جي شهرت ۽ مرتبت کي وڌيڪ ڏک لڳو. ابن خلدون ٽٽائڻ بيءَ کان اڳ ۾ مغرب ۾ تمام گهڻو مقبول هو، جو ان وقت مغرب کي ابن خلدون جي نظرين ۾ پوڻڪاري جو رستو ڏسڻ ۾ آيو هو. هاڻ ٽٽائڻ بيءَ ابن خلدون جي فلسفي کي، پنهنجي سڄي فڪر جو بنياد بڻايو آهي، جو ڪالٽس اڳ ۾ فقط اهڙي ڊڪ عالم هو، جيڪو مغرب جي نظرياتي موندجھاري جو جواب ڏئي ٿي سگهيو. پر ٻي ٽٽائڻ بيءَ چويهن تهذيبن جو اڀياس ڪيو، پر ٽٽائڻ بيءَ به جهازن تي سوار هو. ساڳيو اڀياس جڏهن ابن خلدون ڪري رهيو هو، تڏهن هو ڇڄڻ، اٿڻ ۽ گهوڙن جي پٺيءَ تي سوار هو، رٿن پٿن ۾ پٽڪي رهيو هو، کيس هاڻ کي زنده رکڻ لاءِ ڪيترن ئي ملڪن جي سياست کي سمجهڻو پيو هو ۽ هن السانڊاٽ جي ڪيترن ئي تهذيبي سوالن جو جواب ان وقت ڏنو، جنهن وقت هن کي رڳو سمن جي جڳهه به ڪهڙي جي پٺيءَ کان سواءِ ٻي ڪا ملي نه ٿي سگهي.

(1) بيگ هٽ اٿو بهينءَ صديءَ جو انگريز - ساهر اقتصاديات ۽ صحافي هو.

ڇاڪاڻ ته ابن خلدون، هينٽن ڪلاس جو هڪ ماڻهو هو، هو يوليورسٽن جو پروفيسر نه هو ۽ هو مشرق جي ذهن جو پرچارڪ هو ۽ هو مغرب جو نمائندو عالم نه ٿي سگهيو. ٽٽائڻ بي-هن جي پيروڪي مغرب ۾ وڏو مقام ملڻو ٿي هو؛ پر ٽٽائڻ بي-هنهجي انهيءَ مقام تي بيهي، مغرب جي اقتصادي نظام جو ڪو معقول جواز پيش ڪيو به آهي يا نه؟ اهو سوال ٻيو سوال آهي ۽ انهيءَ سوال جي معقول جواب لاءِ اڳ ۾ تاريخ جي مادي نظريي جو اڀياس ڪرڻو پوندو؛ پر اها ڳالهه ٺيڪ آهي، ته مغرب جي ڪوئي مونجهاري ڪي حل ڪرڻ لاءِ عالم ٽٽائڻ بي، هنهجي ڊگهيءَ عمر جو تمام وڏو عرصو پورهيو ڪندو رهيو ۽ يورپ ڪي رڳو انهيءَ ڪري به ٽٽائڻ بيءَ جو احسانمند رهڻ گهرجي.

بهرحال هڪ نقاد جي لاءِ تاريخ جي اڀياس جي جيڪا اهميت آهي، انهيءَ تي بحث ڪرڻ کانسواءِ به ايترو ته مڃي سگهجي ٿو، ته ادب جو مؤرخ ۽ نقاد، تاريخ جي فلسفي جي پوريءَ ڄاڻ کانسواءِ، ادب سان انصاف ڪري نٿو سگهي، جو ادب جي تنقيد جو هرڪو نظريو، تاريخ جي ڪنهن نه ڪنهن نظريي جو محتاج ٿئي ٿو ۽ نظرياتي خيال ڪسان، هڪ نمائنده تنقيد لکڻ لاءِ آهي، جيڪو تاريخ جي هڪ مخصوص نظريي جي تحت ادب جي تنقيد لکي ٿو. ان ڳالهه کي سمجهڻ سان معلوم ٿئي ٿو، ته شاعري تاريخ کان الڳ رهي، پاڻ کي مؤثر ۽ متحرڪ رکي ٿي سگهي. جهڙيءَ ريت تاريخ قومن، تهذيبن، سياستن، رواجن، طبقن، عمارتي ۽ طبعي حالتن، عدل ۽ انصاف جي معيارن ۽ ٻين اهڙن ماعرن سان تعلق رکي ٿي. تهڙيءَ ريت شاعريءَ جا موضوع به اهي ئي آهن. اهو ئي نڪتو آهي، جنهن جي بنياد تي مون هن مضمون جي پنجين ڀاڱي ۾، اڳ ۾ ئي اهو لکيو آهي، ته (اياز ۽ امداد جي لالن سان) شاعري يا عظيم شاعري، ڪردارن جي مدد سان ڪئي ٿي وڃي ۽ ان ۾ ڪنهن نه ڪنهن دؤر جي گجهاڻدر (Myth) کي اڳيان رکيو ٿو وڃي. سون پاڻ ان باري ۾ جيڪي مثال ڏنا آهن، انهن ۾ مون شاھ لطيف جي دور جي گجهاڻدر کي اڳيان رکيو هو؛ پر گجهاڻدر هر دور ۾ هوندو آهي ۽ اڄوڪو گجهاڻدر (جڏهن مون عرض ڪيو هو)، اسان جي انهن شاعرن اڳيان رکيو آهي، جيڪي همعصر تاريخ جي حالتن جي بنياد تي شعر جوڙين ٿا. خبر نٿي پوي، ته منهنجي ان خيال کي سنڌ يوليورسٽيءَ جي تخليقي ادب جي شعبي ۾ ڪيترو وقت ڪل پوک جو موضوع بڻايو ويندو! پر مان شاعري ۽ تاريخ جي لاڳاپي تي، اڃا ڪجهه هن ئي مضمون ۾ لکندو هئدس.

ادبي تنقيد ۾ هاڻ ۽ عام طور تي ٻه طبيعيات، مابعدالطبعيات، تبديل، عمل، چئلينج ۽ ردعمل (challenge and response)، ڪلچر، تهذيب، ارتقائي عمل، خدا جي تصور، مادي ۽ ان جي تحرڪن-سڀني ڳالهين جو خيال ۽ لحاظ رکڻو ٿو هوي ۽ مان توهان کي هڪ ٿو ڏيان، ته انهن ڳالهين جي لحاظ رکڻ جو مطلب اهو نه آهي، ته اسان ”ڳالهه ڪي ڳالهوڙو ڪري پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهيون.“

بهرحال انهن ڳالهين مان، ڪيتريون ئي ڳالهيون اهڙيون آهن، جيڪي تاريخ جي علم جي ماهرن جي اڳيان به آيون آهن. مثال طور ابن خلدون، بادشاهن، فوجن ۽ انهن جي حرڪتن ۽ ضرورتن، عدل ۽ انصاف جي اهميتن ۽ زمين جي مٿاڇري جي حالتن کي خيال ۾ رکيو هو ۽ ٽٽائين بيء چئلينج ۽ ردِ عمل (response)، تخليقي عمل (creativity)، ٽڪراؤ (encounter) ۽ خدا جي انهيءَ تصور کي خيال ۾ رکيو هو، جنهن کي انساني مثبت ڪردار (human protagonist) چيو ٿو وڃي. ٽٽائين بيء ٽڪراءَ جي عمل کي هڪ ثنويت (duality) سڏيو آهي ۽ هن عالم اهو تصور چين جي قدیم دانش مان ورتو آهي، جنهن ۾ تخليق کي يين (yin) ۽ يانگ (yang) جي ٻن عملن جو نتيجو سمجهيو ويندو هو. پاڻ ٽٽائين بيء لکيو آهي ”اسان ڏسي ورتو آهي، ته تخليق هڪڙي ٽڪراءَ جي آهت آهي ۽ عمل ارتقائي (genesis) يا عمل تامل هڪڙي عمل ۽ ردِ عمل جو نتيجو آهي ۽ اسان کي حيرت ڪڏهن به نه لڳندي، جيڪڏهن اسان تهذيبن جي ان پيداواري عمل ۾ هڪڙي ۽ ساڳئي ئي نسل کي هڪڙي نقطي تي فائد مند ۽ ٻئي نقطي تي غير متحرڪ ڏسنداسون.“

ڏسي سگهجي ٿو ته عمل ۽ ردِ عمل (thesis and antithesis) جو هي ارتقائي سلسلو، نوعيت جي خيال کان، تاريخ جي مادي نظريي جي نوعيت کان گهڻو مختلف نه آهي ۽ اختلاف آهي ته به رڳو فروعِي آهي، يا جي اصولي آهي، ته به فروعات جي حد تائين آهي؛ پر هو به ٽٽائين بيء جي نظريي جي مغربي تشريح اها آهي، ته اهو تاريخ جي مادي نظريي جي مقابل هڪ نظريو آهي. انهن خيالن کي اڃا به وڌيڪ سمجهڻ جي لاءِ آڻ ٽٽائين بيء جي هڪ ٻي اهم تحرير ترجمو ڪري هن هيٺ آڻيان ٿو: ”انساني مثبت ڪردار جي مشڪلات جي پهرين منزل اها آهي، جنهن ۾ هو اونداهيءَ کان روشنيءَ ڏانهن ۽ سکوت کان تحرڪ ڏانهن سفر ڪري رهيو آهي، يعني هو ’بين کان يانگ‘ ڏانهن هلي رهيو آهي. هي سفر هڪ عمل تحرڪ (dynamic act) جهڙو آهي، جهڙوڪ عمل خدا جي ’مخلوق دشمن‘ (adversary) جي پيدا ڪيل حالتن جي نتيجي ۾ اختيار ڪري ٿو. اهو ’دشمن‘ ئي آهي جيڪو پاڻ، خدا کي پنهنجي تخليقي عمل کي جاري رکڻ جو موقعو پيدا ڪري ٿو (which enables God Himself to resume His creativity)، (1) پر ان سفر تي خرچ به اچي ٿو ۽ اهو خرچ خدا نه پر خدا جو بندو انسان مزارع (sower) برداشت ڪري ٿو، جيڪو انهيءَ سفر جي قيمت ڏئي ٿو. آخر تڪليفن جي هڪ سلسلي کان پوءِ اهو مظلوم (sufferer) اسان جو رهبر (pioneer) بڻجي ٿو، ان طرح انساني مثبت ڪردار يا ’دوست‘ هن الاهي طاقت ۾ ٻن قسمن جو ڪم ٿو ڪري: هڪ ته هو اهڙيون حالتون پيدا ٿو ڪري، جن ۾ خدا تعاليٰ پنهنجي مخلوق جي حيثيت ۾ تبديل ٿو آئي. يا ان جي صورتحال کي تبديل ٿو ڪري؛ ٻيو ته هو پاڻ جهڙي ٻيءَ مخلوق يعني پنهنجي سماج جي رهبريءَ لاءِ هڪ راءِ هموار ٿو ڪري.“

(1) ”دوست“ ۽ ”دشمن“ جو تصور ٽٽائين بيء جي ٽڪراءَ جي تصور کي ڀارڻ لاءِ ڏنو آهي.

هيءَ تحرير ٺٽائن پيءَ جي آهي. مغرب هيءَ تحرير وڏي غور سان پڙهي آهي ۽ يورپ انهيءَ ڳالهه تي اطمینان جو اظهار ٿو ڪري، ته موجوده حالتن ۾ (يعني 1917ع جي روسي انقلاب کان پوءِ)، جڏهن يورپ جي پوري دنيا سخت خطري جي حالتن ۾ مبتلا آهي، ان تحرير تي اڪثافا ڪرڻ کان سواءِ ٻيو ڪو چارو ڪونهي؛ پر مان ٿڌو چئي سگهان، ته مشرق ان تحرير جي باري ۾ ڪهڙو رايو ٿو رکي (1).

ٺٽائن بي ٿو لکي ”جيسٽائين دوست“ جي ڪردار جو تعلق آهي، ان جو بنيادي نقطو تڪليف آهي يا درد ۽ دک آهي ۽ اهوئي نقطو، هرنائڪ مان پٿرو آهي. لائڪ جو ڪردار حضرت عيسيٰ هجي يا حضرت يعقوب يا کٽي ان جا ڪردار، حضرت آدم ۽ بيبي حوا هجن، ڳالهه اهائي آهي.“

”آدم جو بهشت مان تڙجڻ ۽ هڪ دشمن صورتحال ۾ داخل ٿيڻ، جنهن صورتحال ۾ عورت کي درد ۽ دک جي حالتن ۾ ٻار پيدا ڪرڻ آهن ۽ مرد کي منهن تي ڳهر آڻي، پوءِ گراه وات ۾ وجهڻو آهي، سو هڪ اهڙو مامرو آهي، جنهن ۾ ’دشمن‘ (Serpent) هڪ چٽلينج پيدا ڪيو آهي ۽ ’دوست‘ کي ان جو جواب ڏيڻو آهي. حضرت آدم ۽ بيبي حوا جيڪو هر بستييءَ جو عمل ادا ڪيو آهي، جيڪو دشمن جي چٽلينج جي جواب ۾ آهي، سو سماجي تخليق جو هڪ عمل آهي. هن عمل جي نتيجي ۾ ٻه ٻار پيدا ٿيا آهن، ٻئي پٽ آهن ۽ جيڪي بن (Nascent) تهذيبن جا نمائندا بڻجن ٿا. هابيل ڌار ٿو بڻجي ۽ قابيل هاري ٿو بڻجي، جيڪو زمين کيڙي ٿو.“ اهي آهن اهي لفظ، جن ۾ ٺٽائن بي پنهنجي چٽلينج ۽ ردعمل (Challenge and response) وارو نظريو ڏنو آهي ۽ ڏيکاريو اٿس، ته خدا جو تخليقي عمل به ’دوست‘ ۽ ’دشمن‘ جي ٽڪراڻو جو نتيجو آهي. رهيو سوال ته اڄوڪو انسان، انهيءَ ٽڪراڻو جي سزا ڇو پوکي رهيو آهي؟ ته انهيءَ باري ۾ منهنجو خيال آهي، ته انهيءَ سوال جو جواب فقط ڪو شاعري ڏئي ٿو سگهي. البت تاريخ جو مادي نظريو انهيءَ نڪتي تي وضاحت سان ٻڌائي ٿو ته اڄوڪي انسان لاءِ ضروري آهي، ته اهو پيداوار ۽ ان جي تقسيم جي سوال تي فطرت جو قانون اختيار ڪري ۽ اها ڳالهه قبول ڪري. انساني معاملن ۾ پيداوار جي وسيلن مان ٻڌل آهن (۽ ٺٽائن بي به پهرين تهذيبن جي لاءِ اهائي ڳالهه ٿو چوي).

بهرحال شاعري توڙي ادب جو اصل موضوع تاريخ کي ئي مڃڻو هوندو، پوءِ اها تاريخ ابن خلدون لکي، يا ٺٽائن بي، پلوٽارچ لکي، يا هيرو ڊوئس، گبن لکي يا ايلس ورٿ، يا بنهين مارٽس، اينجلس يا ڪو جارجي پليخانوف لکي.

5- تاريخ ۽ شاعري

جيسٽائين ٻهڃڻ کان پوءِ به، آءٌ ٿڌو سمجهان، ته مون تاريخ جي سڄي سوال مان ڪو انصاف ڪيو آهي، توڙي جو مون پڙهندڙن کي پريشان ڪرڻ جي پوري پوري ڪوشش ڪئي آهي؛ (1) اميد ته سنڌ ۾ ئي ڪوئو ڪو صاحب ان تحرير جي باري ڪوئو ڪو رايو ظاهر ڪندو.

پر چاڪاڻ ته مون گهريو ٿي ته آءٌ توهان کي ياد ڏياريان، ته ٻي عمل سياست (politics without change) جيان، ٻي عمل ۽ سڪوت پذير شاعريءَ جو به ڪو وجود آهي. منهنجي لاءِ اهو ضروري هو، ته آءٌ تاريخ ۽ علم تاريخ جي باري ۾، ڪن لاڳاپو رکندڙ ڳالهين ڏانهن پڙهندڙن جو ڌيان ڇڪيان. اسان جي نظريي پٿاندر، شاعريءَ جو مقصود تبديل ۽ سماجي تبديل آهي ۽ تبديل ۽ سماجي تبديل جو اصل سوال تاريخ جو سوال آهي. ان ڪري علم تاريخ کان لاواقفيت جي بنياد تي شاعري ڪرڻ عيش ڪوشی آهي، جنهن جي سفارش جيڪر آءٌ ڪڏهن به نه ڪريان. ٻي ڳالهه جا هاڻي سمجهه ۾ اچي ٿي، سا اها آهي، ته تاريخ جي بنياد تي شاعري ڪرڻ سان، شاعر جي تخليق جو ميدان (scope-canvas) وڏو ۽ ويڪرو ٿئي، جو تاريخ ان کي گوناگون موضوع ڏئي ٿي. ٽڪراڻو هجي يا چٽاڇ، عمل هجي يا ردِ عمل، سٺ هجي يا داستان، قدر هجي يا غير افادي (valueless) صورت حال، تهذيب هجي يا ڪلچر، درد ڊڪ هجي يا جنسي تعلقات هجن، مذهب هجي يا وجود باري تعاليٰ هجي، طبعي حالتون هجن يا بعدالطبعياتي حقيقتون، مادي حالتون هجن يا تغير پذيري (dynamics) هجي، سڪوت هجي يا پورهيو هجي، ڪمال هجي يا زوال هجي، ظلم هجي يا استحصال هجي، عورت هجي يا ان جو حسن هجي (1)، فڪر هجي، فلسفو هجي، سياست هجي، سماجيات هجي، ڪجهه به هجي، اهو شاعر جو موضوع آهي ۽ اهوئي تاريخ جو موضوع آهي. سو تاريخ جي بنياد تي شاعري ڪرڻ جو مطلب آهي، انهيءَ فڪري بنياد تي شاعري ڪرڻ، جنهنجو مقصود تبديل ۽ تعمير آهي.

پر افسوس جو ڳالهه رڳو ايتري نه آهي. سڄيءَ ڳالهه جي هيءَ رڳو هڪڙي جهلڪ آهي. آءٌ پڙهندڙن کان معافي ٿو گهران، جو مون سڄيءَ ڳالهه ڪرڻ لاءِ همعصر تاريخ جي باري ۾ رڳو ڪي اشارا ڏنا آهن. همعصر تاريخ اسان جي شاعر جي دور جي تاريخ به آهي ۽ تاريخ به آهي. ان ڪري ان سوال تي به (مجبوري آهي) ٿورو ويچار ڪندا هلنداسون.

6- تاريخ ۽ همعصر تاريخ

اها ڳالهه سڄي آهي، ته همعصر تاريخ جو لفظ عام طور تي انهيءَ تاريخ جي لاءِ ڪم آندو ويندو آهي، جنهن تاريخ کي ڪنهن به هڪ خاص دور جي حالتن سان واسطو هوندو آهي. مثال طور روم جي زوال جي تاريخ، ان زوال جي دور جي تاريخ آهي، جنهن ۾ سلطنت روم زوال پذير هئي، يا زوال ڏانهن مائل هئي ۽ پاڪستان جي وجود جي همعصر تاريخ اها آهي، جنهن ۾ پاڪستان جي لاءِ جدوجهد ٿي رهي هئي ۽ پاڪستان وجود ۾ اچي رهيو آهي. همعصر جو لفظ ان طرح هر دور سان لاڳو ڪري ٿو سگهجي ۽ ان طرح همعصر جو لفظ، آسانيءَ سان تاريخ جي ابتدائي دورن کان وٺي، ان جي ويجهڙائيءَ وارن دورن سان لاڳو ڪري ٿو سگهجي؛ پر ان جو مطلب اهو نه آهي، ته همعصر تاريخ جو لفظ (1) حسن اسم جي فعلي صورت ۾ واري نظير تي مان ٿورو اڳتي لڳان ٿو. هي نظير الور پيرزادي جو آهي.

تاريخ جي سلسلي يا ان جي اوسر يا ان جي وڌندڙ تبديل جي تصور جي برخلاف ڪو تصور آهي. ڇو ته همعصر جو لفظ رڳو تاريخ جي اڀياس جي خيال کان ئي ڪم آڻي ٿو سگهجي. ان ڪري ادب يا تاريخ ۾ اهو لفظ تاريخ جي هڪ رخ جي رفتار جي هڪ منزل مڪمل ٿو ڪري.

ان ڪري ڪالنگ ووڊ (R. C. Calling wood) صاحب جو خيال آهي، ته ”تاريخ الهن عملن جي علم (science) کي ٿو چئجي، جيڪي ماضيءَ ۾ اختيار ڪيا ويا هئا.“ (History is the science of 'resgestae')، ان پس منظر ۾ ڏاڍو عجيب ٿو لڳي؛ پر هو پاڻ به مڃي ٿو، ته هن جو اهو خيال، اختلافي مسئلا پيدا ڪرڻ جهڙو آهي. هو لکي ٿو ”ٽوڙي جو اهو جواب، هر قسم جا وڌيڪ سوال پيدا ڪري ٿو، جن مان ڪيترائي اهڙا آهن، جن تي اختلاف آهي.“ آءُ ڀاڻان ٿو، اهو جواب به قابل قبول ٿي ٿو سگهي، البت اسان کي لفظ ”ماضيءَ“ جي باري ۾ ڪو واضح تصور اختيار ڪرڻو پوندو، پرور تاريخ انهيءَ واقعي يا حقيقت يا قدر جو ذڪر نه ٿئي ڪري سگهي، جيڪو مستقبل ۾ وجود ۾ اچڻو آهي؛ پر هن حال ۾ انهيءَ کان انڪار ڪرڻ به ممڪن نه آهي، ته ’حال‘ جو لفظ به هڪ دور کان وٺي هڪ گهڙيءَ تائين استعمال ڪري ٿو سگهجي. ان طرح ڪنهن به هڪ لمحي تي بهي، اهو ٺٽو چئي سگهجي، ته اهو واقعو ماضيءَ سان تعلق رکي ٿو. هڪڙي هڪڙي لمحي ۽ ساعت جي به ڪا تاريخ ٿئي ٿي؛ پر اها تاريخ يا مائڪرو هسٽري (Micro History)، اسان مان نه ڪنهن پڙهي آهي، نه ڪو پڙهي سگهي ٿو؛ ان ڪري ان جو علم ۽ فن به اسان تائين ڪو نه آيو آهي. ٽوڙي جو تجربگهان ۾، فطرت جي ڪيترن ئي عملن ۽ شين جي ڪارڪردگيءَ جو حساب ڪتاب، هاڻي سيڪنڊن جي به ڪن پتين ۾ رکيو ٿو وڃي. جنهن تاريخ جي باري ۾ ڪو ادب يا تاريخ دان يا تاريخ نويس هاڻي سوچي ٿو، سا دورن، زمانن يا القابن يا تحريڪن جي تاريخ آهي ۽ اها تاريخ ضروري نه آهي، ته ماضيءَ سان تعلق رکندي هجي. ان ڪري جناب ڪالنگ ووڊ صاحب جي استدلال جي ڪمزوريءَ کي دور ڪرڻ لاءِ اسان وٽ طريقو رڳو اهو آهي، ته اسان ڏسون ته هڪ دور يا عمر حال ۽ ان کان اڳ وارو ڪيترو زمانو والاريسو آهي؟ ان طرح ”عصر“ جي لفظ ۾ حال به شامل ٿئي ٿو. ان طرح همعصر تاريخ جو هڪڙو تصور قائم ڪري ٿو سگهجي ۽ اهو ئي تصور آهي، جنهن جي ڳالهه اسان هت ڪري رهيا آهيون.

عظيم هيروڊوٽس (1) - ان طرح تاريخ جو يونان وارو تصور، ته تاريخ چئجي ٿي ٿو تپاس - ڳولا يا جاچ کي (جيئن يوناني لفظ هسٽريءَ جو مفهوم ٿو لکري)، بلڪل سادو ۽ سهڻو (1) هيروڊوٽس جي ڪتاب ”تاريخ“ کي جارج رالسن (George Rawlinson) ترجمو ڪيو آهي. جيڪو ايوري مَن (Everyman) وارن شايع ڪيو آهي. پاڻ هيروڊوٽس جنهن کي سائيسرو (Cicero) ”تاريخ جو اڀو“ ڪري ڪوٺيو آهي، سو حضرت عيسيٰ کان 484 کن سال اڳ ڄائو هو ۽ ابن خلدون جيان ملڪن جو سير ڪيو هئائين. سندس ڪتاب جي ڪن حصن ۾ عام ماڻهوءَ بابت پهرين ۽ مستند معلومات ملي ٿي.

تصور آهي؛ جو ان طرح همعصر تاريخ جي تصور کي وڌيڪ هٿي ٿي ملي. جڏهن تاريخ جو مطلب آهي تهاس يا جاچ (Investigation or Inquiry)، تڏهن همعصر تاريخ جو مطلب آهي ڪنهن به هڪ دور يا ’دور جديد‘ (پوءِ اهو جيڪو به مقرر ڪيو وڃي) جو هڪ گڏو هڪ ڏاهپ وارو اڀياس. جنهن مان ڪي عام ۽ قبول ڪرڻ جهڙا قاعدا جيوتري سگهجن. ان ريت همعصر تاريخ به تاريخ جيان هڪ علم آهي، جيڪو ڪنهن به مقرر ڪيل دور جي تاريخ ڏئي ٿو. تاريخ جو اهو تصور، هيروڊوٽس (Herodotus) ڏنو هو، ان ڪري هن کي تاريخ جو ابو ڪوٺيو ويو آهي، توڙي جو تاريخ جي علم جو جهنڊو ان خلدون جي هٿ ۾ آهي. همعصر تاريخ جي باري ۾ نظرياتي بحث ڪو ٿيو آهي يا نه؟ تنهن جي مون کي خبر نه آهي؛ پر پاڻ هيروڊوٽس جا تاريخ لکي آهي، سا بلاشڪ همعصر تاريخ آهي. هيروڊوٽس جي فلسفي جي اهميت ۾ ٽي ڳالهون شامل آهن: (1) هن تاريخ کي تهاس سمجهي، ان کي سائنسي فڪر سان مانوس ڪيو. (2) هن پنهنجي دور جي گجهاندڙن، ۽ مها ڪهاڻين يا مثالي ڪهاڻين کي ڇڏي، پنهنجي فڪر ۾ عام انسان جي مسئلن جو ذڪر ڪيو ۽ تاريخ کي انساني ۽ حقيقي مسئلن سان روشناس ڪرايو. (3) هن تاريخ کي عقل ۽ دليل جو بنياد فراهم ڪيو ۽ اهو ٻڌايائين، ته شاهدي ڪيئن هٿ ڪجي ۽ ان ۾ ڇڪاس ۽ تهاس ڪيئن ڪجي. ان حالت ۾ شاهدي (evidence) ۽ ان جي تشريح (Interpretation) جو تصور به اسان کي هيروڊوٽس وٽان مليو آهي، جنهن ۾ تاريخ کي عصر جي حالتن ۾ لکيو ويو آهي ۽ عام انساني معيارن حالتن سان دلچسپيءَ جو اظهار ڪيو ويو آهي. ڪالنگ ووڊ صاحب جو خيال به اهو ئي آهي. هيروڊوٽس جي اصولن تي لکڻ وارو پهريون تاريخ نويس، شايد ٿيو سيدائيڊس (Thucydides) هو، جنهن هيروڊوٽس جي اصولن جي تحت لکيو. هن جو ڪتاب جيڪو هن پيلوپونيشن جنگ (Peloponnesion war) تي لکيو، اهو واقعي جي تاريخ تي تمام آڳوڻو ڪتاب آهي. هيروڊوٽس جي روايتن تي، پاڻ ابن خلدون به لکيو آهي؛ پر هن جي عظمت، علم تاريخ جي ڪري آهي. باقي پلوٽارچ، ڪين، وولٽير، ڪورڪي ۽ روسيلو جهڙن عالمن همعصر تاريخ جي فڪر ۾ لکيو آهي ۽ هنن، جنهن به دور تي لکيو آهي، تنهن کي دوام بخشي ڇڏيو اٿن، توڙي جو پلوٽارچ راوي هو ۽ ”درباري“ قسم جي تاريخ لکڻ لاءِ سوانح نگاريءَ کي اختيار ڪيو اٿس.

9- تاريخ، همعصر تاريخ ۽ شاعري

ان سوال تي لکڻ سان، اسان شايد سڄي مضمون جي اهم حصي تي پهچي ويا آهيون. اهو ئي سبب آهي، جو آءٌ پڙهندڙن جو ڌيان اڳ به آيل صفحن ڏانهن ڇڪائي رهيو آهيان. ان کان اڳ اسان تاريخ ۽ همعصر تاريخ جا ڪي نهايت ئي اهم سوال بحث هيٺ آندا آهن ۽ ان هيٺ، اسان انهن جي هڪ وچور ڏئي رهيا آهيون، ته جيئن اطمينان سان اڳتي وڌي سگهون. اسان ڏٺو آهي ته:

- (1) تاريخ، تهذيبن جي سوالن سان تعلق رکي ٿي.
- (2) اها ڪلچرن ۽ دورن جي مامرن تي آڌار رکي ٿي.
- (3) ان جو وڏو حصو فڪر ۽ فلسفي سان ڀرپور آهي.
- (4) ان ۾ سائنسي سوچ جو بنياد تمام آڳاٽو ئي رکيو ويو هو.
- (5) ٽٽائين تيءَ جي حالت ۾، علم تاريخ هڪ تهذيب جي جواز جو سبب بڻيو آهي.
- (6) ٽڪراءُ (duality) يا جنهن کي ڊاڪٽر وزير آغا 'ثنويت' ڪري سڏيو آهي، تنهن تاريخ جي سڄي ڪردار ۾ وڏو ڪم ڪيو آهي.
- (7) تاريخ ۾ وڏي ۾ وڏو ڪردار خدا نه پر مثبت انساني ڪردار (human protagonist) آهي ۽ ان جو ٽڪراءُ، جنهن ڪردار سان ٿيندو رهيو آهي، اهو 'دشمن' (منفي انساني ڪردار) جو ڪردار آهي. (سچر مٿن ۽ شاهين جا يا سرد مٿن جا مثال موجود آهن).
- (8) هاڻ ٽٽائين تيءَ جي فڪر ۾ به، پورهئي جي بنياد تي هڪ طبقي جي قائم ٿيڻ جو جواز موجود آهي.
- (9) انسان جي اخلاقيات جا گهڻائي سوال تاريخ ۽ علم تاريخ جا سوال آهن.
- (10) تاريخ رڳو ماضيءَ مان نه پر ماضي قريب، حال ۽ مستقبل قريب سان به تعلق رکي ٿي، جنهن حالت ۾ ان کي همعصر تاريخ سڏي ٿو سگهجي.
- (11) همعصر تاريخ گجهاندڙن جي بنياد تي قدرن، حقيقتن جي بنياد تي شاهد يون اصولن جي بنياد تي اخلاقيات ۽ واقعن جي بنياد تي تحريڪن جو اڀياس ڏئي ٿي.
- (12) تاريخ رڳو فن ۽ روايت جي بنياد تي نه ٿي ٺهي، اها ته انسان جي عام رواجي نجي، جماعتي، تحريڪي، واقعاتي، جذباتي، عقلي، سماجياتي ۽ عمراني حالتن جي وڏي زور هيٺ قابو آهي، ان ڪري ان جو ڪردار، انساني وسيلن ۽ فطرت جي ذريعن جي باهمي لاڳاپي کانسواءِ سمجهه ۾ اچي نٿو سگهي.
- (13) تاريخ سان انصاف ڪرڻ جو مطلب آهي، انسان جو انسان سان انصاف ڪرڻ. تاريخ جي اڀياس جو مطلب آهي، انسان ۽ ان جي نوس ۽ خشڪ، توڙي جذباتي ۽ نفسياتي زندگيءَ جو اڀياس ڪرڻ ۽ تاريخ جي بنياد تي شاعري ڪرڻ جو مطلب آهي اڀيائين، اندازن، گجهاندڙن، واقعن، حقيقتن، روحن ۽ جذبن جي بنياد تي شاعري ڪرڻ. پر همعصر تاريخ جي بنياد تي شاعري ڪرڻ جو مطلب آهي "خوشبو" ۽ "بدبو" جي انهي ٽڪراءَ جو اڀياس ڪرڻ، جيڪو سوڙهين گهٽين کان وٺي گلبرگن ۽ انٽرڪانٽيلين يا ميٽروپولن تائين شاعر جي رستي تي، پنهنجن ان جي اکين جي آڏو موجود آهي. (هر دور ۾ ۽ هر جاءِ تي).
- (14) تاريخ جي ازلي ۽ ابدي ڪردار جي بنياد تي شاعريءَ جو مطلب آهي، همعصر تاريخ جي انهيءَ ڪردار کي سمجهي بيان ڪرڻ، جيڪو تبديل جي انيڪ رخن ۽ لاڙن سميت، شاعر جي لاءِ راتين جي ننڊ حرام ڪري رهيو آهي ۽ اديب کي هر ساعت چنڊي پيائي.

جاڳائي ٿو ڇڏي. ته جيئن درد ۽ دک جو اهو ان کٽ سلسلو، پنهنجي سڄي آب و تاب سان قائم رهي، جيڪو سماجي تبديل جي سوال تي ”دشمن“ يا ”دوست“ پنهنجن مان ڪوبه هڪ ڪردار ادا ڪري ٿو سگهي.

سو آءٌ توهان کي همعصر تاريخ ۽ تاريخ ۽ شاعريءَ جي سوالن تي ڪافي ’پريشان ڪري ٿو سگهان‘، پر مان چاهيان ٿو، ته اسان جا آهستي آهستي ’مهران‘ جي هن ٻرچي کي ٻڙهن جي تيارين ۾، ٻئي ٻرچي جي اچڻ تائين لڳا رهندا، سي ٿورو ساڻه ٻڙين. ڪي نفس نفيس، چانهه جي پياليءَ کي هٿ ۾ جهلڻ سان، ايڏا ٿا محسوس ڪن ۽ ڪن جي رڳو ٽيبل تي ڪتاب جي موجودگي باعث خفت ۽ دل آزاري آهي، توڙي جو ڪتاب هٿ ۾ کڻي هلڻ جي لاءِ به ڪين اجرت ٿئي ملي. سواعڙيءَ حالت ۾، ڀيلا آءٌ هن مضمون ۾ اهو ڪيئن ٿو لکي سگهان، ته اسان جي شاعريءَ جو وڏو حصو، رڳو الهيءَ ڪري تنقيد جي آڏو لٿو آئي سگهجي، جو اهو تاريخ ۽ تاريخ وقت جي تقاضائن تي نه لکيو ويو هو؛ پر هڪڙو تصور اهو آءٌ به ٻاسيان ٿو، ته هن اعر حصي کي آءٌ رڳو لکڻ ۾ بيان ڪري رهيو آهيان.

7- سنڌي شاعريءَ ۾ همعصر تاريخ کي ڪٿي ۽ ڪيئن بيان ڪيو ويو آهي:

آءٌ جيڪر اهو عرض خاص طور تي ڪريان، ته مضمون جي هن حصي تي وڌيڪ ڌيان ڏنو وڃي. سنڌي شاعري گجهاندري جي بنياد تي شروع ٿي هئي. اهي گجهاندري وڏي ۾ وڏي حيثيت مثبت انساني ڪردار (human protagonist) کي ڏين ٿا؛ پر اوائل شاعريءَ ۾ منفي انساني ڪردار جي موجودگي، پاڻ انهيءَ ڳالهه کي ثابت ڪرڻ جو هڪڙو وڏو دليل ٿي پيش ڪري. منفي انساني ڪردار ”دشمن“ سنڌي شاعريءَ ۾ ”چنيسر“ کان به اڳ ۾ پيدا ٿيو هوندو، جو ”چنيسر“ جو ڪردار اوائل ۽ تهذيب جي پنهنجن ابتدا وارن ڪردارن کان گهڻو سڌريل آهي. اهو ڪردار انسان آهي، انساني جذبن (هوڏ ۽ حسد) جو اظهار انساني طريقن سان ڪري ٿو، توڙي جو فطرت جي ماڻهائ ۾، اهو به مثالي ڪردار (legendary character) آهي ۽ فوق الانسان قوت رکي ٿو؛ پر تنهن هوندي به، سنڌ جي تاريخ سان ڳنڍيو ويو آهي. اهڙي دور جي شاعريءَ ۾، سورسي ”ٻاگهيءَ“ جهڙيءَ ڪنهن عورت کي ٿيڻ گهرڻو هو يا نه؟ سا ڳالهه ”داستان“ جي سماجياتي اڀياس کان پوءِ ڪٿي سمجهه ۾ ايندي ته ايندي. اهو اڀياس اڃا ڪيو نه ويو آهي. (هن مضمون جي 5 حصي ۾ مون ان داستان بابت ڪجهه لکيو آهي)؛ پر ”ٻاگهيءَ“ هڪ تهذيب کي تباھ ڪرڻ جي لاءِ پيدا ڪئي وئي آهي. جنهن ڏينهن تي آخري نوسريون وڃي رهيون هيون، اهو سنڌ جي سرزمين جو آخري تهذيبي ڏينهن ثابت نه ٿيو، ته اها شاعر جي ڪمزوري آهي، جو هن ته ننڍڙو منگر جي ڪردارن ۾ به تباھ ڪرڻ جي فضا پيدا ڪري ڏيکاري آهي؛ پر خير ان شاعريءَ جو دور وري به ايترو پراڻو نه آهي، جو ان کي هڪڙي تهذيب جي خاتمي جو دور سڏجي.

8- ٽڪراءَ جو پس منظر:

’دودي‘ جو ڪردار، ان دور ۾ مثبت انساني ڪردار هو ۽ شاعريءَ جو بنياد، پن تهذيبن جو ٽڪراءَ نه پر ٻن سماجياتي رخن جو ٽڪراءَ هو. ان ٽڪراءَ جي حالت ۾ اسان ”بدبو ۽ خوشبو“ جا لفظ ڪم آڻي نٿا سگهون؛ البت ان دور تائين اسان چئي ٿا سگهون، ته ”دوست“ ڪردار ۽ ”دشمن“ ڪردار جا ٻه عمل هڪٻئي جي مخالفت ۾ موجود هئا، توڙي جو اهو دور عظيم هوس جي دور کان گهڻو پوءِ جو دور هو. ان مان هڪڙي ثابتي ته هيءَ ملي ٿي، ته سنڌ ۾ تصوراتي ادب جو اهو نمونو اڳي ئي موجود هو، جنهن ۾ ٽڪراءُ هليو ٿي آيو، جيڪي عالم هندي ۽ سنسڪرتي ادب کان واقف آهن، اهي اها ڳالهه بهتر سمجهائي ٿا سگهن. انهن ٻولين جي شاعريءَ ۾ به، ’دوست‘ ڪردار ۽ ’دشمن‘ ڪردار، لڳ ڀڳ انهن ئي دورن ۾ موجود هئا (پر ان سوال تي منهنجو مطالعو معمولي آهي) ايران ۽ عرب جي شاعريءَ جي باري ۾، ته اهو هر شخص لکي ٿو، ته انهن جو اسان تي وڏو اثر رهيو هو، ان ڪري آءٌ پڙهندڙن جو وقت وڃائڻ نٿو گهران. نتيجي طور رڳو ايترو چئي ٿو سگهان، ته اسان جي شاعريءَ ۾ مثبت ۽ منفي، ٻن مخالف ۽ ٽڪرچندڙ قوتن جي بنياد تي ٿي هئي. ان کان پوءِ واري دور جي شاعريءَ جي باري ۾، جو ڪجهه به لکيو ويو آهي، سو اهو آهي، ته تهذيب جو هڪڙو خال سنڌ ۾ هو، جنهن کي ڪڏهن عرب تهذيب، ته ڪڏهن ايراني تهذيب پئي پُر ڪيو آهي، ان ڪري اصل ٽڪراءَ ”عرب“ ۽ ”ايران“ جو هو؛ پر ان کي ميدان سنڌ جو سازگار ٿي مليو، رڳو سنڌ جي باري ۾ به اها ڳالهه غلط ناهي؛ پر ننڍي کنڊ جي بنياد تي ته اها ڳالهه سورهن آنا سڄي آهي. ايراني اثرات تي هميشه مقامي ۽ عربي اثرن جا حملا ٿيندا رهيا. اڪبر اعظم جي منصوبي ۾ اهم ڳالهه به اها هئي، ته هندوستان کي واحد تهذيبي حيثيت ڏني وڃي ۽ اها تهذيب مقامي هجي؛ پر ان باري ۾ همعصر تاريخ، هندو فلسفي جي بنيادي ڪمزورين ۽ مسلمانن جي پارسي طور طريقن جي دٻاءَ هيٺ هئي. پارسي طور طريقي ۾ عورت، شاعريءَ ۽ گُل کي وڏي اهميت هئي، جو عورت جو ڪردار مرڪزي هو ۽ شاعري ۽ خوشبو ان جي مرڪزي ڪردار جي مضبوطيءَ لاءِ وڌيڪ اهم هئا. ٻي ڳالهه اقتدار جي هئي. اڪبر اقتدار کي مهارت جي ماتحت رکڻ ٿي گهريو؛ پر هندو ۽ پارسي ٻئي ڌريون، ان نڪتي تي اتفاق ڪري ٿي سگهيون، ان ڪري اقتدار ان دور ۾ ٽڪراءَ جو وڏو سبب بڻيو رهيو. ”اقتدار“ يا ”غير اقتدار“ جو ڪردار ان حالت ۾ ڪنهن ٿي ادا ڪيو؟ اهو سوال ڏاڍو ڏکيو سوال آهي؛ پر ان سوال جو هڪڙو جواب اهو آهي، ته اهو ڪردار ”تصوف“ جي نالي هڪڙي فلسفي ٿي ادا ڪيو، جيڪو سنڌ جي ٻن عالمن وٽ هندستان جي نجات جو آخري وسيلو هو. سنڌ جو به اهو فلسفو اصل ۾ چٽا پيٽي ۽ جي فضا کي ختم ڪرڻ لاءِ آندو ويو هو ۽ ايران ان باري ۾ عرب سان اشتراڪ ڪيو هو، جو ان حالت ۾ ٻئي طاقتون پنهنجي اصل مقصدن کي حل ڪرڻ جا پنهنجا اوزار استعمال ڪري ٿي سگهيون.

تصوف سنڌ ۾ ڪجهه وقت تائين ”فڪري اشتراڪ“ جو سبب بڻيو رهيو ۽ ان طرح ”نا اشتراڪ“ جي دشمن ڪردار کي زندهه رهڻ لاءِ شريعت جي صورت اختيار ڪرڻي پئي. ان ڪري سنڌ ۾ سمن، ترخانن ۽ ارغونن جي دورن ۾ ”تصوف“ ۽ شريعت ”دوست“ ۽ ”دشمن“ جو ڪردار ادا ڪندا رهيا ۽ سنڌ ۾ ٽڪراءُ جو وجود قائم رهيو.

ان اشتراڪ تي وڏو حملو يورپ جي تهذيب ڪيو، جنهن ۾ فوجي طاقت کي ”واپاري قوت“ جي مدد سان هڪ ميدان ولارڻو هو. مقامي طور تي ننڍي کنڊ وٽ فوجي طاقت توڙي واپاري قوت ٻنهي جي ڪمي هئي ۽ ماڻهو مذهبي مناظرن ۽ علم ڪلام جي باريڪن کي وڌيڪ برداشت ڪري لڏي سگهيا، تنهن ڪري هنن سنڌ ۾ پنهنجي رعبري ”وڏيرپ“ جي هٿ ۾ ڏئي ڇڏي، جيڪا هڪ مضبوط اداري جيان قوت خريد ڪري قائم ٿي چڪي هئي. سنڌ ۾ شايد اهو پهريون ڀيرو هو، جو ”قوت خريد“ يا ’ملڪيت جي طاقت‘ کي مجموعي طور تي اقتدار ۽ سياسي اقتدار مليو. انگريز ملڪيت جي طاقت کان متاثر هو، ان ڪري هنن ’وڏيرپ‘ کي هر مرض جو علاج سمجهي ان سان نام ڪيو. وڏيرپ اقتدار ۽ ”ڌر“ جي صورت اختيار ڪئي، ته مزدور ۽ هاريءَ جي مفادن جو سول پيدا ٿيو. ان طرح ٽڪراءُ اڻي ڪڙو ٿيو، جيڪو اڄ سوڌو ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ موجود آهي.

9- تڪراري صورتحال:

ان تڪراري صورت کي مغرب سمجهي ورتو، تنهن ڪري هنن ان صورتحال جو ٽوڙ پيش ڪيو. اهو ٽوڙ اڄ سوڌو مغرب جدا جدا ملڪن ۾ آزمائي رهيو آهي. ان جو نالو جمهوريت آهي. جمهوريت نه ته انصاف جو نالو آهي ۽ نه حقيقت تي ٻڌل ڪنهن فلسفي جو. جمهوريت اصل ۾، انهيءَ تڪراري صورتحال جي مخالفت ۾ موجود هڪ قوت آهي، جيڪا مالي وسيلن جي هٿن ۽ نه هٿن جي ٻن حالتن جي موجودگيءَ تي دٻاءُ وجهي رهي آهي. جمهوريت جي لفظ جي لاءِ ڪي سهولتون به پاڻ يورپ ڏنيون آهن، جو اها شيءِ ’اولاد‘ به سندن ئي آهي. رعايتن ۾ اڳي آزادي ۽ پوءِ امداد شامل آهن. امداد ۾ فوجي امداد جو مطلب آهي جمهوريت جو وجود برقرار رکڻ. اخلاقي طور تي، جمهوريت کي نه ته عوام قبول ڪيو آهي ۽ نه ”وڏيرپ“. جو، جمهوريت ڪنهنجي به مسئلي جو حل موجود ڪري نٿي ڏئي؛ پر جمهوريت ۾ ڄا وڏي ۾ وڏي ڳالهه آهي، سا آهي ”وقت گذرڻ جو بهالو“— سو ان طرح جيڪو سماج ٽڪراءُ جي قيمت ادا ڪرڻ نه گهرندو، سو جمهوريت تي راضو نه ڏيکاريندو ته ٻيو ڇا ڪندو! سوڌي بازي هر مجبوريءَ جو هڪ علاج آهي؛ پر اهو علاج آهي غير مستقبل ۽ جمهوريت به هڪ سوڌي بازي آهي.

ترقي پسند سماج خوب سمجهن ٿا، ته تاريخ ڪهڙي طرف ٿي وڃي، پر ترقي پذير سماج ’مفاد‘ جي بنياد تي الهيءَ لاءِ مجبور آهن، ته هو جمهوريت کي اختيار ڪن ۽ ڪنهن نه ڪنهن نالي سان ان کي قائم رکن. اهوئي سبب آهي جو ادبي تنقيد ۾ لفظ ”ترقي پسنديءَ“ ۽ ”رجعت پسنديءَ“ کي داخل ڪرڻو پيو هو.

رجعت پسند سماج مجبور سماج آهن؛ هو مفاد جي بنياد تي تڪڙو قدم کڻڻ ٿا ۽ ٽڪراءَ جي صورتحال کي منهن ڏيڻ لاءِ رضامندي (compromise) ڏانهن رجوع ڪن ٿا. اهي ئي سماج جمهوريتن کي يورپي انداز سان قبول ڪن ٿا.

ترقي پسند سماج تڪڙي مفاد جي بجاءِ سماجي تبديل جو هڪ ڊگهو پروگرام اختيار ڪن ٿا ۽ سياسي بنيادن تي اڇڙي رٿابندي اختيار ڪن ٿا، جو اڳتي هلي انهن جي منصوبہ بندي، ڪنهن نه ڪنهن تبديل جي شڪل اختيار ڪري. جمهوريت ۾ تبديل جي گنجائش ڪانهي، البت ان ۾ فردن جي اقتصادي صورتحال جي تبديل جي گنجائش رکيل آهي، جيڪا سياسي پارٽين بدلائڻ سان پيدا ٿئي ٿي. ساڳيائي فرد جدا جدا حالتن ۾ اقتدار حاصل ڪرڻ جا جدا جدا طريقا اختيار ڪري ٿا سگهن ۽ جمهوريت چئجي به انهيءَ پراڻيءَ کي ٿو.

سند ۾ تاريخ جي ان سڄي سفر ۾، شاعريءَ جي صورتحال ڪهڙي رهي آهي؟ ان ڳالهه کي معلوم ڪرڻ لاءِ اسان کي ڪي اهم سوال مقرر ڪرڻا پوندا:

(1) ڇا تصوف هيٺ ڪيل شاعريءَ جو ڪردار ٽڪراءَ جي تقاضائن کي پورو ڪري سگهي ٿو؟ جي هاڻو، ته ان حالت ۾ مثبت يا منفي ڪردار ڪهڙو هو؟

(2) ڇا اسان جو بهادرانو شعر، تاريخ جي تقاضائن کي پورو ڪري ٿو؟ جي هاڻو، ته هر دور ۾ مثبت ۽ منفي اڳواڻ ڪردار مقرر ڪندا هلو.

(3) سند جا آهي ڪهڙا وڏا شاعر آهن، جن جي شاعري ڪردارن تي ٻڌل آهي، سماجي تبديل گهري ٿي ۽ همعصر تاريخ جي تقاضائن تحت لکي وئي آهي.

(4) سند مي شاعرن مان اهي ڪهڙا شاعر آهن، جن جي شاعري هڪڙي پوري دور جي دائري جيتري ويڪري آهي ۽ جيڪا تمام گهڻا موضوع والاري ٿي؟

(5) موضوعن جي تعداد جي لحاظ کان، شاهه جو مقابلو ٻيو ڪير ٿو ڪري؟

(6) ڇا هاڻوڪي سنڌي شاعريءَ ۾، اها همگير وسعت آهي، جنهن کي همعصر تاريخ سان تعبير ڪري سگهجي؟

اهي ۽ ٻيا اهڙا سوال، آهو اٿاريندو، جيڪو سنڌي شاعريءَ جي تاريخ لکندو. اميد آهي، ته هاڻي ان موضوع ڏانهن ڌيان ڏيئي سگهجي.

مون پاڻ ان باري ۾ ٻه دفعا ڪوشش ڪئي آهي ته پڙهندڙن جو ڌيان ادب جي تاريخي ۽ افادي نڪتن ڏانهن ڇڪايان. ان باري ۾ سون اڳ ۾ ”ادبي تاريخ ۽ ان سان لاڳو مسئلا“ جي عنوان تحت لکيو ۽ ٻيو ڀيرو مون تخليقي ادب جي اصابي حيثيت تي، ان جي افاديت جي خيال کان لکيو؛ جنهن کي دوستن ڪابه قيمت نه ڏني.

(10) تاريخ جي خيال کان هڪڙي نظم جو اڀياس

هن سري هيٺ آءٌ هاڻي هڪڙي نظم جو اهڙو اڀياس پيش ڪندس، جهڙو آءٌ گهران ٿو ته شاعريءَ ۽ تاريخ جي سوال کي سامهون رکي ڪرڻ گهرجي. نظم جي چونڊ ڪنهن به

خاص خيال تحت ڪانه ٿو ڪريان. مختصر نظر هٿ ۾ کنيو اٿس، ته جيئن ڪم ٽپائي وڃان ۽ مان ائين به نٿو سمجهان، ته ڪو هي نظر هروڀرو بهترين نظر آهي. ٻيا پنهنجي خيال کان موزون آهي. هي نظر انور پيرزادي جو آهي ۽ مهراڻ 87-2 ۾ ڇپيو آهي. مون کي صرف ان طرح مثال ڏيڻو آهي ۽ بس.

گبن جهڙي عالم لکيو ”تاريخ انهيءَ کان وڌيڪ ڪجهه به نه آهي، ته اها پاڻ، ڪمزورين ۽ بد نصيبين جو هڪ رڪارڊ آهي.“ گولڊسٽ به گبن جي ئي راءِ سان اتفاق ڪيو ۽ پنهنجي ڪتاب ”دنيا جا شهري“ (Citizen of world) جي صفحي 42 تي، يورپ جي تاريخ لاءِ ايترو ئي لکي سگهيو: پر برنارڊ شا تي ”خدا رحمت ڪري“: جنهن قرآن وارا ساڳيا لفظ استعمال ڪيا، يعني چيائين ”سچ ۽ سچ ته هيگل صحيح ٿي چيو، ته اها خبر به اسان کي تاريخ مان ئي ٿي پوي، ته اسان تاريخ مان ڪوبه سبق حاصل نٿو ڪري.“ بيڪن جو خيال آهي ته ”تاريخ مان ڏاهپ حاصل ٿئي ٿي.“ اهي سڀ ڳالهون پنهنجي جاءِ تي، پر ايمرسن جهڙي عالم جي راءِ کي به وڏي وزن ڏيڻ کان سواءِ رهي نٿو سگهجي، چوي ٿو ”تاريخ انهيءَ لاءِ آهي، ته ان جي مدد سان حال کي پوري اهميت ڏني وڃي ۽ پنهنجي دور جي تقاضائن کي پورو ڪيو وڃي.“ ان راءِ ۾ ڄا ڳالهه موجود آهي، سا آءٌ بار بار مٿي هممصر تاريخ جي باب ۾ ڪندو آيو آهيان ۽ هن جاءِ تي، آءٌ ان راءِ کي ڪارلائل جي انهيءَ راءِ سان ملائي پڙهڻ ٿو گهران، جنهن ۾ ڪارلائل چيو ”تاريخ لاءِ گهٽ ۾ گهٽ ايترو ته چئي ٿو سگهجي، ته اها سڄي شاعري آهي.“ (باسويل جي جائسن جي زلدگي).

ايمرسن ۽ ڪارلائل يورپ جي ذهين دنيا جي لاءِ وڏا ڪارائتا وسيلو هئا. هنن يورپ جي علمي ۽ ادبي ادارن جي لاءِ تعارف وڌو ڪم ڪيو ۽ يورپ جا ڪيترائي ادارا، هنن ٻن جي ڪري مضبوط ٿي پيا ۽ تاريخ جي باري ۾، هنن جي قولن جو پاڻ ۾ ڪو ناتو قائم ٿيو: پر اصل ۾ هنن مان ڪنهن به ادب جي تاريخي ڪردار يا ادب جي عصري اهميت تي ڪو مستقل ڪم يا ڪا تحرير پيش نه ڪئي. البت دانش جي بنياد تي، ايمرسن ۽ ڪارلائل تاريخ کي شاعريءَ جي ۽ ”همعصریت“ (contemporarism) جي بنياد تي پڙهيو ۽ هر ڪيو ۽ اها ڳالهه اسان لاءِ به ڪارگر آهي.

پر جنهن نظم جي باري ۾ آءٌ توهان سان ڳالهائين ٿو، سو ’همعصریت‘ جو رڳو هڪڙو روپ آهي، جنهن کي شاعريءَ ۾ ’سونهن اسم‘ سڏيو ويو آهي. سونهن (the beauty) عالم انسان جي اها خوابي ۽ جذباتي شيءِ آهي، جنهنجي باري ۾، وڏو ۽ اعتماد جوڳي ڳالهه اها آهي. ته ان جي وصف جي باري ۾ ڪجهه به چئي نٿو سگهجي، حالانڪ هر شاعر ان کي ڏسي ٿو، سڃاڻي ٿو ۽ محسوس ٿو ڪري. ساڳي ڳالهه مهراڻ 78-2 جي صفحي 36 تي آئي آهي. شاعر سونهن ڏسي ٿو، ڄاڻي ٿو، محسوس ٿو ڪري: پر ڄا ڳالهه خاص آهي، سا اها ته هو پنهنجي ذات کي هن سڄي سانڍاڻ کان ٻاهر ٿو رکي. سر نسرٽ کان وٺي، شهيد ٿين

تائين، هو هڪڙي 'عصريت' کي بيان ٿو ڪري، جنهن ۾ ڪلچر، موسم ۽ ماحول جي ماڻهائين ۾ ڪل 14 ڪردار آهن ۽ اهي سڀ ملي، هڪ يڪ وجوديت بنائي رهيا آهن، جيڪا اسم جي حالت ۾ "سونهن" آهي.

پر همعصريت کي رڳو 14 ڪردارن جي بنياد تي بيان ڪري وڃڻ، پنهنجي ليکي هڪ ڏکيو ڪم آهي، جو تاريخ جو وڏي ۾ وڏو موضوع پاڻ انسان آهي، جنهنجي اسمي حسن جي باري ۾ معلومات اها آهي، ته اهو يا ته "پرنسپل ٿر" يا "شهيد ٿو ٿئي". انسان جي حسن ۽ ان جي عصريت جي باري ۾ اها معلومات، يا اها راءِ ڪمزور نه هوندي، پر ناڪافي آهي. ٻي ڳالهه جا نوٽ ڪرڻ ضروري آهي، سا اها ته سونهن اسم جو اهو تصور، علم شاعريءَ ۾ ايندڙ تصور جيان، يا ته وقت ۽ موسم تي ٻڌل آهي يا انسان جي سڄي وجوديت جي رڳو هڪڙي معمولي لکت تي رکيل آهي. پرنسپل ۽ مري وڃڻ، فعلي صورتون آهن؛ پر بهتر فعلي صورتون ته ٻامبينو سنيما يا هڪس بي تي يا شينهن جي پچري ۾ يا صبح سوڀر بندر روڊ تي، يا طارق روڊ تي، يا ڪوڙن گداڪرن جي ٽولن ۾، يا پينانگ لوتِي واريءَ جي لوتِي ۾، يا "منهنجي ننڍڙي ڳوٺ ۾، جيڪو آفريڪا ۾ آهي"، يا "اپ کي ٻاڏائيندڙ" ماڻهو ۾ به موجود آهن، جو اهو زلنده رهڻ جو تصور آهي. سو ڏسي ٿو سگهجي، ته اسان جا شاعر عصريت کي سڌيءَ يا اڻ سڌيءَ طرح، پنهنجي ذاتي تصور تائين محدود رکڻ جي هڪڙي ڪوشش ڪرڻ لاءِ مجبور آهن ۽ اصل ۾ اها ئي اها ڳالهه آهي، جيڪا اسان جي شاعريءَ کي تاريخ کان چٽل لاءِ ٻڌل آهي. ان طرح اها ڪوشش، جا ان نظم کي 'عصريت' جي دائري ۾ آڻي ٿي سگهي، سا ان کي عصريت کان ڪڍي، شاعريءَ جي دائري ۾ وٺي آڻي ۽ ان طرح، تاريخ ۽ شاعريءَ جا رستا گهڻو وقت کڏو کڏ هلي نه سگهيا.

شاعري ۽ تاريخ جي لاڳاپي، يعني 'عصريت' جي اڀياس ۾، رڳو سَر جو لسڻ نه؛ پر سَر جو ڪپڙن به اچي ٿو، رڳو اتر جو لسڻ نه؛ پر "اتر جو ڊاهڻ" به موجود آهي، رڳو چنڊ جو ڪٽڻ نه؛ پر چنڊ جو لهي وڃڻ به شامل آهي. اهڙيءَ طرح تاريخ جي عمل ۾ سولهن اسم کي جيڪڏهن 'مثبت انساني ڪردار' تصور ڪجي، ته ٻه منفي انساني ڪردار يعني "دشمن" جي موجودگيءَ کانسواءِ، اها شاعري تاريخي ڪردار ادا ڪرڻ جي اهليت ٿئي رهي سگهي. انهيءَ صورتحال کي "عصريت جو بحران" يا "عصريت جو فقدان" ٿو چئجي ۽ اهو ئي لکتو اسان لاءِ هن بحث ۾ وڌ ۾ وڌ ڪارگر آهي.

هاڻي ڇاڪاڻ ته سڄي نظم ۾ جڏهن ٽڪراءَ جي ڪا صورت عصري ۽ تاريخي طور تي موجود نه آهي؛ سڄو نظم خُواب خيالي ۽ اعصابي ڪيفيت جو اظهار ٿو ڪري. حالانڪ شاعر پاڻ تو چوي ته:

سَنه ڦَرڻ سان

جيڪي آداس ٿي ويندا آهن
شاعر هوندا آهن. (الور)

ان نظر جي هڪ ٻي عجيب ڳالهه اها آهي، جو ان ۾ ڪلچر جو آهو حصو آندو ويو آهي، جنهن جي باري ۾ عصريت ۾ان مشڪوت آهي. ان طرح اهو حسن، جيڪو عصري تقاضائن جي اهميت جو حامل نه آهي، سو ڪلچر جي انهيءَ صورت ۾ اچي ويو، جيڪو حسن ته ڪڏهن به چوائي نٿو سگهي. انهيءَ لکت تي به شاعر سان ڳالهائي ٿو سگهجي، ته هي ”حسن“ ڪهڙي قسم جي سماج جي عڪاسي ڪري ٿو، جڏهن ته سماج ۾ اسان وٽ يا ته ترقي پذير سماج آهي يا ترقي پسند سماج ۽ ترقي يافتو سماج. جيڪڏهن شاعر مڃي ٿو ته هي حسن ڪنهن به سماج جي تاريخ جي ڪردار ۾ ڪو اهم ڪم نٿو ڪري ته ٻليو نه ته اصل ڏيکارڻ انهيءَ بنياد تي ٿي سگهي ٿو، ته پوءِ انهن عملي صورتن کي ڀڳل يا ڪم ٿيل، يا تصوراتي ڪلچر جي تباهيءَ جون عملي صورتون ڪري سگهيو ويندو.

جيڪڏهن سڪ لڳڻ ۽ ٻاڪ ڦٽڻ سان تاريخ جي ڪردار تي ڪو اثر هجي ٿو ته تاريخ جو آهو صبر اسان لاءِ ڏاڍو معنيٰ نٿو رکي، جيڪو هاڻي تهذيبن، رجن، جسمن، وقارن، مسئلن ۽ مامرن تي اثر انداز ٿي رهيو آهي.

ڇا ان قسم جي شاعريءَ کي عصري ۽ تاريخي شاعري به چئي ٿو سگهجي؟ آڱ ڀاليان ٿو ان سوال تي جواب لکڻ جي ضرورت نه آهي، جو اسان سڀ سمجهون ٿا، ته عصريت تي سٺي شاعري، ڪلچر جي بنياد تي نه، پر ڪلچري اثرات جي شاهديءَ جي بنياد تي ٿئي ٿي. سو پڙهندڙ حضرات کي آخري عرض آهي ته هي نظم مون رڳو مثال طور ورتو هو، ته جيئن اهو ٻڌائي سگهان ته ”عصريت“ ۽ ”تاريخيت“ کي اسان شاعري ۽ ادب ۾ ڪيئن ٿا داخل ڪري سگهون. نظم پنهنجيءَ جاءِ تي ڪيئن آهي، اهو سوال منهنجي اڳيان ڪونه هو. پڙهندڙن جي سهوليت لاءِ ساڳيو نظم شاعر ۽ ايڊيٽر ڪمان معذرت سان ٻاڻ هيٺ ڏيان ٿو:

سِرُ نسرڻ، چٽ پڇڻ، اتر لڳڻ، چنڊ ڪڍڻ، سڪ لڳڻ، شاھ پڙهڻ، ٻاڪ ڦٽڻ، ماڪ ٻوڏ، پيچ پنيءَ لائون لهڻ، ساڻ ٿيڻ (ڪرڻ) ميندي لڳڻ، ڪنوار ٿيڻ، گهوٽ ٿيڻ، شهيد ٿيڻ، هي سڀئي جن سونهن اسم جون عملي صورتون آهن. سونهن اسم ۾ ٽڪراءُ جي حالت.

هاڻ اڳتي آڱ هن نظر جو آهو اڀياس شروع ٿو ڪريان، جيڪو تاريخي اعتبار کان، اسان سڀني لاءِ اهميت وارو آهي. سنڌي ادب ۾ تنقيد ڪانه ليکي وئي آهي ۽ تنقيد پنهنجي ليکي هڪ وڏو علم آهي ۽ وري ”عصريت“ ۽ ”تاريخيت“ جي بنياد تي تنقيد لکڻ جو ڪم ته پنهنجي اڃا سوچيو به نه ويو آهي. اچو ته هڪڙي ڪوشش ڪريون.

جهڙيءَ ريت اولداهي پنهنجي ليکي جدا وجود نٿي رکي، پر روشنيءَ جي موجودگي يا عدم موجودگيءَ جي هڪ صورتحال سان تعلق رکي ٿي، جهڙيءَ طرح ڪوڙ پنهنجي ليکي

ڪا اهميت نٿو رکي، پر اهو سچ جي فقدان ۽ عدم موجودگيءَ جو هڪ سماجي مامرو آهي ۽ جهڙيءَ طرح شيون پنهنجن ضدن جي ڪري موجود آهن ۽ ڇاڻيون ٿيون وڃن تهڙيءَ طرح 'سونهن' ۽ 'قبح' يا گڏلاڻپ جي لاءِ آهو اضافي اسر آهي جنهن جي هٿن يا نه هٿن سان قبح جي وجود جو تعلق مڃيو ٿو وڃي. پر هن نظر ۾ شاعر سونهن کي پنهنجي ليکي هڪ جدا ۽ مستقل يا ازلي اسر تسليم ٿو ڪري ۽ عصريت ۾ اهو صاحب سونهن کي قبح جي ڪنهن به تقرر کان سواءِ اپاري ٿو. احساس جي مادگيءَ جي بنياد تي آهو تصور ڪلچر مان لاڳاپي ۾ آئيندي هو افلاطونيت جو شڪار ٿي ٿو وڃي. انهيءَ افلاطونيت جو، جيڪا شين جي هڪڙي پاسي کي 'حسن' ۽ ٻئي پاسي کي 'قبح' جو نالو ڏئي، تاريخ جي عصري ڪردار تي اثر انداز ٿئي ٿي، پر ان ۾ ٽڪراءَ جي يا 'ضد' يا 'دشمن' جي گنجائش موجود نٿي رهي. زندگيءَ جو هي تصور غير سائنسي، جذباتي، اخلاقياتي ۽ بعدالطبعياتي تصور آهي ۽ انهيءَ ڀرائيءَ ۽ پوريءَ اخلاقيات جو پرچارڪ آهي، جنهن ادب ۾ عورت، ڪل، ڪل-ڪل حجاب جي تصورن کي قائم ڪيو هو. البت انهن لفظن ۾ اهو تصور ڪجهه مختلف صورت اختيار ڪري ويو آهي ۽ اهوئي سبب آهي، جيڪو ان نظر جي اڀياس جو هڪ جواز بڻيو آهي.

جيڪڏهن 'چنڊ ڪڙڻ' ۽ سونهن اسم جي فعلي صورت آهي، ته پوءِ 'اماس رات' جي تصور تي شاعريءَ جو جواز ڪيئن ٿو رد ڪري سگهجي. جڏهن 'مثبت انساني ڪردار' روشني ۽ چنڊ کي سونهن ۽ سويڊا جو سرچشمو سمجهي ٿو، تڏهن تاريخيت جي عصري ڪردار جو سوال ئي پيدا نٿو ڪري سگهجي، جو تاريخ ۽ ان جي ڪردار جي اڳيان "چنڊ جو ڪڙڻ" بنيادي سوال ته نه ٿاڻن بيءَ وٽ آهي نه گيسن ۽ هيروڊوٽس وٽ، نه ڪارلائل وٽ ۽ نه ڪارل مارڪس وٽ.

جيڪڏهن 'مثبت انساني ڪردار' هڪ لڳل کي سونهن اسم جي فعلي صورت ٿو سمجهي، ته پوءِ 'عشق' جو آهو تصور جيڪو سنڌي شاعريءَ ۾ خام خياليءَ جي بنياد تي رد ٿي چڪو هو، سو وري ٻيهر ٿو اڀري اچي. هاڻ جيڪڏهن ادبي تنقيده کي بعدالطبعياتي تصورن تحت رکيو آهي، ته پوءِ هي نظم ته واه جو نظم آهي، پر ادبي تنقيده ان بنياد تي تاريخي ۽ عصري ڪردارن جي فقدان جو شڪار ٿي ٿي، جو ان ۾ 'منفي انساني ڪردار' دشمن يا ثنويت وارو "ٻيو" موجود ئي ڪونهي.

عجب آهي ته شاهه (ڀٽائي) پڙهن کي ان نظر ۾ "حسن جي فعلي صورت" تصور ڪيو ويو آهي، جيتوڻيڪ شاهه وٽ ٽڪراءَ جو فلسفو آهو واحد فلسفو آهي، جنهن کي ان جي شاعريءَ جو بنياد بنائي ٿو سگهجي. شاهه جي ڪردارن ۾ شايد ئي ڪو اهڙو ڪردار هجي، جنهن جو (adversor) يا (protagonist) 'دشمن' نه ڏٺو ويو آهي. آسانيءَ جي ڳالهه

اها هئي، ته شاھ ٻڙهن کي عصريت جي فعلي صورت سمجهيو وڃي ها (آءُ هڪ دفعو وري به اها ذميواري قبول ٿو ڪريان، ته مون کي شاھ جي ڪردارن تي لکڻ گهرجي)؛ پر هونئن شاھ جي شاعريءَ کي 'عصريت' ۾ چئلينج ۽ رد عمل جي بنياد تي به پڙهي ٿو سگهجي ۽ ان بنياد تي سان ٿو سمجهان، ته الور ان شاعريءَ کي 'حسن جي فعلي صورت' سان تعبير ڪري سگهندو.

”ماڪ پوٽ“ کان وٺي ”گهوٽ ٿيڻ“ تائين هڪ نوڪٽي حسن جون اهي فعلي صورتون، عورت سان يا انهيءَ تصوراتي عورت جي ”انگ عضوي سان“ ڪيڏن جي انهيءَ ٽپاريءَ سان ٻڌل آهن، جيڪا هڪ ”رد ۽ ڊڪ“ (ٺٽائڻ پيءُ جي لفظن ۾) جو سبب بڻجي ٿي. ٺيڪ آهي. هي هڪ نظم آهي. ڪجهه وقت تائين پڙهيو ويندو ۽ عورت به ان کي پڙهندي؛ پر ياد رکڻ گهرجي، ته ”تاريخيت“ جي خيال کان هي نظم الهن فعلي صورتن تي سڀني آهي، جن جي اڳيان ”ثبوت است پر جريده عالم دوار ما“ هڪ وڏو ڪوڙ آهي.

شهيد ٿيڻ 'حسن' جي فعلي صورت آهي يا مثبت تاريخي ڪردار جي ڀڪي عمل جي سلسلي ۾ هڪ واقعي جي صورت آهي. هي بحث آءُ ان ڪري ٿو چيڙيان جو آءُ سمجهان ٿو ته ”اسان جو شاعر“ حسن جي باري ۾ ڪوبه تاريخي عصري ۽ ڪراءِ تي ٻڌل تصور قبول نٿو ڪري يا اختيار ڪري ٿو سگهي. حسن منهنجي اڳيان رکائپ، لا اميدي، لا هموار حالتن، تنگ ۽ تاريخي سماجن، ڏکيائين ۽ ڏولاون، ماڻهن جي نراساهن ۽ حالتن جي جبر ۾ به موجود آهي، جيڪو ”دشمن“ جو ڪردار ادا ڪري ٿو سگهي. ڇا اسان جو شاعر ۽ تخليقي ادب جو استاد هن کان پوءِ به مون سان حسن جي سوال تي ڳالهائڻ پسند ڪندو!

بهرحال سٺين صفحن ۾ مون (شايد پهريون دفعو) عصريت ۽ تاريخيت جي انهيءَ سوال تي لکيو آهي، جنهن ڏانهن سنگت مان ڪوبه مائل نه هو. هڪ آهي ته تمام ٿورا ماڻهو منوجهر ٿيندا. گهڻا نوجوان دوست هن مضمون کي نه پڙهندا؛ ڪي عالم هن مضمون تي ظاهر ۾ ڏم ڏيکاريندا، پر سهرائ جا هي صفحا هڪ دور ۾ وڏي ويچار سان پڙهيا ويندا ۽ ڪونه ڪو ڏکيو اديب هنن لفظن کي پڙهندو ۽ اهوئي منهنجو مقصد آهي.

11- ڪتاب جن مان مدد ورتي ويئي:

- (1) محسن مهدي - ”ابن خلدون (س) فلاسافي آف هسٽري“ چارچ ايلن اينڊ آنون.
  - (2) ٺٽائڻ پيءُ - ”سيڪيوليزيشن آن ٽرايل“ آڪسفورڊ وارو نسخو.
  - (3) ساڳيو صاحب - ”تاريخ جو اڀياس“ ”چئلينج اينڊ ريسپانس“. آڪسفورڊ يونيورسٽي پريس 1947 (ڊي سي سومرويل وارو تاليف ڪيل نسخو).
  - (4) ڪالنگ ووڊ آر- جيبي ”ڊا آئيڊ ياڙ آف هسٽري“ آڪسفورڊ يونيورسٽي وارو نسخو.
- سال 1957ع وارو. (تاريخ ڇا کي ٿو چئجي).

- (5) هيروڊوٽس - 'هستري' جلد پهريون. جارج رالنس وارو ترجمو ڪيل نسخو ۽ ايوري مَن وارن جو چاپو، جيڪو اي - ٻي ڏٽن وارن پهر چاپو.
- (6) پلو تارج - 'لائيزوز' پر "لائيف اسٽوريز آف مين هوشيوپ هسٽري" جي مدد سان جيڪو مينٽر وارن 1950ع ۾ چاپو ۽ لنڊن شايع ڪيو.
- (7) گبن ايڊورڊ - 'د هسٽري آف ڊ ڪلائين اينڊ فال آف د رومن ايمپائر' (مختصر نسخو).
- (8) 'ڪئسل' ڪمپني "ڪلاسيڪل ڪوٽيشنس". (تاريخ)
- (9) ويلڪ ۽ ويرن 'ٿيري آف لٽريچر' جارج ايلن اينڊ ان ون وارن جو نسخو.
- (10) 'جاسف شپلي' (ايڊيٽر) ڊ ڪشنري آف ورلڊ لٽريچر ٽرمس. جارج ايلن ۽ ان ون وارن جو نسخو.
- (11) ريلي 'هسٽري اينڊ د انڊ ويڊ يوئل' هولٽ رينهارٽ ۽ ولسن وارن جو نسخو.
- (12) هليخانوف - 'لائيف اينڊ ورڪس'.
- (13) لهن - 'ڪليڪٽيڊ ورڪس'.
- (14) رسالو مهراڻ - سنڌي ادبي بورڊ سال 1978ع جو ٻيو نمبر. انور پيرزادي جو نظم (سونهن اسم جون فعلي صورتون).
- (15) العجيل مقدمس - سنڌي ترجمو لاهور هائيل سوسائٽي وارن جو.

ادب تي پنهنجو پاڻ کي مڙهڻ ۽ ٿاڦڻ جي لوپ ۾
اهي ئي ڏٺا ٿيل آهن، جن جا پپ پريل ۽ دماغ
خالي آهن.

میر حاجی محمد بخش خان ٹالپر

المنصورة - درهم آباد - 2

علوين جو منصوره سان خاص واسطو آهي، انڪري انهن جو ذڪر ڪرڻ ضروري آهي. ٻري ڇو وڃون، خود اسان جي سنڌ جي هڪ مشهور ۽ قديم علوي بزرگ شيخ غياث الدين ربحان نؤد ٽنڊو قيصر جو اولاد اڃا تائين شيخ علوي سڏائيندا آهن، جيڪو قادري طريقي جو سنڌ ۾ اول شيخ هو. سندس ولادت 531ھ ۽ وفات 638ھ ۾ آهي. سندس شجرو اسان کي هٿ آيو، اهو ڪجهه هن ريت آهي: شيخ غياث الدين ربحان بن شيخ روبن ڪبريا بن متو بن بهرام بن ويراخخفيف بن سومره بن شهاب الدين بن صعبدين بن جعفر بن احمد بن محمد بن علي السلام بن ابوطالب. (1)

منصورہ ۽ علوین جو لاڳاپو اڳتي هلي ثابت ڪيو. اهو ته ثابت آهي ته علوي تمام قديم وقت کان سنڌ ۾ رهندڙ هئا ۽ عقيدتاً ڪي شيعا به هئا.

سلطان منصوره تي حملو ڪيو. اتي جو حاڪم جيڪو قزمطي حڪمران هو، سوندي پار ڪري ڀڄي ويو ۽ وڃي هڪ ڪڇين جي جهنگل ۾ پناهه ورتائين. سلطان ڪجهه سالار مندس پويان موڪليا، جن هنن جي لڙهه ڏٺي ۽ ڪنهن به ڪمزوري کي ڪهرو ڪري ورتو ۽ هن جا ڪوتراڻي ٻوڏ لڳ مارجي ويا. (2)

سلطان جي شاعر مصنف فرخي ان حڪمران جو نالو ”خفيف“ ڄاڻايو آهي، (3) فقط فرخي ئي هڪ اهڙو مصنف آهي، جنهن منصوره جي قومي حڪمران جو نالو ڄاڻائي مشڪلات حل ڪري ڇڏي آهي.

”خفيف“ نه رڳو سومرن ۾ نالو آهي، بلڪ سومرن جي 14 ڪيڙين ۾ هڪ ڪيڙو جو نالو ئي خفيف آهي. ٺٽي وارا سومرا مرحوم محمد عثمان سومرو ۽ پنهني محمد خان سومرو ته آهن ئي خفيف. خود دودي چنيسر واري لسٽائيءَ ۾ به ڪٿ سومرن کي خفيف ڪري خطاب ڪيو ويو آهي:

”ستشي خفيف وژميا، هيڪڙي جيئن هلي،

محمود خان باری کری، ان جو کنیو کنو خفیہ۔“

(دود و چنیس، منڈی ادبی ہورڈ ص 51)

مُخْبِيا آمراڻن جا، لوهو منجهه لڙهن،
 ڪنهنها خفيقن جا، واڪي سان وڃن،
 ستر يون وجهن ٿا سومرا، جئن لنڊ جو گاهه لئن.

(دودو چنيسر، لوڪ ورثي جو قوسي ادارو اسلام آباد، ص 102)

مٿين بيتن مان صاف ظاهر آهي ته منصوره جو آخري حڪمران خفيق سومرو هو، نه ڪو هباري، جيئن ڪن مورخن انومان ڏيکاريو آهي.

خفيق نالو لڪو عبارين ۾ هو، نه وري ٿي گذريو آهي، نه وري ڪو اهڙو ثبوت ٿي مليو آهي، ته ڪو هباري قرمطي فرقي جا هئا. البت خفيق نالو سومرن ۾ ڪثرت سان استعمال ۾ اچي ٿو. عام طور تي هڪ بيت ڏيندا آهن:

ست خفيق، ست ڪينٿرا، ست ڀونگر، ست ڀيٽن،
 سندن ملهائڻي سومري، اٽهلواڙي سين.

سومرن جي خانداني نسب دانن ڀاڳ فقيرن وٽ سومرن جو شجرو محفوظ ٿيل آهي، جيڪو سلطان دودو شهيد عليه الرحمٰت کان وٺي هيئن اچي ٿو: دودو بن دودو بن ڀونگر بن خفيق بن همير بن ڀيسن، بن چنيسر بن عمر بن محمد بن ڪينٿرو بن پٿڙ دودو بن ڀارمل ڀين بن راج دين دودو بن ورهه، خفيق بن دودو اسود (ڪارو) بن ڀونگر بن مهره بن امير شاهو عرف شهاب الدين بن امير صاحبو عرف صاحب دين بن امير جعفر بن امير احمد بن امير محمد بن حضرت علي بن ابو طالب. خفيق کي سومره حڪمران منصوره، محترم سيد حسام الدين راشديءَ تحفة الڪرام جي تعليقات ۾ به مڃيو آهي.

سلطان محمود غزنويءَ جي وقت ۾ ورهيه خفيق منصوره جو حڪمران هو. سومرن جي قرمطي هجڻ بابت ثبوت تمام گهڻا آهن، پر اسان هت ڪو سومرن جي لسل جي تاريخ ڪولہ لکي رهيا آهيون، البت انهن لاءِ جدا ڪتاب تيار ٿي رهيو آهي. فقط هڪ ثبوت لکنداسين. سومرا قرمطي فرقي جا ڀيرو نه، بلڪه ٻائي ۽ اسام هئا. دراصل قرامطه ڪيساڻي شيعي فرقي جي شاخ آهن، جيڪي محمد بن حنيفه کي اسام ڪري لکندا ۽ مڃيندا آهن، بلڪه کي ته ان عقيدو جا آهن، ته اسام محمد حنيفه زنده آهي ۽ مهدي به اهو ئي ٿيندو. محمد حنيفه مان گهڻيون ئي شاخون ٿيون، پر ان کان گهڻو پوءِ 258ھ ڌاري حمدان بن اشعث، جيڪو داعي اول بڻيو، ان ڇڏو ته هنن جو اسام احمد بن محمد حنيفه آهي. (4) هي احمد اهوئي آهي، جيڪو سومرن جي شجري ۾ اچي ٿو. ائين برابر آهي ته سڀ سومرا علوي ڪولہ آهن، ڇو ته بوهرن ۽ خواجه اسماعيلين والگر سومرا به تبليغي فرقو هيا، انڪري انهن ۾ غير عرب به اچي ويا هوندا، پر شاهان سنڌ بلاشڪ علوي هئا.

سلطان محمود غزنوي قرامطين، باطنين ۽ معتزلن جي سخت خلاف هو. انهن کي ملحد ڪري سمجهندو هو. ريءَ واري جنگ، جيڪا بندوبست جي خلاف هئي، ان ۾ فتح بعد هن

قرطي، باطني ۽ معتزلي هزارن جي تعداد ۾ ڦاسي تي لٽڪايا، سنگسار ڪرايا ۽ زنجيرن سان ٻڌرائي خراسان موڪليا، ته بد حال ٿي قيد ۾ وجهجن (5). سندن گهرن جي تلاشي وٺائي، عقيدتي ۽ ڇا ڪتاب ساڙيا ويا، جيڪي ڪجهه ڇڻجي خيال جا ڪتاب هئا، سي غزنيءَ موڪليا ويا ۽ ابن اثير ۽ ابن جواز جي لکڻ موجب 50 آڻن جي بار جا ڪتاب ساڙيا ويا هئا.

منصوره جي فتح کان اڳ 396 هـ ۾ ملتان جي قرمطين تي حملو ڪيو هو، جتي جو حاڪم دائو سنڌونديءَ جي ڪنهن ٻيٽ ۾ وڃي لڪو، پر لشڪر قرامط شهر جو دروازو ٻنڌ ڪري مقابلو ڪيو. ستن ڏينهن جي گهيري بعد سلطان يلغار ڪري قلعو فتح ڪيو. شهرين ۾ ڪروڙ درهم ڏئي جان بچائي، پر سلطان قرمطين کي نه ڇڏيو. سوين قرمطي پنهنجي عقيدي تان قربان ٿي ويا، حتاڪ هنن جي مسجد ۾ نه بچي سگهي، جيڪا ڪڙهه بڻائي وئي (6). سلطان قرمطين ۽ باطنين جي سخت خلاف هو، کين سخت سزائون ڏيندو هو ۽ سندن ڪتاب ساڙائيندو هو (7).

تاريخ مان اسان کي پتو پوي ٿو ته بهمن آباد ۽ منصوره ساڳئي شهر جا ٻه نالا آهن. منصوره درياھ جي ڪناري تي قلعو هو، بارها ڦٽو ۽ ٺٽايو ويو، ۽ آخري طرح سلطان محمود غزنوي، سومره حڪمران خفي کي باطني ۽ قرمطي سمجهي ماريو. ۽ عين ممڪن آهي ته حسب عادت شهر کي به برباد ڪيو ويو هوندو، ڏاڻو ۽ ساڙيو به ويو هوندو ۽ ان واقعي بعد تاريخ منصوره جي احوال کان خالي آهي. باقي تحفة الڪرام ۾ دلوراءَ ۽ چٽو آسراڻيءَ جو قصو بيان ڪيو آهي. اهو سلطان محمود غزنويءَ کان اڳ جو آهي. بهمن آباد يا منصوره ته سلطان اچي برباد ڪرايو؛ ان ڪري اهڙن قصن ڪهاڻين کي طوالت جي خيال کان درج نه ڪيو ويو آهي.

نوان رايو ۽ کوٽائيءَ جا آثار

هن بابت اسان گهڻو مواد ڪڍيس کان ورتو آهي يا وري تازه کوٽائيءَ مان نتيجو اخذ ڪيو آهي. سطحي مشاهد، نگارن پگڙن، ڇوڙن، ڪٽيل سيڪن، ٽٽل ٺڪرن کي ڏسي، نتيجو ٺهي ڪيو آهي ته هن جي راھ ٻين کان وڌيڪ درست هوندي، پر ڪنهن ڇڻجي درست نموني ۾ کوٽاين جا طريقا ميسرس بيلاس ۽ رچرڊسن 1854ع ۾ استعمال ڪيا، جن جو نتيجو رائل ايشياٽڪ سوسائٽيءَ جي بهيڻي برانچ جي جنرل ۽ السٽريٽيڊ لنڊن نيوز جي 21- فيبروري 1857ع ۾ شايع ٿيو، ۽ ظاهر ڪيل ڌڙي جون شيون ڪجهه برٽش ميوزم ۽ ٻيون بهيڻي سوسائٽيءَ جي ميوزم ۾ رکيون ويون؛ پر انهن مان ڪابه شيء خاص اهميت يا قيمت واري نه هئي. هن ڌڙي جي شين کي سڀ کان وڌيڪ نقصان ڀر ڦاسي وارن ڳوٺاڻن وڌو، جنهن هُن وقت جي مصرين وانگر ٻين ۾ پاڻ وجهڻ خاطر کوٽائي ڪرائي، جنهن ڪري اصلي شهر جا نشان ئي بکاڙي ڇڏيائون. جهڙاڻو واه ۽ ان جي شاخن ٺڪڻ ڪري، برٽ سر سبز ۽ ٻين ۾

بدلجي ويا ۽ اصلي درياء جي وٽڪرن جا نشان به آباد ٿي ويا ۽ نشان به بدلائي ڇڏيائون. فقط وچ کنڊر ۾ استوپا وارو منارو هن ويرانيءَ ۾ بيٺو آهي، باقي اڪثر نشان ختم ٿي ويا آهن. هن کنڊر ۾ ڪنهن به عمارت جي سرن ۾ پٿر استعمال نه ٿيل آهي. قلعي جي ديوار مان به ظاهر آهي ته ديوار ٺاهيل آهي. هن ديوارن ۾ وڏين ماڻهن واريون سرون استعمال ڪيل آهن، ڪن هنڌن تان ٺڪر جا وڏا ٽانءُ به هٿ آيا آهن. مٿئين ته مان مسلم دور جا مٽڪا ۽ مٽڪا هٿ آيا آهن، جن مان گهڻا ٽامي جا آهن ۽ ڪو اتفاقي چانديءَ جو به ملي ٿو. سون جو سڪو هڪ به نه مليو آهي، نڪي وري ڪا قابل قدر گهرو استعمال جي شيءَ ملي آهي؛ جيتوڻيڪ انهن وٽ ذاتن وارا برتن به ضرور هوندا، پر يقين آهي ته هر تهه ۾ ان دور جي عمارتن ۽ گهرن جو سامان بهه جي دور جي آباد ڪندڙن استعمال ڪيو هوندو. فقط هڪ گهٽيءَ مان سطح تي اسان مسجدن جا بنياد ڏٺا، ٻه محراب جي، جيڪي مکي جي طرف هئا.

ٺل جي اولهه طرف وري هڪ وڏي مسجد جا نشان ملڻا آهن، جيڪا وقت ۽ فنڊ جي گهٽتائيءَ سبب پوريءَ طرح نه کوٽائي سگهيا. کوٽائيءَ وارن جي خيال موجب اها عربن جي اوائلي دور جي مسجد آهي، جو ان جي سطح ٻين مسجدن کان هيٺ آهي. وڌيڪ تفصيل وري مسجد جي بناوت جو ڏنل آهي. مسجد کوٽائي ڪندي، هيٺين سطح تي وري هندو عرصي جي سرن جو عرش ۽ ٻائيءَ جي ليڪال جي ڍڪيل ٺالي ظاهر ٿي آهي، ۽ مسجد جي هيٺان جي سرون لکتيون آهن، سي شايد عربن ڪنهن هندو عمارت مان ڪڍي ڪم آنديون آهن؛ پر انهن مان گهٽيءَ جي مورت به ملي ٿي ۽ شيءَ ۽ ٻارپٽيءَ جي به ۽ شايد سوريه جو مٿو به ۽ ننڍڙو ڪجهه جو ڏيڻو ۽ ننڍڙي شيشي جي بوتل ۽ ٺڪر جا ٿانوَ وغيره به ملڻا آهن. پراڻيون سرون $2\frac{1}{2} \times 10\frac{1}{2} \times 16\frac{1}{2}$ جي ماپ جون به آهن. اڪثر سرون $2 \times 9\frac{1}{2} \times 14\frac{3}{4}$ ماپ جون ملن ٿيون. اولهان ۽ سوڙها ڪوهه گهڻا ملن ٿا، امڪان آهي ته کوٽائيءَ ۾ هزارن جي تعداد ۾ ڪوهه ملن؛ پر اهي پوئين عرصي جا آهن، جي هيٺين سطح جي مليل سرن جي کنڊرن مان به هيٺ لنگهي وڃن ٿا ۽ اهي به فوٽ ڊايا ميٽر قطر جا آهن (8).

ڪزنس استوپا يا ٺُل متعلق وضاحت ڪندي لکي ٿو ته هي ٻه مندر عربن جي ڪاھ وقت ٿورو گهڻو ويران ٿيل هو، ان کي مرمت جي ضرورت هئي. مشهور چيني سياح هوان سيانگ چوي ٿو ته 641ع ۾ ملتان ۾ ٻڌ ٻڌ ٻڌا تقريباً ختم ٿي چڪي هئي، مڙهيون تقريباً ويران هيون. هيٺين سطح واريون سرون استوپا وٽ $2\frac{1}{2} \times 10\frac{1}{2} \times 17$ ماپ جون هيون، جي برهمڻ آباد ۾ وڏي ۾ وڏي ماپ واريون مليون، آهن. (9) ظاهر آهي ته اهي هندو دور جون ئي ٿي سگهن ٿيون ۽ آهن. ڪزنس راور تي تاريخي بحث ڪيو آهي، تاريخن جا رايو به ڏنا آهن، انهن مان اڪثر جو رايو هي آهي ته برهمڻ آباد ئي منصوره آهي يا منصوره به برهمڻ آباد تي ٻڌل آهي. اسان طوالت جي ڊپ کان سمورو مواد هتي نٿا ڏئي سگهون. البت تازو کوٽائي، خصوصاً مسجد ۾ جا اونهي

ڪوٽائي ٿي آهي، قريباً هيٺ اصلي مٽيءَ ۾ 20 فوٽ کن هيٺ هندو طرز جي سرن جي هڪ ديوار يا ٿنڀو نڪتو آهي، جنهن مان اهو معلوم ٿو ٿئي، ته مسلم دور جي تعمير هرگز نه آهي. پهرين دفعي مون هڪ دروازو قلعي جو به صاف ٿيل ۽ ظاهر ڪيل ڏٺو، جنهن جي عجيب طرز تعمير هئي، يعني اولهه وارو دروازو شهر ۾ اندر اچڻ لاءِ لنگهه زمين سطح تي نه آهي، بلڪ ان کي 10 فوٽ مٿي وجهي مٿي ڪيو ويو آهي، ان مٿان سرن جو فرش به لڳايل آهي. الهيءَ طرز تعمير ۽ ڪن ٻين شين ڏسڻ لاءِ مون کي ٻيهر 9- جنوري 1978ع تي ڏسڻ لاءِ مجبور ڪيو. اٺون خود حيران هئس ته گذرگاهه کي مٿي ڪرڻ جو ڪهڙو ضرور هو. هي شهر جيئن نه درياھ جي ڪناري تي هو، لامحالہ ٻوڏن جو شڪار ٿيو هوندو، ۽ تاريخ ۾ ٻوڏ ۽ زلزلي جو ذڪر ڪو به ڪيل آهي، پر ان جي معنيٰ اها هرگز ناهي ته ٻوڏ آئي ئي ڪالهه هوندي. ٻوڏ به آئي هوندي، ڪڇيون سرون- جيڪي شروع جي دور ۾ استعمال ٿيل آهن- ان بعد پڪيون سرون شهر جي صاحب ثروت هئڻ مان گڏ ٻوڏن ۽ برساتن کان بچاءُ جو به دليل آهي. منهنجو خيال دروازي کي مٿي ڪرڻ سان ٻوڏن ڏي ضرور ويو، ان لاءِ فقط هڪي ديوار قلع جو بچاءُ نه ڪري سگهي هوندي، ڇو ته ان وقت اهڙو ڪوبه پليٽر نه هو، جو پاڻيءَ کي روڪي سگهي. اڪو وري ڪنهن پليٽر يا مصالح جي استعمال ٿي نظر ٿو اچي، الڪري قلعي جي جن حصن جي ڪوٽائي ٿي، منهنجو خيال هو ته ڪم از ڪم پهرين طرف مٽيءَ جو بند ديوار لڳ ضرور موجود هوندو ۽ اسان کي پنهنجي معائني ۾ ان ڳالهه جي تصديق ٿي. ديوار جي شهر کان پهرين طرف ديوار جي لڳولڳ واريءَ ۽ مٿيءَ جو بند نظر آيو، جنهن ۾ مٿي جي لڪر پٿر يا ٺڪري يا سر جو ذرو به نظر نه آيو، خالص ۽ خالص مٽيءَ جو بند هو. اسان جي نظر ۾ جنهن شهر جي ڪوٽائي ٿي رهي آهي، اهو اصل برهمڻ آباد آهي ۽ منصوره به اڪر ڪو آهي ته بعد ۾ هتي آباد ڪيو ويو آهي؛ اڪر الڳ ڪو هو ته اهو يا ته ٻئي ڪنهن هنڌ هوندو، جيڪڏهن فقط چچنامہ تي يا ٻين تاريخن تي نظر ڪيون ته برهمڻ آباد کي محمد بن قاسم جو ڇهه مهينا گهرو رهيو ۽ 40 هزار هندو فوج مقابلو ڪري رهي هئي، شهر کي قلعو هو. جڏهن صلح ٿيو ته ان ۾ فوج کان سواءِ باقي ٻين رهاڪن کي امن ڏنو ويو ۽ هٿياربند فوج کي قتل ڪيو ويو. اٽڪل 30 هزار غلام قيد ۽ قبضي ۾ آيا، ظاهر آهي ته فوج کان سواءِ به شهر جو آدم لڪ کن هوندو ۽ شهر کي پاهران ڪوٽ به هو، جنهن کي چار دروازا هئا، جنهن جا نالا- بهرند، ساقي، بنوره ۽ سالها- هئا. البت قتل ڪندڙن ۾ چچنامہ ۾ ڪٿي 6 هزار ته ڪٿي 16 هزار چيو آهي قلعي ۽ شهر جي مضبوطيءَ جو به ذڪر ڪيل آهي. (10)

اوائلي عرب مورخن منصوره جا چار دروازا بيان ڪيا آهن. جيڪڏهن هاڻ فرض ڪريون ته ڏيهر گهٽانهري جو دڙو ئي اصل برهمڻ آباد آهي، ته ات نه ته ڪنهن قلعي جا نشان آهن، نه وري ايڏو وڏو ڪوڪنڊر آهي، جت ايڏو لشڪر يا ماڻهو رهي سگهن، پناهه وٺي سگهن

ها وري مقابلو ڪري سگهن. انڪري لامحاله برعنوان آباد ٿي هي ڪنڊر آهي، جتي ڪوٺائي ٿي رهي آهي، منصوره به هي آهي.

منصوره جي ڊرڊاي

ڪزنس هن شهر جي برهڙيءَ جي مختلف امڪانن تي بحث ڪيو آهي. مثلاً زلزلي يا ڌرتيءَ جو ڌٻڻ، جيڪو اڪثر ويران شهرن لاءِ چيو ويندو آهي. مسٽر بيلاس سطح جي معائني بعد چوي ٿو ته ڪنڊر جي مڪمل تباهي وقت جو ڪم آهي. جيڪڏهن غنيم جي فوج ڪشي سبب قباهه ٿئي ها ته اهڙي مڪمل تباهي نه ٿئي ها. جيڪڏهن شهر جا رهاڪو باقاعده لڏي ويا هجن ها ته قيمتي شيون ضرور ٻاڻ سان کڻي وڃن ها، خاص طور روڪڙ ۽ زيورات. مسٽر بيلاس جي ان راءِ تي ڪزنس خاص طرح نڪته چيني ڪئي آهي. هو پنهنجو رايو لڪندي چوي ٿو ته مسٽر بيلاس کي فقط ٽيبل ٽامي جي مڪن ۽ چند چانديءَ جي مڪن کان سواءِ اگر ٻيو ڪو سامان هٿ آيو آهي، ته هن اهڙو ذڪر ڪونه ڪيو آهي، جيڪڏهن ٻيو ڪو کڻي ويو آهي ته اهو ڪير آهي؟

مسٽر رچرڊسن — جيڪو مسٽر بيلاس سان گڏ هو — پنهنجي نوٽ ۾ لکي ٿو ته ”اسان کي ڪاٺ جو ڪوبه نشان ڪونه مليو، جيڪو عمارت جي تعمير ۾ ضرور ڪم آندو ويو هوندو ۽ اهو فرش تي پيل ضرور ملي ها. لڪو وري ڪوٺلي يا باهه جو ڪو نشان مليو آهي، ان ڪري اسان ائين چئي سگهون ٿا ته شهر کي ساڙيو ڪونه ويو آهي.“ (11)

ڪزنس پنهنجو رايو ڏيندي چوي ٿو ته ”منهنجي پنهنجيءَ نظر ۾ آڻڻ سمجهان ٿو، ته شهر تي دشمن حملو ڪيو، رهاڪو تلوار جو شڪار ٿيا ۽ مسلمانن کي خطرناڪ ڪڪڙ نصيب ٿي، خصوصاً هندن جي هٿان، جيڪا شايد مسلمان تاريخدانن کان وسري وئي آهي. اسان کي ٻيو ڪوبه دستو ڪونه ٿو ملي، جنهن تي مدار رکون. شايد هنن شرم کان اهو واقعو درج ڪونه ڪيو آهي ته هنن جو قابل فخر تختگاهه ٻُت ٻوڙ ڪن فتح ڪيو ۽ ويراڻيءَ ۾ اسان گهڻي تعداد ۾ انساني هڏا ڏٺا آهن، گهرن ۾ ۽ ٻاهر وغيره..... پر چيتيون ۽ ڀتيون گهرن جون ڪاٺ جي ڪري ڊالهيون ويون آهن، ڇو ته ڪاٺ سنڌ جي هن حصي ۾ قيمتي شيءِ هئي. درن ۽ درين جي لاهڻ وقت ڀتين کي ڊانڊو ويو آهي، ڇو ته اهي فقط مٽيءَ جي ڪاري سان لڳاپيل هيون. اهڙيءَ طرح چيتيون به ڪاٺ جي ڪري ڊالهيون ويون ۽ شهر ڪنڊر بڻجي ويو.“ (12)

ڪرمستان، خصوصاً انگريز پنهنجو ڪم ڀڻو لڪائي نه سگهيو ۽ اهو انومان هروڀرو ظاهر ڪيائين ته هي شهر بت پرستن ڊانڊو يا فتح ڪيو، حالانڪ ثبوت ظاهر آهي، ته هي شهر سلطان محمود غزنويءَ 1026ع ۾ سومنات کان موٽندي ڊانڊو ڇاڪاڻ ته ان وقت قرامطين سومرن جي حڪومت هئي، ان ڪري سلطان عقيدتاً انهن کي ملحد، مرتد، ڪافر يا خبر ناهي

ڇا ڇا سمجهندو هو: ان ڪري هو قرامطين ۽ باطنين جون مسجدون ۽ بتخانا به هڪجهڙا سمجهندو هو؛ بلڪ انهن کي ته ڏسي سمجهي شايد ڇڏي به ڏئي، مگر هن قرامطين کي ڪڏهن به نه بخشيو؛ جنهن جا مثال اسان اڳ ئي ڏئي آيا آهيون. سلطان هت ڇا ڪيو هوندو، ان جو تصور ڪرڻ به مشڪل آهي. روغن نفت ۽ منجنيقن سان حملا ۽ باهيون. بلڪ هاڻي واري کوٽائيءَ ۾ ته مسجد ۾ به باهه لڳڻ جا آثار مليا آهن ۽ ڪجهه عربي اکر به سڙيل ورقن سان مليا آهن. انهن تي به تحقيق جي ضرورت آهي؛ ڇو ته انهن جي ڳولا قرامطي فتنه ۾ به ڪرڻي پوندي، جيڪا هينئر هت اچڻ مشڪل آهي. ازان سواءِ ان تي يقين جو ڊيڙو ڀردو به چڙهيل آهي. قرامط جو اثر سنڌ ۾ اڃا به جيڪڏهن باريڪ بينيءَ سان ڄاچ ڪبي، ملڻ مشڪل نه آهي. سنڌ جا اولهه وارا جبل لاهوت ۽ ڪراچيءَ کان وٺي ڪڇي تائين ڏسو ته هر جڳهه سيدنا علي عليه السلام سان منسوب نظر ايندا، بلڪ ٻيو ثبوت هي آهي ته ڪنهن غير تعليم يافته بلڙي سنڌيءَ کان پڇو ته امام مهدي ڪير ٿيندو، ته هو هڪدم چوندو ته محمد بن حنيفه. حالانڪ هن وقت مسلمانن جا جيترا به فرقا موجود آهن. شيعا خواه سني. ڪنهن جو به اهو مذهبي عقيدو هرگز نه آهي ته ڪو امام مهدي محمد بن حنيفه ٿيندو، اهو عقيدو ڪيساڻيه شيعه ۽ بعد ۾ قرامطين شروع ڪيو، جنهن جا پوئلڳ بلڪ امام ۽ اولاد هجڻ جا مدعي سوسرا سلاطين سنڌ ۾ هئا.

سنڌ جا ماڻهو جنگ نامد محمد حنيفه کان ڇڳيءَ طرح واقف هوندا. صفا ڪوڙن جو مجموعو آهي، خبر نه آهي ته ڪڏهن اهو قصو ٺهيو، پر لاشڪ سوسرا دور جو قصو آهي. ان قصي جي ڪتاب ۾ ڄاڻايل آهي، ته امام محمد حنيفه زنده آهي، اهوئي مهدي آخر الزمان ٿيندو. محمد حنيفه جي ڪنيت ابوالقاسم آهي ۽ حضور پاڪ جي هڪ حديث. جنهن جي صحت چاهي ڪهڙي به هجي. اڪثر بيان ڪئي ويندي آهي ته امام مهدي جو نالو 'محمد' هوندو. ان جي ڪنيت ابوالقاسم هوندي ۽ ٻيو ڪوبه مسلمان بجز مهديءَ جي، جنهن جو نالو محمد هجي، پنهنجي ڪنيت ابوالقاسم يعني پٽ جو نالو قاسم ٿو رکي سگهي؛ بلڪ ڪي تاريخون ته محمد حنيفه جي والد سنڌي اصل ٻڌائين ٿيون. ڏکي روايتون ته امام صاحب جو سنڌ ۾ اچڻ ۽ جنگ شاهي طرف به محمد حنيفه سان منسوب ڪن ٿيون ته ان ۾ امام محمد حنيفه غائب ٿي ويا آهن. اگر غور سان ڏسجي ته هي سڀ عقيدا سومرن قرامطين جي لڳيتو سنڌ ۾ طاقت ۾ هئڻ سبب ٺهيا، وڌيا، ويجهيا ۽ سنڌين جي دماغ ۾ بلڪ لاشعور ۾ گهڙي ويا ۽ اڄ به موجود آهن.

اسان وري به پنهنجي تحقيق موجب ان راءِ جا آهيون ته بهمن يا ٻرهمن آباد ۽ منصوره ساڳي شيءِ آهن، يا هڪٻئي جي ڀرسان ٺاهيا ويا آهن. قلعو به اڳ جو آهي، بعد ۾ ان تي وڌايو ۽ درست ڪيو ويو آهي. اڳ به ڦٽو ۽ ٺهيو آهي. آخري حڪمران خفيف سوسرو هو، نه ڪه هباري. باقي هباري خاندان هڪ زنده جاويد يادگار اهو خاندان آهي، جو ملتان ۾ وڃي رهيو، جنهن مان حضرت غوث الزمان مخدوم بهاءُ الدين زڪريا ملتاني آهن. (13) باقين کي

قریشین ۾ ڳولڻ ڪٿي، مگر ان خاندان ۾ ڪڏهن به خفيف نالو نه آيو آهي. هبارن جو سنڌ ۾ اچڻ بعد تاريخدان 111ھ ٻڌائين ٿا. (14) اسان سمجهون ٿا ته اختصار کان ڪم وٺندي ڪي ڳالهيوڙ اڃا به تفصيل طلب هجن، تاهم يڪ مشت از نمونءِ خروار جي مصداق، اسان مضمون پيش ڪيو آهي، تاکہ تحقيق جو دروازو کٽي، ڇو ته تاريخ ۾ اختلاف ضروري آهي، ان ڪري ئي تحقيق لاءِ قدم اڳتي وڌندو. اسان کي اميد آهي ته اهل قلم اسان جي مزيد رهنمائي ڪندا ۽ غلطي کان آگاهه ڪندا، تاکہ پهر اسان پنهنجي لسڪيت جو جائزو وٺي سگهون ۽ شايد ڪو جواب به ڏئي سگهون.

سنڌ جو هي عظيم الشان شهر مذهبي ڪٽرپڻي سبب هميشه لاءِ برباد ٿي ويو، مگر تاريخ پنهنجو پاڻ دهرائيندي آهي. غزنوي جو شهر، جيڪو سلطنت عباسيه جو اهم ڀاءُ ۽ هم مقابلو هو، ان شهر کي 547ھ ۾ علاوالدين حسين بن حسن جهان سوز غوري فتح ڪري، 3 ڏينهن خوب ڦرلٽ ڪرائي، بعد ۾ شهر کي باهه ڏياري سڀ خشڪ وٽر جلائي رک ڪري ڇڏيو. (15) فاتح ۽ مفتوح ٻئي شهر هڪجهڙا مٽيءَ جا ڪنڊر بنجي ويا. هاڻ پنهني شهرن ۾ محڪمه آثار قديمه وارا وتن کوٽايون ڪندا!

حوالا

- (1) قلمي شجرو شيخ ربحان سومرو، جو اسان جي قلمي بياض ۾ اوت ٿيل آهي.
- (2) Sultan Mahmood of Ghazna P- 120, 242 ابن اثير
- (3) Sultan Mahmood of Ghazna by Farkhi P- 21.
- (4) تاريخ ابن خلدون اردو ترجمو حصو 3 عهد بني عباس ص 339.
- (5) Sultan Mehmoed of Ghazna P- 83. By Ibin-e-Athir, 1x, 262.
- (6) Sultan Mahmood of Ghazna by Ibin-e-Athir, P- 97.
- (عتسي، عنصري ۽ البيروني)
- (7) Sultan Mahmood of Ghazna by Ibin-e-Athir, P- 160.
- (ابن جوازي، ابن اثير مجمل تاريخ)
- (8) An Antiquities of Sind, by Henry Cousens, 1929, P- 48 to 52.
- (9) An Antiquities of Sind, by Henry Cousens, P- 59.
- (10) ڇپنامو (سنڌي ترجمو) مترجم: مخدوم ابراهيم مرتب ڊاڪٽر بلوچ ص 291 کان 309.
- (11) Antiquities page 71.
- (12) Antiquities of Sind Page 71.
- (13) عرب و هند کي تعلقات ص: 355.
- (14) تاريخ سنڌ جلد 2 ص: 155. مولانا نور محمد نظاماڻي صاحب بحواله ايلٽ.
- (15) ڪابل درياھ کان ڀرموڪ درياھ تائين 1974 بحواله البدايه والهايه جلد 12.

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

ساميءَ جا سلوڪ

*****

سامي سنڌي زبان جو بلند پايو شاعر ٿي گذريو آهي. هندو شاعرن ۾ ته سندس درجو سڀ کان مٿانهون آهي. شاعريءَ ۾ هو مقصديت جو قائل آهي ۽ شاعريءَ کي فقط پنهنجي هدايتن بيان ڪرڻ جو ذريعو سمجهي ٿو. هو روساڻوي شاعر نه آهي. هو حقيقي عشق کي مجازي عشق ذريعي سمجهائڻ ٿو گهري. هو پنهنجي جا اصول، نظريا، عقيدا ۽ هدايتون سنڌي سنئين نموني سمجهائي ٿو. سندس سمجھائڻ جو طريقو جاذب، پراثر ۽ واضح ضرور آهي، پر انهن ڪنهن به قسم جي تمثيل ڪانهي. شاعريءَ جون خوبيون جهڙوڪ تشبيهون، استعارو وغيره به سندس سلوڪن ۾ ملن ٿيون. فني لحاظ کان سندس سلوڪ پختو ۽ سلوڪ جي اصلي فني ٽيڪنڪ مطابق آهن. ٻوليءَ جي لحاظ کان سندس سلوڪن ۾ جيتوڻيڪ هندي ۽ سنسڪرت لفظن جي ڪثرت آهي، تڏهن به سندس زبان، شڪارپوري محاورن جو ڀورو ڀورو نمونو پيش ڪري ٿي.

سامي ويدانتي شاعر آهي، ۽ مٿس ڀڳتي تحريڪ جو اثر آهي. عام طور ڀڳتي ڪال جي شاعريءَ کي ٻن حصن ۾ ورهايو ويو آهي: ”نرگن ڪاويه“ ۽ ”سگن ڪاويه“. هڪ ۾ معبود حقيقيءَ جو تصور مادي پيڪر جي شڪل ۾ ظاهر ٿو ٿئي، ٻي ۾ انکي ڪنهن به ڪنهن مادي پيڪر جي روپ ۾ ڏسڻ ٿا. پهرين ۾ ويدانيت جي فلسفي سان گڏ، اسلامي تصوف ۽ بچريائي ۽ لائٽ پيٽي جماعت جو اثر به آهي، ۽ ٻي تي خالص ویشنوي نظريي جو اثر آهي. هنن ٻن نظرين کي ”سنت ڪاويه“ ۽ ”ویشنو ڪاويه“ نالا به ڏنا ويا آهن.

ساميءَ جي شاعري سنت ڪاويه مطابق آهي. سنت ڪاويه ويدانيت جي فلسفي سان گڏ ٻڌ ۽ لائٽ پيٽي خيالن جي اشاعت به ڪئي، ۽ روحانيت تي خاص طور سان وڌيڪ زور ڏنو. هي سلسلو هنن ته ڪبير کان گهڻو اڳ شروع ٿي چڪو هيو. پر ڪبير کي ئي انجو محرڪ سمجهيو وڃي ٿو. ڪبير ئي هن تحريڪ جو وڏي ۾ وڏو شاعر آهي، ۽ انجو ئي آواز سڀني کان بلند آهي. منتن جي شاعريءَ جو خاص موضوع خدا جو وصل، ان سان تعلق، مختلف قسمن جي اثرن جو اظهار، ان جي نالي جي تسبيح ۽ تقديس، نفس جي قرباني، صالح زندگيءَ جي اهميت ۽ هندو لڙڪاڻا وغيره آهن. هنن گيان (معرفت) کي خدا جي قربت حاصل ڪرڻ جو پهريون ڏاڪو

ٺهرايو آهي. پر گيان جي ذريعي انهيءَ اعليٰ طاقت کي سڃاڻڻ کانپوءِ ان جي تقرب جو ذريعو
سندن آڏو صرف پڳتي آهي. هنن ساڌا جي لهائشي طريقن جي ذريعي اڏاڻيون آهن؛ ۽
بنيادي، اخلاقي ۽ روحاني حقيقت ڏانهن اشارو ڪيو آهي.

آتما: اڻڻسڻ جي تعليم مطابق پهريائين آتما (انفرادي روح) کي دريافت ڪيو
وڃي. ۽ پوءِ ان کي برهمڻ ۾ فنا ڪيو وڃي. برهمڻ يا آفاقي روح تائين رسائي فقط وجدان
جي ذريعي ئي ٿي سگهي ٿي. عقلي استدلال ان ڪوشش ۾ بيهڪار ثابت ٿيندو. پڳتي تحرڪ ۾ به
اها ڳالهه ڪارفرما آهي. **سامي** به آتما جي اهميت تي زور ڏئي ٿو. هو چوي ٿو، ته آتما
کي سڃاڻڻ نهايت ضروري آهي، ڇاڪاڻ جو اها نهايت حقيقي شيءِ آهي. وڌيڪ هو چوي
ٿو، ته ان کي سڃاڻڻ کانپوءِ مالڪ سان ملي سگهجي ٿو:

ورلي ڪنهن ڄاتو؛ قدر مائڪ ڏيهه جو؛
جنهن ملي ماءُ سنگت سان، منهن مڙهيءَ ڀاتو؛
سامي چئج سڙوپ کي، ستهه سڃاتو؛
واري خط ڪاٽو؛ جنهندي ويندو جر سان.

سامي به انهيءَ خيال جو آهي، ته پنهنجو پاڻ کي فنا ڪيو وڃي. انڪارپوءِ ئي هو
اصلي روح سان ملي هڪ ٿي ويندو:

جيڪو سمڙي؛ پوريو اٿي گهر ۾؛
سو سهجي سهرين کي، پرلڪيءَ جان پيئي؛
سڪي ٿي لپي؛ سامي سڪت سهج ٿي.

ساميءَ جي به ساڳي سمجهاڻي آهي، ته ظاهري علم يا عقلي استدلال انهيءَ ڏس ۾ بيهڪار
ثابت ٿيو آهي. سندس خيال موجب اوستائين پهچ فقط وجدان يعني عشق جي ذريعي ٿي
سگهي ٿي. چوي ٿو:

مورڪ سڀ منجهي ٻيا، ويدن جي واج ۾،
سامي لڪ سڙوپ جي، ڪنهن سڀاڻي سمجهي؛
جنهنکي ڏلي ڪنجي؛ ست گر عين عشق جي.

گيتا ۾ اها ئي تعليم ڏني ٿي. اڌاءِ 2، سلوڪ 71 ۽ 82 ۾ آيو آهي:
”جيڪو انسان دل مان خواهشون دور ڪري؛
جنهن جي دل ۾ هٿوس جو فتور نه هجي؛
جنهن ۾ نه خودي هجي، ۽ نه گندگي هجي؛
ان کي ئي سڪون ۽ اطمينان قلب حاصل آهي.
اهو ئي خدا جي وصال جو مقام آهي؛

جتي سڀ توهڻ اچي فنا ٿين؛
جيڪڏهن موت وقت به کيس اهو ڪيان حاصل ٿئي؛
تڏهن به کيس ٻرهر نروان (وصال خدا) حاصل ٿئي.“

اهو نظريو يوناني نوفلاطونيت ۾ به ملي ٿو. هر تجلبيءَ جا جيڪي مراحل نوفلاطونيت ۾
ٻڌايا ويا آهن؛ اهي اڀڻڻ جي تعليم کان قدري مختلف آهن. اهو فلسفو ڪنهن نموني
افلاطون جي فلسفي ۾ به موجود آهي. ڪن جو چوڻ آهي ته نوفلاطونيت ۾ اهو نظريو اڀڻڻ
جي ذريعي آيو. هر ان لاءِ ڪو قاريخي ثبوت ڪونه ٿو ملي. اسلامي تصوف ۾ به اهي ڳالهون
ملن ٿيون، ته پنهنجو پاڻ سڃاڻجي، ۽ پنهنجو پاڻ ڪڍي فنا ڪجي. ان کان سوا ان ۾ به
اهوئي ٻڌايو ويو آهي؛ ته انهيءَ منزل تائين رسائي ظاهره علم ذريعي نه؛ پر عشق حقيقي
وسيلي حاصل ٿي سگهي ٿي. شاه لطيف فرمائي ٿو:

جو مون پڙهيو پاڻ ليء، سبق سابق جو،
پهرين سڃاڻم، ۽ انهنجو لفس جو نهو،
جت عرفان اصل ۾ ٿئي روحن راز ڪيو،
وري ورق ٻيو؛ گڏيسر ويد وصال جو.

ٻئي هنڌ فرمايو اٿس، ته پهرين پنهنجو پاڻ فنا ڪجي ٿو، ان کان پوءِ ئي محبوب جو
مشاهدو نصيب ٿئي ٿو:

پهرين وڃائڻ پاڻ، پست ۽ وءِ پرين ڪي.

فاضل قاضن چوي ٿو، ته محبوب جو مشاهدو مون ظاهر عالم ذريعي نه ماڻيو آهي، پر
اهو ڪو طريقو ئي ٻيو آهي:

ڪنز قدوري ڪافيا، ڪه ڪين پڙهئوم؛

سو ٻارئي ٻيو ڪو، جڻان پرين لڌوم.

چوڻ:- جيتوڻيڪ اسلامي تصوف ۾ به انهن ڳالهين جو اڇاڻ ملي ٿو، پر تڏهن به
اسلامي تصوف جون منزلون بلڪل مختلف آهن. اسلامي تصوف ۾ وصال جو جيڪو تصور آهي،
اهو بلڪل پنهنجي نوعيت جو آهي. اسلامي تصوف موجب روح جدا جدا روپ نه ٿو وٺي.
ویدائتي نظريي مطابق جيڪڏهن آتما کي وصال نصيب نه ٿو ٿئي، ته هو مختلف روپن ۾ اچي
ڦرندو رهي ٿو. انهيءَ سلسلي جا چار ڪي جون يا تناسخ چيو وڃي ٿو. گيتا جي اڌاءِ 2، سلوڪ 22
۾ آيل آهي:

”جن انسان ٻراڻي پوشاڪ لاهيندو آهي،

(۽) نئون وڳو زيب تن ڪندو آهي،

اهڙيءَ طرح روح قالب بدلائي ٿو،

(۽) نئين ويس ۾ وري نڪري ٿو.“

ساميءَ جو به اهو ئي نظريو آهي. هو چوي ٿو: ته جيڪڏهن انسان دنيا جي سوهه ۾ گرفتار ٿئي ٿو، ته پوءِ کيس مرڻ کان پوءِ ڪيترن ئي جنمن ۾ پٽڪڻو پوي ٿو:

سايا پلائي وڌو، جيءُ ڀر ۾،

هائ پنهن جو هائ ۾ ويٺو وڃائي.

سڀني ۾ سامي چئي ڪوٽ جنم پائي،

اوديا پٽ لاهي، جاڳي ڏسي ڪينڪي.

اهو نظريو ٻولائي لوفلاطوليت ۾ به آهي. ان کان اڳ ۾ قدیم مصر ۾ به موجود هو. ڪن جو خيال آهي ته مصر مان ئي انجو ٺهلاءُ ٻين ملڪن ۾ ٿيو هوندو، ڇاڪاڻ جو مشهور ٻولائي سُورخ هيروڊوٽس جو چوڻ آهي، ته هئاگورس اهو نظريو قديم مصر مان ورتو هو. بهرحال ان قسم جو ڪوبه نظريو اسلامي تصوف ۾ ڪونهي. انهيءَ ڪري ئي چيو وڃي ٿو، ته اسلامي تصوف جا اقدار پنهنجا آهن. انهن تي ڪو به اسلامي رنگ ڪونهي.

رمزيٽ: جڏهن الفاظ ذاتي تاثيرات ۾ وجهائي ڪيفيت جي ترجماني ڪرڻ کان قاصر ٿيندا آهن، تڏهن شاعريءَ ۾ رمزيٽ ايندي آهي. انهن ۾ ان غير معمولي ڪيفيت جو ذڪر محب ۽ محبوب جي هر آغوش ٿيڻ سان ڪيو ويو آهي، ۽ ان کي سڀني ٻين تجربن کي زهر ڪرڻ وارو ٻڌايو ويو آهي. ان ڪيفيت يا اعليٰ حقيقت جي احساس ٿيڻ تي به النجي ترجماني پوريءَ طرح ٿي ڪري سگهجي.

ڪبير صاحب ان ڪيفيت کي هن طرح بيان ڪيو آهي:

اوگت اڪل الودير، ديكيا ڪهتا ڪهيا نه جائي.

سهن ڪري من هي من رهسي، گولڪي جاني مٺائي.

ڪبير چوي ٿو، ته پنهن جي محسوسات جي ترجماني ڪرڻ جي ڪوشش اهڙي آهي، جيئن گولڪي شخص کان مٺائيءَ جي لذت ٻڌي وڃي، ۽ هو اشارن ئي اشارن ۾ ٻڌائي، دل ۾ خوش ٿئي. ساميءَ به الهيءَ ڪيفيت لاءِ ساڳيو خيال ظاهر ڪيو آهي:

جنهن تي رڪيو هٿ، سامي پوري ستگروءَ،

ڪيو تنهن ڪٿ ري، ڀرچي ڀرڪارت،

ڇيت مٺائي ڇٽ جي، ٿيو سوڪر سمرٽ،

هائي هداڪٽ، مٽڪي ڪشڪي ڪينڪي.

ڪبير جي مٿين شعر تان سنڌيءَ ۾ ٻهاڪو جڙيو آهي:

”گولڪو ڳوٺ کائي، ڪڇي ڪڇي ڪينڪي.“

ازدواجي اٿس: پڳتي تحريڪ جو محبوب ترين پرتيڪ (Symbol) ازدواجي ٿاڻ يا زال ۽ مڙس جي محبت آهي. جنهن کي هنديءَ ۾ ”دامپتھ پريم“ چوندا آهن. ستن کان اڳ به انهن تاثيرات جي ترجماني ڪئي وئي آهي. ڏکڻ هونستان جي مشهور شاعره ’گورا‘ جي

شاعري ان جو دلڪش مثال آهي. راجستان جي مشهور شاعره ميرابائي جي ڀڳتي به ان درجي جي آهي. ■ بادري صاحب جي ساڌنا به انهن ئي تاثرات جو نتيجو آهي، الهيءَ ڀرتيڪ ڪسي نرگن توڙي سگن، ٻنهي سنتن ٿوري فرق سان قبول ڪيو آهي. ”نرگن مساک“ جي سنتن، محبوب کي هر جڳهه موجود ڄاڻي، سوا ڪنهن تفريق جي پاڻ ۾ ڳولها جي ڪوشش ڪئي آهي. ان جي مقابلي ۾ سگن مساک جا سنت، ان کي سڀ ڪجهه سمجهندي به ان جي ■ پنهنجي وچ ۾ تفريق سان، ان جي قربت حاصل ڪرڻ جا خواهان رهيا آهن. سنتن وٽ محبوب جو تصور، مرد جي شڪل ۾ آهي. هو پاڻ کي زال بڻائي، ان جي ويجهو اچڻ گهرن ٿا. سندن نظريي مطابق خدا ئي مرد ۽ پرش آهي، ۽ ٻيا سڀ انسان سندس زالون آهن. دادو ديال جو هڪ شعر آهي:

پرش همارا ايڪ هے. هر ناري بهو انگ،
جي جي جيسي تاهيون، ڪيلي تيسي هي رنگ،
گروناڪ به الهيءَ خيال جو اظهار ڪيو آهي. سندس چوڻ آهي: ته فقط اهو ئي هڪ پرش آهي. ۽ ماڻهن جو ڀرپور آهي. اهو جنهن تي ڪرم جي نظر وجهي ٿو، اها سهاڳڻ ٿي وڃي ٿي:

بهت ناڪ سبھنا ڪا ٻيو ايڪو سوئي،
جنو ندر ڪري، ما سهاگن هوئي.
ساميءَ به الهيءَ لموني پنهنجا خيال ظاهر ڪيا آهن، ۽ ناڪ وانگر ان کي سهاڳڻ سڏي ٿو، جيڪا پنهنجي ڪانڌ کي ريجھائي راضي ڪري ٿي:
سامي ساڻي ڇاڻ، سهاڳڻ سڄڻ جي،
جنهن ڀرڇاڻو ڀرينءَ کي، اچي پنهنجو پاڻ،
سنسي ري سڀوا ڪري، سڪ صوري ماڻ،
ڀوري تنهن جو پاڻ، خاوند خالي نه ڪري.

اسانجي قديم سنڌي شاعريءَ ۾ به عورت جي زباني پنهنجا خيال ظاهر ڪيا آهن. شاھ لطيف به پنهنجن جن سورمين جهڙوڪ سسئي، سوسل، نوري، ليلا، سهڻي وغيره جي زباني پنهنجا جذبات، احساسات ۽ خيالات بيان ڪيا آهن. ايراني صوفي شاعرن جي روايت ان جي برعڪس آهي.

گرو جو مقام: گرو جي مدح ۽ ساراهه هندستاني روايت جو نمايان جز آهي. سسڪرت ۾ گرو جي عظمت بابت ڪيترا ئي شلوڪ ملن ٿا. هندن جو عقيدو هو، ته گرو ئي ماتا به آهي، ته پتا به آهي. ايتري قدر جو سندن چوڻ آهي، ته خدا به گرو ئي آهي. انهيءَ ڪري انهيءَ جي خدمت دل، زبان ■ عمل سان ضروري آهي. گرو جي توجهه سان ئي سنيون ۽ نيڪ شيون حاصل ٿي سگهن ٿيون:

گرو ٻتا گرو مار ٻتا گر ديوانه شيشه - گر منا مسنا ٻاچا تسدا ٻرسيو ٻتي.

(گهرنڊ سنهتا ترتيويڊ يش، شلوڪ 16)

هندي شاعر به سڄي گروءَ جي تعريف ٻار ٻار ڪن ٿا. ساميءَ جي نظر ۾ به ست گر يعني
ڪامل مرشد سڳجهه آهي. اهو جڏهن مهرباني ڪري ٿو، تڏهن ئي من مان ٻيائي ۽ ڪوت
لڪري وڃي ٿو، ۽ طالب تي فيض جي ٻالوت ٿئي ٿي:

ست گر پرڪ مچاڻ: رکيو هٿ مٿي تي،
مٿي وٺي من مون، سامي ڪنچا ٿاڻ؛
وسيو مينگهه مهر جو، ڀريا ليهن لياڻ؛
اچي ويسا پاڻ، سمنڪ منهنجي سپرين.

ڪامل ڪرم ڪيو: تڏهن اکيون کلي آيون،
ڏسي پنهنجو ٻائسڪي سِتل من ٿيسو؛
سنسو اتر جيءَ جو، سو وڃون سڀ ويو؛
ڀاسي ڪين ٻيو: سامي چئي سڙوڀ ري.
سامي صاحب جو چوڻ آهي، ته جهڙي مهرباني متگر ڪري ٿو، اهڙي ٻيو ڪوبه ڏيا
۾ ڪري نٿو سگهي:

اهڙي ڪير ڪري، سامي ٻنا ست گروءَ،
ڀڳت جوڳ ويراڳ جا، ڏئي ڀنڊار ڀري؛
انڀيءَ جوت الڌر ۾، سستي سڏ ڀري؛
ٻلڪ نه ٿئي ڀري، رمتارام اکين ڪون.

سامي صاحب جي خيال موجب متگر اهوئي آهي، جيڪو خراب سنگت ڇڏائي، نصيحت
ڪري، ڪنهن عادتون مٽائي، روحاني راز ۽ رمزون سمجهائي، جهالت جو ڀردو هٽائي، ۽
محبوب جو شاهدو ڪرائي:

ڪسنگ ڇڏائي: سوئي ساڌو ستگر،
ڏيئي گڻ هر ڀڳت جا، اوکڻ مٽائي؛
اتر مک جوڙي ڪري، اوديا ٻٽ لاهي؛
سامي لڪائي: اتر ٻڌ اکين سان.

چيتاوني يا تنبيهه: ڪنهن شئي يا سائيهو کان هوشيار رهڻ جي حڪم يا پيغام
کي تنبيهه چوندا آهن. ستن جي شاعريءَ ۾ اهڙي قسم جا ڪيترائي مثال ملن ٿا. چيتاوني
لکڻ جو سلسلو هندي ادب ۾ تمام پراڻو آهي. ”مرهڻا“ ٻاڪنڊ، غرور يا تڪبر کي ننڍيندي،
مختلف هنڌن تي انهن کان دور رهڻ جي تنبيهه ڪئي آهي. ”سويجهو“ به دنياوي پنڌن

جي فاني هجڻ جي حقيقت ظاهر ڪئي آهي. ڏهين صديءَ جي ”دبوسين“ ۽ ”نلوها“ به ٿيرت ۽ بت ٻوڙا وغيره کي بيڪار ۽ بي سود ٻڌائي، انهن کان پري رهڻ جي تنبيهه ڪئي آهي. اڳتي هلي ”گورڪنات“ جي شاعريءَ ۾ چيتاولي جا اڃا به دلڪش مثل ملن ٿا. سنت شاعرن جي چيتاوين کي ٻن حصن ۾ ورهائي سگهجي ٿو: (1) روحاني معاملا (2) سماجي مسئلا. هنن کي وڌيڪ ٻين ٻن حصن ۾ ورهائي سگهجي ٿو: هڪ ترغيبي، ٻيو ترهبي. روحاني توڙي سماجي معاملن ۾ شاعرن ترهبي شين ڏانهن وڌيڪ ڌيان ڏياريو آهي.

سامي صاحب به ترهبي شين ڏانهن اسان جو ڌيان ڇڪائي، انهن کان پري رهڻ جي سخت تنبيهه ڪري ٿو. هو چوي ٿو، ته انسان جا هي پنج دشمن آهن: ڪار، ڪروڙ، لوپ، موهر، انگار. سندس چوڻ آهي، ته اهي سلوڪ جي راه ۾ وڏي رڪاوٽ آهن. جيڪو انهن جي قبضي ۾ نه ايندو، اهوئي منزل مقصود ماڻيندو. ”مايا“ يعني دولت انسان کي پاڻ ڏانهن متوجہ ڪري، پاڻ تي هرڪائي ٿي. الهيءَ ڪري انسان مايا جي موهر ۾ ڦاسي، الله تعاليٰ جي رستي کان غافل ٿي وڃي ٿو:

ڪئي خلق انڌي: مايا موت موت مان،
مرگه ترشنا جي جل ۾، وڃي سڀ وهندي،
ورلي ڪنهن گرمڪ لڏي، ڪرپا ساڻ ڪڍي،
ٻاڻڻ جنهن پنڌي: پنجنئي ڪيا وس پنهنجي.

مايا ماڻهن کي ڀلائي، پرمڻ ۾ وجهي ڇڏيو آهي، جنهنڪري هو اڻ هوندي درياه يعني خالي دلجا جي موهر ۾ غوطا کائيندا رهن ٿا. هو پاڻ ۾ جهاتي هائي پاڻ نٿو سڃاڻي. جيڪڏهن مرشد جي مهر ٿئيس، ته جيڪر معرفت حاصل ڪري وڃي مشاهدو مائي:

سايسا ڀلائي: وڏو جيءُ ڀرم ۾
اڻ ٻوڙي درياه ۾، غوطا ٺٽ ڪائي،
سامي ڏسي ڪينگي، منهن مڙهيءَ ٻائي،
ستگور جاڳائي: ته جاڳي جڙي پاڻ سان.

اوديا، يعني الله تعاليٰ جي رستي کان غيرواقفيت ئي انسان کي مصيبت ۾ مبتلا ڪري ٿي. اودياڻي انسان کي پنج پوت بچي، تڪليفون ڏئي ٿي. سندس چنبي مان ڪي ٿورا چوڻڪارو حاصل ڪري سگهن ٿا:

اوديارڻ لتي، ٿي خاص خزانو سڀ جو،
جوڙي جيئن کي پنڌي، گهٽ مان گهٽي،
بيادا پنج بچي ڪري، راتيون ڏينهن ڪتي،
ڪو سامي سنت چئي: ڪري حمايت هر جي.

من، يعني نفس بري ٻلا آهي. اهو نفس ئي آهي، جيڪو انسان کي دايا جي سوه ۾ گرفتار ڪري، انهي پهر تڪليفون ڏئي ٿو. سندس قبضي مان ڪي ٿورا آزادي حاصل ڪن ٿا، جنکي معرفت حاصل ٿئي ٿي.

طالب کي الله تعاليٰ جي وات تڏهن ملندي جڏهن هو دل مان پياڻي، ڪوٽ ۽ ٻي گندڪي دور ڪندو. جڏهن هو دل مان غير ڪڍندو، ته پوءِ ڪيس هر شئي ۾ ان جي ذات جو جلوو جاري ۽ ساري نظر ايندو:

گر ڪم گند غير: ڪڍيو جنهن اندر مون،

سو ساڪي ٿي سنسار جو، سامي ڪري مير؛

ڪميا ساڻ سگهڻ: گهري درس دلدار جو.

وڏائي، ٽڪر ۽ ضد انسان کي صحيح رستي تان ٽيڙين ٿا. جن هٿ وڃايو، انهن پنهنجي نهنائيءَ سان دنيا کي راضي ڪري، جن جڳ تي فتح ڪئي، نه فقط ايترو، پر ان کان پوءِ ڪين هر هنڌ محبوب جو مشاهدو نظر اچي ٿو:

جنين هٿ هاريو: نئين جيتو جڳ ڪي.

هٿ مان خودي يا ٻاڻڻو پيدا ٿئي ٿو، جنهن ڪري انسان پاڻ کي ڪهڻو ڪجهه سمجهڻ لڳي ٿو. خوديءَ کي پيدا ڪرڻ جو سبب، ٻين ڳالهين سان گڏ، ظاهري علمن جي ڄاڻ به آهي. سامي چوي ٿو، ته اهو ٻاڻڻو ختم ڪر، متان اها ظاهري علمن جي ڄاڻ توکي الله تعاليٰ جي وات کان پري ڪري ڇڏي، ۽ پوءِ تون جوڻ جي مهاڇار ۾ ڦاسي تڪليفون سهندو رهين. وڌيڪ ڪيس هدايت ٿو ڪري ته خوديءَ کي ختم ڪري وڃي، سچي صاحب جي سگ رکندڙن جي صحبت اختيار ڪر:

پاڻڻ پڇي ڇڏ: متان ڄاڻ وجهي چار ۾.

ڪوڙ، روحانيت جي ڪتر آهي. انهيءَ ڪري سامي چوي ٿو، ڪٿي به ذري جيترو به ڪوڙ نه ڳالهه، جڏهن انهيءَ نصيحت تي هلندڙن ته ڏئي تعاليٰ توتي راضي ٿيندو، ۽ تنهن جو مان، مرتبو ۽ شان وڌائيندو:

ڪاٿي ڪوڙ نه ڪر: ڪنهن سان ڪٿر جيترو.

طالب کي ظاهري علم جي مولجھاري ۾ مبتلا ٿيڻ نه گهرجي. هن کي حرفت ۽ اٽڪل سان ۾ ڪو واسطو نه رکڻ گهرجي:

ويدن ڇا وادي، اسين آهيسون ڪينڪي،

لڪي ڇاڻون ڇت ۾ اسين، اٽڪل استادي.

اهڙي طرح سامي صاحب، طالب کي انهن ڳالهين کان پاسي رهڻ هي هدايت ڪئي آهي، جيڪي سلوڪ جي راه ۾ رڪاوٽ جو سبب ٿين ٿيون. هو انهن ڳالهين جا نقصان پوريءَ طرح سان ذهن نشين ڪرائي، انهن جي ويجهو نه وڃڻ جي تلقين ڪري ٿو. اسلامي تصوف ۾ به

اهوئي ساڳيو ترغيبي پهلو ملي ٿو. اسلامي تصوف جا شاعر به طالب کي هدايت ڪن ٿا، ته دنيا سان دل هٽڻ نه گهرجي، خوديءَ کي ختم ڪجي، نفس کي پنهنجي وس ڪجي. ترغيبي پهلوءَ سان گڏ، سامي صاحب وٽ ترغيبي پهلو به آهي. هو نه فقط اهو ٻڌائي ٿو، ته هي شيون نقصالڪار آهن، تنهن ڪري انهن کان پاسو ڪرڻ گهرجي؛ پر اهو به ٻڌائي ٿو، ته ڪهڙو طريقو اختيار ڪجي. جيئن انهن کان پاسي رهجي، ۽ صحيح واٽ حاصل ڪجي. هو چوي ٿو، ته جڏهن طالب خدا کي هر هنڌ حاضر ناظر ڄاڻيندو، تڏهن ئي خودي، پياڻي، ڪاٺ ۽ مایا موه تي فتح پائيندو:

اندر باهر رام: سامي جنهن سهي ڪيو،
مٽي تنهن جي من مون، بي سڀ خودي خام؛
ڪيائين ڪاٺ ڪڍي ڪري، اليه منجهه آرام؛
پري ڪين سلام: در در ديـوالن جان.

سامي صاحب گروهه جي اڀرڻ يعني مرشد جي تعليم تي گهڻو زور ڏئي ٿو. هو چوي ٿو، ته جيتوڻيڪ ماڻهو دنيا کي تياڳ ڏيئي، ويراڳي ٿي ڪهمنڊو وٽندو، تڏهن به هو مایا جي موه کان چڙهي نه ٿو سگهي، فقط اهوئي ان جي چنبي کان آزاد رهندو، جيڪو مرشد جي تعليم تي هلندڙ يعني ڪر مک هوندو.

سامي صاحب ساڌ سنگت اختيار ڪرڻ تي به تمام گهڻو زور ڏنو آهي:

بنا ماق سنگت: سامي سڌريـو ڪو نه ڪو.

سنتن جي سنگت اختيار ڪرڻ سان ڌڻي تعاليٰ جو رستو ملي ٿو؛ جنهن ڪري طالب، مالڪ سان ملي هڪ ٿئي ٿو. سامي صاحب چوي ٿو:

رڪيـو جنهن لاءِ-و: سنتن ساڻس-من سان،
تنهن لنگهي مایا موه ڪون، پورن پد پاڻو؛
چـيـئي ۽ ڪنچـر ۾، صاحب سچاڌ-و،
وائسي لاءِ واٽو؛ سامي رڪي سنتوک ۾.

سڌي رستي تي هلڻ کي هو ”رعت رهڻ“ ڪوٺي ٿو. هو چوي ٿو، ته جيڪو ڪم ۽ محبت سان سڌي رستي تي هلندو، ان کي ڪڏهن به نقصان نه پهچندو. ۽ هو هميشه اطمینان قلب سان رهندو:

تن کي لڳي ڪين ڪي، سامي واٽ تي.

نشونيم يا عدم: شونيم معنيٰ آهي خلا، غير موجودگي، عدم، ڪنهن شئي جو نه هئڻ، جنهن جو وجود نه هئڻ، جنهن جو وجود نه آهي. سنتن ڌڻي تعاليٰ کان سواءِ دنيا جي هر شئي کي شونيم ٻڌايو آهي. سندس خيال آهي، ته دنيا جون سموريون شيون اوديا ۽ مایا ۾

لڀڻيل آهن. يعني دلڀا جون سموريون شيون فاني آهن، ۽ انهن کي حقيقي وجود ڪونهي. ڪن جو خيال آهي ته شولاء جو تصور ٻڌ ۽ رمر ڪسان ورتل آهي. ساسي صاحب دلڀا جو فنا ٿيڻ بيان ڪري، ان سان موه نه رکڻ جي هدايت ڪئي آهي. هو چوي ٿو، سو انهيءَ سچي نالي جي ۽ ٻيو سڀ جهان ڪوڙو آهي، يعني انکي حقيقي وجود ڪونهي:

سڀ جڳ ڪوڙو ڏٺو، بنا نالسي نامر جي،
 يا

جنهن پيڙيءَ جو پور، تن لوڪ ڪٽين جا.
 انسان دنياوي طاقت (ڪاڀا)، دولت مايا ۽ ڪل (نسبت) هر ڦوند ۾ ڀرجي، هاڻڪي الاڻي ڇا سمجهڻ شروع ڪندو آهي. ساسي صاحب چوي ٿو، ته اهي انڌا آهن جو ڪاڀا، مايا، ڪل، تي وڌائي ڪن ٿا. ۽ هن جهان کي سچ سمجهي، پنهنجي روحانيت وڃائي ويهن ٿا. يعني جيئن ته هي جهان فاني آهي، تنهنڪري الجي ڪنهن به شئي کي بقا ڪونهي. جيڪي انهن بي بقا شين تي ڀروسو ڪن ٿا، اهي سمجه ڪان ڪورا ۽ حقيقي اکين کان انڌا آهن:

انڌا ٻيا ارجهي، ڪاڀا مايا ڪل ۾.

تشبيهه ۲- اهي آهن ساسيءَ جي شاعريءَ جا قدر، جنکي ورور ڪري سمجهايو اٿس. هو اهي گهڻيون سڌي سنئين نموني بيان ڪري ٿو. ڪنهن به قسم جي تمثيل يا اوت اختيار نٿو ڪري. البته تشبيهه کان ڪم وٺي، مطلب وڌيڪ واضح ڪري ٿو. ڪٿي ڪٿي مثال به ڏئي ٿو. مثلاً: دلڀا جي فنايت لاءِ هي مثال ڏنو اٿس، ته هڪ سڄو ماڻهو، خواب ۾ هڪ ماڪ جو راجا ٿيو، پر هوءَ جڏهن سجاڳ ٿيو، ته پنج ڪٿي پڻ لڳو. ڪجهه وڌيڪ تشبيههون:

پاري ۾ ٻاڻي، ٽيئن ويا پڪ وس ۾

جنهن گهاگهر لوڻ جي، ڀرڻ هلي ٻاڻي

جنهن ڪيلوڻو ڪنڊ جو.

اهڻشدن ۾ به اهڙي قسم جون تشبيههون آيون آهن. نه فقط ايترو، پر سنسڪرت جي وڏي عالم مٽڪس ملر لکيو آهي، ته قدِيم رشي ۽ مڻي روحاني تعليم سولين تشبيهه ۾ رهي بيان ڪندا هئا. ساسي صاحب نفس کي ڏيکي سان تشبيهه ڏيئي، نفس جي حمايت کي هن طرح واضح ڪري ٿو:

ڪيڏانهن منهن ڪمائد جو، ڪيڏانهن چري ٿو ڏيکيو.

هو سچن عاشقن کي ڪنول سان پيٽ ڏئي ٿو:

رهن منجهه جهان، سدا الپ ڪنول جا.

هو جيتوڻيڪ دنياوي زندگي گذارڻ ٿا، ۽ دنياوي نموني هلڻ چاڻ ٿا، تڏهن به هو دلڀا جي گندگيءَ کان سدائين پاڪ ۽ صاف رهن ٿا:

توڙي ڀوڳن ڀوڳ، تان پي ڪيول ڪنول جان سدا.

هن دليا ۾ محبت ئي سڀني کي قبضي ۾ ڪري ٿي. ان لاءِ سامي صاحب مثال ڏئي ٿو، ته ناد جو آواز ٻڌي، هرڻ ان تي عاشق ٿي ڊوڙي اچي ٿو؛ ڪنول جي خوشبوءِ ڀنور کي پنهنجي دامن ۾ ڦاسائي ٿي؛ ۽ پتنگ جوت جو جلوو هڻي، اچي پنهنجي جو پاڻ قربان ڪري ٿو:

سڀ کي ٻوڙايو؛ پر ڀر ۾ ٻسڻ لڳي ڪري،
ٻڌي ناد ڪنن سان، مرڪه ڊوڙي آيو؛
وڏي واس ڪنول جان، ڀنور لڀي آيو؛
سامي سمايو؛ پتنگ جوت ڏسي ڪري.

آڪاس جي تشبيهه هن طرح آئي اٿس، ته جيئن هر هنڌ ساڳيو آسمان نظر اچي ٿو، تنهن هر هنڌ الهي جو جلوو آهي:

جيئن گهڻن ۾ آڪاس، تنهن ساڳي ڏسي سڀ ۾.

هڪ تصوراتي پکي چيو وڃي ٿو، جيڪو روايت موجب هميشه آسمان طرف اڏامندو رهي ٿو. ان کي شاهه صاحب ”هَما“ سڏيو آهي. ۽ هندي شاعريءَ ۾ ”اڻل“ نالو ملي ٿو. سامي صاحب به ”اڻل“ مان سڄي طالب کي پيئي سندس خاصيتون بيان ڪيون آهن:

اڻل جان آڪاس ۾، سامي سرت وسي

--

ره-ن منجهه آڪاس، اڻل جي ٻهر اڻل جان

--

ج-ئن هڪن ۾ هڪڙو، اڻل آڪاسي.

ڇڪور ڇنڊ تي عاشق هوندو آهي، ۽ ان جي ديدار لاءِ ٻيو ٿوڦندو آهي. ڀنور اڻل جي خوشبوءِ لاءِ بيقارار هوندو آهي. مڇي پاڻيءَ کان پري جهڙي رهي نه سگهندي آهي. سڀ سمند جي پاڻيءَ ۾ رهي به سگهندي آهي. لاءِ پريشان هوندو آهي. سامي صاحب چوي ٿو، ته اهڙيءَ طرح سچو عاشق به محبوب جي مشاهدي کان سوا رهي نه ٿو سگهي. مطلب ته ساميءَ جي شاعري اعليٰ شاعري آهي، ان ۾ مقصديت آهي، اعليٰ فڪر آهي ۽ اصلاحي پهلو آهي. انسان ۾ برايون ڏسي، سندس دل ڪڙهي ٿي، ۽ انهن کان پري رهڻ جي هدايت ڪري ٿو.

منصور احمد

نڌيڙڙي ڪهاڻي

هن صدارتي تقرير ۾ اوهانجي: ”... سنڌي ادب کي ادب ۽ بوليءَ لاءِ قربانيون ڏيڻيون هونديون... هيٺ تي پتر ٻڌڻا هوندا...“ نازين جي ٿهڪي ۾ هن تقرير پوري ڪئي. ۽ هال مان ٿيندو، تسبيح جا داڻا ڳڻيندو، اڻڪمڊ بيمند ڪار ۾ وڃي ويندو. ۽ ڪار ان فائيو اسٽار هوٽل ڏانهن ڊوڙ لڳي، جتي هن جي مان ۾ ڊنر ڏنل هئي.

پڙهندڙن وٽان

~~~~~

■ اوهان جو خط مليو، وڏي مهرباني. اها به وڏي مهرباني جو اوهان کي 'مهران' ۾ تحقيقي مواد جي کوٽ جو احساس آهي. توهان ڄاڻايو آهي ته اهو مسئلو پوري سنڌي ادب جو آهي. سن کان اڳ انهيءَ حقيقت کان ڪنهن انڪار ڪيو آهي؟ اها ئي ڳالهه ته آهي، جو اوهان تي زور بار پيا هون ته تحقيقي مواد ڇاپيو. 'مهران' جي ان ڪري ئي اهميت رهي آهي جو ان هيستائين سنجيده ادبي ڪم ڪيو آهي. هر مسئلو حل ڪرڻ لاءِ ئي هوندو آهي. ائين چئي ڇڏي ته ڏيو ته فلاڻو يا فلاڻو مسئلو آهي، تنهنڪري ان کي اتي جو اتي ڇڏي ڏيو. تحقيقي مواد ۾ وڻر لائين ڪيئن ٻاڙيو آهي؟ حيرانيءَ جهڙي ڳالهه آهي. تحقيقي مضمون ۾ ته ڪنهن نه ڪنهن موضوع تي چنڊ ڇاڻ هوندي آهي، جيڪڏهن ائين نه آهي ۽ رڳو ڪنهن شخص کان وٺي ٻاريو ويو آهي ته انهيءَ کي توهان تحقيقي مواد ڪيئن ٿا سڏيو؟ ڪنهن کان وٺي ٻاڙڻ لاءِ ته تحقيقي مضمون جي بدران پيا سهڻا ذريعا آهن؛ مثلاً، ڪنهن مترادف لائي سان ڪو ڪالر لکي ڪنهن جو هٿڪو لاهي سگهجي ٿو ۽ ڪنهن غريب جي لاش کي به ذاتي وٺي ٻارڻ لاءِ استعمال ڪري سگهجي ٿو. تازو لاش نه ملي ته ٻراڻو کوٽي ڪڍجي. پوءِ ان کي ڪلپن تي ڪٽي هاءِ ڪهوڙا ڪجي ۽ ذاتي خواهش کي جلا ڏجي. باقي ائون نٿو سمجهان ته ڪو ماڻهو تحقيقي مضمون ۾ وٺي ٻاڙي سگهي ٿو. تحقيقي مضمون جي سلسلي ۾ پڙهڻو ٻوندو آهي ۽ تمام گهڻي چنڊ ڇاڻ ڪرڻي هوندي آهي، ائين ڪونه ٿيندو جو ٻه ٽي اردوءَ جا شعر، هڪ اڌ افسانو ۽ هڪ اڌ چرڪائيندڙ سياسي مضمون پڙهي پنهنجي دماغ تي علميت جو اڃا پوت ڇاڙهي سقراط بقرات ٿئي ويهي رهجي ۽ وڏا وڏا مثال ڏجن جن ۾ مواد گهٽ ۽ لفاظي گهڻي هجي. رڳو تحقيقي مضمون نه پر افسانوي ۽ شاعري سان لڳائڻ لاءِ به وڏي مطالعي جي ۽ چنڊ ڇاڻ جي ضرورت آهي. اهي صنفون ڪي معمولي صنفون نه آهن، انهن لاءِ به چنڊ ڇاڻ جي ضرورت آهي جيئن ته هڪ تحقيقي مضمون لکڻ لاءِ. تحقيق واري مسئلي کان ڪنهن به صورت ۾ لنوائي نٿو سگهجي. بنا علمي چنڊ ڇاڻ جي ڪي ماڻهو تخليقي ادب ۾ پير وجهي ڪانڊيرن مان درخت ٿي ويندا آهن. پر پوءِ وقت هر ڪنهن جو فيصلو ڪري ڇڏيندو آهي. ان سڄيءَ پٽاڙ مان منهنجي مراد اها آهي ته جنهن لکڻيءَ ۾ ذاتي وٺي ٻاريل هجي، اهو نه ته تحقيقي مواد ٿي سگهندو ۽ نه ئي وري شعر ٿي سگهندو ۽ نه ئي وري افسانو ٿي سگهي ٿو—چنڊ ڇاڻ ۽

مطالعي جي سلسلي ۾ اسان وٽ محترم شيخ ”اياز“ جو وڏو مثال موجود آهي، جيڪو سنڌيءَ جو وڏي ۾ وڏو شاعر ۽ صحيح معنيٰ ۾ هڪ عظيم آرٽسٽ شاعر آهي. هن به ڏينهن جا ڏينهن ۽ راتين جون راتيون ڪتابن تي ويهي نور ٺڇويو آهي، تڏهن ئي کيس اهو مقام نصيب ٿيو آهي. باقي توهان انگن اکرن جي ڳالهه ڪئي آهي ته ان سلسلي ۾ گذارش آهي ته علم جي جديد دنيا ۾ انگن اکرن کان سواءِ تحقيق هلي نه سگهندي آهي. اهو نسل جنهن کي توهان ڪڏهن جيٽ دؤر جو، ڪڏهن ڪمپيوٽر دؤر جو ماڻهو ٿا چئو، ته ڪڏهن کيس ٽيوٽران جي دؤر جو به چئو ٿا، اهو ماڻهو ۽ نسل آڱ ۽ اکين سان ڏسي آيو آهيان. اهو نسل علم ۽ ادب جي سڀني شاخن ۾ وڏي ڇنڊڇاڻ ڪري رهيو آهي. ٽيچرل سائنس ۽ سوشل سائنس جي ڪنهن به شاخ ۾ شماريات کان سواءِ اڳتي هڪ پير به هلي نٿو سگهجي. جديد تحقيق جي طريقي (Modern research Methodology) ۾ انگ اکر لازمي جز آهن. انگ اکر اتي ناڪامياب ويندا آهن، جتي رڳو اکر هوندا آهن ۽ موضوع نه. ۽ رڳا انگ اکر صرف حساب ۽ آئيجرا جي لفظي ڪتابن ۾ هوندا آهن. تحقيقي مضمون ۾ موضوع ۽ انگ اکر پاڻ ۾ لازم ملزوم هوندا آهن، ڀلا جي اوهان کي رڳا انگ اکر اچي مليا آهن ۽ موضوع نه، ته پوءِ اسان اهو زور ڪونه ڪنداسين ته هروڀرو اها شيءِ شايع ڪريو. مضمون وٺڻ لاءِ ماڻهن وٽ وڃي ڪوشش ڪرڻي پوندي آهي. ايڊيٽري اها نه آهي ته ايڊيٽر آرام سان ويٺو هجي ۽ مضمون پاڻهي آسمان مان ڇڏندا هجن. ان لاءِ توهان کي پڇڻو ڇڏو ڪرڻي پوندي ۽ لکڻ وارن سان رابطو رکڻو پوندو. معاوضي جو فيصلو پورڊ ڪري ڪرڻو آهي، آڱ پنهنجي سر اوهان جي مدد ڪندس. باقي مهراڻ جي سلسلي ۾ اوهان سان وڏيون شڪايتون آهن. مهراڻ جو معيار ڪري چڪو آهي. فقط 1/78 واري شماري وارو سرورق ڏسي شرم پيو اچي. نه آرٽسٽ کي سنڌ جي روزانه زندگي جي خبر آهي ۽ نه وري ايڊيٽر کي. وڌيڪ وس وارا آهيو.

— اوهان جو مخلص ڊاڪٽر غلام علي الانا، پروفيسر الڇارج اسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي.

● مهراڻ ۾ پهرين تنهنجون ڀاڱيون پڙهيم. ’مهراڻ‘ پراڻي ڪفني لاهي، تخليقي ميدان ۾ پير پاتو آهي، ته هڪ ٽوڪين ادب دشمنن جي هانءُ ۾ ڪنڊو ٿي ڇيڻ لڳو آهي. ادب جا اهي ٽيڪيدار، سنڌ جي سڄاڻ نوجوانن کي دٻاءُ هيٺ رکڻ چاهين ٿا، جيئن سندن هڪ ڌڻي قائم رهي. ’بند ڪري ڇڏيو شاعري ۽ ڪهاڻيون‘ چونڊڻ کي ٻڌائي ڇڏيو، ته ’مهراڻ‘ آڏو ڪوبه بند ٻڌو ويو ته ’مهراڻ‘ ۾ آڻل ايندي. ’مهراڻ‘ سنڌي ادب ۽ سڀيتا جو محافظ آهي. ۽ تنهنجي ادارت هيٺ نڪتل پرچا ائين آهن، جيئن مظلوم پورهيتن کي سالن کان پوءِ پنهنجو حق ڏنو ويو هجي. ٻڌو هوم ته ڪنهن چڙهيون هڻندي گهٽيو هو ته: ’مهراڻ‘ هاڻ واعيت ٿيندو وڃي. ان کي اهڙي جواب آهي، ته ’مهراڻ‘ هاڻ ٻوٽو آهي

سنڌو-جل جيان، ڏوھ سچو توڙان جي واعيت مٿي خارج سوچ جو آھي. سنڌ جي لکندڙ ۽ پڙهندڙ کي اڳواٽ خبردار ڪري، تو سٺو ڪيو. هن ڀيري شاعريءَ جو حصو ڀرپور نه هو. تو ۽ سحر سٺو ڀاڙيو آھي. رسول سيمڻ، نور گهلو، انور، شرجيل، مرڪش سنڌي ۽ بلبل سنا رھيا. ڪھاڻين ۾ علي بابا هن ڀيري ڪولھن جو چوريءَ کي ڇڏي سامن جي چوريءَ جي ڪڍڻ لڳو آھي. ڪھاڻيءَ ۾ جان آھي. شوڪت جي ڪھاڻي وچئين ڪلاس جي ڪھاڻي آھي. شرجيل جي ڪھاڻيءَ ’سمند جي ڦيڻ‘ (’مھراڻ‘ 2/77-1) ۾ به ساڳيو موضوع هو، ان ۾ فقير بائي هئي ۽ شوڪت جي ڪھاڻيءَ ۾ ڀرائيويت عورت. شرجيل جي ڪھاڻيءَ ۾ قومپرستي يا هيٺين ڪلاس جي نمائندگي نه هوندي آھي؛ پر اهڙن لوجوانن جا ڪردار هوندا آهن، جي ڪجهه نه پائڻ کان پوءِ خودڪشيءَ پدران زندگيءَ سان ٺاه ڪري ڀوڳيندا آهن. فاروق جي ڪھاڻيءَ ۾ هڪ چوڪري، هڪ اهڙي چوڪري لاءِ عزت لٽائي ٿي، جنهن جي نوڪريءَ جو مسئلو آھي (جنهن ’شبنم شبنم ڪنول‘ جي لوس، هڪ مريض جي زندگي بچائڻ لاءِ عزت لٽائي ٿي). ’ڪنڊر‘ پڙهي پاسو ته مدد سنڌي مائوسيءَ جي ڪنڊرن سان صبح ٿيندو، پر ههه ٿيندي جهڙا لفظ آئي، ٻاهر نڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آھي. کيس ڪھاڻي لکڻ جو ڏاڏو آھي. سحر امداد جي ڪھاڻي انهن ماسڪ چڙهيل ماڻهن جي منهن تان رانڊوٺاڻي، ماسڪ لاهڻ جو آئسائو آھي، جيڪي حساس ماڻهن کي ٿارڇر ڏيئي نشاني يا چريو ڪري ڇڏيندا آهن. سالول جي ڪھاڻي ايڏي ڀرپور هئي، جو ورور پڙهين: لائقن جو ٿيڻ، پاڻ جي موت جو تاثر، ننڍي هوندي جي دوست جو گهر ٻاهران هليو وڃڻ - ڪهڙي نه ٿرڻجدي آھي! تشبيھون اندر ۾ ڇپي ويندڙ هيون: اکين سان ڀرون ڇڻي پوڻ جي تشبيھ من ۾ ڇهندي ٿي آھي. ترجمي جو ڀاڱو به سٺو رهيو. ’پورٽريٽ‘ پڙهي حفيظ شيخ سان جيئري ملاقات ٿي - حفيظ کي به ته ادب جي ٺيڪيدارن ذهني عذاب ڏئي، جيئري ئي ماري ڇڏيو هو! - هوشو سنڌي، جوهي

● مون جڏهن مدد علي سنڌيءَ جي ڪھاڻي ’احساسن ۽ جذبن جو موت‘ پڙهي هئي، ته ڏاڍي پسند آئي هئي. انهيءَ ڪھاڻيءَ جي آڌار تي سمجهيو هئس، ته مدد علي اڳتي به اهڙيون جديد ٺيڪنڪ تي سنهيون ڪھاڻيون سنڌي ادب کي ڏيندو (اها اميد اڃا به آهي)؛ پر ’مھراڻ‘ 2/78 ۾ سندس نئين ڪھاڻي ’ڪنڊر‘ پڙهي سخت پوري ٿي. منهنجي خيال ۾ اسان ’جديديت‘ يا ’لوان‘ جي مفهوم کي ٺيڪ طرح سان سمجهوئي ناهي، جنهنڪري ’جديديت‘ جي مخالفن کي غلط سلط فتوائن ڏيڻ جو وجهه ملي ويو آھي. مان هتي ’جديديت‘ جي مفهوم جي مختصر سمجهاڻي ڏئي، پوءِ ’ڪنڊر‘ تي ٿورو تفصيلي رايو ڏيندس. ادب ۾ ’جديديت‘ نه حقيقتن کان فراريت جو نالو آ، نه داخليت ۾ پناهه وٺڻ، نه ڪو ذميدارين کان منهن موڙڻ؛ (1) اها حساس ۽ باشعور انسان جي هاڻ کي سڃاڻي، سمجهڻ ۽ ظاهر ڪرڻ جي هڪ ڀرپور ڪوشش آھي؛ ڇو ته جيڪو ماڻهو پنهنجي وجود کي نٿو سمجهي سگهي، اهو ڀلا ٻين جي وجود کي ڪيئن سمجهي يا سمجهاڻي سگهندو! (2) اها هر ڪنٽرپٽي (بينل ٻائيءَ جهڙن نظرين جا پيدا ڪيل)

کي ٺٽي ڪري، انساني لاڳاپن کي نئين سري سان جوڙڻ جو هڪ احساس آهي، تنهنڪري جديديت کي 'جديد احساس' سمجهڻ گهرجي. (3) سڀني نظرين ۽ اصولن (سماجي توڙي ادبي) جي سچائي ۽ قدر قيمت، فرد جي پنهنجي ذاتي تجربن ۽ مشاهدي تي آڌار رکڻ ٿا. فرد جيڪڏهن ڪنهن نظريي يا اصول کي صحيح ٿو سمجهي، ته پوءِ ان تي عمل ڪرڻ سندس ذميواري آهي (پر انڌي عقيدت پرستي نه) ۽ جيڪڏهن ڪنهن نظريي يا اصول (يا ان جي ڪنهن ٻي يا حصي) کي غلط ٿو سمجهي، ته پوءِ ان کي وائڪو ڪرڻ سندس بنيادي حق آهي. جديد احساس ڪنهن به نظريي يا اصول کي قطعي ڇيهه نٿو سمجهي، بلڪ جديد احساس جدلياتي اوسر (Evolution) جو قائل آهي. (4) ادب ۾ نوان آڻڻ، مدي خارج ادبي اصولن ۽ قاعدن کي ترڪ ڪري، نين ٽيڪنن ذريعي نوان تجربا ڪرڻ.

۱۱. 'ڪنڊر' ۾ مڪ ڪردار جي داخلي خود ڪلامي (Interior monologue) وسيلي، سندس ذهني حالت کي چٽيو آهي، جنهن مان ظاهري طور تي اهو ڪردار ذهني مريض (neurotic) ٿو لڳي، پر جڏهن ليکڪ هن ڪردار جي داخلي خود ڪلاميءَ هلندي ڪافڪا جي خطن مان حوالا به (ڪردار جي شعور جي وهڪري سان ڪٿي ڪٿي ملائي ڪري) ڏئي ٿو، تڏهن ڪنهن به طرح سان اهو ڪردار ذهني مريض نٿو لڳي، پر عجب اهو ته جڏهن اهو مڪ ڪردار پنهنجي يادن ۾ ايترو ته غرق آهي، جو وٽس ڪي آيل ماڻهو، جڏهن ساڻس ڪجهه ڳالهائڻ چاهين ٿا، ته هو ڌيان ٿي نٿو ڏي ۽ پنهنجي خود ڪلامي جاري رکندو اچي، پر هڪ هنڌ تي موجود سهڻي چوڪريءَ کي چاهڻ ۽ پسند ڪرڻ ٿو لڳي. ڪهاڻيءَ ۾ پيدا ڪيل ماحول ۽ مڪ ڪردار جو عمل حقيقي گهٽ ٿو لڳي. ڪهاڻيءَ ۾ بوريت جي حد تائين هلندڙ ڊگهي داخلي خود ڪلامي، وچ وچ ۾ ڪافڪا جي خطن جا حوالا (جيڪي انگريزيءَ ۽ ڊران سنڌيءَ ۾ هئڻ ڪپندا هئا) ڪهاڻيءَ کي سمجهڻ لاءِ پيدا ٿيل تجسس ۽ دلچسپيءَ کي ختم ڪري ٿا ڇڏين. منهنجي خيال ۾ ڪهاڻين توڙي ناولن ۾، ٻين ليکڪن جا حوالا تيستائين نه ڏيڻ گهرجن، جيستائين Situation جي تقاضا نه هجي. 'احساسن ۽ جذبن جو موت' ۾ ڪافڪا جا (سنڌيءَ ۾ ڏنل) حوالا ٽيڪ ٻئي لڳا، پر 'ڪنڊر' ۾ مدد حوالن کي فيشن طور ڦٽ ڪيو آهي. مدد کي ڪافڪا سان دلچسپي آهي، اها سٺي ڳالهه آهي ۽ مان نٿو سمجهان، ته هو سنڌي ٻوليءَ جو ڪافڪا بڻجڻ ٿو چاهي. بهرحال ڪافڪا حقيقت ۾ هڪ تمام وڏو اديب آهي، تنهنڪري هن جي حوالن ۽ قولن کي سوچي سمجهي ڏيڻ گهرجي. مان ان خيال جو آهيان، ته جيڪڏهن لفظ لڪندڙ ۽ پڙهندڙ جي وچ ۾ صحيح ڳانڍاپو قائم ڪرڻ ۾ اسڻل آهن، ته پوءِ اهڙن لفظن ۽ جملن کي سڌارڻ گهرجي. ليکڪ کي سمجهڻ گهرجي ته هو جيڪي ڪجهه لکي ٿو، پڙهندڙن لاءِ لکي ٿو، تنهنڪري کيس غير ضروري ابهام کان ڪم وٺڻ نه گهرجي. اميد ته مدد آئيندي هڪ بهترين واريون ڪهاڻيون نه لکندو، ورجائڻ کان بچندو ۽ ڪهاڻين ۾ غير ضروري حوالن ڏيڻ جي فيشن کي ترڪ ڪندو. - ممتاز مهر، ڪراچي سنڌ

● هن لافالي رسالي سالن کان سفر شروع ڪيو آهي، جيڪو اڃا هلندو اچي. سنڌي ادب جي خدمت لاءِ، 'مهراڻ' جو هڪ خاص مقام آهي. 2/78 جو 'مهراڻ' تمام سٺو هو، شاعري توڙي نثر جي لحاظ کان؛ خاص ڪري علي بابا جي ڪهاڻي 'سين هنيائون سڄي' ۾ ڏاڍي وڻي. - محمد يوسف گجڻو، عمرڪوٽ.

● 'مهراڻ' 2/78 جو سٽاءُ ۽ سولهن ساراھ جوڳي آهي. البت ٻڙچي کي دير ضرور ٿي آهي، ان جو خيال رکندا ته ڇڻو. - اشرف آصف، لاڙڪاڻو.

● 2/78 جي 'مهراڻ' کي ڏيان سان پڙهيو اٿس. علي بابا ۽ شرجيل جي ڪهاڻين کان سواءِ ٻيون ڪهاڻيون مختصر ڪري، 'گل ڦل' ۾ ڏيو ها ته بهتر انگريزي ادب جي ترجمن سان گڏ، هن ڀيري جيان پنجابي، پشتو، بلوچي ۽ سرائيڪي ڪهاڻين جا ترجما ڏيو؛ يا گهٽ ۾ گهٽ چوند سنڌي ڪهاڻيون ڏيو. 'خاڪي' لاءِ عرساڻيءَ کي واڌايون. شاعريءَ ۾ تنوير، شاد، ڪنول، امداد ۽ سحر سڀني کان سرس رهيا. جيتوڻيڪ اوهان ڪهاڻيون گهٽ لکيون آهن؛ پر سٺيون لکيون آهن، 'مهراڻ' ۾ ڪا ڪهاڻي ڏيو. ڪهاڻين جو معيار بلند رکو. 'ڊراما' لاءِ 'مهراڻ' ۾ ڪي صفحا ضرور رکو. - فردوس شاهين، ملير.

● 2/78 جي 'مهراڻ' ۾ علي بابا جي ڪهاڻي فيوڊل نظام ۾ ٻڙچيءَ جو وار آهي. کيس لکڻ جو ڌانءُ آهي. شوڪت شورو هن ڀيري ان لاءِ چو ايترو آڀاڻڪو هو. سندس ڪهاڻيءَ ۾ ڪالوان نه هئي. ورجايل موضوع ۽ Innocent قسم جي روماني ڪردارن تي پاڻ ضايع ڪيو اٿس. 'خفتي' سٺن لفظن ۾ ٽوڪ آهي. ٻڙچائي اثرائتي آهي. جيڪڏهن سرور پيدل (۽ منهنجو ڪردار) نه لکي ها، ته ڪهڙو نقصان ٿئي ها؟ ساڳيون ڳالهيون، ساڳيا جملو، هڪ جهڙا ڊائلاگ--! شرجيل نئون تجربو ڪيو آهي. مدد جي اها ڪهاڻي (ڪنڊر) هئي، آزاد نظم هو يا نظمنو نثر؟ لڳي ٿو مدد پاڻ ذهني مولجھارن ۾ منجهيل آهي؛ ڇاڪاڻ ته ليکڪ جي شخصيت سندس لکڻيءَ مان ٻڪندي آهي. ڪهاڻين ۾ ٻيا به ڇڻڻڙا هئا-- ترجمي وارو حصو بهترين آهي. البت پنجابي ڪهاڻيءَ (1) وارو ترجمو اڳ به ٻڙهيل اٿس. شاعريءَ ۾ نوان ۽ نوان شاعر سٺو رنگ لايو هئا آهن. امرجايل ڪٿي آهي؟

- ممتاز عباسي، لاڙڪاڻو، سنڌ.

● بورڊ جا جيڪي ڪتاب ختم ٿي ويا آهن، اهي ٻيهر ڇپايا وڃن، جيئن سنڌ جي درٻار؛ قديم سنڌ جا شهر ۽ ماڻهو؛ سچل سرمست جو رسالو؛ شاه جو رسالو؛ 'مهراڻ' جو ڏهه ساله ۽ شاعر نمبر... 'مهراڻ' کي علمي ۽ ادبي رسالو سڏيو وڃي ٿو، ڇو ان رسالي ۾ ادب کان ٻاهر مضمون مطالع ڪرڻ ۾ آيا، جهڙوڪ: ڪاري ۽ ڪنول (1).

- محمد يونس مٽي، امرت-رڪ.

● ... 'مهراڻ' تي اڃا فارسيءَ جي مهر لڳل آهي. نيٺ ٿيماهي ڇو نه؟ سماهي ڇو؟ عربي ۽ فارسيءَ سان گڏ، ڪي وري هندي ۽ سنسڪرت جا ڳاڻي توڙ لفظ ڪم آڻين ٿا.

جن جي معنيٰ ڊڪشنرين ۾ به نٿي لپي. اهو ان ڪري نه پيو چوان، ته مون کي ٻين ٻولين کان بچان آهي؛ پر ان ڪري جو سنڌي ٻوليءَ سان پيار اٿم. (2/78 مهران) شيخ سنڌيءَ ساجڻ خلاف جدوجهد ضرور ڪئي آهي؛ پر صحيح معنا ۾ ’انقلابي‘ هجڻ ڪا ٻي شيءِ آهي... پرينءَ کي چنڊ برابر سمجهڻ جي رسم لطيف اڍائي سؤ صديون اڳ توڙي چڪو آهي، پر شاعريءَ ۾ اها ريت چالو آهي. شاعريءَ جي ٻرڪ سماجي ڪارج، گهڻائيءَ کي اهميت، مسئلن جي چونڊ ۽ حل جي آڌار تي ڪرڻ گهرجي. سليم ڳڙهويءَ جو نظر به روايتي هو. غلام جي وائي (ڪافي) سٺي هئي. سوز هالائي: مونجهارا ۽ منڊ اوچتو نه لهندا؛ پر هر ڏاڍ ۽ ڏهڪاءُ جي خاتمي لاءِ تياري ڪرڻي هوندي. درمحمد پٺاڻ تصوير جو هڪ پاسو ڏٺو ۽ ڏيکاريو آهي. بلبل ڪورواهي: ننڊ کي نهر (لَيرَ = سنگهر، زنجير) ۾ قيد ڪيئن ٿو ڪري؟ شرجيل: ’مٽيءَ جو اٿر‘ موضوع جي پياري چونڊ آهي. انور: غزل کان سواءِ ٻي شاعري ترقي پسنديءَ لاءِ سٺي ته ناهي! امداد: شاعري سٺي رهي، ’هڪ چالو نظر‘ جي ’ما سنگهر توڙي سگهجي ٿي؟‘ واري سوال کان پوءِ وارن ٽن ستن جي مهر ۾ سنگل ڪاما ۽ ٽي ست ۾ عجب ۽ سوال جي نشاني ڏيڻ سان مطلب چٽو ٿي وڃي ها، جيڪو هاڻ چڱن ڀلن جي =جهه ۾ به نٿو اچي. ان ڪارڻ ’ڌرتي‘ ۾ ان نظر تي نظماڻي تنقيد ٿي هئي ۽ هڪ ڊگهو بحث به. سرڪش ڏاڍو وڻيو، جهڙو موضوع تهڙو پيا ۽ رواني ’پڙهندڙن وٽان‘ ۾ يارن جي تنقيدي معيار، خاص ڪري اطهر ۽ عثمان سولنگيءَ تي ڏک پهتو. اطهر سنڌي سماج جو اقتصادي، ثقافتي ۽ سياسي تجزيو به ڪيو آهي، يا رڳو ٺلهي وڌ-ماڻهائپ ڏيکاري آهي؟ حال جو عڪس، ماضيءَ کي جهٽڻ آهي؟ ماضيءَ کي سانڍڻ، ماضيءَ کي موٽائڻ آهي؟ پيهڻ ته ٺهيو پر سنڌي عورت توڙي مرد پيسجي ۽ پيڙجي ٿي پيو. عثمان سولنگيءَ قرآن به پڙهيو آهي يا ٺلهو ڪاوڙيو وٺي! الله ڀاڪ پاڻ انسان کي مدد لاءِ سڏيو آهي؛ گدائي ته امداد کي ڦو سڏي، انسان کي انسان پڪاريو آهي...

- عظيم سومرو، قنبر سنڌ.

●. ’مهران‘ ايتي آهي، جتي اڳ هو، سواءِ نون لکندڙن جي پلٽڻ جي. ’پڙهندڙن وٽان‘ ۾ 99 سيڪڙو خط ادبين جا هئا. لکن به پاڻ ته پڙهن به هاڻ. رسالن جي محدود وڪري جو ڪارڻ به اهوئي آهي. سڀ لکڻيون گهڻو ڪري اڌ ۾ ڇڏين؛ ساڳهين مٿي جو سور، خاص ڪري سحر امداد ۽ مدد علي سنڌيءَ جون ڪهاڻيون... اهڙين ڪهاڻين کي جديد سڏيو ٿو وڃي. ٻين ٻولين جي ادب ۾ ته ائين ڪونهي. اهي ڪهاڻيون نه ته علامتي آهن، نه ئي روايتي. سنڌي ادب جو منو حصو جديديت ۾ ٻڏي چڪو آهي. اهي تجربا عام پڙهندڙ ۽ عوام جي سمجهه کان مٿي آهن. ڳوٺن ۾ اخبارون شوق سان پڙهجن ٿيون، ادب ڇو نٿو پڙهيو وڃي! اڌميوار اديب آهي جنهن ادب کي پاڻ ۾ ڪن پڙهيل ڳڙهيل ماڻهن تائين محدود رکيو آهي. ڪو نئون پڙهندڙ پيدا ٿو ٿئي، ته اهو به ڏينهن اڌ ۾ اديب ٿيو وڃي ۽ لوان تجربا کوٽيو ڪڍي! عوام کي پٺيان ڇڏي پڇڻ بيوقوفي آهي. بي مقصد ۽ ڪوڪلو فلسفو، اڻپوري ۽ چسي علامت لڳاري- اهو نيٺ به ڪيستائين؟ - بشارت حسين جعفري، حيدرآباد سنڌ.

● اسان وٽ تنقيد گهٽ، شخصي وير وڌيڪ هڙيو ٿو وڃي. قلم جي آزاديءَ جو مطلب آهي نيڪنيتي ۽ سچائي، نه ڪي الزام ٿاڻن ۽ پٿر بازي! 'مهراڻ' (2/78)، ص 245: '... 'مهراڻ' تي هڪ-هتي آهي، پنهنجيءَ وارا شاعر ۽ اديب اڃا چاڻيل آهن...'. ڀلا ان سچن کي ڪهڙي سٺ، ته 'مهراڻ' ۾ هاڻ سُر، صلاحيت، ذات ۽ ڏانءُ جي آڌار، انهن بي بهج ۽ نادارن جون لکڻيون به ڇهجن پيون، جيڪي سرندي پنهنجيءَ وارا ته ڇا، پر لولي لوڻ لاءِ به سُنڌا ويندا هوندا آهن. انهن جي ڪنهن ايڊيٽر سان ياري ناهي ته ڇا، ڪنهن اديب سان ڏيٺ به ڪانهي. آرهه تي لت کان اڳ، پنهنجي دل تي هٿ رکڻ گهرجي. ڇيٽا پورڻ کان لغوائڻ گهرجي. 'مهراڻ' جي نيڪنيتي ۽ غير جانبداري، اهڙن خطن کي ڇاپڻ مان هٽري آهي. اختلاف رکندڙن جي حق جي بچاءُ لاءِ، 'مهراڻ' ان کان وڌيڪ ڇا ٿو ڪري سگهي: 'جيڪڏهن اوهان اختلاف راه لٿا رکو، ته توهان زندهه ناهيو (1/78: سوچ لوچ). 'مهراڻ' هن پيري به سهڻو ۽ پيارو لڳو. ڪن ڪالمن (ٽائپائي جي لات، سچاڻ...) جي ڪوٽ محسوس ٿي. تاريخي، تحقيقي مضمونن لاءِ به وڌيڪ صفحا رکڻ ڪن. الهداد پوهي ڇڱو پاڻ هٿوڙيو آهي. ترجمي جو ڀاڱو به واهه جو آهي ۽ لاڳيتو اچڻ ڪپي. شاعريءَ جي ڀيٽ ۾ اُتر وڌيڪ هڙيو ٿو وڃي، ان جي چونڊ ڏانهن ڌيان ڏيو، جيئن هن پرچي ۾ 'خفتي' ۽ 'سنگهه ور شيدائي'. ذاتي طور علي بابا ۽ شوڪت حسين وٺيا. شاعريءَ ۾ طالب الموليٰ ۽ تنوير، تنوير عام توڙي خاص ۾ مقبول آهي. سادن نيٺ لفظن ۾ واهه جي معنيٰ ٿو اٿي. شرجيل، انور ۽ امداد به شاعريءَ جو منهن مرڪابو آهي. سحر جي لکڻين ۾ فڪر ۽ فن هوندي به لوڻ ۽ تجربي جي ڌڻ آهي. ڪن سچڻ کي هندي لفظن جي واهي تي اعتراض آهي- ۽ مون کي انگريزي لفظن تي. سڻ قميص تي 'ناء' ٽنڻ ڪو ٺهي ٿو ڇا؟- آخر ۾ لسير احمد ڪرل جي خون تي ڌڪ جو اظهار. هو اسر آهي، جڏهن ته ڪي جيئري هوندي به ڦٽڪار جي وادين ۾ ڪم هوندا آهن. - رسول بخش قريشي، جهڙو.

● "'مهراڻ' پڙهيم پسند آيو"، اهو هڪ روايتي جملو آهي. اهميت انهن خطن کي ڏيو، جن ۾ چنڊ ڇاڻ ڪيل هجي. 1/78 جو ٽائپل جيترو سٺو، 2/78 جو ايترو ئي بور... تنهنجي وائي وٺي اٿم، خاص ڪري هي سٺون:

'چانڊوڪيءَ جي لڙڪن سان مان، داغ ڌيان ٿو ڏوٺي،
ليڙ لڏن تي، هٿ ڳڻن تي، رت ڌيان ٿو روئي،'

مخدوم صاحب ۽ سليم ڳاڙهي به سٺا هئا. ترجمي ۾ 'ڪوڙو ڍڪ' ڇڱو هو. مضمونن ۾ غلام رباني ۽ مير محمد بخش ٽالپر کي پڙهي چڱي تاريخي ڄاڻ ٿي ملي. 'پڙهندڙن وٽان' ۾ عاجز اچڻ واهه جو لکيو اٿي. ڪهاڻين ۾ 'مين هنياڻون سڄي ۾' ۽ 'هنر جنم' کان سواءِ سڀ بهترين آهن. ص 114 کان 120 تائين، هڪ ست تي هڪ لفظ (!) ڏيڻ پڙهندڙ سان ناانصافي آهي. - خالد الزمان، هالا لوان.

● نیک نه رهن ڪري 1/78 جي 'مهراڻ' تي ٻه اکر به نه لکي سگهيس. البت هوريان هوريان پڙهي پڄايو هوم. چڱو دلچسپ ۽ ساراه جوڳو هو. 'هل تي وينل نوجوان' ڪهاڻي رسالي جي جان هئي. خبر نه آهي ته هڪ دوست کي اهو اصل وڌو قصو ڪيئن لڳو؟ پوهي صاحب جو مضمون 'شعر جي اڀياس جا نوان طريقا' (2/78) اهم ۽ ڪارائتو سلسلو آهي. عالمي ۽ پاڪستاني ٻولين جو ادب ڏيئي اوهان ڪيرون لهڻيون. شعر جو ڀاڱو اڻالو آهي. مون کي آزاد نظم تي اعتراض ڪندڙن سان اختلاف آهي. - عبدالواحد، ٽنڊو آدم.

● 'مهراڻ' 2/78: طالب الموليٰ سائينءَ جون ايتريون ڪافيون ڏيڻ نڪ نه هو. سليم ڳاڙهوي جو نظم سٺو هو. آزاد نظم جون اجايون تمثيلون، لفظن جو هٿرادو جوڙجڪ سنڌي مڃاها پسند ڪونه ٿا ڪن. اسان جا ڪهاڻيڪار هندي ۽ انگريزيءَ کي انڌي وارو بکڻ هنيو اچن. علي بابا هنديءَ ۾ ڪيهر شوڪت ۽ شرجيل وري انگريزيءَ ۾ ڪاهي هيا آهن. ڇا سنڌيءَ ۾ لفظن جي اثاڻ آهي. ڪهاڻين ۾ بادل جماليءَ ڳوٺاڻي ماحول تي سٺي ڪهاڻي لکي آهي. سائول جي ڪهاڻي 'هاڃا' پڻ چڱي هئي. - مظفر جلباڻي، هريالوءِ سنڌ.

● 'مهراڻ' 2/78: محنت لاءِ الله اجر ڏيندو. ترجمي جي ڌار ڀاڱي جي آجيان ٿيندي. لحن ۾ تحقيقي ڪم ڏانهن ڌيان ڇڪايل آهي. ان تي عمل ڪندا. ٽالپر صاحب جو مضمون سٺو آهي؛ پر ڪيس المنصوره جي قازين کولائين کي ٻه بحث هيٺ آڻڻ ڪپي. 'پورٽريٽ' پڻ ڀاڱي ۾ رکجي ها ته سٺو هو. الهداد پوهي جي سلسلي کي جاري رکڻ تي مبارڪ. - غلام محمد لاکو

● 'مهراڻ' 2/78 مواد جي لحاظ کان اڳئين پرچي کان گهٽ هو. شاعريءَ ۾ سرڪش سنڌيءَ جو 'تون ۽ آءُ' هڪ انقلابي آواز آهي. الطاف جون تخليقون بهترين آهن. الطاف اسان وٽ ٺاهي؛ پر سندس شاعري امر آهي. تنوير جو 'هرڪو هل سنداڻ' پڙهي لڙڪ ٿري آيا. سحر جي وائي وئي ۽ 'ناتو' پڻ. تنهنجا شعر به وڻيا، خاص ڪري وائي ۽ 'پهر پهر زهر'. ڪهاڻين ۾ علي بابا، شرجيل، بادل، بيدل ۽ مدد وڻيا. شوڪت شورو لاءِ ته ڇا ٿو لکي. 'شنڪهور شيدائي' تي خاڪو پسند آيو. ترجمي جو ڀاڱو هڪ بهترين سلسلو آهي، خاص ڪري ولي رام واپ جو 'هن ڇڻ جا ڇٽيل سدا ساوا هن'؛ ص 168 تي لورڪا جو جنم شروع ۾ 1998 ڄاڻايل آهي، جڏهن ته هيٺ 1898 آهي! مضمون واري ڀاڱي ۾ تاريخي، تهذيبي ۽ معلوماتي مضمون شامل آهن. - عاشق منصور گوپاننگ، لاڙڪاڻو سنڌ.

● مون وٽ ذري گهٽ بورڊ جا سمورا تاريخي ۽ ادبي ڪتاب آهن؛ پر اوچتو توهان جي ٽماهي 'مهراڻ' 2/78 تي نظر پئجي ويئي، خريد ڪري پڙهيم. پڙهڻ سان اندر ۾ ٻيهي ويو. تاريخ سان چاهه اٿم، ان ڪري - 'رني ڪوٽ'، 'المنصوره برهمڻ آباد'، 'هن ڇڻ جا ڇٽيل سدا ساوا هن' ۽ 'الله ۽ ڪرائز' وٺير. پراڻن شاعرن جي سوانح، نون جا انٽرويو ۽ قديم شهرن جي معلومات ڏيندا. - محمد بچل ڏهر

● 'مهراڻ' 2/78: لوان لاءِ توهان ڪيرون لهڻيون. اميد ته معياري ادب ڏئي سنڌي

ادب ۾ هڪ نمايان حيثيت قائم ڪندا. 'مهراڻ' ۾ ڏنل مضمون ٻوليءَ جي خدمت جي سلسلي جي ڪڙي آهن. ممتاز کي انگريزي-لفظن جو سنڌي ترجمو (1) ڏيڻ ڪهڻي ها. مدد جي ڪهاڻي 'ڪنڊرا' ۾ انگريزي واهي ڏک رسا، ۽ پوءِ مدد سان 'سنڌي' چو؟ علي بابا، شوڪت ۽ شرجيل جون ڪهاڻيون سٺيون آهن، مجموعي طور تي ڪهاڻين جو حصو سٺو آهي. پٿر ۽ انڇر جا تاثر بهترين آهن. ترجمي جي الڳ ڀاڱي تي مٻارڪون. شاعريءَ ۾ امداد چالڊي جي ست: 'پڇ پڪوڙي ويهان ڪيئن، ماس پٽن ٻيا ڏس ٻرمار، درمحمد پٺاڻ جي ست: 'رات انڌيري چمڪن تارا، لنڊ نهوڙيا ڌرتيءَ وارا' ۽ ڪنول جو: 'سقراط اسان جو ساٿاري، سرمد به سمايل آ من ۾' ساراھ، جوڳا آهن. توهان جي غزل ۾ خيالن جي پختگي، تسلسل ۽ رواني ته آهي؛ پر قافيا جي ٻاهنديءَ ڏانهن به ڌيان ڏيڻ گهرجي. توهان جي شاعري بي ترتيب آهي، ڏسون ته بهراڙيءَ ۾ ڪيتريقدر ٿي ڪامياب ۽ جٽادار ٿئي! مجموعي طور 'مهراڻ' معياري رهيو. - مخلص مهراڻوي، شيرخان چانڊيو

● 'مهراڻ' 2/78 سارو سون هو. ٿاڻيل سٺو هو؛ پر اڃا محنت جي گهرج آهي. مائر

۽ عارف الموليٰ جو ڪجهه ڪلام ڏيڻ ڪهڻي ها. شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ تي ايڊيٽوريل سچ هو ۽ شيخ صاحب جي تقرير فلسفي جو هڪ باب. طالب المولا جو ڪلام سون ٿي سهاڳو هو. سليم گڙهوي ۽ درمحمد پٺاڻ وٺيا. سرڪش سچ پچ سرڪش آهي. الطاف اسان وٽ ناهي؛ پر سندس فن اسان وٽ آهي. الطاف تي تفصيلي مضمون ڪڏهن ٿا ڏيو؟ 'Lovers day' صفحي جو زبان هو. تنوير جو شعر سچ پچ به. ذهن جي سنداڻ تي ڌڪ ڇيان لڳو. سحر امداد سٺو لکيو؛ پر ماڳ اڃا ڏور آهي. تنهنجون وايون، فاروق ۽ شرجيل جون ڪهاڻيون سٺيون هيون. 'خفتي' لکيل به خفت ۾ هئي. - نثار احمد سهتو، مرزاپور

● 'مهراڻ' 2/78 مجموعي طور ٻوليءَ جي اصلاح ۽ ترقيءَ لاءِ بهترين قدم هو؛ پر ڪٿي

ڪٿي ڪتاب (1) جي صفحن تي 'اگر ليک' ڇهي ظلم ڪيو اٿئي. هوشوءَ ۽ هيٺو جا هموطن اهو ڪڏهن نه سهندا. 'سوچ-لوچ' ۾ مائر ۽ عارف المولا جهڙن عظيم شاعرن تي 6 سٽون لکڻ کان نه لکڻ ها ته سٺو هو. شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ جي تقرير ۽ اخباري ايڊيٽوريل ڇهن تي اوهان ڪيرون لهڻيون. طالب المولا جو ڪلام سچو سونهن هو. سليم گڙهوي جو نظم 'دل' ڀرپور هو. سرڪش جو 'تون ۽ آءُ' لازوال آهي. الطاف واري صفحي وري حسين ماضيءَ ڏي گهليو. انور جو 'Lovers day' ڊي ۾ ٺڪريون هو. تنوير جي شعر الطاف جي ياد تازي ڪرائي ڇڏي. ڪهاڻيون مجموعي طور سٺيون هيون، سواءِ 'خفتي' جي. فاروق جي ڪهاڻيءَ جو نالو انگريزي چو؟ پٿر، انڇر ۽ عرسائيءَ جا ليک وٺيا. ترجمي ڪندڙن کي واڌايون، الهداد پوهيو سرس رهيو. ممتاز سمنڊ ڪوڙي ۾ بند ڪيو آهي. اظهر... ٿاڻيل نه رڳو سٺو هو، پر يادگار هو. عثمان سولنگي صاحب، ڪيڏو نه سٺو ٿئي، جو ذاتي سطح کان مٿي چڙهي تعميري تنقيد ڪريو ها! - ڏئي بخش لاز سهتو، هالاڻي

● 'مهراڻ' 2/78 تنهنجي ذهني جاڪوڙ جو آئينو آ. جنهن لاءِ جس هجڻي. سدد لاءِ چوندم! 'سو ڪوھ ڪري سڀڪا، تون ڪڏهي ڪڏج وڪڙا'. بشير سيتاڻيءَ جي ڏک ۾ گڏ آهيون. سماهي مان تماهي ۽ تماهي مان سماهي، عجب جهڙي ڳالهه آهي!
- عدنان، پنکو بهڻ.

● 'مهراڻ' 2-78 جو مواد ڏسي، اهو مڃڻو ٿو پوي ته 'مهراڻ' وهڪرو ڦيرائي، حقيقي کس ورتو آهي. پهريون ڀاڱو وڏي اهميت رکي ٿو؛ پر پوءِ به روايتن کي پوريءَ ريت ٽوڙي نه سگهيو آهيون. روايتي شاعريءَ سان ڀلا ڇا هٿ حاصل؟ ان ڀاڱي ۾ سور گهلڻ، در محمد پٺاڻ، سرڪش، ٺاڪال، انور، امداد ۽ سحر ساراه جوڪا آهن. پٺين ڀاڱي ۾ سدد موت ۽ جياپي جي فلسفي تي سٺو بحث ڪيو آهي: 'ماڻهو آخر سري ڇو ٿو؟' ۽ اهو ماڻهو جهڪو ڪجهه نٿو سمجهي، ان لاءِ موت ڪيڏو به بي معنيٰ آهي. يا 'هڪواس زندگيءَ جي علامت آهي. موت زندگيءَ جي حقيقت آهي. ۽ خاموشي زندگيءَ جو انت آهي'. شوڪت شوري جي ڪهاڻيءَ جي پهچائيءَ سڄو اثر وڃائي ڇڏيو: '۽ ٽيڪسي پنهني جي نظرن جي ڏور کي چنندي هلي وئي' واري جملي تي ڪهاڻيءَ جي پهچائي هئي. بيدل جي ڪهاڻي لٽپل موضوع کي، نئين ٽيڪنيڪ ۾ لکڻ جي سٺي ڪوشش هئي. سانول جي ڪهاڻي مختصر هوندي به پياري لڳي؛ جنهن ۾ زندگيءَ جو ساءِ ۽ نچوڙ آهي: 'تون ئي ته چوندو هئين، ته سانت کي پنهنجي لات آهي. خاموشيءَ کي پنهنجي صدا آهي'. يا '... من؟ من ڪير ٿو ڏسي؟ لوڪ ته رڳو ڇهن جي لپ اسٽڪ تي چنڊڙي پوندو آهي. رتوڇاڻ ته روح هوندو آهي، جتي هر چهرو ڇڙيل هوندو آهي؛ پر...!'. ٻيا ڪهاڻيڪار هڪٻيرا رهيا. ٽئين ڀاڱي ۾: 'ڪرامت'، 'ڪوڙو ڍڪ'، 'لٽ' ۽ 'گرا ناز' ڪهاڻيون سٺيون هيون، پر جنهن ڀاڱي ۾ سو هو امرتا پريتم جو ليکڪ: 'پن ڇڻ جا ڇڻيل سدا ساوا پن' جو مختصر ۽ اڌوري هجڻ جي باوجود به مڪمل لڳو. چوٿون ڀاڱو مجموعي طور سٺو رهيو. 'پورٽريٽ' متاثر ڪندڙ هو، ڇڻ سچ ۽ ڇڻ حفيظ سان ڪچهري ٿي هجي! - ملڪ آگاهي، لاڙڪاڻو سنڌ.

● 'مهراڻ' 2/78 بهترين هو. ڪهاڻين ۾ شوڪت شوري جي ڪهاڻي 'هڪ ڊنل ماڻهو' وڻندڙ ۽ دلچسپ هئي. مخدوم صاحب جو ڪلام وڻيو. لون ڪهاڻيڪارن کي آڀاريو.
- لياقت علي سيال، هالاڻي سنڌ.

● 'مهراڻ' 2/78 پڙهيم. دل جي دنيا ۾ رونق اچي وئي. اهڙي سهڻي ۽ من مڙهي رسالي ڪيڏن تي واڌايون. ڪهاڻيون پسند آيون ۽ شاعري به بي مثال هئي. سناء مڀ کان سهڻو هو. ٽائيٽل کي اڃا به سهڻو بڻايو. 'مهراڻ' ماهوار نٿو ٿي سگهي؟ 'مهراڻ' ۾ اديبن جا انٽرويو ڏيو ۽ لون اديبن کي همٿايو.
- صابر انصاري، ڪنڌ ڪوٽ.

■ 'مهران' 2/78: ايڊيٽوريل لسڪي ڄاڻو ٿا. اکر اکر ائين اندر پهتي ٿو وڃي. جيئن چاهيو ٿا. شاعريءَ وارو حصو غريب ۽ هيسيل لسڪو. شعرن جي گهڻائي زوريءَ لسڪيل ٿي لسڪي. ڄڻ نالي ڇپائڻ ۾ ئي دلچسپي هجي! باقي ڪهاڻين وارو حصو شاهوڪار ■ آڇي ڳڻت هو. 'مين هنياڻون سڄ ۾' ٿاڻر ڇڏيندڙ ۽ حقيقت تي ٻڌل ٿي لسڪي. علي بابا هميشه جيان ڪيرون لهڻيون. علي بابا هن دؤر جو راڪاس ليکڪ آهي. ڪنهن ليکڪ جي سوچن جي ايڏي آڌار! عليءَ جا ڪردار، ٻولي ۽ سڀاءُ عليءَ کي به شايد اسان جيان حيران ڪري ڇڏيندا هوندا. شوڪت شوري جي ڪهاڻيءَ ۾ سٺو ٿاڻر ڇڏيو. شرحيل سڀني ڳڻن سان هڪجهڙو انصاف ٿو ڪري. 'من جو اڳڻ' سٺي ڪهاڻي آهي. 'فيصل وارڊ' فاروق جي ڪامياب ڪوشش آهي. ٻادل جي 'خفتي' ۾ رڳو سندس ۾ سنڌي جي ڪن سٺين ڪهاڻين ۾ اڳين جاءِ والاريندي؛ خاص ڪري ڪهاڻيءَ جي پڄاڻي اثر واري هئي. بيدل جون ڪهاڻيون سدائين هڪجهڙيون! سدد جي 'ڪنڊرا' آهي ۾ ڪنڊرا سانول جي ڪهاڻيءَ جا ٻاڻلاڳ سٺا هئا، ٻيو ٿيو خير. سحر لسڪو به پاڻ، ته ٻڙهي ۽ سمجهي به پاڻ. ترجمي وارو سلسلو سٺو اضافو آهي ■ ان ڪري 'مهران' وسيع لڳو. 'پڙهندڙن وٽان' ۾ خطن جي چونڊ سٺي آهي، اهي به اوترو ٿا وٺن، جيترو شعر ۽ ڪهاڻيون. -ج.ع. منگهائي، ڪراچي سنڌ.

■ 'مهران' 2/78: ڪتريءَ جي اسڪيچ کان، عاجز اچڻ جي خط تائين، سمورو وهڪرو موهندڙ هو. 'مهران' هاڻي بند پيچندو، گهارا وجهندو، ڏوڪيندو وڌندو وڃي. هيل وسندڻ مينهن ۾، ساوڻ جي اوج سان، 'مهران' جي موج به، پسيم. تنهنجي صلاحيتن جي ساراهه لاءِ مون وٽ لفظ ڪينهن. سڪڻن سجدن کان پڳل ڪنول لهائي جو غزل؛ الطاف جو 'اڻ ڪٽ سفر'؛ بشير سيمائيءَ جو 'مارا ڪاگر ڪارا ٿيل'؛ شرحيل جو 'آءُ سو'؛ الور جو غزل 'سڀ زبانون ٽڪيون...'؛ سحر امداد جي وائي 'چونري تي جو چنڊ ڏٺوم'؛ تنهنجي وائي 'ٻيڙ لٽن تي...' ■ لظمر 'لڙڪ-سنگهر'؛ اداس نيشن جي 'نانءُ'؛ 'پهر پهر زهر' ۽ طويل غزل سڀ شيون رسالي لاءِ ڪاشيءَ تي چيٽَ مثل هيون -- ڪهاڻين ۾ عليءَ جي ڪهاڻي 'مهران' جي سولهن آهي، جيئن ڪنوار لاءِ لکڻ. علي مهان آهي ۽ سندس ڪهاڻي هر پرچي لاءِ ضروري. شرحيل جي ڪهاڻي 'من جو اڳڻ' بهترين هئي. ٻادل جماليءَ جي ڪهاڻي 'خفتي' حرام ڪاڻو ڀرماري لسوڻ تي وار هئي. سحر امداد جي ڪهاڻي 'پنر جنم' جديد فڪر، لفظن جو جڙاءُ ۽ قومي جذبي جو اظهار هئي؛ هوءَ هڪ وڏي ليکڪا ۽ عظيم انسان به آهي. 'جانبده جهڙي جندڙي...'، 'مثل مارو، ڪنل ڪيڪون...'، 'هيڏي شهر پنيور ۾...' سچائيءَ جو اظهار آهي ۽ اها ئي عظمت آهي. سنڌي سماج جي ريتين روايتن جي اڏيءَ تي هزارين بي گناهه ڪنل آهن ۽ انهن جون ڪيڪون، سحر جي لکڻين وانگر اندر ٿيون ڌارين - ترجمي ۾ 'ڪرامت' ۽ 'لله وگرا ناز' سٺيون هيون. 'پورٽريٽ' ادب ۾ هڪ نئين شيءِ آهي. 'رني ڪوٽ' سٺو مضمون هو. 'پڙهندڙن وٽان' ۾ بيدل رايا 'مهران' کي پکيڙڻ ۾ تنهنجي سدد ڪندا. ذاتي سطح تي

لسکيل خطن کي ڇاڻن مان سنڌي ادب کي مجموعي طور ڪهڙو فائدو رسندو؟ عثمان سولنگيءَ کي (ص 245) ناداريءَ ۽ ذمئي ڏيوالي جي معنا ۾ فرق جي خبر هئڻ گهرجي. 'پاڻيءَ ۾ پٿر اڇلائڻ' ته تحرڪ جو اهڃاڻ آهي؛ پر هن ان کي به Evil معنا ڏني آهي. - ساز ملا ڪاتيارِي -

● 'مهران' 2/78: اڳئين ڀيري مون پرڏيهي شاعريءَ جي ترجمي ڏيڻ بابت لکيو هو. هن پرچي ۾ شاعريءَ سميت پرڏيهي ادب جي ٻين صنفن جا ترجما ڏئي، رسالي ۾ لوڻ آندل آهي. هاڻا فريد جي دوهن جي سنڌي روپ مان محنت بکي پئي. ترجمي سان پڙهندڙ جو ٻاهرين ملڪن، ماڻهن، ثقافتن ۽ ماحول سان اڻسڌو ناتو قائم ٿئي ٿو. سٺو ٿئي ها ته وٺي رار وٺي انهن عظيم لکندڙن مان هڪ يا ٻن بابت تفصيل سان لکي ها... شاعريءَ جي حصي کي محدود ۽ مختصر ڇو ڪري ڇڏيو؟ نور گهلو جو غزل ۽ امداد چانڊڻي جي وائي وئي. الطاف جو شعر پڙهي، سيني مان سور جي سَٽَ آڀري. ڪاه! جيڪي ڪجهه هن ڪلا کي ڏيڻ ٿي چاهيو، ان جي مهلت مليس ها. ٽرائيل جي سَٽ 'ساٿ تنهنجو نه شل ٿئي ڪڏهن' ڪنن ۾ پڙاڏجندي رهي. تنوير جو شعر الطاف جي ڏنل زخمن جو اولڙو آهن... سحر جا ٿيڙو پنهنجو سَٽ پاڻ آهن، ٻيئي ٿيڙو پڻ - ڇڻ جي آواز جيئن سُر سنڱيت سان ٿمٽار آهن؛ سندس وائيءَ ۾ اندر جي ٻيڙا ۽ ٻچتا - ڪنهن ايندڙ طوفان جي اڳڪٿي ٿي سگهي ٿي! توهان جون وايون سڻيون آهن. خاص ڪري 'مان بي ڏوهي'، 'هڪ ڇالو نظار' خبر ٺاهي ته ڪهڙي سوچ هيٺ لکيو ويو آهي؟ اهو نظم ڪٿي اڳ به ڇپجي چڪو آهي!... ڪهاڻين ۾: علي بابا جي ڪهاڻي 'سِينَ هنيائون سَڄ ۾' ڪلاڪي - نواڻ جي لحاظ کان سڀني ۾ سرس آهي - لفظن جي ادائگي، منظر نگاري، ماحول ۽ ڪردارن جو مشاهدو ڀرپور آهي. البت علي بابا جي هيءَ پراسرار دعوا: "... اڄوڪي سنڌ ۾... ڪو جوکي ڪورٽ ۾ گهريل ڪينهي... (ص 44) " سڄي لاهي. سنڌ جي مختلف جبلن ۾ نه رڳو سامي ۽ جوکي؛ پر عليءَ جا ٻيا چولڊيل ڪردار پيل، مينگهواڙ ۽ گولهي، باکڙي، جهپير ۽ پاليشاهي به موجود آهن. (ڪوبه انسان، ڪوبه قبيلو، ڪوبه نسل مافوق الفطرت يا مافوق البشر نه هوندو آهي، هر انسان ماحول، حالتن، لڪل جذبن ۽ جبلتن جو شڪار ٿي سگهي ٿو). شوڪت شرري جي ڪهاڻي 'هڪ ڊنل ماڻهو' مابوس هجڻيءَ هوندي به مابوس نٿي ڪري. بازاری عورت جي ڪردار ۾ ليکڪ جذبا سمايل آهن. شوڪت هاڻ ڪهاڻي بيان ڪرڻ جي انداز ۾ ڪجهه ڦيرڦار ڪئي آهي... مدد جي 'ڪنڀور' کي ڪهاڻي ۾ بچاءُ ٿاڻر چڻجي. ڪهاڻيءَ جي وچ تي ڪافڪا جي خطن جا ڊگها ڊگها انگريزي ٽڪر ٽپڻ جو ڇا مطلب؟ ائين ڪهاڻيءَ جو تسلسل ٿئي ٿو. اڃا به سٺو ٿئي ها، جو الهن جو سنڌي ترجمو ڏلو وڃي ها... سحر امداد جي ڪهاڻي 'پنرجنم' ٽئين دور جي نئين انسان جو ناسور آهي. اهو نئون نسل جو پنهنجي هستي ۽ پنهنجي وجود جي معنا سوجهري جي سچ بچاءُ اوندهه اندوڪار ۾ گهري رهيو آهي. سحر مڪ ڪردار وatan چوراڻو آهي: "اهوئي اسان جو

توهان کان- توهان جي سوسائٽيءَ کان انتقام آهي. (ص 119)، جيتوڻيڪ مان سمجهان ٿو، ته اهو پنهنجو پاڻ کان انتقام آهي. ڪهاڻي منفرد انداز ۽ پختگيءَ سان لکي ويئي آهي... پٿر جو ڦاٽر 'هنڌ ٿئي هئي' ڪافي عرصي کان پوءِ سندس هڪ سنجيدگي ڪوشش آهي. غلام ربانيءَ 'رني ڪوٽ' ۾ سچاڻ محققن لاءِ نوان سوال اٿاريا آهن، جن تي کين سوچڻو پوندو... 'هورٽريٽ' دلچسپ ۽ معلوماتي هو، ايندڙ قسط ۾ ڏسون ته ڪهڙو روپ ٿو وٺي. لٽي هئي 'مهراڻ' 2/78 سنڌي ادب جي اوسر ۾ سٺو واڌارو ۽ هڪ پرائيگم اڳتي آهي.

- احمد خان ملڪاڻي، دادو سنڌ

● 'مهراڻ' سچ ۽ سچ مهراڻ آهي. ڪٿي ڇوليون ٻيو ڇولي، ته ڪٿي ويرون ٻيو آئي، ڪٿي وري سات، ڪٿي ماروڻڙا مهوڙ ته ڪٿي لڻ آئي لاءِ ٻيا ليلائين. بادل، شوڪت ۽ عليءَ جون ڪهاڻيون ته پڙهڻ وٽان هيون... شرجيل سٺي محنت ڪئي آهي، باقي مدد ۽ سحر ته الاءِ ڇا ٻيا لکڻ... شعر جي حصي ۾: مخدوم صاحب، تنوير، بشير، سوز هالائي ۽ سليم ڳاڙهي ساراهه جوڳا آهن... ص 34 کان 40 تائين ته 'مهراڻ' سان ويل هو- اهڙو قهر ته نه ڪيو!

- مختار لازم، ڪنڌڪوٽ

● 'مهراڻ' 2/78 پڙهي، دل کي خوشي نصيب ٿي- ٿئي به ڇو نه؟ مومل جي ڪاڪ وانگر 'مهراڻ' ۾ طرح طرح جا شعر ۽ ڪهاڻيون ڇپجن ٿا؛ پر اڃا به محنت ڪري پنهنجي قوم کي بخشائڻو آ، جيئن ته توهان رهو سنڌ ۾ ٿا، ان ڪري سنڌ تي اعتماد رکڻ گهرجي، لاهو اوناز نه ڪرڻ ڪن.

- ع. غ. بلوچ، ميرپور ماٿيلو سنڌ

■ نظم 'نون ۽ آءُ' (مهراڻ 2/78، ص: 22) ۾ 'تو کي قاتل ٺهرائينديون' بدران، اوهان صاحبن 'قاتل سڏرائينديون' چيو آهي، جڏهن ته 'قاتل سڏرائينديون' جي ڀيٽ ۾ 'قاتل ٺهرائينديون' وڌيڪ زور ۽ طاقت رکندڙ هو، اصلاح ڀلي ڪريو، پر اها بهترين لاءِ ئي هئڻ گهرجي!

- سرڪش سنڌي

● 'جيڏي موج مهراڻ ۾، ٿيڏا ڪُن ڪَنڙا'، تو جيڪي 'مهراڻ' ۾ سڀون لوڙهيون آهن، سي موتين پڙهيون آهن؛ پر افسوس ته سنڌين انهن لاءِ جهول نه جهليا آهن. آءُ مهراڻ جي سير جو ٻيو آهيان ۽ مون اهي موتي ڏٺا آهن. انڌيون کان پوءِ آجالا آهن. مڃان ٿو ته 'مهراڻ' ڪڏهن ڪڏهن ٻها ٻها ٻائي ۽ دڙا دڙا واري هوندي آهي؛ پر جڏهن وڪرو هماليا تان ڪڙڪي لهي ٿو، ته سڀ دڙا ريتجي ويندا آهن ۽ هاڻ ته لکين ڪيوسڪ ٻائي پيو وهي. ٻوليءَ ۾ ادب جي ويرين کي هيءَ ست ياد رکڻ گهرجي: 'تو جا پائڻي ست سا، پڙڪي ته ٻوڏچال'... سائين طالب المولا جي شاعري پنهنجو ست پاڻ آهي. ڪافيءَ کي زنده رکڻ ۽ اڳتي وڌائڻ واري خدمت کي قوم ڪڏهن به نه وساريندي. سائينءَ جي شاعري پڙهي ٻڙ جي

ڇانءُ آهي. امداد ڇانڊڻي جي هيءَ ست لک لهي! 'زنجيرن جو کڙڪو هوندو، ڄڻ ڇوڙيندي ويندو وارو'. سليم ڳڙهويءَ جو نظر 'دل' بامقصد آهي. تنهنجي شاعريءَ جون ڦٽن تي لڻن ستون: 'بندوق چٽي آڌريا ڳول، حدلحد... آپ هو... ڇالو نظر' کان 'ننڍو نظر' سٺو هو... غلام رباني ۽ مير محمد بخش ٽالپر جا مضمون سٺا هئا... علي بابا منفرد ليکڪ آهي. شوڪت شورو ۽ هٿر سَندي تهذيب ليکڪ آهن. سانول جي ڪهاڻي 'هاڃا' وٺي. 'ڪرامت' (مصري ڪهاڻي) جي ڀڄائي سمجهه ۾ نه آئي. تنوير جون سوراڻيون ستون: 'ڇا هيءُ به ضد ٻارائو هو، ڇا هيءُ به هُن جو ماڻو هو، مان ڪيئن مڃان، مان ڪيئن مڃان، هو مون کان ٻانڌ ڇڏائي ويو'. خدا ڪري ته سنڌي هٿندا رهن، لکنڊا رهن، وڌندا رهن، جيئن سندن عظمت جو هر ڇر ڏليا تي ڦڙڪي... تنهنجون هي ستون ڪنن ۾ اڃا پيون پُرن: 'مات نه مور مڃان او لوڪو، موت مڱان مڙڳوئي، چالڊوڪيءَ جي لڙڪن سان مان، داغ ڏيان ٿو ڏوڏي، ٻيلي رت ۾ هيڊ ڳيٽي تي، رت پوان ٿو روئي'. سحر امداد جي شاعري چڱي هئي. سرڪش باغي شاعر ٿولڳي. روز هالائي، الور، درمحمد پٺاڻ، رسول بخش قريشي، ٺاڳال، سداحيات، جوهر پوهي، حيات جتوئي ۽ بشير سيتائي سٺا هئا. — منظور نظر

● هٿل به ائين گهريو هو، جو سواءِ مخصوص ادبي سوچ ۽ فڪر رکندڙ ماڻهن بدران، عام ماڻهن جو 'مهراڻ' هجي. اسان جي قوم جا ٻن حصن ۾ ورهايل آهي. هڪ، جنهن جو ڳوٺن ۾ جيون جي ڏاڍن هٿن هيٺ، هر خواهش جو ڪنڌ مروٽيل آهي ۽ ٻيو حصو شهرن ۾ آهي. ۽ مان نٿو سمجهان، ته ڇڙو ڇنڊ ماڻهن تائين آواز پهچائڻ ئي ڪو انصاف آهي. هالي 'مهراڻ' سنڌ جو عام ماڻهو، ٻين هر ڇنڊ جيان ساڻه سان ساليدي ٿو، اها 'مهراڻ' جي هڪ خوبِي آهي. ڳوٺن ۾ اهڙي سوچ هلي آئي ۽ اها هڪ سٺي ڳالهه آهي. بادل جي ڪهاڻيءَ ۾ گندي ذهني تي پڌري پٽ ڏيکاريو ويو آهي. شرجيل جي ڪهاڻي ذات جا ڏاڍا هئا ۽ پرپور ڪلائمڪس ڇڏيندڙ. علي بابا جيڪي ڪجهه لکي پيو، سو شايد پيو ڪوبه نه ڏئي سگهي. عام ماڻهو عليءَ کي پڙهائڻ کان ڊيڇڙو پيو پالڻي، سو به ان ڪري، ته هُن علي بابا جي سوچ کي جهاتي هائي ڏنو ناهي. — قدر شير، خيرپور سنڌ.

● موج پريو 'مهراڻ' هٿن ۾ آهي. ٽائيتل، سِيٽنگ، بهترين آهي. شاعريءَ ۾ الطاف: 'انسڪت سفر'، سرڪش سنڌيءَ: 'تون ۽ آءُ'، شرجيل: 'مٽيءَ جو اٿر'، 'آڏو'، 'زخمي پُٺو' ۽ 'آرسي'؛ حضرت طالب الموليٰ جون ڪافيون ۽ تنوير عباسيءَ جو 'هرڪو ٻل سندن' وٺيا. ڪهاڻين ۾ 'من جو اڱڻ'؛ هڪ ڊل ماڻهو 'پنر جنم' ۽ 'ڪنڊر' پسند آيون. ترجمي جي ڀاڱي ۾ بابا فريد جو ڪلام: 'ڪرامت' ۽ 'پن ڇڻ جا ڇٽيل سدا ساوا پس' سٺا هئا. مضمونن ۾ 'رني ڪوٽ'؛ 'ادب جون ٻه اهم تحريڪون...' ۽ 'پورٽريٽ' چاهه سان پڙهيم. 'مهراڻ' جي سڀني سهڪار ڪندڙن کي جسس هجي. — قربان سنڌي، هالائي.

● محترم امداد حسيني .
السلام عليكم .

تنهنجي چوڻ تي مهراڻ رسالي جي 1978ع واري نمبر 2 تي آڱ ڀنهنجو رايو موڪلي رهيو آهيان . منهنجو رايو ڪجهه ڪوڙن لفظن جي ويس ۾ آهي ، جيڪڏهن اهي لفظ توکي ڏکيا لڳن ته خط شايع نه ڪجانءِ ، بلڪل ائين جيئن 1978ع واري نمبر پهرين تي موڪليل رايو . واعدي ڪرڻ جي باوجود شايع نه ڪئي .

توڪي اهو ته معلوم آهي ته گرامي صاحب جي وفات کان پوءِ جڏهن تنهنجو زالو مهراڻ جي ايڊيٽريءَ لاءِ پيش ڪيو ويو هو ، تڏهن آڱ انهن ميمبرن مان هڪ هوس جن تنهنجي مقرريءَ جي تاثير ڪئي هئي . ان کان پوءِ توسان هر طرح تعاون ڪرڻ جو واعدو ڪيو هئس . پر حقيقت هيءَ آهي ته توهان مرحوم گراميءَ جون سيڪون نه لائينون . مهراڻ جا ايڊيٽوريل غير ذميدارانه مطالعي جي ڪوٽ ۽ خال پريءَ کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نه آهن . مون سمجهيو هو ته تون فارسي ، اردو ۽ انگريزي زبانن ۾ نڪرندڙ رسالا ڏسي ، انهن جي مدد سان مهراڻ ۾ ڪا نواڻ ڪا تعميري تبديل آڻيندين ، پر ڪنهن تعميري نواڻ جي بهران تون اها نواڻ آڻڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهين جيڪا سنڌي ٻولي ، سنڌي ادب ، سنڌي سماج ۽ سنڌي تهذيب ۽ تمدن لاءِ هاجيڪار ۽ سنڌ جي نئين نسل لاءِ تباهه ڪن ثابت ٿيندي . تو مهراڻ ۾ غلط ٻوليءَ کانسواءِ گرامر ۽ صورتخطيءَ واري حصي ۾ اهڙين ئي هاجيڪار روايتن جي شروعات ڪئي آهي ، جن لاءِ شايد تون پاڻ کي جوابدار نه سمجهندو هجين ، پر سنڌي ادبي بورڊ انهن لاءِ ضرور جوابدار رهندو ، ڇاڪاڻ ته سنڌي ادبي بورڊ سنڌي ٻولي ۽ سنڌي علم-ادب لاءِ هڪ ذميدار اداري جي حيثيت ٿو رکي . بورڊ ۽ بورڊ جو هر ميمبر قوم ڏانهن جوابدار آهي . آڱ ڀنهنجي اها جوابداري محسوس ٿو ڪريان . آڱ ڀنهنجو اهو فرض ٿو سمجهان ته توکي مهراڻ جي ايڊيٽر جي حيثيت ۾ ، ۽ بورڊ جي سربراهن جي حيثيت ۾ چيئرمين ۽ سيڪريٽريءَ کي ڀنهنجن خيالن کان آگاهه ڪريان .

سنڌي ادبي بورڊ پاران لکندڙ رسالو ڪنهن هڪ ماڻهوءَ جو ذاتي رسالو نه آهي ، جو ان کي جيڪا پاليسي وٺي سا اختيار ڪري ، جڏهن ڪجهه وٺيس ۽ جيئن وٺيس تيئن لکي ڇڏي ها ڇاڻي ڇڏي ، پر رسالي جي پاليسيءَ لاءِ بورڊ جوابدار آهي . رسالو اها پاليسي اختيار ڪندو ، جيڪا پاليسي بورڊ ٺاهي ڏيندو . ايڊيٽر کي من ماني ڪرڻي نه آهي ، ڀنهنجن نظرين جو هرچار ڪرڻو نه آهي ، پراڻن بورڊ جي ميمبرن جي مرتب ڪيل پاليسيءَ کي لٽڻو نه آهي .

مهراڻ رسالو سڄيءَ قوم جو آهي . سنڌي زبان ڳالهائيندڙ سڀني ماڻهن جو آهي . هن رسالي ۾ سڄيءَ قوم جون اکيون آهن ، پوءِ ڇاڻي ڪا اک ڪهڙي به گروه سان واسطو رکندي مڃي ، سهڙي به نظري رکندڙ ماڻهوءَ جي هجي . مهراڻ رسالو ڪنهن هڪ ماڻهوءَ ، ڪنهن هڪ ميمبر ، ڪنهن هڪ گروه يا هڪ نظري رکندڙ جي ملڪيت نه آهي ، پر هي رسالو سنڌ جي ماڻهن جي گڏيل ملڪيت آهي ، جن ۾ مسلمان ، هندو ، ڪرستان ، پارسي وغيره

اچي وڃن ٿا. اها هاليسي بورڊ جي هر ميمبر جي آهي، سيڪريٽريءَ جي آهي، قابل حد احترام شخصيت مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب جي آهي، جيڪي هن وقت بورڊ جا چيئرمين آهن، ۽ اها ئي هاليسي بورڊ جي اڳوڻي چيئرمين قبلجي، مخدوم صاحب جن جي هئي.

اسداد صاحب! اوهان جيڪي هاجيڪار روايتون شروع ڪيون آهن، انهن ۾ پهرين روايت آهي سنڌي صورتخطي ۽ املا جي مقرر شدہ اصولن ۽ قانونن ۾ ڦيرگهير. انهن ۾ پهرين ڳالهه آهي بيهڪ جون نشانين. اوهان کي معلوم هوندو ته مرحوم سرزا قليچ بيگ، ڪاڪوپيرويل، علامہ دائود پوٽي مرحوم، مخدوم محمد صالح پٽيءَ ۽ مسافر کان پوءِ محترم محمد ابراهيم جويي، سراج، ربالي، شمشير ۽ مرحوم گراميءَ محنت ڪري بيهڪ جي نشانين جا جيڪي اصول مقرر ڪيا هئا، جن اصولن تي سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ ڪانسواءِ پراونشل ڪئريڪيولم ڪاميٽي، سنڌي ادبي بورڊ ۽ سنڌالاجي عمل ڪندا آيا آهن، ۽ اسان فخر سان چوندا آهيون ته اردوءَ جي مقابلي ۾ اسان جي صورتخطي مڪمل آهي. انهن اصولن ۽ قانونن جي اوهان ڪابه پرواهه نه ڪري هن پرچي ۾ اوهان انهن ۾ ڦيرڦار آندي آهي. اوهان پوري دم (Full stop) جي پدران ٻڌڻ جي لاشاني ڪم آندي آهي. ايتري قدر جو لئين پٿر به ٻڌڻ سان شروع ڪئي اٿو. هن ڏس ۾ اوهان جو ايڊيٽوريئل، سرچيل، سحر ۽ سائول جي نالي ۾ لکيل افسانا ڏسي سگهو ٿا. صورتخطيءَ ۾ لئين پٿر ٻڌڻ سان شروع ڪرڻ لاءِ اوهان وٽ ڪهڙو به سبب هجي، پر لساليات جي علم جي هڪ ادلي شاگرد جي حيثيت ۾ آءٌ ته چوندس ته اها هڪ هاجيڪار روايت آهي، جيڪا بزرگن ۽ سنڌي زبان جي سچن جي ڪئي ڪمائي ڪت ڪرڻ لاءِ هڪ قدم آهي. آءٌ فقط ايترو عرض ڪندس ته بيهڪ جي نشانين لاءِ مقرر ڪيل قانونن ۾ ڦيرڦار آڻڻ اوهان جو ڪم نه آهي، اوهان کي جيڪڏهن ڪا ڦيرڦار اٿئي ئي آهي ته اوهين اهڙيون سفارشون بورڊ کي ڪري سگهو ٿا، پر فيصلو سچيءَ سنڌ مان ماهرن کي ڪرڻو آهي ۽ نه ڪهڪ چئي ڪي.

اوهان جيڪا ٻي زيادتي ڪئي آهي، سا آهي لفظن جي صورتخطين ۾ ڦيرگهير. مثال طور هيٺ ڏنل لفظن ۾ ڦيرگهير ڪرڻ جو اوهان کي اڪيلي سر ڪوبه حق نٿو پهچي:

صفحو	اصل لفظ	ڦيرائي لکيل لفظ
42	مٿانئس	مٿاهنس
43	آماس	اوماس
	سولي	سولا
114	آهي ئي	آهيئي
115	معنيٰ	معنا
117	يقين	يقينن
234	ڪنپيرتا	ڪمپيرتا

نه فقط لفظ پر بهاءن ۾ ڦيرڦار آندل آهي؛ مثلاً:

صفحہ	اصل بھاءو	ڦيرائي ڏنل
42	جهڙو حال جھيان، تهڙو پيش پريان	جيڪي اڳيان، سو پيش پرين.

اوهان جي لکت ۾ يڪسانيت به ڪانهي. ايڊيٽر جي حيثيت ۾ يڪسانيت جو خيال رکڻ تمام ضروري آهي. رسالي جي اندرئين ڪور تي ”سه ماهي مهراڻ“ لفظ لکيل آهن، پر اندرئين ڪور جي پٺئين پاسي ”نماهي مهراڻ“ لفظ لکيل آهن. اهو فرق ڇو آهي! ساڳيءَ طرح صفحي 42 تي ”گهيڙتا“ لفظ لکيل آهي پر 234 صفحي تي اهو ساڳيو لفظ لکيل آهي ”گهيڙتا“. ائين ڇو آهي؟ اهڙيءَ طرح ص 42 تي هڪئي لفظ جون ٻه صورتون ڏيون ويون آهن. اهي صورتون آهن: ”شاهنس“ ۽ ”مٿانهس“ آخر اها لاهرواهي ڇو ڪئي ويئي آهي؟

هن ڏس ۾ ٽين ڳالهه آهي وياڪرڻي اصول. علم صرف جي اصولن موجب ڪي اڳواڙيون ۽ پڇاڙيون ڪن ذاتن لاءِ مخصوص ٿيل آهن. اهي ڪن ذاتن سان ملائڻ غير فطري ڳالهه ٿيندي. مثال طور ”سندر“ لفظ جو ضد ٺاهڻ لاءِ ”سندر“ لفظ جي اڳيان ’ا‘ اڳواڙي ملائڻ وياڪرڻي اصول موجب غلط ۽ غير فطري عمل آهي. ”سندر“ جو ضد ”اسندر“ نٿو ٿي سگهي. اهڙيءَ طرح صفحي 119 تي هڪ جملي ۾ فعل جو ضد ’ائ‘ اڳواڙي ”ان فعل“ چيو ويو آهي. ”فعل جو ضد“ ”ان فعل“ ڪم آئي ۽ لکڻ ته: ”پنهجي فعل ان فعل لاءِ ڪوڻ ڪو Reason ڪهڙيل، هن جملي ۾ ”ان فعل“ غير فطري بناوت آهي. صفحي 233 تي ڏنل لفظ ”حقيقت“ جو ضد ”ان حقيقت“ ۽ ”حقيقت پسند“ جو ”ان حقيقت پسند“ به غلط ۽ غير فطري آهي.

اوهان پنهنجي ايڊيٽوريل ۾ ڪي جملا بورڊ جي پراڻن ۽ اڻ ڏه سال اڳ ڪيل فيصلن جي خلاف لکيا آهن. اوهان صفحي VI تي لکيو آهي:

”مهراڻ ڪي ائين بڻايو پئي ويو آهي: ’هند ڪري ڇڏيو شاعري ۽ ڪهاڻيون‘ ۽ ائين هڪئي جملي سان سڄي ڪي ڪمائي ڪٽ ڪئي ويئي. ان عرصي ۾ ٻل هيٺان ڪيترو ٻائي وهي چڪو آهي.“

مهراڻي ڪري پڌائيندو ته اوهان جنهن حڪم طرف اشارو ڪيو آهي تنهن لاءِ سڌوسنئون جوابدار ڪير هو؟ گذريل بورڊ اهو فيصلو ڪيئن ڪيو ۽ ڇو ڪيو؟ اوهان ڪي معلوم آهي ته سنڌي ادبي بورڊ حڪومت جي گرانٽ تي هلندڙ ادارو آهي، انهيءَ ڪري بورڊ ڪي وقت جي حڪومت جي پاليسيءَ موجب هلڻو ٻوڏو آهي. اوهان جنهن حڪم طرف اشارو ڪيو آهي تنهن لاءِ آڇ ته چونڊس ته وقت جي سرڪاري پاليسيءَ موجب بورڊ ڪي اهڙو فيصلو ڪرڻو پيو هوندو. بلڪل ائين جيئن ڪنهن وقت بورڊ اهو به فيصلو ڪيو هو ته مولانا ڪوٽر نيازيءَ جو ڪلام سنڌي زبان ۾ ترجمو ڪرائي ڇپايو وڃي.

اوهان ساکٿي ايڊيٽوريل ۾ اڳتي صفحي VII تي هٿين لکيو آهي:

”اسان وٽ تنقيد جي نالي ۾ جيڪي ڪجهه لکيو، اُڪيو ٻيو وڃي، اهو ادب جي مفاد ۾ گهٽ پنهنجي مفاد ۾ ڪجهه سرس ٿي آهي. هٿ ٽوڪين، ٺهيل ٺڪيل نظرين، مدي خارج ۽ آڏوهي ڪاڌل ويچارن جي آڌار تي ادب جي هرڪ تهڙي تي هڪ وڌيڪ نقاب آهي، ۽ ڪمري ۾ هڪ لاش آهي، جو ٻئي ٻئي سڙي رهيو آهي. سٺو آهي ته Cannibals ٿيڻ بدران، ان لاش کي هميشه هميشه لاءِ دفنايو وڃي.“

هن کان اڳ منهنجو موڪليل خط اوهان جي هن راءِ جو جواب آهي. هرڪو شخص پنهنجي مفاد لاءِ لکي ٿو، پنهنجي مفاد لاءِ ٻن جو استحصال (exploitation) ڪري ٿو. منهنجو خط بلڪل واضح آهي، ڇاڻو ها ته گهڻين ڳالهين صاف ٿي وڃن ها. اوهان جو رايو يڪطرفو آهي. جدت ۽ ترقي پسنديءَ جي علمبردار هجڻ جي دعويٰ جو دليل ۽ جيڪڏهن ”سنجوڳ“ جي عنوان واري شاعري ”هنر جنم“ جي عنوان وارو افسانو آهي ته پوءِ اها جدت ۽ اها ترقي پسندي اوهان کي ئي سونهي. مون کي چين، اميرڪا، فرانس، جرمني، جپان، اٽلي ۽ مصر ۾ اوهان واري جدت ۽ اوهان واري ترقي پسندي نظر ڪانه آئي. البت هانگ ڪانگ ۽ بئنڪاڪ ۾ اهڙي جدت پسنديءَ جي اڇ ٿي هئي، جنهن ۾ سنجوڳ ۽ هنر جنم جا منظر هجن ها پر مون پنهنجو سڄو توجهه ميوزيم، آرٽ گئلري ۽ ثقافتي ادارن ڏسڻ ۾ صرف ڪيو. اوهان جي نظر ۾ جدت، عرباني، اوکڙ ۽ سيڪس جي تبليغ کي ئي چيو آهي، اوهان جي نظر ۾ ترقي پسندي اسان جي ثقافتي ورثي ۽ لغت ۾ ضم ٿيل عربي ۽ فارسي لفظن کي ڪڍي، انهن جي بدران ٻاراڻا متروڪ هندي لفظ استعمال ڪرڻ آهي، ته پوءِ اها ترقي پسندي سنڌي زبان، سنڌي زبان جي لغت، سنڌي علم ادب، سنڌ جي تمدن ۽ تهذيب جي تاريخ لاءِ نقصاڪار ثابت ٿيندي.

تعجب ته هن ڳالهه تي آهي جو اوهان جي جن ساٿين هنديءَ جا متروڪ لفظ استعمال ڪيا آهن، انهن کي انهن لفظن جي صحيح معنيٰ ۽ صحيح استعمال جي به خبر ڪانهي. انهن ۾ ٻڌ، يگ، اڌڪار، ڪلپنا، دشا ۽ ٻيا ڪيترائي اهڙا لفظ آهن، جيڪي اوهين روزمره جي ٻوليءَ ۾ هرگز ڪم آڻيندا نه آهيو، يا ڪو به جدت پسند اهي لفظ عام طور گهر ۾ ڳالهائيندو ئي نه آهي. پوءِ سڪت ۾ اهي لفظ استعمال ڪرڻ غير فطري استعمال نه آهي؟

امداد صاحب! شاعريءَ واري حصي ۾ محر جو ”ڌوٿل مک شيتل اڪيون“ جي عنوان واري شعر ۾ ڪم آندل لفظ ”مڪ“ جي معنيٰ ”منهن“ ورتي ويئي آهي، دراصل مڪ جي معنيٰ منهن نه آهي، پر مڪ جي معنيٰ آهي ”وات“. اهڙيءَ طرح شيتل اڪيون ۾ شيتل لفظ جو اچار غلط آهي، سنڌ ۾ اهو لفظ ”شيتل“ اچاربو آهي ۽ نه ڪ شيتل. اسان جي ڪيترن ئي هندو دوستن جو لالوميٽل آهي. ڇا انهن لفظن جي استعمال سان ٻوليءَ ۾ ڪهڙي

جڏت اُتي ۽ ڪهڙو انقلاب آيو؟ اهڙيءَ طرح صفحي 117 تي سحر صاحب پنهنجي افساني ۾ ٻوليءَ جي مها ڪاريگر ۽ جڏت اسند ماهر هجڻ جو ثبوت هنن لفظن ۾ ڏنو آهي:

”هوءَ سندس هنج ۾ ويهي، نرمل ڪومل آڱرين سان سندس وڪريل وارن کي ٺاهي ڊاهي رهي هئي.“

مانول سائين! آڱريون نرمل ڪونه ٿينديون آهن ۽ لڪو وري ڪومل ئي ٿينديون آهن. مون کي يقين آهي ته سحر کي ”نرمل“ لفظ جي معنيٰ ۽ ان لفظ جي استعمال جي خبر ڪانهي. بلڪل ائين جهڻ ”سنجوجڪ“ لفظ جي معنيٰ جي خبر ڪانه هئس. نرمل لفظ نور يعني روشني يا جوت سان نسبت رکي ٿو. نرمل جي معنيٰ آهي صاف ۽ اوچل. اهو لفظ سنڌي شاعريءَ ۾ خاص ڪري مولودن ۾ ڪهڙو ڪم آيو آهي. اهڙيءَ طرح هٿ ”ڪومل“ ٿي سگهن ٿا پر آڱرين لاءِ ”ڪومل“ لفظ ڪم آڻڻ ڪيتري قدر صحيح آهي، اهو فيصلو ٻيو ناشاد ڪري.

صفحي 114 تي ڏنل جملي ”گپ ۾ ٻڌائو ٻيو هو“ ۾ ”ٻڌائو“ لفظ معياري سنڌيءَ جي ويا ڪرڻ موجب صحيح آهي يا نه، اهو اوهين پاڻ ٻڌايو. صفحي 115 تي ”سنگهر“ لفظ جي محترمه کي خبر ڪانهي ته اهو اسم مذڪر جي صيغي ۾ استعمال ٿيندو آهي يا مؤنث جي صيغي ۾. مثال طور ڏسو:

پڇي ڇڏيو اهي سنگهر. ”سنگهر“ اسم مؤنث آهي، ان جو جمع ٿيندو ”سنگهرون“ لکن گهرجي ها: ”پڇي ڇڏيو اهي سنگهرون“.

صفحي 46 تي هٿ لفظ جي تشريح ڪندي ”سرجههار“ لفظ ڪم آندو ويو آهي. اوهان کي معلوم آهي ته ”سرجههار“ لفظ هندي ڪڇي، سرائڪي، پنجابي ۽ سنڌي شاعريءَ ۾ ٻڃن، گنان، ماڏولال شاھ، حسين جي ڪافين ۾ فقط خداوند عالمن لاءِ ڪم آندل آهي ۽ منهنجي خيال ۾ اهو لفظ ٻوليءَ جي مزاج موجب الله تعاليٰ لاءِ ئي مخصوص آهي.

صفحي 118 تي ”سنڍ“ لفظ جو استعمال غلط آهي. ”..... جيئن اسان جا سڀئي ذهن ماڻهو ڇن جي آفيمين جيان پنڪين ۾ رهن. سنڍ ٿي وڃن. زندگيءَ جي هر ڊوڙ ۾ پٽي اڃا به پٽي رهجي وڃن.“

امدادا اوهان کي اهو ته معلوم هوندو ته ”سنڍ“ لفظ فقط عورت سان لڳائي سگهجي ٿو؛ مثال طور: ”سنڍ“ زال. مرد لاءِ ڪڏهن ”سنڍ“ لفظ ڪم ڪونه آيو آهي، ۽ ڪڏهن ڪونه ڇڏيو آهي ”سنڍ مرد“.

اهڙيءَ طرح صفحي ۲۳۴ تي ڏنل هي جملي: ”تاج جويي جي ٻوليءَ ۾ تازڪي آهي. سندس ڪوتا جي ستن ۾ لفظ گلن وانگر ٻوٽل ۽ قافيا ڦهليل نظر ايندو.“ هن جملي ۾ ٻوٽل ۽ ڦهليل لفظن جي بدران ٻوٽل ۽ ”ڦهليل ٻهاريل“ لفظ ٺيڪ لڳن ها.

وري صفحي 235 تي هلي جملو: ”ڪيهر وٽ ڪهائي جنم جو ڏانءُ آهي.“ هن جملي ۾ ”جنم“ لفظ جو استعمال غير فطري آهي. اهڙيءَ طرح هڪ نئون لفظ ”چواڻي“ ايجاد ڪيو اٿو. اهو لفظ شرحيل جي افساني ۾ اوهان طرفان لکيل ايڊيٽوريل ۾ استعمال ٿيل آهي؛ مثال طور اوهان لکيو آهي:

”ايليت چواڻي: تنهه ساهه ڪيئن چيان اٿس آهي.“ هت ”چواڻي“ لفظ عجيب ۽ ڀرو لڳي.

شايد اوهان جي ايجاد آهي. ساڳيو لفظ شرحيل هيئن ڪم آندو آهي:

”مون سوچيو هو ته تنهنجي شادي ٿي وڃي- پر تون هر ڀيري اها ڳالهه مختلف

بهانن ۽ طعنن سان ٽاريندو رهين، ۽ اها ڳالهه پاڻ وڌيڪ مون کي ڏوهي ثابت

ڪندي وئي، تو چواڻي ته سماج اسان کي لتاڙي ڇڏي آهي.“

هت ”چواڻي“ لفظ ڇا ٿو مفهوم ادا ڪري اهو اوهين ئي سمجهو. مون اهو لفظ انهيءَ

حالت ۾ پهريون ڀيرو لکت ۾ پڙهيو آهي.

امداد صاحب! اوهين جنهن ڳالهه کي جدت چئو ٿا تنهن جو واضع ثبوت سحر جي افساني

۽ ترجمي ۾ ملي ٿو. منهنجي خيال ۾ مهراڻ جهڙي رسالي ۾ في الحال اهڙن افسانن جي ضرورت

ڪانهي. اهڙي جدت ۽ جھٽ پسندي پاڻ تائين محدود رکي، مهراڻ جهڙي رسالي ۾ هن قسم

جي مواد کي شامل نه ڪريو. آءٌ هيٺ سحر جي افساني مان ڪي جملا ڏيئي اوهان جو ۽

پڙهندڙن جو ڌيان ڇڪايان ٿو، ۽ پڙهندڙن تي ڇڏيان ٿو ته اهي پاڻ فيصلو ڪن ته مهراڻ

۾ هن قسم جي مواد ڇاپڻ جي ضرورت آهي؟ صفحي 115 تي هي جملا لکيل آهن:

”سچ دلبر عورت جي ديهه جي بوءِ به اهڙي ڇٽي ڪانهي.“

هن جملي جي معنيٰ ۽ مفهوم پڙهندڙ پاڻ ئي سمجهڻ جي ڪوشش ڪندا. صفحي 120 تي

محترم سحر جا لکيل هي جملا ملاحظه فرمايو:

”اٽل سان ڊوڙندو- ڪينجهر ڪنڌيءَ تائين پڳو هوم؛ آسمان جي ستارن جڙيل

ساڙهيءَ کي سورج جيان هڪ ئي ست سان لاهي ورتو هوم، ۽ آسمان ننگو ٿي پيو هو.

ڪڏهن البر کي ڇهڻ جي رڳو ڪلهنا ڪئي هئي؛ ۽ اڄ آڪاس منهنجن ٻانهن ۾ آهي.

۽ تڏهن سورج-ڏيوجيءَ پري آڪاس کي ماڻيو هو. ۽ جڏهن ٻيئي نستا، ساڻا ۽

لنڊڪڙا ٿي ٻيا هٿاسين تڏهن ته وري ستارن جڙيل ساڙهي ڇاڙهي ورتي هئي، ۽ وار

کولي ڇڏيا هئي.“

ڇا اهو آهي جديد ادب؟ ڇا اها آهي جدت، جيڪا اوهين موجوده دور ۾ سنڌي-

ادب ۾ آڻڻ جي دعوا ڪريو ٿا؟ ڇا هن قسم جي مواد شايع ڪرڻ لاءِ اوهان کي مهراڻ رسالو

سوليو ويو آهي؟ جيڪڏهن اها جدت آهي ته پوءِ جنسياتي ادب ڇاڪي ڇڻبو آهي؟ بهتر ٿئي ها

ته هن کي اڃا به وڌيڪ جديد بنائڻ لاءِ ڪوڪاشتر وانگر هن مان تصويرون به ڏيو ها ته

پوءِ اوهان جي اها دعوا ته جيئن سوچجي تيئن لکجي، کي چار ڇنڊ لڳي وڃن ها.

امداد صاحب! هي جملا ۽ اها سوچ ان ليڪڪ جي قلڪر مان سهڻا ٿا لڳن جيڪا يونيورسٽيءَ جي هڪ استاد آهي، جنهن جي ذمئي مائٽ پنهنجا ڪچڙا ذهن الهيءَ اسيد ۽ آسري تي ڇڏيندا آهن ته استاد هڪ رهبر مثل آهي، استاد هڪ رهنما آهي جو پنهنجن شاگردن جو قوم جي آئينده جي اميدن ۾ حيل، شرم، فضيلت ۽ اخلاقي قدرن جي جوت جاڳائيندو، جو پاڪ خيالن، ٺڪ ارادن جي ڪري پنهنجن شاگردن ۾ ساڳيا جذبات ليڪ ارادا، پاڪيزه خيال آڄاگر ڪندو، پر هيءَ استاد صاحب ڪنهن ذهين کي قوم جو سرمايو سمجهي انهن ۾ سٺا جذبا پيدا ڪرڻ جي بدران، انهن کي ص 119 تي هڪ ئي جملي ۾ اجهو هي سبق ٿي پڙهائي:

”مڌ، مينڊريڪس، راکيٽ، پوها، آفيم، پنگ، چرس، حشيش، ايل-اس-ڊي ۽ وڌيڪ
ڪوڪلا ٿيندا وڃن“

اهو اسان جي زبان جي اديبن ۽ عالمن کي ئي فيصلو ڪرڻ گهرجي ته جيڪڏهن اهڙي شاعري ڪندڙ ۽ اهڙا افسانا لکندڙ استاد جيڪي خود نفسياتي مريض هوندا، جيڪي خود جنسيات طرف مائل هوندا اهي قوم جي نئين نسل کي ڪهڙي تربيت ڏيندا؟ مهرباني ڪري ٻڌايو ته اهڙا شعر ۽ افسانا اسان جي ٻولي، ادب ۽ سماج کي ڪهڙو فائدو پهچائيندا.

آءٌ هن سلسلي ۾ سنڌي زبان جي هڪ نوجوان شاعر ۽ سنڌ يونيورسٽي جي هڪ شاگرد، نصير مرزا جا لفظ دهرائڻ ٿو جيڪي هن سندس خط ۾ اوهان کي لکيا هئا. اوهان خود اهي صفحي 233 تي ڇاپيا آهن، اهو لکي ٿو:

”ڇا سحر جي سنجوڳ ۽ اوسيٽڙي ۾ سيڪس ڪٽيل آهي؟ ماڪيءَ لاريا جسم ۾ هل هل
ڪوڪي جي تڻجڻ جهڙين سٽن، گهٽ ۾ گهٽ منهنجو ڌيان ان سوچ طرف ڏاڪيو آهي.“

امداد صاحب! منهنجي راه موجب سحر جو ”هنرجنم“ ۽ سانول جو ”هاڇا“ ٻئي افسانا هڪ ئي ماڻهوءَ جا لکيل آهن، ان ماڻهوءَ جا لکيل آهن جيڪو نشي آور گولين سان ڪهڙي دلچسپي رکي ٿو. ٻنهي افسانن ۾ ساڳيا ساڳيا لفظ، ۽ ساڳيا ساڳيا خيال آهن. اوهان جيڪڏهن انهيءَ قسم جو مواد ڇاپيندا رهيا ته پوءِ انهن نشي آور گولين وغيره جي اشتهارن جي انهن ڳوٺن ۽ شهرن تائين ڪمپنه ڪسي ضرورت ڪانه ٿيندي، جتي جتي مهراڻ رسالو پهچندو هوندو. اوهان جي مهربانن سان ئي ڪافي ماڻهو انهن مان واقف ٿي ويندا.

شوڪت شوري ۽ علي بابا جا افسانا بي مقصد آهن. علي بابا ٿر جي ماڳن، مڪانن ۽ ٻوليءَ کان اڻواقف آهي. هو ٿري ماحول، ٿر جي جاگرافيءَ کان اڻ ڄاڻ آهي. تازو معمور يوسفائي ملو، جنهن علي بابا جي ٿري ٻوليءَ جي لفظن کان غير واقف هجڻ ۽ انهن جي غلط استعمال لاءِ دانهون ٿي ڪيون. هڪ مثال ڏيئي خط بند ڪندس، علي بابا صفحي 43 تي لکي ٿو:

”رات جي لوائي ۾ ڪٿان ڪو قافلو هيو گذري، اٺن جي چنگ چڙڻ جا آواز وايومنڊل
۾ ڏور ڪٿان پڙا ڏجندا هيا وڃن.“

ان کي چنگ ٻڌبا آھن ڇا؟ چنگ ڍڪڻ کي ٻڌبا آھن پر علي بابا الائي اھو ڪيئن لکيو آھي.

مضمونن ۾ مير حاجي محمد بخش ٽالپر ۽ ڊاڪٽر ٻوهي جا مضمون تمام سٺا آھن.

اوهان جو مخلص

والسلام

غلام علي الانا

4-10-1978ع

● محترم الانا صاحب

السلام عليڪم.

رايو ڪيڏو به ڪوڙو ٿي سگهي ٿو. ۽ ڪوڙي ۽ آگري دوا وانگر، اڪيون ۽ لڪ به ڪري پسي به سگهجي ٿو؛ پر توهان جا اهي لفظ اهو تاثر نٿا رکڻ. ڪوشش ڪندس، انهن ڪوڙن لفظن جو پنهنجي وڙ وٽان جواب ڏيان ۽ ذاتي سطح تي نه لھان.

1. توهان پنهنجي هاجيڪار روايتن ۾: ”سنڌي صورتخطي ۽ املا جي مقرر شده اصولن ۽ قانونن ۾ ڦيرگهير. انهن ۾ پهرين ڳالهه اهي بيهڪ جون نشانليون...“ پهرين روايت طور ڄاڻائي آهي؛ جيتوڻيڪ خود توهان جو خط انهيءَ دعويٰ جو ڪوبه عمدو مثال ناهي؛ تنهن هوندي به توهان انهن مقرر شده اصولن تي فخر پڻ ڪيو آهي. ان ڏس ۾ ائون توهان جي ئي ٿيسز مان مثال ڏيڻ چاهيندس (ٿيسز جي ٻين هاجن کي ڇڏي):

(الف) ”1956 ۾ “بورڊ آف انڊوالسڊ اسٽڊيز“ طرفان مون کي ”لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ“ جي عنوان تي ڊي. فل جي ڊگريءَ لاءِ مقالي (Thesis) لکڻ جي اجازت ملي.“ (پيش لفظ - الف)

(ب) ”...اوائلي حاڪمي ٺاهڻ کان پوءِ جڏهن ڪتابن جي فهرست (Bibliography) ٺاهي تيار ڪيم تڏهن ائين محسوس ڪيم ته ڪتابن ۾ جيڪو مواد آهي تنهن کان وڌيڪ اڇو ٿو رهيو ٻيو آهي...“ (پيش لفظ - الف).

انهن مٿين ٻنهي ٺڪرن ۾ توهان بيهڪ جون نشانليون نه ڏنيون آهن.

(ج) جملي ۾ جتي ”۽“ اچي ٿو، اتي توهان ڪاما (,) ڏني آهي: ”...ڪيئي بندر قانون ۽ درياءَ جي ٻي ڀر ڦٽل ديري ٿاين، ۽ ڇچ جهان...“ (پيش لفظ - الف)؛ پر ساڳي سٽ ۾: ”...ڇچ جهان ۽ ڪتڪي کان وٺي مانڌر ۽ ڪيٽيءَ جي قبن ٿاين...“ ائين توهان هر هنڌ ڪيو آهي. ڪهڙي اصول ٻانڌر؟ اهو توهان ٿا ڄاڻو.

2. ”مثال ۲“ جيڪڏهن لاڙي لهجي هوندي به معياري ناهي، ته پوءِ مثالهنون ڪيئن صحيح آهي؟ ٻيو ته اڄ جو ڪوبه شاعر ۽ ڪهاڻيڪار توهان جي انهن اصولن ۽ قانونن کي نٿو مڃي، جن تي توهان پاڻ به ڪڏهن عمل ناهي ڪيو. ڪنهن به تخليق ۾ اهميت لفظن کي نه؛ پر معنا کي هوندي آهي. توهان هڪ ڪردار وٽان ڇوڙيل ٻهاڪي کي غلط چيو آهي.

جڏهن ته Colloquial Language ۾ ڪوبه ائين چئي سگهجي ٿو: ساڳي وقت توهان ان ڪردار جي ”ماڻهه“ کي لنوائي ويا آهيو، جيڪو ذڪار ۾ به ٻئي انسان کي، جنهن سان نه سندس سڱ نه سياڪو، ماليءَ پور جي آڇ ٿو ڪري. پوءِ جي علي بابا جي ڪهاڻي توهان کي بي مقصد ٿي لڳي، ته ان ۾ اچرج جي ڪا به ڳالهه ڪانهي. علي بابا يا ٻئي ڪنهن به ليکڪ ٻوليءَ ۾ ڄاڻڻ جي ڪڏهن به دعوا ناهي ڪئي؛ ڇاڪاڻ ته ٻولي پينل ۽ سيناريل تلاءُ نه پر وهندي واهڙ جيان آهي ۽ اڄ جي ليکڪ جي اها جوابداري آهي، ته هو ٻولي سکندو رهي، عوام ۽ لوڪ-ڪلاسيڪل اتهاس مان لفظ حاصل ڪندو رهي. ”آماس“ يا ”اساوس“ مان هڪ جي چونڊ ليکڪ تي آهي. ٻولي هڪ زندہ حقيقت آهي، نه ڪي مري نري ويل شيءِ. اڄ جي ليکڪ جي اها به جوابداري آهي، ته هو ٻوليءَ کي هٿ سان ڀاڙيل ليکن مان ٻاهر ڪڍي اچي. لئٽن diction جي تلاش ڪري. ڪنهن به ڪهاڻيءَ يا شعر ۾، بيهڪ جون نشانين به تخليقي سطح تي اينديون آهن ۽ لفظن والڳر احساسن ۽ جذبن جي اظهار جو وسيلو آهن. ان لاءِ هر ڪم ٿي معيار مقرر آهي. ”ته ليکڪ انهن احساسن ۽ جذبن جي اظهار ۾ ڪامياب ٿيو آهي يا نه؟“ ۽ سائين منهنجا، سنڌي ٻوليءَ جي ”تخليقي ڳڻ“ کي انهن ئي ذات-ذئين اسان جي آڏو آندو آهي ۽ الهيءَ عظيم ڪارنامي جي موٽ ۾ ڪين چا پڪ ٿيو آهي؟ الزام، بهتان، فتوائون ۽ بي عزتي. معاف ڪجو سائين، توهان جي پهرين خط ۾ به ذات-ذئين تي ”ڪانڊيري مان درخت“ ٿي وڃڻ جو آڇائو رمارڪ ڏنو ويو هو.

”معنا“ ۽ ”مولا“ ته توهان غلط صورتخطيءَ جي طور تي ڄاڻايا آهن؛ پر پنهنجي ٿيسز جي ص 343 تي توهان پاڻ ”عبدالرحمان“ (عبدالرحمن) لکي، ساڳيو هاجو ڪيو آهي. ”چونڊ سنڌي افسانا“ ۾ ”فتوا“ (ص 32)، ”فتويٰ“ (ص 106) ۽ ص 98 تي ”سائين، ساڪ مولا جو وڏو ويڪرو آهي.“ هونئن به خط ۾ توهان ”دعوا“ ئي لکيو آهي.

3. لفظن جي معنا نه اچڻ ۽ مطالعي جي ڪوٽ جو الزام، جيڪو توهان ٻين تي هنيو آهي، اهو توهان تي بلڪل سچ ٿي نهڪي ٿو اچي ۽ دعوائن جي باوجود، توهان جي ٻوليءَ جي ڄاڻ تي ذڪر ڪاڌڙ اچرج ٿو ٿئي! مثال طور؛ توهان ”مڪ“ جي معنا وات لکي آهي، جڏهن ته توهان جي ئي اداري هاران ڇپايل ”سنڌي-انگريزي ڊڪشنري“ (جس ۾ هجي پرماتند ميوارام کسي) جي ص: 556 تي ”مڪ“ جي معنا ”face“ ڏنل آهي. ”مڪ“ جي ان معنا جا اٽڪ مثال ڏئي سگهجن ٿا:

”مڪ“ هسي محبوب جو، ارڻ ٿيو اولي (سنڌ سينگار-ص 40) ان جي معنا ۽ شرح هسيءَ ڏنل آهي: ”محبوب جو منهن ڏسي، سچ به شرمسار ٿيو. (ص 125) ان ڏس ۾ اير ”خسرو“ جو هڪ جڳ مشهور دوهو:

ڪوري سووي سچ ٿي، ”مڪ“ ٻي ڌاري ڪيس،
”خسرو“ ڇل ڪوهر آهني، سانجهه ڀڄي ٻي ڀڄي.

ان ريت ”سنجوڳ“ جي معنا به توهان ڪا من گهڙي مقرر ڪئي ٿي ڏسجي. ان لفظ کي به سنڌي-انگلس ڊڪشنريءَ جي ص 335 تي ڏسي وٺندا. ”مڪ“ ۽ ”سنجوڳ/سنڀوڪ“ جي معنا هڪ ٻي مستند ڊڪشنريءَ تان پيش آهي:

- 1- مڪ The mouth, face, brim, an opening (713)
 2- سنجوڳ/سنڀوڪ Connection, accident, combination, chance, opportunity (P838-842 resp)

Bhargava's Dictionary of the Hindi Language compiled and edited by Prof. R. C. Pathak

رهي ڳالهه نظر جي موضوع ۽ مواد جي، ته ان جو موضوع ”لينهن“ آهي، جنهن ۾ ماڪيءَ لار جو تسلسل، رنگ ۽ ميناج آهي. ان نظر ۽ ”اوسيڙو“ تي پنهنجي راءِ جي ٿيڪ لاءِ ”هڪ نوجوان شاعر ۽ يوليورسٽيءَ جي هڪ شاگرد، نصير مرزا“ جو سهارو ورتل آهي. ”اوسيڙو“ ۾ جيڪو عذاب ۽ پيڙا آهي، ان ۾ به سيڪس ٻولي لهن وارن کي پنهنجي دماغ جو علاج ڪرائڻ گهرجي. مائين، ”سنجوڳ“ لفظ ساڳي معنيٰ ۾ شاهه ”سماجوڳ“ جي روپ ۾ ڪتب آندو آهي:

گندي نيه نه سڀجي، ته نه ٻجي ماءُ،
 ڪڇي پير ڪيائ، ٿي سماجوڳ مڇين؟

سڙ، صفحو ۽ بيت نمبر توهان جي وسيع مطالعي هيٺ ضرور آيا هوندا. ڇا اتي به پنهنجي گهڙيل معنيٰ ڦٽ ڪري، لطيف جي ان بيت جي هٿ ٽوڪي معنا ۽ تشريح ڪلاس ۾ شاگردن، جن کي توهان ”ڪچڙا ذهن“ سڏيو آهي، اڳيان ڪندا؟ توهان جي وسيع ڄاڻ ۾ اها ڳالهه به هوندي، ته انڊيا ۾ ”سنجوڳ“ فلم به ٺهي چڪي آهي.

4. صورتخطين ۾ جيڪو ”هاڃو“ توهان منهنجي کاتي ڄاڻائي، ”سنڌي ٻوليءَ، سنڌي علم ادب (ساڳيءَ پٿر جي ست 11 ۾ ساڳيو لفظ هيئن لکيل آهي: علم-ادب)، سنڌي سماج ۽ سنڌي تهذيب ۽ تمدن لاءِ هاڃيڪار ۽ تباهه ڪن...“ (ان سٽ ۾ ٽن هنڌن تي ”۽“ ڪتب آندل آهي) سڏيو آهي. ان ڏس ۾ توهان جي ٿيسز مان رڳو هڪ صفحي (122) جا هاڃا پيش آهن:

اصل لفظ: مينهوڳي (ڦيرائي لکيل: مينهوڳي); ليار (ڦيرائي لکيل: ليٽار); مڪ (ڦيرائي لکيل مڪ); ڏولرا: (ڦيرائي لکيل: ڏنرا).

ص 19 ص 14: ”ويهراج“ يا ”ونراج“، ص 397 تي: ”وهراج“؛ ص 366؛ مطمئن ڪسي ”منهن“، ص 245: ”ڪافيا“ ۽ ص 250 تي ”ڦانڀا“ لکيل آهي! ان ريت امرياليل نمبر ۾

”هنجي“ ”الجي“ ۽ ”جنجي“ لکيو اٿو، جڏهن ته ٿيسز ۾ ”جن جي“ (ص 212) ”هن جي“ (ص 212) لکيو آهي.

4. توهان جن ادارن جا نالا ڳڻايا آهن، انهن جا ڪتاب به توهان نه پڙهيا آهن (انهن ڪتابن ۾ هر لحاظ کان آنيڪ چمڪون آهن؛ توهان جي ٿيسز ان ڏس ۾ پنهنجو مٿس پاڻ آهي). مثال طور ”لطائف الطوائف“ ص 139 تان: ”198 هڪڙي زال، هرات جي قاضيءَ محمد هروي وٽ آئي ۽ چيائين ته ”مڙس مون کي هڪڙي سوڙهيءَ جاءِ ۾ ويهاريو ويٺو آهي. آءٌ ڏاڍي تنگ ۽ بي آراسي ٿي گذاريان. قاضيءَ چيس، ”ماڻي، ماڻ ڪري، زال جي جاءِ جيئن تنگ ۽ سوڙهي، تيئن چڱي“. ان ئي ڪتاب جا صفحا: 138 (ڳالهه: 197)، 248 (ڳالهه: 148)، 181 (ڳالهه: 532)... به ڏسي وٺندا. ”هو ڏوٿي، هو ڏينهن“ جي (ص 236) جا جملا به: ان ريت ”چونڊ سنڌي افسانا“ جي ص 90 تي ”پيشان“ لفظ آيو آهي. اهو لفظ ان ئي معنٰ ۾ ”مهراڻ“ ۾ اچي، ته توهان بخش ڪندؤ!

توهان جي مقررشدہ اصولن موجب ته سچو شاعر جو رسالو متروڪ ڪرڻو ٻولدو. رسالي جو ته بحرئي هندي-چند تي آهي ۽ نئين دؤر جا ذات ڏئي ٻوليءَ، گهاٽين، بحر، ڪردارن ۽ اهڃاڻن وسيلي پنهنجي شاندار لوڪ-ڪلاسيڪل ورثي سان رشتو جوڙي رهيا آهن. توهان جي دؤر جن املهه صنفن ۽ لفظن کي متروڪ ڪري، ڊيٽائي ۽ گهوگهائي ڇڏيو هو، اسان جي دؤر انهن کي ٻيهر جيئاريو ۽ جرڪايو آهي. انهيءَ ساراه جوگي ڪارنامي تي توهان کي مٿيان لکجي آهي! ڇا اياز کان انور تائين سڄي اتهاس تي منڊ پڙو پائڻ ٿا گهرو؟ ان ورتاءُ جي نتيجي ۾ ڪاريءَ وارا ڪڪ نه وڃي رهندا؟ ٻولي ۽ ادب، آرٽ ۽ فن هڪ ڏينهن ميوزن (پوت خانن)، آرٽ گئلري ۽ شوڪيسن جي بند ڪتابن ۾ دفن ٿي ويندا؟ اهو سڀ ڪجهه هٿ ٽوڪڻ نظرين جي آڙ ۾ ڪيو ويندو.

ٻولي ٺلهو صورتخطي، وياڪرڻي اصولن ۽ ٻيهر جي نشانين جو نالو ناهي؛ توهان ”اردوءَ جي مقابلي ۾ اسان جي صورتخطي مڪمل...“ هئڻ جي جيڪا ڳالهه ڪئي آهي، اها سورج کي ٻئي ڏيڻ جي برابر آهي ۽ سنڌي ٻوليءَ کي جيڪي مسئلا آڏو آهن، انهن کي لنوائڻ جي شعوري ڪوشش آهي. اردو ٻولي هر لحاظ کان اڳتي آهي ۽ انهيءَ سچ کي نه مڃڻ هڪ ٻي آهي، ٺلهو ادمير آهي، دوکو آهي پنهنجو پاڻ سان! اڄ سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ جي جيڪا حالت آهي انهيءَ کي ڏسي ته مقرر ڪرڻ جڳهه ٿي، جڏهن ته توهان جشن ملهائڻ جي موڊ ۾ آهيو.

توهان ”سرجهه“ کي پنهنجي معنا ڏيئي، ان معنا جي ٽيڪ لاءِ عجيب (۽ ساڳي وقت غريب به) دليل ڏنو آهي. توهان کي ثبوت ۽ ڪو هڪ اهڙو مثال ڏيڻ کپندو هو. Creator جو ترجمو ”خالق“ يا ”تخليقڪار“ ڪريو ته ٽيڪ؛ پر ”سرجهه“ ڪريو ته ٽيڪ

ناهي، جيڪو ليٽ سنڌي لفظ آهي. سائين منهنجا، ”خالق“ به ته خداوله ڪريم جو صفتي نالو آهي، پوءِ توهان جي اداري (جنهن لاءِ مون کي بيحد عزت آهي) پاران ڇهائيل ”سنڌي ٻوليءَ جو سماجي ڪارج“ جي مهاڳ ص 7 تي اهوئي لفظ ”خالق“ سماج لاءِ ڇو لکيل آهي؟ ”ڇوائي“ (بقول) توهان اڳ نه پڙهيو آهي، اهو توهان جي وسيع مطالعي جو ثبوت آهي! بهرحال ”طبي تاريخ“ جلد پهريون جي ص 12 تي هيءَ سٽ هڙهي وٺندا: ”... سنڌ جي قدامت مسترچلد ’ڇوائي‘ لوح لبيءَ جي طوفان کان به آڳاٽي آهي...“

5. ”سندر“ ڌاريون ڌاتو آهي، نه پوءِ ”آ“ اڳڙي ڪهڙي ليکي پنهنجي آهي؟ هونئن به ٻوليءَ کي اڳاڙي-پڇاڙي هڻڻ ئيڪ ته ناهي! ”فعل“ جو ”آل فعل“، ”حقيقت“ جو ”آل حقيقت“ ضد غلط آهي، واقف-آن واقف بابت ڪهڙي فتوا آهي؟ ساڳي وقت توهان جيڪڏهن ”ڪنور دلي“ (اسرجليل نمبر ص 33) ۽ ”نوڪڙي“ (اسرجليل نمبر ص 36) لکيو، ته اهو عين فطري آهي! آخر اهي به ماڻا ڇو؟

6. توهان هنديءَ جا متروڪ لفظ ڳڻايا آهن. پهرين ڳالهه ته اهي متروڪ ڪنهن ڪيا آهن؟ ٻي ڳالهه ته ”بد“ (صحيح لفظ ”بڌ“، ”جڏ“ جي جاءِ تي ”ويڙه“، ”لڙائي“، ”جهڳڙو“ ڪٿر ه؛ ”سُڪ“ بدران ”جُڪ“، ”دشا“ بدران ”دس-ڏس“ ئي ايندا نه؛ ”اڌيڪار“ سنڌي-انگريزي ڊڪشنريءَ ۾ به آهي. پوءِ عربي ۽ فارسي لفظن کي ڪيڏن واري ڳالهه ڪيتري قدر صحيح آهي؟ نسيم ڪرل نمبر ۾ توهان ”... اسان جي ثقافتي ورثي ۽ لغت ۾ ضم ٿيل عربي ۽ فارسي لفظن کي ڪڍي...“ جيڪي هندي لفظ فيشن طور ڪتب آندا آهن، اهي پيش آهن؛ ”اڀياس، مهاساگر، سمان، جيون، جاگرتا، آتس، وستار، الوڪو، روپ...“ يا اسرجليل نمبر ۾ ”پيانڪ پونچال“، ”يون وڪيان“، ڇا اهي لفظ توهان عام طور تي گهر ۾ ڳالهائيندا آهيو؟ يا مٿي جيڪا فتوا ڏني آيا آهيو، اها توهان تي لاڳو نٿي ٿئي؟

7. ايڊيٽوريل پوري ذميداريءَ سان، هڪ اهم مسئلي تي لکيل آهي، ۽ سنڌي ٻوليءَ/ادب جي مفاد ۾ آهي؛ اها ٻي ڳالهه آهي، ته ڪنهنجي ذاتي مفاد جي خلاف هجي!

8. ڪنهن به آرٽسٽ کي ان ڳالهه جي ڪڏهن به پرواهه نه هوندي آهي، ته سندس تخليق تي ”گاريون ملند پون يا گل“. سحر جي (يا ڪنهنجي به) رچنا تي رايو ڏيئي سگهجي ٿو؛ هر رايو انتهائي شخصي سطح تي لهي لوڻ جو نالو ناهي. مون کي دمڪ رڳو اهو آهي، ته يونيورسٽيءَ جي هڪ قابلِ ضد احترام استاد جو رايو ايڏو ڪوڙو به ٿي سگهي ٿو؛ جڏهن ته ان سڄي عمارت جي پاڙ ٺڪريءَ تي آهي. استاد ۽ ليکڪ به انڪ روپ آهن، جيڪي هڪ ٻئي جا پابند ناهن؛ پر جيڪڏهن بحث ئي ان تي آهي، ته پوءِ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جي ڪهاڻي ”ون يونٽ“، خيرالنساء جعفريءَ جي ڪهاڻي ”حويليءَ ڪان هاسٽل ٽائين“ ۽ ليليٰ پال جي ڪهاڻي ”من مٽيو... تن پهن“ کي ڪهڙي ڪاٽي ۾ رکندا؟ جڏهن ته موضوع بحث انهن جو فني سٽاءُ ۽ ادبي اهميت ناهي.

سائين، ڪنهن به ليک جي ڪنهن به ٻي مان، ڪنهن به سچو ڪنهن تان، ڪا به سٽ / سٽون ڪوري ڌار ڪري، ان جي هٿ ٽوڪي معنا تي واپلا ڪرڻ جي معنا اها ئي آهي، ته توهان سچائي ۽ ايمانداريءَ جا لفظ به رڳو ٻڌا آهن. جڏهن ته توهان ”پيار جو ڇهڻ“ (ڪرائ) ڪسي ساراهي به سگهو ٿا (انسيم ڪرل نمبر)، آغا سليم جي ناولت جو باب ”روشنيءَ جو سفر“ ڪورس تي به رکي سگهو ٿا، جنهن ۾ هندي لفظن سان ڪڏوڪڏ، انگ انگ ۾ رنگ ڀريل آهن. ”چولڊ سنڌي افسانا“ جنهن جا مرتب به توهان آهيو، جي ص (ط) تي امرجليل ڪسي ”عرباني ۽ جنسيات تي لکڻ جو شوقين...“ (جيڪا پنهنجي ٻي ۾ انتهائي غير ذميدارانه راءِ آهي) سڏي به سندس ڪهاڻي ڪورس تي رکي ٿا، (جڏهن ته ان کان رڳو چار- پنج مهينا اڳ امرجليل نمبر ۾ ڪيس ”...اعليٰ فنڪارن مان هڪ“ جو لقب به ڏنو ٿا).

9. سحر جي ڪهاڻي الهيءَ رچي جي هڪ اهم ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ اسان جي جينس لئين نسل جي تباهيءَ جي ڪارڻن تي هاڪاري (positive) ۽ تعميري ڍنگ ۾ لکيو ويو آهي؛ ان ۾ نشي جي شين جي واهي ڪي condemn ڪيو ويو آهي. ساڳي وقت اها ان سوسائٽيءَ جي ٺنڊا آهي، جيڪا پنهنجي ذهن مائهن کي موت جي اوڙاهه ڏانهن لاڳي رهي آهي. تازو سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ ۾، بڪ ورڪشاپ جي موقعي تي، ڪمشنر حيدرآباد، درسي ڪتابن ۾ انهن موضوعن تي لکڻ لاءِ زور ڀريو هو، جيئن ايندڙ نسل کي الهيءَ تباهيءَ کان بچائي سگهجي. ڇا اتي به توهان جي ساڳي فتوا آهي؟ ڇا لئين نسل جي تباهيءَ جي ڪارڻن کي ٺنڊن ڏوهه آهي؟ انهيءَ ڪهاڻيءَ جو سڪي موضوع موت کان زندگي، اولداهيءَ کان روشني، ڪوڙ کان سچ ڏانهن سفر آهي؛ ان ڪهاڻيءَ ۾ اولداهيءَ ۽ روشنيءَ جي آرٽسٽڪ ڍنگ سان آڏت ڪيل آهي. ان ڪهاڻيءَ جي بنيادي ٿيم ٿي اها آهي، ته: هڪ اولداهين ۾ گهيرجي ويل شخص، جنهن لاءِ زندگيءَ ۾ ڪو سوه نه رهيو آهي؛ جنهن وٽ جياپي لاءِ ڪا به روشني نه رهي آهي؛ ڏاهپ جي ڏوهه ۾ الزامن ۽ فتوائن جو ٻڌ ڪچيءَ ۾ هاتل اهو شخص، فراريت ۾ پناهه ڏئي ڇڏي، نشن جو سهارو ٿو وٺي ۽ ائين ٿڌ مان موت ڏانهن ڳو وڌي، تڏهن ”زندگي“ (ڪهاڻيءَ ۾ اهو ڪردار زندگيءَ جو اهڃاڻ آهي - سچو ۽ روشن / آسنه رتا جو ضد) ڪيس ريجھائسي ٿي وئي... ۽ ائين، سڄي ڪائنات سان، فطرت سان، سونهن ۽ سچائين سان (آسمان جي ستارن جڙيل ساڙهي ٻات رات آهي، نااميدين جي، لراسائين جي... ۽ سورج اهڃاڻ آهي، ڀرپور زندگيءَ جو، آسن / اميدن / هنگامن / حرارت / گرمجوشيءَ / توانائيءَ ۽ تحرڪ جو...) هڪ ڀيرو وري هن جو ناتو جڙي ڳو وڃي؛ اها ئي سچ جي ڪوڙ تي، روشنيءَ جي اولداهه، تي، نيڪيءَ جي بديءَ تي سوپ آهي. اهو ئي ان ڪردار جو re-birth يا پٽڙجڻ آهي. ڪنهن به سڄي آرٽسٽ لاءِ، ان کان وڌيڪ ٻيو ڪو الزام نٿو ٿي سگهي. ته ان جي تخليق ڪنهن ٻئي جي نالي آلات ڪئي وڃي. سڄي جي سڄي ڪهاڻي ته ڀري رهي؛ پر ڪنهن به ٻئي جي سٽ، پٽڙ،

يا چيٽر ڪٿي وارڻ تي سحر ٽڪار ٿي وجهي. ۽ سحر اسان جي انهن لڪندڙن مان آهي. جن جي تخليق ڇهن ڪنهن به رسالي لاءِ هڪ اعزاز آهي. پيش لفظن، مهاڳن، پبلشر لوڻن، لنگران اعليٰ... مختلف لقابن ۾ مڙهجن جو موه سنڌي ادب جي مفاد وٽان ناهي. ڊرگس يا ٻين نشن جو واهڻو ته بين الاقوامي مسئلو آهي. ان تي ڪيتريون فلمون ٺهي چڪيون آهن، ٽي. وي پلي اچي چڪا آهن؛ اخبارن ۾ هر رول خبرون ڇپجن ٿيون. لهاريءَ ۾ ڪچي شراب ڪري ڪيترن ئي انسانن جا جگر ٻرڻ ٿي چڪا هئا. توهان جي مطالعي هيٺ شايد اها خبر نه آئي آهي، نه ئي اها خبر، ته ڄامشورو ڦاٽڪ وٽ، چرم ۽ ٽري جي اڏي تي ڇاهو لڳو هو (توهان کي خبر آهي ته اهو چرم ۽ ٽرو ڪٿي سڀلا ٿيندو هو؟). توهان جي وسيع مطالعي ۾ امر جليل جي ”رُڃ“ ڪهاڻي ته ضرور آئي هوندي، جنهن ۾ ٽن شرابن جو ڪردار آهي، ظفر حسن جي ڪهاڻيءَ ”تلاءُ“ (مهراڻ 78/1) ۾ مکيه ڪردار هڪ ”چرسيءَ“ جو آهي، جڏهن ته ظفر ۽ جليل ٻيڙي به ڪوٺي پيئن. ڇا ڪڏهي جي ڪردار تي ڪهاڻي لکڻ لاءِ ڪڍڻو ٿيڻ ضروري آهي؟ (نجم عباسيءَ جي ڪهاڻي: ”دعا ۽ تاڙيون“ توهان جي سرپرستيءَ ۾ ڇپايل ڪتاب: ”طوفان جي تمنا“. ان ڪهاڻيءَ ۾ مکيه ڪردار، پنهنجي ساميل ڀيڻ جي وهنجڻ وقت اوکھڙ ٿو ڏسي). ڀڄائيءَ تي، توهان جي سرپرستيءَ ۾ ڇپيل ”طوفان جي تمنا“ ۽ توهان جي مرتب ڪيل ڪتاب ”چولڊ سنڌي افسانا“ مان ڪجهه چولڊ ٽڪرا، جيئن توهان پنهنجي ئي اڪرن جي آئيني ۾ ڏسي، پاڻ بابت به ڪا راءِ مقرر ڪري سگهو؛

”پشوءَ جا نشاني ٿئي ويا... اچي رئيس جي حويليءَ وٽ نڪتو. ڇي! ”تون منهنجي آهين.“ گلناز جون پياسي اڪيون، ڊگها ڊگها ساهه ۽ ڍرو ڍرو بدن، پشوءَ جي هر سوال جو وڻندڙ جواب هئا... پٽ تي پيو.“ (ص 19 جون پهريون 19 سٽون: ”چولڊ سنڌي افسانا“).

”سنڌيا هڪ هڪ ڪري ڪپڙا لاٿا ۽ تلاءُ ۾ گهڙي. تلاءُ ۾ تولدڙ چنڊ جو ڀاڳو هن جي بدن جي ڇههءَ سان ڏڪڻ، ڪنڀڻ ۽ لهرن ۾ لڙهڻ لڳو. ۽ پوءِ ڪنول جي سدا تڙيل ٻن ڏنل سان اک پوٽ راند ڪيڏڻ لڳو. (ص 71: ”چولڊ سنڌي افسانا“).

”هو هن جي بدن کي ڇهي عجيب لذت محسوس ڪندو هو. هن کي گود ۾ کڻي سيني مان لڳائڻ، چمپيون ڏيڻ، گل ٻڌڻ، ۽ ٻيون ڪي ناشائستہ حرڪتون به ڪرڻ لڳو هو...“ (ص 78: ”طوفان جي تمنا“، سنڌيوليورسٽي، رائٽرز ڪلب (سنڌي ڀاڱو) ٻاران ڇپيل، جنهن جا توهان سرپرست هئا). ۽ هيٺيون رپ سڀن به:

”تڏهن ماهتاب کي پٽ ۾ بيهوش ڀيل ڏٺائين، هن جي سلوار رت ۾ ٻڌل هئي... ۽ رمضان غائب هو...“ (ص 78: ”طوفان جي تمنا“).

ڇا اتي توهان جي نقطه نظر پٽاندر ”عرباني، اوکھڙ ۽ ميڪس“ جي تبليغ ٿئي ٿي؟ ڇا اتي ”... هن کي وڌيڪ جديد بنائڻ لاءِ ڪوڪ شاستر وانگر... تصويرون...“ توهان نه ٻڌي

ڏٺي سگهيا؟ ڇا ڪورس جي ڪتابن ۾ اهڙوئي سواد رکيو ويندو آهي؟ ڪنهن به ادب هاري تي الڳ رايو ٿي سگهن ٿا؛ پر ڪورس جو ڪتاب ڪنهن به اختلاف راءِ کان مثالون هڻڻ گهرجي؛ خاص ڪري تڏهن جڏهن حيات، شرم، فضيلت ۽ اخلاقي ڦيرن جي تبليغ به ڪندا هجوا! ان ڏس ۾ توهان جي گهڻي استعمال ڪيل لفظ ”جوابداري“ جو مثال، ”چونڊ سنڌي افسانا“ جو ”وطن“ افسانو پڻ آهي؟

”... ته پاڪستان ٿي ويو. هندستان جو ورهاڱو ٿيو. چو طرف گهور ڏٺو ۽ چالنجي ويو...“ ص 158.

”... وطن آهي تنهنڪري ڇڏي نٿو سگهجي؛ باقي پارٽيشن کان پوءِ ته سنڌ بڻهه تباهه ٿي ويئي آهي!“ ص 60.

”... هڪ ان ڏٺي تي ايمان آڻيون، ٻيو وري هوندي سوندي بکون ڪاٽيون. اها مسلائي مهانگي ٿي پيئي.“ ائين چوندي، عثمان ڌمڪي پڻ ڏني ته جيڪڏهن اڃا به کيس روزي رکڻ لاءِ مجبور ڪيو ويو، ته هو لاهور وڃي ها ته ڀنگي ڪرستان ٿيندو يا ڀارت وڃي سڌي ٿيندو...“ (ص 103: ”چونڊ سنڌي افسانا“). انهيءَ ساڳي ڪتاب ۾ لسير احمد ڪرل جي ڪهاڻي ”ڪافر“ پڻ آهي. ڇا اهوئي اهو معيار آهي؟ جنهن تي توهان فخر ڪيو آهي! يا توهان تي ڪابه ميار ناهي؟

مٿي جن به ڪهاڻين جا حوالا آيا آهن، اهي سنڌيءَ جي وڏن ليکڪن جون تخليقون آهن، جن تي ڪابه ٻولي فخر ڪري سگهي ٿي، هتي رڳو توهان جي لفظ نظر جي آڱرڻ کي وائڻي ڪرڻ جي لاءِ ائين ڪيو ويو آهي.

هڪ پاسي ته توهان نئين نسل جي درد ۾ ورتل آهيو، ٻئي پاسي، توهان جي اندر ۾ نئين نسل جي ذات-ڏٺڻ لاءِ آڏاهه ڏکار آهي. ان جو ڪهڙو ڪارڻ آهي؟ ڪهڙا وير ٿا هاڙيو؟ توهان خط ۾ هڪ هنڌ مون کي ”سانول سائين“ به سڏيو آهي. دراصل توهان جي ڪاوڙ ”نمير زرين“ تي لکيل ڪالمر جي ڪري به آهي. ان ڪالمر ۾ اهڙي ڪهڙي ڳالهه هئي، جنهن ۾ ڪنهن جو هٿڪو لٿو آهي؟ توهان ان ڪالمر کي هروڀرو پاڻ ڏانهن ڇو ٿا ڇڪيو؟ ڪنهن به تحرير کي رنگدار عينڪ سان پڙهڻ ۽ ان کي هٿ ٽوڪي معنا ڏيڻ سنڌي ادب جي مفاد وٽان ناهي. توهان ادب جي باري ۾ پنهنجي راءِ کي آخري راءِ ڇو ٿا سمجهو؟ جديد ادب ته پري رهيو، پر توهان پنهنجي ٿيسز ۾ مشهور ۽ لافاني لوڪ گيت ”هوجمالو“ به غلط ڏٺو آهي، جيڪو سنڌ جي هر ٻار، جوان ۽ پوڙهي کي بر زبان آهي. نه رڳو اهو؛ پر لوڪ ادب جي غلط وصف جي آڌار تي 1957ع ۾ وفات ٿيل شاعر به توهان مشهور لوڪ شاعر جي حيثيت ۾ ڏٺو آهي.

الالا صاحب، جواب ۾ دير ان ڪري ٿي، جو اهو ڪيترن ئي صفحن تي ڦهليل هو ۽ ان کي مختصر ڪرڻو هو.

محترم اسناد صاحب، قوم، ملڪ، ٻوليءَ، ادب ۽ اداري ڏانهن منهنجون جوابداريون ۽ فرض ڪهڙا آهن؟ مون انهن کي ڪهڙيءَ ريت ٻئي ڀاڱو آهي، ان لاءِ مون کي ڪنهن به سرٽيفڪيٽ جي ڪا به ڪينهي.

خلوص مان

امداد حسيني

اڀڙيٿر، ٿماهي، مھراڻ،

سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو سنڌ.

●... سحر امداد جي ڪهاڻي ”هنر جنم“ زندگيءَ جو سچو شاهدو آهي: ڪوڙ کان قدرت ۽ آرٽيفشل زندگيءَ کان چند ڇڏائڻ جي پرڀور ڪوشش، هڪ ڀيرو وري پڙهڻ تي مجبور ڪيو؛ ڪوڪلا لفظ، ڪوڪلا ماڻهو؛ پوري ڏير، اڏهيءَ کاڌل هيءَ سموري سوسائٽي - مٿي منڊريڪس، راکيٽ، ٻوٽا، چرس، حشوش، ايل. ايس. ڊي ۽ وڌيڪ ڪوڪلا ٿيندا وڃون ۽ ٻيا لفظي جوڙ ڏئي سماج تي وڏو احسان ڪيو آهي...

- گل محمد ڪٿري

سنڌي فلم جي سرپرستي — سنڌي ٻوليءَ جي سرپرستي

سالن جي تجربي جو نچوڙ — سنڌي فلمن ۾ اهم موڙ

ڄاموٽ فلمز جي

حاضر ساڻين

ڊائريڪشن: ايس. گل

ٿريا سوز

غزل

ڪيئن حياتي آخر گهاريون، سوچيان ٿي،
 ڪيسين پنهنجا جذبا ماريون، سوچيان ٿي.
 هر روز اندر ۾ جوش نئون ٿو جاڳي،
 پڙڪيل باهه ڀلا ڇو ٿاريون، سوچيان ٿي.
 اونڌاهي ڇو آهي؟ پوسٽ ڇو آهي؟
 جڳمڳ جوت نئين ڪا هاريون، سوچيان ٿي.
 ڪو رهبر آهي نه ڪاٿي منزل آهي؟
 پنهنجو به لڳي ٿو ڌڙ ڌاريون، سوچيان ٿي.
 ڌور ڪنارو، تيز هوائون، مڙهه ڦاٽل،
 تار منجهان ڪيئن پڙي تاريون، سوچيان ٿي.
 هٿ پير هٿون اڳتي ته وڌون، لڪَ لنگهون،
 ڏاڍ سندا ڪيئن ڏونگر ڌاريون، سوچيان ٿي!

ماڻيڻو اوڻو

ڍمڪ جو ڪونهي ڍنگ،
 مون کي موهي سگهيو ڪين،
 سوچي سوچي ذهن ٽڪو ته:
 مون کي چارڻ ڪونه سڄهي،
 هيڏي هوڏي هاريل آهي،
 سائون رت ۾ وسندا مينهن.
 جيون ڪاريهر جو ڏنگ،
 ڍولڻ سائينءَ جو ڍنگ،
 ذهن تي ڇو آهي ڙنگ،
 چوري ڇڪو هاڻي چنگ،
 رنڊن تي اڄ ريتو رنگ،
 جهومي ڳسائيندو جهرجهنگ.

ڌات ڏيئي ڪي هارينداسين،
 ڳلتين منجهه ڳرون ڇو سائين،
 گهر ۾ ساهه وڃي ٿو ڪهڻجي،
 جاڳي جوت هارينداسين،
 سُرڪي عمر گذارينداسين،
 ڪٽي ڪٽي هوا ۾ هارينداسين.

●... سندس مشاهدي جي وسعت، كردارن جي اصليت، ٻوليءَ جي ڪماليت، فني قدرت ۽ تخليقي صلاحيت، کيس عظيم فنڪارن جي صف ۾ آڻيو بيهارين. بلاشڪ، هن وقت ميدان ۾ موجود مڙني ڪهاڻيڪارن ۾، ڪرل سنڌ جو سڀ کان وڏو ڪهاڻيڪار آهي.

— شمشيرالحيدري (چوڻيهون در)

● نسيم جون ڪهاڻيون، ڪنهنجي فرمائش يا خنجري جي نوڪ تي نه، پر پنهنجي پسند تي پڙهيون اٿم. جڏهن ڪنهن لکندڙ جي

لکڻي پسند ايندي آهي، تڏهن سندس ڪلوز اسڊي ڪبي آهي ۽ ان رانڊر جون مڙ لکڻيون ڪٿيون ڪري، سانڍي سنڀالي رکيون آهن ۽ پوءِ ٻي لکڻيءَ جو انتظار ۽ تلاش جاري رکي آهي — جيئن وات ويندي ڪا سونهن — پري نظر چڙهي ويندي آهي ۽ الوپ ٿيڻ کان پوءِ به، هن جو عڪس ۽ اثر ذهن تي قائم رهندو آهي، نسيم جي ڪهاڻين جو به چيت تي اهڙوئي چيت چيل آهي.

●... نسيم جا ڪردار جاندار ڪردار آهن، پر وڌيڪ صحيح هيئن ٿيندو ته، آرڏا ڪردار آهن.

● ڪرل جو فن، جمال، حفيظ ۽ ربانيءَ جي ڪهاڻيءَ واري روايت يعني، مڪمل ٺهيل ڪهاڻي (the well-made story) جي روايت جو دنگ هو — هاڻي شايد ئي اهڙي ڪهاڻي لکجي!

— ظفر حسن

● ڪرل کي پڙهڻ کان پوءِ اها نيمير ڏکي آهي، ته هو ڪچي جو مالوند مارو آهي يا اوچي سومانگيءَ جو فرد! نسيم جو هيئن هليو وڃڻ سنڌي ڪهاڻيءَ لاءِ ڪاپاري ڏک آهي.

— محمد خان مخمور

● ڪرل جي پهرين ڪهاڻي ”مڪسڊ گرل“ پڙهي هئم. هڪ نه، ٻه ڀيرا ۽ پوءِ ان ئي ويل پنهنجي پهرين ڪهاڻي لکي هئم — ائين نسيم کي پڙهي آڻ ڪهاڻي لکڻ تي مجبور ٿي پوندو هوس.

— مشتاق ڪاملاني

● سنڌي ڪهاڻي لال ڪنوار آهي، ته نسيم ٻاڙهو گهوت آهي.

— اسد داد حسيني

پڙهندڙ نسل - پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”آداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻگ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دور جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي آداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ٻرندڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هڪ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻ جي آس رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پَن) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعوى ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پَن جي نالي کي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وٽن جا پَن ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پَن به مختلف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَن کا خُصوصي ۽ تالي لڳل ڪَلب Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پَن جا سڀ ڪم ڪار سَهڪاري ۽ رِضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پَن پاڻ هِڪڙيءَ جي مدد ڪرڻ جي اُصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غيرتجارتِي non-commercial رهندا. پَن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رُڳو پَن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پَن کي کليل اڪرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وَس پٽاندڙ وڌ کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليکڪن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِماڻن. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رُڪاوٽ کي نه مڃن.

شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٺ، پُڪار سان
تشبيه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود جي مد مقابل بيهاريو
آهي. اياز چوي ٿو ته:

گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

....

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇڻ ٿا؛
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي منجهه پهڙ ڇڻ ٿا؛

....

ڪالهه هيا جي سُرخ گلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

....

هي بيت اُتي، هي بم-گولو،

جيڪي به کڻين، جيڪي به کڻين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرق نه آ، هي بيت به بم جو ساٿي آ،

جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چم جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته ”هاڻي ويڙهه ۽
عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني
آهي.

پڻ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين
محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج
۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي
پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پڻ نصابي ڪتابن
سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پڻ سڀني کي **ڇو، ڇا، ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پڻ پڻ جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)